2008 113

Toplum ve Bilim

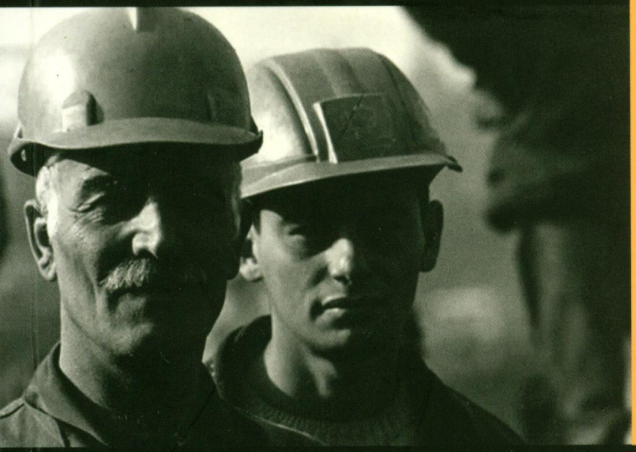

SINIFTA KALMAK

Sınıf ve siyaset	Ayşe Buğra
Sosyal sınıflar tarihe mi karıştı?	Ahmet İnsel
Sınıf ilişkisinin imkânsızlığı ve bir düstur olarak komünizm	C.Özselçuk – Y. M. Madra
Tuzla'da örülen ve üstü örtülen sınıfsallıklar	N. Akdemir – A. Odman
Türkiye işçi sınıfı oluşumunun sessiz yılları: 1950'ler	Hakan Koçak
Nöbetleşe yoksulluktan müebbet yoksulluğa	Bediz Yılmaz
Turizm sektöründe işçi sınıfı oluşumu	Aslıhan Aykaç Yanardağ
Göçmenlerin mücadeleleri ve sınıf analizi	Manuela Bojadžijev
Korkut Boratav'la sınıf analizi üzerine	T. Bora – N. Erdoğan
Prof. Şerif Mardin'in bir 'sanı'sı üzerine	Hasan Ünal Nalbantoğlu

Toplum ve Bilim

SAYI 113 • 2008

Tanıl Bora
Bu sayıda... 3

Ayşe Buğra
Sınıf ve siyaset 9

Ahmet İnsel
Sosyal sınıflar tarihe mi karıştı? 21

Ceren Özselçuk - Yahya M. Madra
Psikanaliz ve Marksizm: Sınıf ilişkisinin imkânsızlığı ve bir düstur olarak komünizm 29

Nevra Akdemir - Aslı Odman
Tuzla Tersaneler Bölgesi'nde örülen ve üstü örtülen sınıfsallıklar 49

Hakan Koçak
Türkiye işçi sınıfı oluşumunun sessiz yılları: 1950'ler 90

Bediz Yılmaz
Türkiye'de sınıf-altı: Nöbetleşe yoksulluktan müebbet yoksulluğa 127

Aslıhan Aykaç Yanardağ
İşçi sınıfı oluşumunu yeniden düşünmek: Turizm sektöründen örnekler 146

Manuela Bojadžijev
Göçmenlerin mücadeleleri ve sınıf analizi – bir muhasebe 173

Tanıl Bora - Necmi Erdoğan
Korkut Boratav'la sınıf analizi üzerine 183

Hasan Ünal Nalbantoğlu
Prof. Şerif Mardin'in bir 'sanı'sı üzerine: ["Çağdaş düşünürlerimiz arasında da bir *Nietzscheen*'i yaratabildiğimizi sanmıyorum."] 194

DEĞİNİ

İpek Merçil
Toplumda olmak: Toplumsal bağın kültürlerle imtihanı İstanbul'daki Uluslararası Sosyoloji Kongresi 220

ABSTRACTS (İngilizce özetler) 223

Toplum ve Bilim

DÖRT AYLIK DERGİ

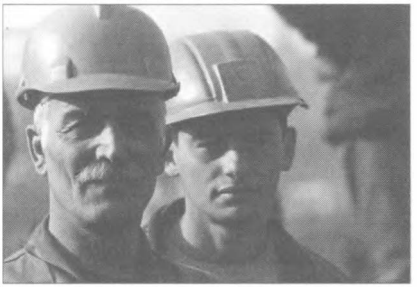

KAPAK: Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI: İlhan Beyoğlu,
2. Uluslararası İşçi Filmleri Festivali (2007) için
Tuzla Tersaneler Bölgesi'nde çekilen fotoğraflardan.

DÖRT AYDA BİR YAYINLANIR
YEREL SÜRELİ YAYIN

ISSN 1300-9354

BİRİKİM YAYINCILIK
VE TİC. LTD. ŞTİ. ADINA SAHİBİ
Ömer Laçiner

YAYIN YÖNETMENİ
İsmet Tanıl Bora

YAZI KURULU
Fethi Açıkel
Suavi Aydın
Ulus Baker (1960-2007)
Ahmet Çiğdem
Necmi Erdoğan
Refet Gürkaynak
Alev Özkazanç
Mithat Sancar
Semih Sökmen
Yüksel Taşkın
Nilgün Toker

YAYIN DANIŞMA KURULU
Ayşe Buğra
Ahmet İnsel
Huricihan İslamoğlu
Orhan Koçak

YAYIN SEKRETERLERİ
Asena Günal
Kerem Ünüvar
Levent Cantek

SORUMLU YAZIİŞLERİ MÜDÜRÜ
İsmet Tanıl Bora

KAPAK VE SAYFA DÜZENİ TASARIMI
Özlem Özkal
Ali Artun
Ümit Kıvanç

UYGULAMA
Hüsnü Abbas

OFSET HAZIRLIK
İletişim Yayınları

BASKI VE CİLT
Sena Ofset
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi
B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11 Topkapı
34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

E-MAIL ADRESİ
toplumbilim@iletisim.com.tr

BİRİKİM YAYINLARI
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han
Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel. 212.516 22 60 • Fax: 212.516 12 58

Toplum ve Bilim'de yayınlanan yazılar
Sociological Abstracts indeksinde
yeralmaktadır.

Bu sayıda...

Toplumsal teorinin son yirmi-otuz yılına bakıldığında, sınıf analizinin "ekonomist", "indirgemeci", "özcü", "teleolojik" bir toplumsal tasavvuru ile malûl olduğu eleştirisinin yaygın olarak kabul edildiğini görüyoruz. Toplumsal teorinin kaydettiği "kültürel", "dilsel", "yapısalcılık sonrası" "Marksizm sonrası" vb. "dönüşler" siyasal ekonomiyle özdeşleştirilen sınıf analizinin itibar kaybetmesi ve hatta tümden terkine yol açmanın ötesinde, sınıfsallığın sorunsallaştırılmaz olması veya en fazlası başka aidiyetler arasında bir aidiyet olarak bahsedilmesi gibi eğilimleri besledi. Yani "ırk, sınıf, toplumsal cinsiyet" gibi başlıklar veya ifadeler taşıyan çalışmalarda, deyim yerindeyse "iki virgül arasında" zikredilerek geçilir oldu.

Sınıf analizinin terk edilişi, onun asli mecrası olan Marksizmin yaşadığı teorik ve politik bunalımla ve onunla da ilişkili olarak geç veya yeni kapitalizmin ürettiği siyasal, kültürel ve hatta siyasal-ekonomik süreçlerle elbette doğrudan bağlı. *Toplum ve Bilim*'in bu sayısı "sınıfsallığın" yeniden düşünülmesi ve yeniden sorunsallaştırılması kaygısından hareketle tasarlandı. "*Sınıfta kalmak*" başlığının birinci imâsı budur; sınıfta ısrar etmek! Ancak murad ettiğimiz şey "sınıftan kaçış" olarak nitelenen eğilimi basitçe tersine çevirerek "sınıfa dönmek (ya da sınıfa kaçmak)", yani sınıf analizini eski terimlerle ihyâ veya restore etmek değil. Bu bakımdan "sınıfta kalma" başlığı, bu sözün birincil imâsıyla, 'yerinde saymayla' ilgili bir uyarıdır! Aksine, sınıfsallığın teorik sorunsalın aslî bir sorunu kılınması; yeni bir teorik bağlamda yeniden düşünülmesi. Dolayısıyla, toplumsal teorinin yakın dönemdeki açılımlarını elinin tersiyle iterek "geri çekilmek" değil, toplumsal içinde sınıfsallığın asli ve kurucu bir vektör niteliğindeki rolünü siyasal, kültürel, ideolojik, dilsel vb. süreçlerin indirgenemez özerkliği içinde yeniden kavramsallaştırmak. Bu ise sınıfsallığı, toplumsal teorinin diğerleriyle basitçe eşdeğer kategorilerinden biri olarak düşünmenin ötesine geçmeyi ve bir "akış" olarak çeşitli siyasal, kültürel, ide-

olojik, dilsel vb. ilişkilerin içinde nasıl karmaşık, indirgenemez, çapraz biçimlerde yeniden üretildiğini kavramamızı gerektiriyor.

Yukarıda sözünü ettiğimiz eğilimin Türkiye'deki sosyal bilimler üzerinde ciddi bir etkide bulunduğu malûm. Türkiye sosyal bilimlerinde sınıfsallığın sorunsallaştırılmasına baktığımızda, çok kaba bir gözlemle, bir yanda emek süreci, fabrika rejimi, devlet-sermaye ilişkilerinin iktisadı vb. süreçlere ilişkin siyasal iktisat çalışmalarının, diğer yanda ise onlarla nadiren temas kuran, kısmen yukarıda andığımız teorik dönüşlerin etkisi altındaki ve esasen de "merkez-çevre" sorunsalının "hegemonik" bir konuma sahip olduğu sosyolojik, siyasal veya kültürel çalışmaların yer aldığını söyleyebiliriz.

Global teorik-politik bağlamın yanı sıra, Türkiye'nin toplumsal tarihinden kaynaklanan özgüllüklerin bir teorik-politik sorun olarak sınıfsallığı terk veya ihmal etme eğilimlerini beslediği de malûm. Ancak, bu terkin öncesinde de Türkiye'de sınıf çalışmalarının yeterince gelişmemiş ve zayıf kalmış olduğunu hatırlarsak, başka yerlerde olduğundan çok daha ciddi boşluklarla karşı karşıya olduğumuzu anlarız. Sözgelimi, Osmanlı toplumsal tarihinde sınıfsallığın, sınıf oluşum süreçlerinin neredeyse hiç tartışılmaz olması gibi bir tabloyla karşı karşıyayız. 1960'ların feodalizm-ATÜT tartışmaları çok çeşitli zaafiyetler göstermiş olabilir; ancak bugün çok farklı bir teorik bağlamda da olsa sınıf ilişkilerinin "arkeolojisini" yapmak gibi bir derdin pek olmaması bir "epistemolojik kopuş"tan çok bir epistemolojik öteleme içinde olduğumuzu düşündürüyor. Nitekim, yukarıda hegemonik konumuna işaret ettiğimiz "merkez-çevre" sorunsalına dahil edilerek yakın zamanlarda sık sık kendisine başvurulan İdris Küçükömer "yeniçeri-esnaf-ulemâ birliğinden gelen doğucu-İslâmcı halk cephesi" ile "batıcı-laik bürokratik cephe" arasındaki mücadeleyi tartışırken, bunun bir "üstyapı oyunu" olduğunu ve "halk cephesi"nin içinden "gerçek bir sınıf hareketinin doğmasını engellediğini" ve "sınıf meselelerini dikkatle ele alan bir öz ortaya çıkmasını önlediğini" yazmıştı. Ona göre, bu oyunun ilânihaye devam edememesinin "objektif koşullarına doğru bir gidiş" vardı.

Küçükömer'in vaktiyle sunduğu çerçeve çeşitli açılardan sorunlu bulunabilir; başka şeyler bir tarafa, Küçükömer'in Türkiye'de sınıfsallığı bir "teleoloji" ekseninde düşünmüş olması da eleştirilebilir. Ancak, Türkiye'nin ve Türkiye kapitalizminin özgül tarihsel, siyasal, kültürel dinamiklerine "teleolojik olmayan" bir sınıf perspektifiyle yaklaşmak gibi bir arayıştan zor söz edebilecek olmamız dikkat çekici. Korkut Boratav ile yaptığımız mülâkatta da vurgulandığı üzere, hegemonik problematik olarak görünen "merkez-çevre" yaklaşımının devleti kendinden menkul bir iktidara ve özsel çıkarlara sahip bir yapı olarak görmesine ve Türkiye toplumsal tarihinde "sınıfsal" olanın değil "siyasal-kültürel" olanın belirleyici olduğunu iddia etmesine karşılık, global kapitalizm, sermaye birikimi, bölüşüm ilişkileri vb. süreçler ile Türkiye'nin özgül siyasal-kültürel süreçlerini basitçe birbirinin "talî unsuru" veya eklentisi saymayarak, aralarındaki karmaşık eklemlenmeleri (isteyen "üstbelirlenim" ilişkisi de diyebilir) kavramsallaştıran bütünsel bir perspekti-

fe ihtiyacımız var. Mesela devlet formasyonu ile sınıf formasyonunu birbirine karşıt süreçler, sıfır toplamlı bir oyunun iki unsuru veya teleolojik bir sürecin diğerini önceleyen veya takip eden iki aşaması olarak değil de, hem kendi özgül ve özerk tarihsel ritmlerine sahip olan, hem de birbiriyle eşzamanlı bir şekilde gelişen toplumsal vektörler olarak düşünebiliriz.

Dolayısıyla sınıfsallığı, Türkiye toplumsal formasyonunun tarihinde kendini "saf", "çıplak" bir şekilde var etmeyen, aksine hep dolayımlı, üstbelirlenmiş, (varsayılan) yerinden edilmiş bir şekilde var eden bir kod, düzenleyici ilke, Althusserci-yapısalcı anlamıyla değilse de, bir "yok-neden" olarak kavrayabiliriz.

Mesela günümüzde, yakın dönem tarihyazımının, sınıf zihniyetlerinin tarihsel oluşumu sürecine ilişkin çalışmalara pek az katabilmesi çarpıcıdır. Oysa dünya literatüründe, diyelim 19. yüzyıl Londrası'nda işçi sınıfı kadın ve erkeklerinin cinselliğinin veya yine 19. yüzyıl sonlarında Rus işçi sınıfının dilinde "küfür"ün tarihsel analizlerini okumak mümkün. Bir başka örnek, Bourdieu sosyolojisinin Fransa bağlamında gerçekleştirdiği sınıf *habitus*'ları analizlerinin (teorik tutumu değerlendirmek yine ayrı bir tartışma) benzerlerinden, diyelim ki "Devlet Soyluları" kitabının bir karşılığından büyük ölçüde yoksun olmamız da çarpıcı. Tabii buna Bourdieu'nün Fransa için çizdiği eğitsel, kültürel, siyasal vb. sermaye tablolarının-figürlerinin Türkiye için çizilmesinin gereksiz veya imkânsız olduğu karşılığı verilebilecektir. Ancak, bu gereksizliğin veya imkânsızlığın "gösterilmesinden" dahi yoksunuz ki bu bile Türkiye toplumunda sınıfsallığın yeniden düşünülmesi açısından önemli ipuçları sunabilecektir. Son yıllarda yapılan az sayıdaki öncü çalışma, yapılacak daha ne çok iş olduğunu önümüze sermekte!

Velhâsıl, Türkiye örneğiyle ilgili, sınıfların "yapılış" süreçleri, sınıf kültürlerinin, zihniyetlerinin veya ahlâkî ekonomilerinin oluşum veya oluşamama dinamikleri gibi sorunlar kör noktalar olarak kalıyor. Aslında, *Toplum ve Bilim*'in daha önceki pek çok sayısında, özellikle yoksulluğu ve zenginliği ele alan dosyalarımızda (89. ve 104. sayılar) bu kör noktalara işaret etmeye çalışmıştık. Elinizdeki sayıda, genel olarak sınıfsallığın teorik tahkimatını güçlendirecek soruları netleştirmeye çalışırken, bununla doğrudan bağlantılı bir tutumla, Türkiye'de sınıf oluşumlarına ilişkin yol izleri çizen araştırmalara yer verdik.

* * *

Dosyadaki yazıların birçoğu, E. P. Thompson'a selâm ediyor. Onun sınıfların (kendilerini) inşâ süreçlerine ışık tutan ve sınıflara bu pencereden bakmayı öğreten zengin teorik mirası, ön açıcı bir birikim oluşturuyor. Ayşe Buğra da bu perspektife yakın olmakla birlikte, Thompson'ın mensubu olduğu öznelci-inşâcı sınıf teorileri ile nesnelci-yapısalcı sınıf teorileri arasındaki ortak zemini unutmamak, yitirmemek gerektiğine dikkat çekme gereği duyuyor. Özellikle neo-liberalizmle çok iyi geçinen kültüralizme, "kimlik politikalarına" karşı gereğine dikkat çektiği bir ısrar, bu. Buğra, "*hayatını çalışarak kazanmak durumunda olan herkesin kapi-*

talist toplumlarda sürekli tehdit altında bulunan ortak bir çıkara sahip oldukları fikri"ni ortak zemin olarak belirlemekten yana. "*Emeğin metalaşmasına ve metalaşan emeğe indirgenmeye karşı direnenlerin hak mücadeleleri içinde ortaya çıkan ortak sınıf çıkarı kavramının, bu birleştirici dilin ana unsuru olabileceğini*" savunuyor. Nevra Akdemir ile Aslı Odman'ın, Tuzla'da ölümle iç içe çalışan işçilerle "kalifiye-yaratıcı" zihin emeği arasında hat çekmesi gibi: "*Farklı ağlar içinde kültürel olarak farklı farklı işlense de, hızlandırılmış, yoğunlaştırılmış, uzatılmış ve bölünmüş üretime maruz kalanlar, sektörleri kesen, sınıfları kesen bir ortak dert içinde bulunuyorlar.*"

Ahmet İnsel, sosyal sınıf kavramının geçersizleştiğini ileri süren sosyolojinin, –Nisbet'ten Giddens ve Beck'e–, tezlerini sorguluyor. O da, girişte üzerinde durduğumuz çerçevede, yöntemsel bireyciliğe de püriten Marksist yaklaşımın özcü sınıfçılığına da mesafe almaktan yana. Sosyal sınıfların ilk görünümü olan eşitsizliğin mülkiyet dağılımıyla sınırlı düşünülmemesi gerektiğini vurguluyor; söz konusu olan, "*yetki, güç, toplum tarafından tanınan nitelikler gibi alanlarda da geçerli olan hem iktisadi hem varoluşsal bir eşitsizliktir*". Bunun yanında, İnsel de sosyal sınıfların kurucu unsurları arasında aidiyet dinamiklerini, ortak sembolleri, yaşam tarzlarını, değerleri anıyor. İnsel'in yazısında altı çizilecek yerlerden biri, işçi sınıfının öznelliğiyle, öznelik kapasitesiyle ilgili şu tesbiti: "*Toplumda var olan eşitsizliklerle bunun sosyal sınıf olgusu içinde tasarlanması arasındaki kopukluğun kaynağında, eşitsizliklerin azalması veya ortadan kalkması değil, işçi sınıfının bunları ortadan kaldıracak bir gelecek umudunun taşıyıcısı olma niteliğini veya iddiasını yitirmesi yatıyor.*"

Ceren Özselçuk ve Yahya Madra'nın yürüttükleri teorik tartışma da eninde sonunda işte bu öznelik kapasitesinin kavranışıyla ilgili. Onlar, Marksizm ile psikanaliz teorisi arasında anlamlı bir diyaloğu arıyorlar. Laclau'nun Marksizmin özcülüğe meyleden yanlarını teşhiste faydalı olan yapıbozumunu, ekonomi-politiğin kavramlarını yapıbozuma uğratmakla kalmayıp, o sahayı tamamen terk etmeye ve neticede sınıf kavramından vazgeçmeye vardığı için eleştiriyorlar. *Gerekli emek* ve *artı emek* kavramları temelinde ekonomi-politiği psikanaliz teorisiyle buluşturmaya girişen makale; 'kendinde' bir kimlik değil bir süreç olarak gördüğü devrimci sınıfın oluşumunu, "*artı emeğin toplumsala hayat veren potansiyelini yeniden sahiplenmeye yönelik komünist düsturu*" gerçekleştirme deneyimlerinde arıyor.

Birkaç yıldır yüz canı geçen işçi ölümleriyle gündeme gelen Tuzla tersaneleri, Türkiye'de sınıf çelişkilerinin ve mücadelelerinin en göz önündeki aynası olarak, bu sayıda ihmal edilemezdi. Nevra Akdemir ve Aslı Odman'ın titiz ve kapsamlı çalışması, hamâsete düşmeyen 'kalbîliğiyle', "vahşi kapitalizmin" ve sınıfsal zulmün bu çıplak örneğini teşhirle yetinmiyor. Önce, "girişimci liberal-muhafazakâr devletin sınıfsallığını" çözümlüyor. Ardından, bu deneyimi, işçi sınıfının atomize olmasını, bölünmüşlüğünü çözümlemenin bir vesilesi yaparak, Tuzla örneğinde, işçi sınıfının oluşumunun katman katman gerçekleştiğini gösteriyor. Hem gelir ve statü-

deki tabakalaşmayı hem de 'kimlik' etmenlerini hesaba katan 'bütünleşik' bir analizin anahtarı şekilleniyor bu çalışmada. Sendikal pratiklerin öğretici bir yorumuyla beraber...

Türkiye'de işçi hareketlerine dair tarihyazımında neredeyse yokluk/boşluk dönemi olarak atlanıp geçilen 1950'li yıllardaki kimi deneyimlerin, Türkiye'de işçi sınıfının oluşumundaki küçümsenmeyecek rolüne, Yüksel Akkaya ve özellikle Ahmet Makal'ın uyarıcı çalışmalarında dikkat çekilmişti. Hakan Koçak, 1960'lardaki canlanma ve yükselişin köklerini oluşturan 1950'li yılların bu ihmal edilmiş kurucu rolünü inceliyor. İşçi hareketlerini hegemonize etmeye çalıştığını düşünebileceğimiz üç model ayırt ediyor Koçak: CHP'nin "korporatist stratejisi", DP'nin (genel olarak merkez sağın) "popülist stratejisi" ve sosyalist solun "bağımsız-kurucu" stratejisi. Ve bu stratejilerin 1950'lerdeki görünümlerini inceliyor. 50'lerin koşullarının bir açıdan günümüzle taşıdığı benzerlikleri not etmesi de dikkate değer.

"*Sınıf-altı kavramı eğer kullanılacaksa yapısal anlamda olmalıdır ve ezilen ırksal ve ekonomik grubun sosyal olarak en çok dışlanmış ve ekonomik olarak en çok marjinalleşmiş bireylerinin emsalsiz yoğunlaşmasıyla kendini gösteren yeni bir sosyo-mekânsal ırksal ve sınıfsal hâkimiyet yapısına işaret etmelidir.*" Wacquant ve Wilson'ın bu tanımını benimseyen Bediz Yılmaz, sınıf-altı kavramının teorik evrimini aktararak başladığı yazısında, bu kavramı bir "sınıftan kaçış" kavramı olarak kullanmamaya özen gösteriyor. Sınıf-altı kavramı, yoksulluğun sınıfsallıkla analiz edilmesine elverebilecek bir katkı sunuyor; Yılmaz'ın vurguladığı gibi, yoksulluğun *gerçek vatandaşlıktan mahrumiyet* olarak kavramsallaştırılmasıyla... Yazısının başlığına da yansıdığı üzere, Oğuz Işık ve Melih Pınarcıoğlu'nun aynı adlı kitaplarında geliştirdiği kavramla *nöbetleşe yoksulluktan* müebbet yoksulluğa geçişin koşullarına dikkat çeken Bediz Yılmaz, bir sınıf-altı oluşum olarak İstanbul Tarlabaşı mahallesinde yerleşik Kürt göçmenleri inceliyor.

İşçi sınıfını 'klasik' yuvarlarından, maden ocakları, büyük demir-çelik kompleksleri gibi "işçi yataklarından" başka yerlerde *de* aramak gerektiği, yeni sınıf analizlerinin üzerinde hassasiyetle durduğu noktalardan biridir. Aslıhan Aykaç, turizm sektörü gibi 'ele gelmez' bir sahada, bu noktanın üzerine basıyor. Üç turizm merkezinde: Fethiye, Kemer ve Belek örneklerinde, kırsal ilişkilerden koparak proleterleşen ve muhtemelen konumunu yeni kuşaklara da devredecek olan yeni bir kitlenin teşekkül ettiği gözlemleniyor. Aykaç, gerek turizm işçilerinde ve tümüyle hizmet sektöründeki işçilerde, gerekse ev-eksenli, yarı zamanlı ya da kayıt dışı çalışanlarda, bir "yeni işçi sınıfı" profili ve *misyonu* görüyor.

Dosyamıza Berlin'den katkıda bulunan Manuela Bojadžijev, Almanya örneğinde, 1960'larda ve 1970'lerde göçmen işçilerin ve onların mücadelelerinin özellikle Marksist teori ve hareketler tarafından kavranma biçimindeki 'ıskalara' göz atıyor. 'Standart', yerleşik/kurumsal politik tarzlar dışındaki direnişleri, eylemlilikleri 'göremeyerek' geçilen ıskalar bunlar. Bojadžijev, günümüzün globalleşme sürecinin beraberinde getirdiği muazzam akışkanlık, –tabii bir yandan da bu akışkanlığı

kontrol etmeye dönük düzenlemeler–, içinde, vasıflıdan vasıfsıza geniş bir yelpazeyi kapsayan emek gücü göçünün yeni politik öznellikler yaratmaya gebe olduğu kanısında. O da, Ahmet İnsel'in sözlerini bağlarken dikkat çektiği yere varıyor: *"Önümüzdeki dönemde yeni sosyal sınıf algıları içinde, geçmiştekinden farklı bir çatışma tarzı ve kültürünü içeren sosyal mücadelelerin gündeme gelmesini uzak bir ihtimal olarak görmemekte yarar var."*

Türkiye'de sınıf analizi çalışmalarının ustası Korkut Boratav'la yaptığımız söyleşi, dosyayı tamamlıyor. Başta da geçerken değindiğimiz gibi, bu söyleşi-tartışma, bu sayıya yön veren soruları netleştirmeye katkıda bulundu.

* * *

Bu sayıda "Sınıfta Kalmak" dosyası dışında kalan önemli bir katkı, H. Ünal Nalbantoğlu'nun "Şerif Mardin'in bir 'sanı'sı üzerine" eleştirisidir. Nalbantoğlu, Mardin'in Türkiye modernleşmesine ilişkin bazı temel tezlerini, "sivil toplum" ve özellikle *'Daimon'* kavramları etrafında tartışmaya getiriyor. Özellikle *'Daimon'*un mâhiyetinin nasıl anlaşılacağına ve *'yokluğu'* savına odaklanarak...

* * *

Toplum ve Bilim'in gelecek sayısında, bu dosyaya yetişemeyen katkılara da yer vereceğiz. Ancak o sayının, ortalama üç sayıda bir yaptığımız üzere, odaksız/dağınık bir sayı olmasını tasarladık.

TANIL BORA - NECMİ ERDOĞAN

DÜZELTME VE ÖZÜR

Toplum ve Bilim derginizin 112. sayısında (2008) yayınlanan "Enformel Bir Emek Biçimi Olarak Sokak Toplayıcılığı: Ankara Örneğinde Sektöre ve Çalışanlarına İlişkin Bir Bilgi ve Deneyim Paylaşımı" başlıklı yazımda 33. sayfanın 2. ve izleyen paragrafları ile 34. sayfanın 2. paragrafında yer yer zikredilen görüş ve değerlendirmeler ile doğrudan alıntılar, Semra Purkis'in *İktisat* dergisinde yayınlanan (no. 479-480, 2006) "Çevre ve Yarı Çevre Ülkelerde Ekonomide Enformelleşme ve Marjinalleşme Süreçleri" başlıklı yazısının 5-7 nolu sayfalarından özetlenmiştir.

İstenmeden yapılan bu referans hatasını düzetir, özür dilerim.

BETÜL ALTUNTAŞ

Sınıf ve siyaset

*Ayşe Buğra**

Bugün işçi sınıfıyla ilgili tartışmaların genellikle iki farklı yaklaşım doğrultusunda sürdürüldüğünü görüyoruz. Bunlardan biri, nesnel-yapısalcı yaklaşım, sınıfı insanların üretim ilişkileri içindeki konumlarına bağlı olarak ortaya çıkan nesnel bir olgu olarak ele alıyor. Bunun karşısında yer alan öznel-inşacı (*constructivist*) yaklaşım ise, "sınıf deneyimi" ve "sınıf kültürü" kavramlarını merkeze alarak, işçilerin kendi durumlarını algılama ve anlamlandırma biçimlerini, çıkarlarını tanımlayışlarını ve ortak çıkarlar zemininde birlikte hareket etme iradesini dikkate alan bir sınıf analizi geliştiriyor. Çalışmaları bu ikinci yaklaşımın en iyi bilinen örneklerini oluşturan E.P. Thompson, işçilerin üretim ilişkileri içindeki konumlarına indirgenmesini "şiddetle" eleştirmiş[1] ve sınıfı tanımlayan şeyin insanların yaşadıklarından ve yaşadıklarını nasıl anlamlandırdıklarından başka bir şey olmadığını söylemişti (özellikle Thompson, 1987b). İnsanların yaşadıklarını ve kendilerini sınıf terimleriyle ifade etmedikleri durumlarda sınıf kavramının kullanılıp kullanılamayacağı sorusunun, o zamandan beri sınıf tartışmaları üzerinde son derece belirleyici bir etkisi olduğunu biliyoruz.[2] Bu tartışmalardan çıkarılabilecek sonuçlardan biri, sınıftan bir potansiyel olarak söz etmenin anlamlı olabileceği.

Ben bu yazıda, yukarıda sözünü ettiğim iki yaklaşım arasındaki yöntem farklarını gözardı etmeyen, ama farklılığın gerisindeki ortak zemini de kaybetmemeye dikkat eden bir çizgi izlemeye çalışacağım. Bu, Bourdieu'nün (1987) "siyasi bir uğraş olarak sınıf oluşturma" (*political work of class making*) kavramını

(*) Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk Enstitüsü.

1 Thompson'ın "Teorinin Sefaleti" adlı makalesinde bu bağlamda Althusser'e yönelttiği eleştirilere bakılırsa, "şiddetle" sözünü boş yere kullanmadığım görülebilir. E.P. Thompson (1978a).

2 Bu soruya verilen iki farklı cevap için bkz. Skeggs (1997) ve Bottero (2004). Daha geniş kapsamlı bir sınıf tartışması için Savage (2000).

kullanarak sınıfın varlığı veya yokluğunun siyasi mücadele içinde kaybedilebilecek ve kazanılabilecek şeylerle ilgili çok temel bir mesele olduğuna dikkat çekişinden esinlenen bir çizgi. Sınıf yerine başka şeyleri, mesela "ekonominin gereklerini", "ulusal çıkarları", "etnik ve dinî kültürel kimlikleri" ya da "dinî veya etnik kültürün birleştirici imkânlarını" vurgulayan yaklaşımların, ekonomik ve sosyal hak taleplerinin dile getirilmesini ve işitilmesini, bilinçli ve sistematik olarak engelleyen bir rol oynadıklarını görmek açısından yararlı olduğunu düşünüyorum bunun. O nedenle, sınıftan bir potansiyel olarak söz ederken, bu potansiyelin siyasi bir proje olarak hayata geçmesinin öneminden de söz ediyor olacağım.

Yazının merkezinde, hayatını çalışarak kazanmak durumunda olan herkesin kapitalist toplumlarda sürekli tehdit altında bulunan ortak bir çıkara sahip oldukları fikri bulunuyor. Bu temel çıkarı, insanın emeğini piyasada satmadan yaşayamayacak duruma gelmesine ve piyasada sattığı emeğine indirgenerek yaptığı iş ve yaşadığı hayat üzerindeki kontrolünü kaybetmesine yol açan düzenlemelere karşı durarak, yani insan olarak kalmak için mücadele ederek savunulabilecek bir çıkar olarak tanımlıyorum. Dolayısıyla, emeğin metalaşması ve insanın metalaşan emeğe indirgenmesine karşı, çok geniş bir kesimin, sınıf terimleriyle ifade edebilecekleri bir ortak çıkar zemininde birleşebileceğini düşünüyorum.

Bunu birinci bölümde tartıştıktan sonra, ikinci bölümde tarih boyunca kapitalist toplumlarda çalışma hayatını ve işçilerin deneyimlerini tanımlayan bazı özelliklerden ve bu özelliklerin farklı deneyimler ve farklı aidiyetlerin ötesinde bir sınıf aidiyetinin ortaya çıkmasını güçleştiren niteliğinden söz edeceğim. Çalışma hayatının ve işçilerin tarihinin bu özelliklerine bakmadan sınıftan söz etmenin imkânsız olduğunu söyledikten sonra, üçüncü bölümde sınıf terimleriyle konuşmanın hem başka zorluklarını, hem de gerekliliğini tartışacağım. Bunu yaparken, kapitalizmin "yıkıcı yaratacılığı"nın ve farklı kültürel kimlikleri içine alma ve kullanma konusundaki becerisinin üzerinde duracağım. Sonuç bölümünde, yukarıda sözünü ettiğim ortak sınıf çıkarı kavramı etrafında oluşan bir politik projenin önemi bir kere daha vurgulanacak.

Sınıf çıkarını tanımlamak

Bir "potansiyel olarak sınıf" kavramını kullanmanın avantajı, bu kavramın nesnel-yapısalcı sınıf analizinin, işçilerin algılama, anlamlandırma ve irade kullanma eylemlerini geri plana iten mekanik niteliğinin fevkalade daralttığı siyasi alanı açma imkânını beraberinde getirmesidir. Bu, kuramsal olarak soyut, ampirik düzeyde hiç de hoş olmayan başarısız denemelerini bildiğimiz bir proleter devrimi fikrinin ötesinde, işçilerin hayatını etkileyen karar ve uygulamaları değiştirmeye yönelik ortak çabaların hayata geçebileceği bir alandır. İnsanların kendilerini sınıf terimleriyle ifade etmedikleri yerde sınıftan söz etmek sadece

anlamsız değil sakıncalı da olabilir çünkü "sınıf anlarının" nerede ve nasıl ortaya çıktıkları üzerine düşünmeyi engelleyebilir. Oysa çalışanların hangi noktalarda aralarındaki sektörel farkları, statü ayrışmalarını, etnik ve dinî kimlik farklarını, göçmen işçileri dışlayan milliyetçi duruşları aşarak bir sınıf olarak ortak çıkarlarını tanımlamaya başlayacakları ve bu ortak çıkarlar zemininde birlikte hareket edecekleri veya edebilecekleri üzerine düşünmek, siyasi açıdan son derece önemlidir.

Bununla birlikte, sınıfı bir potansiyel olarak görmek, nesnel-yapısalcı ve öznel-inşacı yaklaşımlar arasındaki farkın çok da abartılmaması gerektiğine işaret eder. Sınıf deneyimi, doğal olarak, üretim ilişkileri içindeki belirli bir konumlanış çerçevesinde yer alır. Sınıf dayanışmasına yol açan ve birlikte hareket etme imkânına zemin hazırlayan ortak çıkarların niteliğini anlamak için de, gene, üretim ilişkilerine bakmak gerekir. Bir potansiyel olarak işçi sınıfının ortaya çıktığı yerde, ilk gördüğümüz şey bir mülksüzleşme olgusudur. Marx'ın kapitalizm analizinin başlangıç noktasında, çalışanların üretim araçlarından koparılışıyla gerçekleşen mülksüzleşme bulunmaktadır. Tarımın ticarileşmesi, ortak alanların özel mülkiyet nesnesi haline gelmeleri, kullandıkları aletlerin sahibi oldukları ölçüde kendilerinin de sahibi olan zanaatkârların bağımsızlıklarını kaybetmeleri, işçi sınıfının ortaya çıkış koşullarını tanımlar. Emeğini kendi özgür iradesiyle satan ve bunu yapmadan yaşayamayacak durumda olan "özgür" işçi tipi, bu mülksüzleşmeyle ve ona bağlı olarak ortaya çıkan emeğin meta haline gelişiyle tanımlanır. Marx'ın bu anlamda özgür işçilerin mülksüzlüğünü, aynı zamanda bir toplumsallığı kaybediş, toplumsal bir varlık olmaktan çıkış olarak tartıştığını biliyoruz (özellikle Marx, 1973: 483-515).

Bu durumu, tarihte bir noktada gerçekleşip tamamlanmış bir süreç olarak görmek doğru değil. Aksine, işçinin mülksüzleştirilmesi ve emeğin metalaşması için girişilen çabalarla bu çabalara karşı geliştirilen direnişin, kapitalizm tarihinin günümüzde hâlâ devam eden bir parçası olduğu söylenebilir. Ortak sınıf çıkarının içeriğinin tanımlanması gereken alan, tam da bu süregiden mücadelenin alanı olabilir. Yani işçilerin ortak çıkarından söz ederken, metalaşmış emeğin çıkarından değil metalaşmaya direnen insanların ortak çıkarından söz etmek daha doğru olabilir. Eğer bu ortak çıkarların ortak çıkarlar olarak ifade edilmeleri önemliyse, o zaman, sınıf kavramının da önemli olduğunu söyleyebiliriz.

Bu çıkarlar, mülksüzleşme ve metalaşma süreçlerinin aldıkları farklı biçimler bağlamında ortaya çıkar. Bunlardan en önemlisi, kuşkusuz, işçiyi emeğini satmadan yaşayamayacak hale getiren düzenlemelerdir. Nitekim, 19. yüzyıl İngilteresi'nde özgür bir emek piyasası kurulurken alınan önlemlerden en önemlisi, 1834 tarihli Yeni Yoksullar Yasasıyla birtakım kurumlara kapatılan yoksullar dışında kimseye sosyal yardım yapılmayacağının ilan edilmesidir (Polanyi, 2000: 131-135). Emeğin meta olması gerektiği fikri, "çalışmayana ekmek yok" cümlesinde en bariz ifadesini bulmaktadır. İnsanların hayatlarını idame ettirmeleri-

ne imkân veren ortak alanların yok edilmesinin ardından günümüze kadar, bir şekilde bu ortak alanların işlevini yüklenmiş ve emeğini satamayanın açlıktan ölmesini, hayırseverin sadakasına muhtaç edilmesini veya toplum dışına itilmesini engellemiş olan bütün sosyal politika önlemlerinin karşısında aynı cümleyi duymak mümkün. Dolayısıyla, sağlık hizmetlerine ulaşım, emeklilik sistemleri, işsizlik sigortası, asgari gelir desteği gibi alanları kapsayan bir sosyal haklar manzumesini savunanlarla, bunların olmadıkları yerde ortaya çıkmalarını engellemeye, oldukları yerde de ortadan kaldırmaya çalışanlar arasındaki mücadelenin, insanları mülksüzleştirerek emeği metalaştırmaya çalışanların çıkarlarıyla buna direnenlerin çıkarları arasındaki bir mücadele olarak yorumlanması önemli. Yani hak diliyle sınıf dilinin birlikte kullanılması önemli.

Ama emeğin metalaşması yönündeki girişimlerin kendini doğrudan doğruya üretim sürecinin düzenlenmesinde gösteren başka bir yanı daha var. Sanayi devriminden itibaren bu düzenlemeler, insanı emek olarak gören ve işçiyi piyasada satmak zorunda olduğu emeğine indirgeyen bir zihniyetle biçimleniyor. S. Jordan, 18. yüzyıl İngilteresi'ndeki işçi tiplemesiyle ilgili makalesinde (2001), söz konusu zihniyetin işçi bedeninin hangi parçasının nasıl işe yarayabileceği ve yaraması gerektiğiyle ilgili tartışmalardan çalışmayan işçinin iğrenç bedeni üzerine çeşitlemelere kadar uzanan yansımalarını çok çarpıcı bir biçimde tartışıyor. İşçinin yaşam süresinin olabildiğince büyük bir kısmına el koyma çabası içinde işçilere ne kadar uykunun yeteceğine kadar varan tartışmalar da, insanı emeğe indirgeyen bir yaklaşımı hayata geçirme mücadelesinin önemli yansımaları. Marx'ın *Kapital*'in birinci cildinde mutlak artık değer konusu etrafında anlattıkları, iş gününün süresiyle ilgili mücadelenin önemini ortaya koyacak nitelikte. Nitekim Marx, "normal işgünü sermaye sınıfıyla işçi sınıfı arasındaki bir iç savaşın sonucunda ortaya çıkmıştır" diye yazıyor (Marx, 1973: 283). Bu alandaki kazanımları geri alma gayretinin günümüzde hâlâ önemli olduğunu, yani talebin hâlâ çok önemli bir talep olduğunu biliyoruz. Bazı sektörlerde halen on iki saatlik vardiyaların işlediği, fazla mesainin her zaman ücretlendirilmeyen bir dayatma olarak hemen hemen her yerde uygulandığı ve işçinin üretim artışı yolunda feda edilebilir bir nesne olarak görüldüğü Tuzla tersanesindeki ve daha az bilinen başka yerlerdeki işçi katliamının devam ettiği Türkiye'de, işçinin hayatına el koyma çabalarıyla ilgili bu tartışma 18. ve 19. yüzyıl İngilteresi'ne gitmeden de sürdürülebilir. Aynı bağlamda, gene zaman ve mekân içinde fazla uzağa gitmeden, halkla ilişkiler, bankacılık, medya gibi sektörlerde çalışan ve kendilerine çoğu zaman işçi denmeyen yüksek "beşeri sermaye" sahibi insanların, özellikle gençlerin, nasıl on iki saati aşabilen ve ne zaman başlayıp ne zaman biteceği belli olmayan bir iş günü içine hapsolmuş biçimde yaşadıklarına bakılabilir.

Meta olarak satın alınan emeğin meta olarak kullanılabilmesinin bir koşulu da, işçilerin yaptıkları iş üzerindeki kontrollerini kaybetmeleri. Marx fabrikada

çalışmanın bağımsız zaanatkârlar açısından ne anlama geldiğini, "işçinin kendi ürettiği makinenin bir parçası haline gelmesi", "makinenin kölesi olması" gibi terimler kullanarak ifade etmişti. Bunu yaparken, kendi çağının ötesindeki gelişmeleri öngördüğü söylenebilir. Onun yazdığı dönemlerde, vasıflı işçinin vasıfları ve sahip olduğu zımni bilgi (*tacit knowledge*) hâlâ önemliydi. Bu da, en azından vasıflı işçilerin üretim süreci üzerinde hâlâ belirli bir kontrole sahip olmalarına yol açan ve güç dengelerini etkileyen bir durumdu. H. Braverman, *Emek ve Tekelci Sermaye* adlı klasik çalışmasında (1974), 20. yüzyılda Taylorist işletmecilik modeli yoluyla bu durumu değiştirmeye yönelik bilinçli ve sistematik girişimleri konu alır. İşin tasarlanmasını icrasından tamamen koparmaya, dolayısıyla insanı Şarlo'nun *Modern Zamanlar*'ındaki, aynı hareketi, tekdüze bir şekilde, düşünmeden tekrarlayıp duran robotlaşmış iş gücüne çevirmeye yönelik bu girişimler, emeğin metalaşması sürecini tamamlamaya yönelik girişimler olarak görülebilir. Bugün, sosyal hizmetlerin ticari işletme mantığıyla yeniden yapılandırılışının da, öğretmenler veya doktorlar gibi her zaman işçi sınıfı içinde düşünülmeyen kesimlerin yaptıkları iş üzerindeki kontrollerini en aza indiren bir etki yaptığı, dolayısıyla aynı metalaşma sürecinin bir parçası olduğu söylenebilir. Bunu söylemek, hizmet sektöründe çalışan eğitimli kesimlerin de, mülksüzleşme ve metalaşma süreçlerinin diğer kurbanlarıyla aynı kaderi paylaştıkları, dolayısıyla aynı potansiyel sınıf içinde yer aldıkları fikrini, içerdiği siyasi anlamla birlikte gündeme getirmek olacaktır.

Kapitalist toplumlardaki, günümüzde de güçlü bir biçimde süren, bu mülksüzleştirme ve metalaştırma eğilimlerinin, bir ortak deneyim ve ortak çıkar savunusu alanı oluşturduğunu söyleyebiliriz. Ama bu deneyimlerin her zaman sınıf terimleriyle yaşanıp sınıf terimleriyle algılandığını söyleyemeyiz. Bunun neden böyle olduğunu görmek için, işçilerin ve işçiliğin tarihine başka bir açıdan daha bakmak gerekiyor.

Kapitalizm ve çalışma hayatı: Hareketlilik, çeşitlilik ve sözleşme dışı unsurların önemi

E. Wolf, *Avrupa ve Tarihi Olmayan Halklar* adlı kitabında (1982), Avrupa merkezli tarihyazımı içinde kapitalizmin sömürgeleştirdiği halkların nasıl tarih dışı bırakıldıklarını anlatmıştı. Bu kitabın ilginç bir yanı, Wolf'un işçileri de tarih dışı halklar arasında ele alması ve onların başlarından geçenlerin ne kadar az incelenmiş olduğuna dikkat çekmesiydi. Raymond Williams'ın "kitle" ya da "kitleler" kavramının, kitleyi oluşturanları özne olarak dışlayan bir ötekileştirme içerdiğine dikkat çekmesi de bu bağlamda hatırlanabilir.[3] Aynı şekilde Richard Sennett de, işçilere kitleler olarak yaklaşılmasını, "gizli sınıf yaraları" ara-

3 Williams'ın yaklaşımı ile ilgili olarak bkz. Dirlik (1987).

sında tartışmıştı (Sennett ve Cobb, 1973). Bu gözlemler, kapitalizmin tarihi içinde işçilerin neyi nasıl yaşadıklarına daha dikkatle bakılması gerektiğine işaret ediyorlar. Gerçekten de bunun sınıf analizlerinin ötesinde, ama o analizlerin zeminini oluşturması gereken bir anlamı var. Daha doğrusu, işçilerin tarihine ve bugün gelinen noktada yaşananlara bakmadan sınıf analizi yapmaya çalışmak çok mümkün görünmüyor.

Wolf ve E.P. Thompson gibi, işçilerin tarihine bakanların gördükleri en önemli şey, fabrika değil. Değer teorisini 19. yüzyıl sanayi proletaryası üzerine kurmuş olan Marx gibi bir düşünür bile, bu yüzyılda tarımda ve hizmet sektöründe çalışan işçilerin sayısının sanayide çalışanların sayısından fazla olduğunu gösteren istatistikler veriyor. Thompson ise, işçi sınıfının "fabrikada değil yolda" oluştuğunu yazıyor (Thompson, 1993a: 12). Wolf'un 16. yüzyılda başlayan hikâyesinde de, işçilerin tarihi yolda yazılmış bir tarih olarak karşımıza çıkıyor. Sermayenin vatansız ve hareketli, işçilerin ise hareketsiz olduğu yolundaki yaygın inanca rağmen, kapitalizmin ortaya çıkışından itibaren hareketlilik işçilerin önemli bir özelliği gibi görünüyor. Burada, Wolf'un işaret ettiği gibi, göçün yabancı bir ülkeye mi yoksa sadece köyden şehre mi gerçekleşmiş olmasından bağımsız olarak yaşanan bir kopuşun ve tamamen farklı bir çevreye uyum sorunlarının önemini göz ardı etmemek gerekiyor.

Bu hareketlilik, yukarda sözünü ettiğim mülksüzleşme olgusuyla bağlantılı. Ama bunun yanında, şehirlerde ortaya çıkan sanayi ve hizmet sektöründe iş bulma olanakları da hareketliliğe yol açıyor. Bu hareket, yaşamak için emeğini satmak zorunda olan, toplumsal bağlarından kopup bir sözleşme ilişkisinin tarafı haline gelen "özgür" işçi tipinin hareketliliği. Ama hikâye, tarihsel olarak da günümüzde de, sanki bu kadar basit değil. Kapitalizmin gelişmesi içinde özgür olmayan emeğin hiç de önemsiz olmadığı bazı tarihçilerin önemle üstünde durdukları bir konu. Tarımda veya maden sektöründe tarihsel bir önem taşıyan "bağlı emek" (*bonded labor*) olgusu, yani emeğini satıp satınama kararını özgürce alması söz konusu olmayan işçilerin deneyimi veya yol parası ödenerek deniz aşırı yerlere çalışmaya giden ve uzun süreler bu borcu ödemek üzere zorunlu çalışan işçilerin durumu, kapitalist gelişme sürecinin önemli bir unsuru olarak ortaya çıkıyor. Çalışma izni olmayan göçmen işçilerin pasaportları ellerinden alınarak çalıştırıldıkları durumlarda da, özgür sözleşme ilişkisinden söz etmek pek mümkün görünmüyor (Corrigan, 1977; Brass, 2003; Wolf, 1982; Hahammovitch, 2003; Trade Union Confederation/UK, 2004). Bu tür durumların dışında da, başka bir ülkeye giden veya kendi ülkesinde doğduğu yerden başka bir şehre göçen işçinin hayatını idame ettirmesi, nadiren sadece sözleşme ilişkisi çerçevesinde mümkündür. İş bulmak veya işin olmadığı yerde hayatta kalmak için gerekli destek, kişisel ilişkilere bağlıdır ve genellikle hemşehrilik veya akrabalık bağlarına dayanan bu ilişkiler, çoğu zaman, gayet eşitsiz güç dengelerini de beraberinde getirir. Bunun bir anlamı, çalışma haya-

tının ve ücret ilişkisinin işçilerin hayatında tek ve belki de en önemli unsur olmadığı, kültürel unsurların önemini korumaya devam ettiğidir. Belki de biraz paradoksal bir biçimde, kültürel bağların, yer değişikliğiyle birlikte önemini kaybetmediğinden, hatta daha da önemli hale geldiğinden söz edilebilir. Ama bunun, Marx'ın kaybedildiğini söylediği toplumsallığın kazanılması olarak düşünülebilecek bir durum olduğunu sanmıyorum. Aksine burada, kültürün ve kültür temelli ilişkilerin araçsallaştığı bir durumdan söz edilebilir.

Kültür temelli kişisel ilişkilerin önemini koruması, işçilerin ve çalışma hayatının tarihi içinde dikkat çekilmesi gereken başka bir unsurla da ilgili. Bu unsur, işverenlere her zaman ve her yerde önemli imkânlar sağlamış olan çeşitlilik. İşçilerin geldikler yerler ve etnik kökenlerine göre farklı işlerde çalıştırılmaları veya her zaman yapılan işin niteliğine bağlı olmayan ayrı statülerin varlığı, bunların yanı sıra sektörler arasındaki ciddi çalışma koşulu farklılıkları, çalışma hayatının asli bir özelliği gibi görünüyor. Dolayısıyla sanayileşmenin geliştiği yerlerde bile homojen bir sanayi proleteryasından, tipik ve atipik işçilerden, proletarya ve lümpen proletarya gibi ayrımlardan söz etmek her zaman çok anlamlı görünmüyor. Pek çok ülkede hizmet sektöründe istihdamın diğer sektörlerden çok daha önemli olduğu bugün, bu sektöre özgü büyük çeşitliliğin de buna eklendiği düşünülürse, çalışma hayatındaki farklılaşmanın boyutları daha iyi görülebilir.

Bu üç unsur, mekânsal hareketlilik, sözleşme ilişkisinin dışındaki ilişkilerin önemi ve çeşitlilik, çalışma hayatını ve işçilik deneyimini tanımlamakta önemli oldukları ölçüde, sınıf analizinin önündeki zorlukları da tanımlamış oluyor. Bu zorluk, işçilerin bütün bu unsurlarla birlikte işçi olma durumuna ortak paylaşılan bir anlam vermeleri, ortak çıkarlarını tanımlamaları ve bu çıkarlar doğrultusunda birlikte hareket edebilecek duruma gelmelerinin önündeki engellerden kaynaklanıyor. Ama bundan önceki bölümde sözünü ettiğim ortak bir çıkarın varlığı kabul edildiği ölçüde, bu engeller, aynı zamanda, bu ortak çıkarın korunabilmesi için bütün bu farklılıkları aşan bir sınıf dili yaratılmasının siyasi önemine de işaret ediyor.

Kapitalizmin "yıkıcı yaratıcılığı" ve kültür-sınıf ilişkisi

Burada üzerinde durulması gereken başka bir nokta daha var. Bu nokta, çalışma hayatının ve işteki konumların işçilerin nesiller boyunca birbiri ardından gelip içinde yer aldıkları bir nitelik taşımamaları. Aksine, kapitalist üretimin en önemli özelliklerinden biri çalışma hayatının koordinatlarının durmadan değişmesi ve bu değişikliğin teknolojik gelişmenin sağladığı imkânlar kullanılarak işçiyle işveren arasındaki ilişkiyi ikincisi lehine etkilemek amacıyla gerçekleştirilmesi. K. Polanyi, *Büyük Dönüşüm*'de "Belirli bir toplumsal yapı içinde sınıf kuramı işlerlik kazanır; ama yapının kendisi de değişirse ne olur?" diye sor-

muştu ve dikkat çektiği şey gerçekten çok önemliydi (Polanyi, 2000: 217). Ama bu uyarıyı, belki de, "belirli bir toplumsal yapı" denilen şeyi normal durum, yapı değişikliğini istisna olarak alıp dinlememek gerekiyor. 19. yüzyıl çalışma hayatından Fordist üretim düzenine ve Taylorist işletmecilik uygulamalarına geçişin vasıflı işçiler açısından ne kadar büyük bir değişiklik demek olduğunu, kendisi de vasıflı bir işçi olan Braverman gayet güzel anlatıyor. Ama hikâye burada da bitmiyor, Fordist üretimden esnek üretime geçişle birlikte, Braverman'ın anlattığı iş süreçleri de altüst oluyor ve tam zamanlı, düzenli işlerde çalışan işçilerin konumu başka bir biçimde sarsılıyor. Başka bir toplumsal yapı içinde, işçilerin geçimlerinin koordinatları yeniden değişiyor ve yeni yöntemlerle gerçekleşen yeni tip bir güçsüzleştirme dalgası başlıyor.

Bu açıdan baktığımızda, E.P. Thompson'ın İngiliz işçi sınıfının oluşumunuyla ilgili muhteşem hikâyesinin de, bittiği yerde bitmediğini görebiliyoruz. Thompson, "Zaman, İş Disiplini ve Sanayi Kapitalizmi" adlı makalesinde (1993a), kapitalist sanayileşmeyle birlikte çalışma ritminin ve düzeninin nasıl değiştiğini, işçilerin bu değişim içinde ortaya çıkan zaman anlayışına ve zamanı disiplinli kullanma dayatmasına ayak uydurmakta ne kadar zorlandıklarını anlatmıştı. Bu makalede Thompson, ilk nesil sanayi işçilerine zamanın öneminin anlatıldığını, ikinci neslin bunu on saatlik işgünü için verdikleri mücadelede işverene karşı kullandıklarını, üçüncü neslin ise fazla mesai gibi konular etrafındaki mücadelelerle sürdürdüğünü yazıyor. Peki bugün gelişmiş kapitalist ülkelerde esnek üretim modeli içinde olan şey, tam da bu başı sonu belli iş süreci içinde oluşan zaman disiplinini ortadan kaldıran, bürokratik işletme yapıları içinde süren düzenli rutinleri yok eden, işleri düzensiz bir hale getirip işçileri yarı zamanlı ve düzensiz çalışma biçimlerine adapte olmaya zorlayan bir şey değil mi? Bu gelişmelerin etkisi, işçilerin kendi çıkarları doğrultusunda kullanmayı öğrendikleri kuralları değiştirip onların bu kurallar içinde geliştirdikleri stratejileri etkisiz kılan, bir anlamda üzerine bastıkları zemini kayganlaştıran bir etki değil mi?[4]

Daha genel bir çerçeve içinde, esnek üretim, sanayi sonrası topluma geçiş, sanayisizleşme gibi olguların, bunun yanı sıra yepyeni boyutlardaki uluslararası göç hareketlerinin, sınıf koordinatlarını radikal bir biçimde değiştirdiği görülebilir. Ama bütün bu güncel olgular, kapitalist gelişmenin varolan yapıları sürekli yıkan ve yeniden inşa eden, konumların ve ilişkilerin niteliğini sürekli değiştiren doğasına aykırı şeyler değil. Sınıf üzerine düşünülecekse, bunun sadece belirli bir toplumsal yapı içinde değil, değişen yapılar içinde de yapılabilmesi gerekiyor. Böyle bir dinamik yaklaşım, kültür merkezli yaklaşımların da daha dikkatle değerlendirilmesini gerektiyor.

---

4 R. Sennett, esnek üretim çağında çalışma hayatının dağınıklığı, belirsizliği ve süreksizliğinin çalışanları nasıl etkilediği üzerine olan kitaplarında (1998 ve 2006), bürokrasinin ve yeknesak işlerin olumsuz anlamlarının karşısına esneklik teriminin olumlu çağrışımlarını koymanın doğru olmayacağını, hali vakti hiç de kötü olmayan insanların hikâyelerinden yola çıkarak anlatıyor.

Thompson, *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*'nda, sözünü ettiği sınıfın İngiliz işçi sınıfı olduğunu özellikle vurgulamış, hatta bu bağlamda oluşum süreçleri daha az kahramanca ve daha az anlatılmaya değer olmayan Galli ve İskoç işçilerden özür dilemişti (Thomson, 1966: 13) . İrlandalı işçilerden de sadece İngiltere'deki gelişmeler içindeki yerleriyle ilgili olarak söz ettiğini belirtmişti. Bunun nedeni, işçi sınıfının kendini oluştururken kullandığı geleneklerin ve kültürel referansların belirli bir toplumsal ve tarihsel arka planı olduğu ve deneyimin bu arka plana göre anlam kazandığını düşünmesiydi. Bütün direnişlerin, eski gelenekleri, folklorik öğeleri ve dinî öğretileri, içerdikleri hakkaniyet, dayanışma ve kahramanlık unsurlarını ön plana çıkarıp yeniden biçimlendirerek kullandıkları ve bunlardan sınıf oluşumuna malzeme sağladıkları söylenebilir. Türkiye'de de mesela, Alevi kültürünün solun dilini ne kadar etkilemiş olduğunu biliyoruz.[5]

Ama Türkiye'de Aleviliğin sağladığı sol kültür malzemesinin de, Türkiye'de ve başka yerlerde ortaya çıkan bu tür başka yerel kültür unsurların da, potansiyel sınıfın tarihsel olarak ve özellikle günümüzün küreselleşme ortamında gösterdiği çeşitlilik içinde, ortak sınıf dili oluşumuna önemli bir katkı yapması çok zor görünüyor. Belki daha da önemli olan, kapitalist toplumda sınıf terimleriyle konuşulmasını engellemeye çalışan güçlerin, tarihsel/kültürel malzemeyi, özellikle milliyetçiliği ve dini çoğu zaman işçilerden daha etkili bir biçimde kullanmayı becerebilmeleri. İktidar mevkiinden hayata geçirilmeye çalışılan Müslüman kapitalist projelerin, dinin birleştirici rolünü devlet müdahalesine ve sendikal hak taleplerine karşı vurgularken, "peygamber zamanında Medine Pazarı", "İslâmda iş ilişkileri" gibi temaları ne kadar sistematik ve etkili bir biçimde kullandıklarını unutmamak gerekiyor (Buğra, 1988). Kültürcülüğün neo-liberalizmle ne kadar güzel eklemlendiğini, başka örneklerde olduğu gibi Türkiye örneğinde de dinî hayırseverlik kültürünün sosyal hakların hayata geçmesine karşı nasıl bir rol oynadığını unutmamak gerekiyor (Buğra, 2008: 233-255). Ve tabii, örgütlenmesinde İslâmi referanslara önemli bir yer veren Hak-İş sendikasının, 1 Mayıs 2008'te solcu sendika DİSK'in İstanbul'daki merkez binasının içine biber gazı atılırken, Ankara'da işçilere halay çektirip Anıtkabir'e defter imzalamaya gittiğini hiç unutmamak gerekiyor.

Marx (1998), ve ondan esinlenen Schumpeter (1975) ve Hirschman (1958) gibi düşünürler, kapitalizmin en önemli özelliklerinden birinin "yıkıcı yaratıcılık" (*creative destruction*) olduğunu göstermişlerdi. Kapitalizmin, var olan teknolojik birikimin, üretim ilişkilerinin, bunların içinde yer aldığı kültürel ve kurumsal yapıların yıkılıp yeniden kurulmasıyla yol aldığına ve bu dinamizmin onun belirleyici özelliği olduğuna işaret etmişlerdi. Bu dinamizmin neo-liberal küresel-

5 Bugün Türkiye'de iktidar mevkiinden hayata geçirilmeye çalışılan Müslüman kapitalist proje bağlamında, özellikle Fethullah Gülen cemaatinin içinden gelen, Aleviliği ve Alevileri "doğru yere oturtma" gayretlerinin, bunu da dikkate alarak yorumlanması gerektiğini düşünüyorum. Özellikle bkz. Aktay (1999: 63-99).

leşme ortamında iyice ortaya çıkan başka bir yanı da, kapitalizmin kendi dışındaki kendine benzemeyen unsurları içine alıp, onlarla birlikte varolabilmesi ve onları kapitalist üretimin kârlı bir biçimde sürmesi için kullanabilmekteki becerisi. Bu, kültürün, üretim güçlerinin üretim ilişkilerine yansıyan değişmesiyle, o değişme doğrultusunda değişecek bir üst yapı unsuru olduğu yolundaki vülger Marksist yaklaşımı açıkça yanlışlayan bir durum. Ama aynı zamanda, Türkiye'de son zamanlarda ciddi ciddi savunulmuş olan bir görüşün, yani Türk İslâmcılarının kapitalizme olan bağlılıklarından ötürü siyasi İslâmın baskıcı bir muhafazakârlığa dönüşmeyeceği şeklindeki görüşün zaafiyetine de işaret ediyor. İslâmi siyasetin neo-liberalizmle müthiş uyumunun gösterdiği şeyin başka bir şey olduğunu görmek ve kültürle sınıf arasındaki ilişkiyi buna göre kurmak gerekiyor.

Burada, sınıf dili oluştururken kültürel unsurları kullanmada işçilerin kapitalizmin hâkim sınıflarıyla rekabet etmesinin ne kadar güç olduğuna dikkat çekmeye çalışıyorum. Bunun yanı sıra, özellikle günümüzde çalışma hayatını tanımlayan çeşitlilik içinde, bir potansiyel olarak sınıfın, etnik, dinî veya ulusal kimliklerin, geçmiş çalışma deneyimini tanımlayan geleneklerin oluşturduğu zeminde değil, aksine buralarda ortaya çıkan farklılıkların ötesinde terimler kullanarak gerçekleştirilmesi gerektiğini vurgulamak istiyorum. Aksi halde, Kürtlerle Türklerin, Alevilerle Sünnilerin, göçmen işçilerle şehrin eski sakinlerinin veya ülke vatandaşlarının birbirlerine karşı gayet etkili bir şekilde mobilize edileceğinden, mavi yakalı - beyaz yakalı ayırımlarına ve işçiler arasındaki statü farklarına devamlı projektör tutulacağından, ya da birleştirici unsur olarak dinî ve milli kimliğin sınıf çıkarlarının karşısına başarıyla yerleştirileceğinden hiç kuşkum yok.

Sonuç

Çalışanların deneyimlerini sınıf terimleriyle ifade ettikleri noktalardan, "sınıf anları" olarak söz edilebileceğini sanıyorum. Bir grev kararının, normal olarak birbirlerine hiç karışmayan farklı etnik gruplardan işçilerin birlikte hareket etmelerine yol açması bunun bir örneği olabilir. Başka bir örnek, "kol işçileri"yle memurları temsil eden farklı sendikaların ve bu sendikalarla meslek örgütlerinin, neo-liberal nitelikli bir sosyal güvenlik reformuna karşı yapılan direnişte biraraya gelmeleri olabilir. Bu sınıf anlarının bir sınıf oluşumuna işaret etmeleri gerekmez. Birliktelikler dağılabilir, insanlar kendilerini başka ortamlara ve aidiyetlere gönderme yaparak tanımlamaya, kendilerini sınıf dışı terimlerle ifade etmeye devam edebilir, ortak mücadeleden vazgeçebilirler. Burada güvenilebilecek hiçbir "kendiliğindenlik" yoktur, ama sözü edilen türden deneyimler, birleştirici bir sınıf dili inşasının asli unsurlarıdır.

Bu yazının ilk bölümünde tartıştığım, emeğin metalaşmasına ve metalaşan emeğe indirgenmeye karşı direnenlerin hak mücadeleleri içinde ortaya çıkan

ortak sınıf çıkarı kavramının, bu birleştirici dilin ana unsuru olabileceğini düşünüyorum. Yazının ikinci bölümünde, kapitalist çalışma hayatını tanımlayan hareketlilik, sözleşme dışı ilişkilerin önemi ve çeşitlilik unsurlarının, bir sınıf dili ve aidiyetinin ortaya çıkmasını güçleştirdiğini söyledim. Ama burada söylediklerim üçüncü bölümdeki tartışmayla tamamlandığında, ortaya sadece bir güçlüğün değil bir gerekliliğin de çıktığı görülür. Kapitalist çalışma hayatını tanımlayan unsurlar, tarihsel olarak, ama özellikle de günümüzün küreselleşme ortamında, sınıf oluşumuna malzeme oluşturabilecek kültürel unsurların ve geleneklerin ortaklığını ortadan kaldırıyor. Kapitalizmin yıkıcı yaratıcılığı, işçi deneyimlerinin biriktirilmesini ve strateji geliştirmekte kullanılmasını güçleştiriyor. Kapitalizmin kültürel kimlikleri çalışanların çıkarlarına karşı kullanmaktaki becerisiyle baş etmek ise çok zor görünüyor. Sabit kalan şey, çalışanların karşı karşıya oldukları, emeğin metalaşmasıyla ilgili tehdit ve bir potansiyel olarak sınıfın gerçekleşebileceği zemin de bu. Söz konusu olan insanın insanlıktan çıkması tehdidi olduğu ölçüde, bu zeminde direnişin evrensel insan haklarına gönderme yapması ve bu hakları işçilerin kapitalizm tarihi boyunca karşılaştıkları hak ihlalleriyle doldurarak yeniden anlamlandırması mümkün. İnsan hakları diliyle örtüşen bir sınıf dilinin, toplumsal cinsiyet ve kültür temelli dışlanmışlıklarla ayırımcılıkları da, demokratikleşme ve siyasi katılımla ilgili talepleri de içerebilir hale geleceğine inanıyorum.

Polanyi, denetlenmemiş piyasanın topluma hâkim olmasına karşı direnişin sınıf terimlerinin ötesinde ifade edilmesi gerektiğini savunurken, "... dar sınıf çıkarlarına yönelik bir politika, o çıkarlara bile iyi hizmet edemez. İstisnası olmayan bir kuraldır bu" (Polanyi, 2000: 222) diye yazmıştı. Piyasanın Polanyi'nin bile hayal edemeyeceği biçimde bütün toplumlara hâkim olduğu bugün, sınıf çıkarı olarak tanımlanabilecek çıkarların hiç de dar çıkarlar olması gerekmediğini görebiliyoruz. Önemli olan, sınıf çıkarının nasıl tanımlandığı ve çıkar sahiplerinin ne kadar geniş bir kesimi kapsayacak şekilde düşünüldüğü.

Bu yazıda tartışıldığı anlamda sınıf terimleriyle konuşmak, kültürcülükle neo-liberalizmin mükemmel uyumuyla karşı karşıya olduğumuz bugün özellikle, politik bir proje olarak ortaya çıkıyor. İçinde, çalışanları temsil eden sendikaların ve meslek örgütlerinin çok önemli bir rol oynayacağı bu politik projenin başarısının, temsil edilen kesimin ne kadar geniş olacağıyla ve enformel sektörde çalışanlarla yasa dışı göçmenlerden "beşeri sermayesi" güçlü hizmet sektörü mensuplarına kadar, kapitalist çalışma hayatının çeşitliliği içinde yer alan herkesi ne ölçüde kapsayabileceğiyle ilgili olduğunu söyleyebiliriz. Bu, çalışanların mülksüzleştirme ve metalaştırma eğilimine direnebilmeleri açısından değil sadece, toplumun nasıl bir toplum olacağını belirlemek açısından da önemli. Türkiye'nin etnik milliyetçilik ve İslâmi toplum modelleri içine sıkışmışlığından çıkışının yolu da burada aranabilir.

KAYNAKÇA

Aktay, Y. (1999) *Türk Dininin Sosyolojik İmkânı*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Bottero, W. (2004) "Class Identities and the Identity of Class", *Sociology*, 38: 985-1003.

Bourdieu, P. (1987) "What Makes Social Class", *Berkeley Journal of Sociology*, 32: 1-17.

Brass, T. (2003) "Why Free Labour is not 'So-Called': The Fictions of Jairus Banaji", *Peasant Studies*, 31: 101-136.

Braverman, H. (1974) *Labor and Monopoly Capital*, New York ve Londra: Monthly Review Press.

Buğra, A. (1998) "Class, Culture and State: An Analysis of Interest Representation by Two Turkish Business Associations", *The International Journal of Middle East Studies*, 30: 521-539.

Buğra, A. (2008) *Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye'de Sosyal Politika*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Corrigan, P. (1977) "Feudal Relics or Capitalist Monuments? Notes on the Sociology of Unfree Labour", *Sociology*, 11: 435-63.

Dirlik, A. (1987) "Culturalism as Hegemonic Ideology and Liberating Practice", *Cultural Critique*, 6: 13-50.

Hahamovitch, C. (2003) "Creating the Perfect Immigrants: Guestworkers in the World in a Historical Perspective", *Labor History*, 44: 69-94.

Hirschman, A.O. (1958) *The Strategy of Economic Development*, New Haven: Yale University Press.

Jordan, S. 2001) "From Grotesque Bodies to Useful Hands: Idleness, Industry and the Laboring Class", *Eighteenth Century Life*, 25: 62-79.

Marx, K. (1973) *Grundrisse: Introduction to the Critique of Political Economy*, Middlesex, England: Penguin [Türkçesi: *Grundrisse - Ekonomi Politiğin Eleştirisi İçin Ön Çalışma*, çev. Sevan Nişanyan, Birikim Yayınları, İstanbul, 2008].

Marx, K. (1974) *Capital*, Moskova: Progress Publishers, c. 1.

Marx, K. ve Engels, F. (1998) *The Communist Manifesto*, Oxford: Oxford University Press.

Polanyi, K. (2000) *Büyük Dönüşüm*, çev. Ayşe Buğra, İstanbul: İletişim Yayınları.

Savage, M. (2000) *Class Analysis and Social Transformation*, Buckingham, California: Open University Press.

Schumpeter, J. (1975) *Capitalism, Socialism and Democracy*, New York: Harper.

Sennett, R. (1998) *The Corrosion of Character*, New York: W.W. Norton [Türkçesi: *Karakter Aşınması*, çev. Barış Yıldırım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2002].

Sennett, R. (2006) *The Culture of the New Capitalism*, New Haven: Yale University Press.

Sennett, R. ve J. Cobb (1973) *Hidden Injuries of Class*, New York: Alfred A. Knopf.

Skeggs, B. (1997) *Formations of Class and Gender*, Londra: Sage.

Thompson, E.P. (1966) *Making of the English Working Class*, New York: Vintage Books [Türkçesi: *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, Birikim Yayınları, İstanbul, 2004].

Thompson, E.P. (1978a) "Poverty of Theory", E.P.Thompson, *Poverty of Theory and Other Essays*, Londra: Merlin.

Thompson, E.P. (1978b) "Eighteenth Century English Society: Class Society without Class?", *Social History*, 3 (2).

Thompson, E.P. (1993a) "Time, Work Discipline and Industrial Capitalism", E.P.Thompson, *Customs in Common*, Londra: Penguin: 352-403 [Türkçesi: *Avam ve Görenek - İngiltere'de Geleneksel Popüler Kültür Üzerine Araştırmalar* içinde, çev. Uygur Kocabaşoğlu, Birikim Yayınları, İstanbul, 2006, 437-494].

Thompson, E.P. (1993b) "Introduction: Custom and Culture", E.P. Thompson, *Customs in Common*, Londra: Penguin: 1-15 [Türkçesi: *Avam ve Görenek - İngiltere'de Geleneksel Popüler Kültür Üzerine Araştırmalar* içinde, çev. Uygur Kocabaşoğlu, Birikim Yayınları, İstanbul, 2006, 13-29].

Trade Union Confederation (2004) *Forced Labour and Migration to the UK* (press release), www.tuc.org.uk

Wolf, E.R. (1982) *Europe and the People without History*, Berkeley: University of California Press.

Sosyal sınıflar tarihe mi karıştı?

*Ahmet İnsel**

Liberal, postmarksist veya kültürcü yaklaşımların önerilerini dinlersek, artık sosyal sınıflardan söz etmememiz gerekir. Bu yaklaşımlara göre, 19. yüzyılın ortasından 20. yüzyılın son çeyreğine kadar siyasal düşünün temel temalarından biri, 18. yüzyılın son çeyreğinde şekillenen modern ekonomi politiğin ana varsayımı ve 19. yüzyılda oluşmaya başlayan sosyolojinin kurucu kavramı olan sosyal sınıf olgusu, son yirmi yılda gözden kaybolmuş ve anlamını yitirmiştir. Post-modern zamanlar, gittikçe parçalanan bir toplumda büyük seküler anlatıların ve buna bağlı sosyo-ekonomik toplu aidiyet simgelerinin etkisizleşmesine ve bireyleşmenin toplumsal ilişkilere damgasını vurmasına yol açmıştır. Bu yeni toplumda, artık sınıf katmanları arasındaki eşitsizlikler değil, bireyler arasındaki eşitsizlikler anlamlıdır. Dolayısıyla modern zamanlarda geçerli olan sınıf katmanları arasındaki dikey eşitsizliğe dayalı sınıflı toplum algısı yerini insanlar arasındaki yatay eşitsizliklere dayalı birey toplumu algısına bırakmıştır.

Klasik anlamda sosyal sınıf kavramının geçerliğini büyük ölçüde yitirdiğini iddia edenlere göre, bunun birincil nedeni modern toplumlarda bireyleşmenin hızla yaygınlaşmasıdır. Bireyleşme, kişilerin ortak iktisadi konumlarından hareketle oluşan aidiyet simgelerinin yerini, farklılığa dayanan öznel kimliklerin almasına yol açmaktadır. Modern sonrası toplumun özelliği olan parçalanmışlık, iktisadi yaşamdaki konumların da parçalanmasını, bireyleşmesini beraberinde getirmektedir. Bu parçalanma sanayi sonrası üretim yapısının baskın özelliğidir. Bu nedenle sosyal sınıf kavramı geçmişte sahip olduğu toplum içi bölünmenin asli anlam üreticisi niteliğini kaybetmiştir.

Sosyal sınıflar sosyolojik olarak anlamlı bir kategori olmadıklarına göre, sınıf mücadeleleri de artık tarihi yapan asli dinamik olarak ele alınamaz. Sosyal sınıf

(*) Paris-1 Panthéon-Sorbonne Üniversitesi ve Galatasaray Üniversitesi.

olgusunun etkili varlığı ve anlamı kalmamışsa, o zaman sınıf mücadelelerinin de öznesi kaybolmuş demektir. Yeni tarih, sınıf mücadelelerin değil, bireylerin hayat patikalarıyla belirlenmektedir. Sosyoloji ancak etnometodoloji veya mikro sosyoloji olarak anlamlıdır. Tarih de artık toplu bir hikâye anlatmak yerine, tek tek bireylerin hikâyesini aktarmalıdır.

Kısaca özetlemeye çalıştığımız bu görüşü savunan sosyologlara göre, parçalanmış toplumun bireyleşen kişileri kendilerini sosyal sınıf olgusu içinde eskisine nazaran daha az tanımlıyorlar. Bu iddianın önemli bir dayanağı, günümüz siyasal söylemlerinde sınıf olgusuna yapılan vurgunun azalması, zaman zaman kaybolmasıdır. Sosyal sınıf yerine yeni sosyolojinin kullandığı kavramlar, "sosyo-politik çevreler", "yaşam tarzı grupları", "çok seçimli toplum", "yatay eşitsizlikler toplumu" ve bunun başka bir versiyonu olan "orta sınıflarda eşitlenmiş toplumlar", "heterojen sosyo-ekonomik durumlara yol açan farklı biyografik patikalar dinamiği", "yaşam tarzlarının bireyleşmesi" gibi kavramlardır. Batı Avrupa sol siyasal partileri ve geçmişte sınıf kavramını sistemli biçimde ve ısrarla vurgulayan komünist partilerden türeyen siyasal oluşumlar da, günümüzde "işçi sınıfı", "emekçiler", vb. ifadeler yerine "kişiler", "insanlar", "yoksullar", "dışlananlar" gibi kelimeleri daha fazla kullanıyor. Sol siyasal hareketlerin söylemlerinde, "farklılıkların beraberliği" türünden sloganlar, "işçi sınıfının çıkarları" türünden önerilerden çok daha fazla yer buluyor.

Sosyal sınıf kavramının siyasal söylemde ve toplumsal tasarımda sahnenin önünden daha kuytu köşelere doğru geri çekilmesi, toplumsal yaşamda sınıf kavramının gerçekten geçersizleşmesi anlamına gelmiyor. Konjonktürel olma ihtimali yüksek olan bu arka plana düşme hali, günümüz toplumlarında varlığı güçlü biçimde devam eden, yer yer daha da güçlenen yapısal iktisadi ve sosyal eşitsizliklerle, bu eşitsizliklerin toplumsal tasarımdaki yansımaları arasında bir kopukluk olduğunu gösteriyor. Bu kopukluk, sosyal sınıf temasını öne çıkaran siyasal hareketlenme çabalarının cılız kalmasının birincil nedenidir. Ama sınıf olgusuyla sınıf algısı arasındaki kopuşa işaret etmek, bu kopmanın dikkatle incelenmesi ve nedenlerinin anlaşılmasını önermek, günümüzde sosyal sınıflar olgusunun birçok açıdan 19. yüzyıldakinden farklı biçimlerde varlığını sürdürdüğünü reddetmenin yani, zaman ve mekândan bağımsız, evrensel bir sosyal sınıf kategorini mutlaklaştırmanın bahanesi olmamalıdır.

* * *

Sosyal sınıf kavramının günümüz toplumlarında kurucu simgesel işlevini artık yitirdiğini iddia edenler, bunun "sınıfsız toplumun" veya "sınıflar sonrası toplumunun" avdetinin anlamlı bir işareti olduğunu iddia ediyorlar. Bu iddianın kaynağında, ABD'de Rorbert Nisbet'in 1959 yılında yayınlanan kısa ama etkili yazısıyla başlattığı (Nisbet, 1959: 11-17), sosyal sınıf kavramının analitik bir kategori olarak anlamını kaybettiği ve toplumsal anlam dünyasında da silik-

leşmeye başladığını ispat etmeyi amaçlayan çalışmalar yer alıyor. Nisbet'e göre, tüketim seviyesinin artmasıyla yükselen ortalama yaşam kalitesi, daha önce toplumsal tabakalar arasında açık biçimde görülür olan ve birinden diğerine geçişin hemen hemen hiç mümkün olmadığı tüketim katmanlarını belirsizleştirdi. Bunun yanında, mülkiyete ulaşımın yaygınlaşması, sanayideki açık işbölümüne dayalı sınıfsal konumların hızla gelişen hizmetler sektöründe bulanıklaşması, sınıf savaşını anlamsızlaştırdı. Bu yaklaşımın doğal sonucu, tüketim ve genelleşmiş refah toplumunun sınıf savaşını kalıcı biçimde öldürdüğü iddiasıdır.

Sosyal sınıfların yok olduğunu iddia eden sosyologlar, bunun temel nedenini refah toplumu ile birlikte sosyal katmanlar arasındaki refah eşitsizliklerinin azalması olarak gösterdiler. Buna bağlı olarak, eğitimin yaygınlaşması ve alt sınıfların çocuklarının önemli bir bölümünün yüksek öğretime devam ediyor olmaları; tüketim kalıpları arasındaki farkın kalkması; sadece gayrimenkül mülkiyetinin değil, bireysel emeklilik, hayat sigortası gibi araçlarla menkul değerler mülkiyetinin de alt ve orta sınıflarda yaygınlaşması; çalışanlar arasında ücretlilerin payının artmasıyla, ücret farklarının mülkiyet farklarından daha gözle görülür olmaya başlaması ve başat toplumsal katmanlaşmanın mülkiyet konusundan ücret alanına, dolayısıyla ücretliler içi bir hiyerarşiye kayması...gibi etmenler dile getirdiler. Bu yeni olgunun iktisadi alandan toplumsal tasarıma yansıması ise, farklılıkların kültürelleşmesi olarak tanımlandı. Bu, aynı zamanda, bir tanınma talebi idi. İşçi-emekçi olarak bütünsel ve evrensel bir kimliğin değil, dinsel cemaatin, etnik, bölgesel veya cinsel kimliğin tanınması talebi içinde dile getirilen farklılığın tanınması talebiydi bu. Dolayısıyla sınıf kimlikleri gibi bütünleştirici değil, parçalara bölücü idi. Bunun bir ilerisinde herkesin başlı başına kendi farklılığının tanınması talebine dayalı mutlaklaşmış birey topluluğu gelecekti.

Toplumsal sınıf kavramının anlam üretme ve aidiyet oluşturma niteliklerini büyük ölçüde kaybettiği iddiası, sosyal sorunlara bütünlüklü yanıtlar verilmesi arayışının yerine her kısmi sosyal soruna kısmi bir çözüm üretilmesini gündeme getirdi. Böylece kapsayıcı sosyal sorunlar ve bununla bağlantılı sosyal kimlikler yerini sosyal sorun alanını parçacıklara bölen bir yaklaşıma bıraktı. Bunun uzantısında toplu aidiyet simgeleri de kaçınılmaz olarak parçacıklara ayrıştılar.

Toplu kimlik simgelerinin silikleşmesine işaret edenler, bunun önemli sonuçlarından birinin, işçi sınıfının 19. yüzyılın ortasından takriben 20. yüzyılın ortasına kadar toplumsal tarihte işgal ettiği merkezî konumu yitirmesi olduğunu belirtirler. Özellikle Batı toplumlarında, bu yüz - yüzelli yıllık zaman dilimi içinde, siyasal ve toplumsal gelişmelerin ağırlık merkezi işçi sınıfının toplumdaki yeri konusu olmuştu. Bu sınıfın içinde taşıdığı veya taşıdığı varsayılan toplumsal düzeni dönüştürme kapasitesi, aynı zamanda toplumsal sorunların bir toplumsal dönüşüm perspektifi içinde algılanmasına yol açabiliyordu. Toplum-

sal sınıf kavramının toplumsal mücadelelerde hâkim referans olma niteliğini yitirmesi ile yakın bir tarihe kadar işçi sınıfına atfedilen toplumu dönüştürme kapasitesinin sorgulanır olması arasında yakın bir ilişki var. Robert Castel bunu, "işçi sınıfının mücadeleyi kaybetmesi" olarak tanımlıyor (Castel, 2001). Bu, aynı zamanda, sosyal sorunların tezahürlerinin de dönüşmesi anlamına gelir.

Toplumda var olan eşitsizliklerle bunun sosyal sınıf olgusu içinde tasarlanması arasındaki kopukluğun kaynağında, eşitsizliklerin azalması veya ortadan kalkması değil, işçi sınıfının bunları ortadan kaldıracak bir gelecek umudunun taşıyıcısı olma niteliğini veya iddiasını yitirmesi yatıyor. Dönüşüm projelerinin yerini bölüşüm projelerine bırakması bunun bir sonucudur. Ücretliler toplumu içinde yer alan bir gelir ve statü eşitsizliğinin düzeltilmesi talebi, bu çerçevede toplumsal dönüşüm talebinin önüne geçer. Dolayısıyla siyasal mücadelelerin birincil referans noktası işçi sınıfı olmaktan çıkar. Aynı şekilde, sosyolojide de toplumsal çözümlemenin birincil anahtarı artık sosyal sınıf olgusu değildir.

Günümüzün bir siyasal gerçeğine işaret eden bu tespitin gerçekten kalıcı olan bir gelişmeyi mi ele verdiği yoksa baktığı noktadan gördüğü kısmi ve dönemsel bir gerçeği mi genelleştirdiği sorusunu tam bu noktada sormak gerekir. Bu sorunun yanıtı, kullanılan sosyal sınıf kavramının tanımıyla yakından ilgilidir.

* * *

Günümüz sosyolojisinde egemen olan yaklaşım, toplumsal sınıfları ortak veya benzer davranış güdülerini paylaşan birey toplulukları olarak tanımlar. Topluluğu oluşturan bireyler, sınıf aidiyetinin bilincinde olmayabilirler. Hatta çoğu zaman bilincinde olmaları mümkün de değildir. Kendiliğinden oluşan bir ortak davranış biçimi sergilerler. Bu yaklaşımda, genellikle yöntemsel bireyciliğin izleri ağır basar. Sosyal sınıf olgusuna bireyden hareketle ulaşılır. Sosyal sınıflar, her şeyden önce onu oluşturan bireylerin toplamıdır ve tek başlarına, bireylerden ayrı bir varlıkları yoktur. Sosyal sınıflar bu nedenle toplumsal özneler değildir. Max Weber'in izinden giden bu yaklaşım, sosyal sınıfı esas olarak araştırmacının benimsediği kriterler çerçevesinde ortaya çıkan oluşumlar olarak tanımlar. Bu anlamda, sosyal sınıflar kendileri için var olmayan, araştırmacının tanımladığı ve ürettiği, inşa edilmiş toplumsal olgulardır.

Sosyal sınıf kavramına ikinci yaklaşım ise, yöntemsel bireycilik yerine holizmi (bütüncülük) benimser. Marksist geleneğin içinde yer aldığı bu yaklaşım, sosyal sınıfları iktisadi sistem içindeki konumlarından ve merkezî bir çatışma temasından hareketle tanımlanan, düzenli topluluklar olarak görür. Bu toplulukların kendilerine özgü hareketlenme tarzları, çıkarları vardır. Çoğu zaman sosyal sınıf kendi varlığının bilincindedir ve bu nedenle toplumsal özne olarak çalışır.

Marksizmin bu yorumunu nihai sonucuna götüren yaklaşımlar, sosyal sınıfı bireylerden neredeyse bağımsız, onların dışında, hatta üstünde yer alan, bireylere ne yapmaları gerektiğini emreden biçimde tasarlarlar. "İşçi sınıfının üyele-

rine işçi sınıfı bilinci taşımak" olarak özetlenebilecek, devrimci öncülük pratikleri kadar, bunun tam tersi olan, "işçi sınıfının kendiliğinden bilinçli olduğu" varsayımından hareket eden spontane devrimcilik pratikleri de, sonuçta aynı köktenci Marksist sınıf anlayışının tezahürleridir. Bu yaklaşımlarda, sınıf olgusu, bireye değil topluluğa içkindir. Dolayısıyla sınıf olgusu, kendinde sınıf halinde değil, kendisi için sınıf halinde anlamlıdır. Sınıfların neredeyse bireylerden bağımsız olarak tasarlanan bilinçleri, bireylere ait oldukları sınıfın davranış güdülerine uygun düşünmelerini ve davranmalarını sağlar. Sosyal sınıflar, örgütleriyle, tasarımlarıyla, mücadeleleriyle tarihi yaparlar. İnsanlık tarihi, bu nedenle, "sınıf savaşlarının tarihidir".

Marksist sosyal sınıf yaklaşımının bu uç yorumu, aynı zamanda sınıf olgusundan hareketle toplumsal çözümleme yapmayı son derece zorlaştırır. Hatta böyle bir analizi neredeyse tarihin çok istisnai anları için geçerli kılar. Bunlar devrim anlarıdır. Bunların dışında, genellikle açık biçimde varlığını belirlemek, izini sürmenin zor hatta çoğu zaman imkânsız olduğu sınıf bilinci olgusunun görünemezliği, sosyal sınıf olgusunu da operasyonel olmaktan çıkarabilir. Bu sınıf bilinci etrafında oluşmuş bir asli sosyal çatışmanın varlığının tesbit edilememesi de, sosyal sınıf kavramının boşlukta kalmasına yol açar. Köktenci bir Marksist sınıf analizinden, bunun zıt kutbunda yer alan, sosyal sınıfların toplumsal yaşamda bir gerçekliğe tekabül etmediği inancına geçmek için, iman gücünün biraz sarsılması yeterlidir.

Bu nedenle, yöntemsel bireyciliğe teslim olmadan, püriten Marksist yaklaşımın sınıfa özerk bir özne olma niteliği atfeden özcü yaklaşımına da mesafeli durmak gerekiyor. Bu ikisi de, farklı yollardan, sosyal sınıf olgusunun günümüzde artık bir gerçekliğe tekabül etmediği kanısına ulaşmaya yardımcı oluyorlar.

Buna karşılık, sosyal sınıf olgusunun günümüz toplumlarında farklı ampirik tezahürlerini gözden kaçırmamak, aceleci biçimde, sosyal sınıfların tarihe karıştığına veya hiç var olmadıklarına hükmetmemek için, sosyal sınıf kavramını sosyolojik anlamda tanımlamamız gerekiyor.

Sosyal sınıfların ilk özelliği toplumda bir eşitsiz paylaşım ve donanım üzerine teşekkül etmeleridir. Bu eşitsiz mülkiyet dağılımıyla sınırlı olmayan, yetki, güç, toplum tarafından tanınan nitelikler gibi siyasal ve simgesel alanlarda da geçerli olan, hem iktisadi hem de varoluşsal bir eşitsizliktir. Ama insanlar arasındaki tüm eşitsizlikler, sosyal sınıf olgusunun belirlenmesinde işlev sahibi değildir. Örneğin uzun boylularla kısa boylular, güçlü kuvvetli olanlarla çelimsizler, doğuştan özürlülerle doğuştan özürlü olmayanlar arasındaki eşitsizliklerden hareketle bir sosyal sınıf ayrışması tasarlanamaz. Sosyal sınıf oluşumunu yaratan eşitsizlikler sosyal tercihlerle, sosyal kural ve geleneklerle oluşan, ***sosyal eşitsizliklerdir***. Bu eşitsizlikler, doğum anından itibaren hatta doğum öncesinden faaliyete geçmeye başlar ve çoğu zaman insanların bir ömür boyu bilmeden sırtlarında taşıyacakları sınıfsal elbiseyi dokur, davranış kalıplarını belirler.

Sosyal ve iktisadi eşitsizlikler, sosyal sınıfların varlığı için gerekli ama yetersizdir. Bunun yanında, sosyal sınıflar aidiyet dinamikleriyle çalışırlar. Aksi takdirde, salt niceliksel farklara dayalı bir sosyal eşitsizlik analizi sosyal sınıfların varlığını kavramak için yeterli olurdu.

Sosyal sınıfların ortak sembolleri, yaşam tarzları, değerleri vardır. Sınıfın üyeleri, sınıfa ait olanı ve ötekini sadece eşitsizlik kıstaslarından hareketle değil, bu tür simgelerin paylaşılması kriteri üzerinden ayırt ederler. Tüketim kalıpları ve nesnelerinin de içinde yer aldığı bu kültürel aidiyet unsurlarının yanında, sosyal sınıfı oluşturan niteliklerden bir başkası, zaman içinde süreklilik göstermesidir. Sosyal sınıfları oluşturan eşitsizlikler ve kültürel aidiyet unsurları kuşaktan kuşağa devredilir. Örneğin çok güçlü işçi sınıfı kimliğinin hâkim olduğu Britanya'da, işçi anne-babalar çocuklarının da işçi sınıfının kültür dünyası içinde kalmasına, işçi kalmasına, sınıfsal aidiyetlerine yabancılaşmamasına Thatcher sonrası yaşanan büyük sınıfsal yenilgiye kadar son derece önem verirlerdi. Bunun bir tezahürü de, farklı kelimeleri ve telaffuz biçimiyle İngilizce içinde oluştulan sınıf diliydi. Britanya örneğini bu çarpıcılığı içinde genelleştirilmek zordur. Ama daha sınırlı biçimde de olsa, bunu geçen yüzyılda bütün sanayi toplumlarında görürüz. Buna karşılık üst sınıflarda böyle bir sınıf aidiyeti ve bilinciyle çok daha evrensel biçimde karşılaşılır.

Sosyal sınıflar arasındaki toplumsal ilişkiler genellikle sınırlıdır. Bu ilişki gevşekliği veya mesafesi, sınıf içi evliliklerde olduğu gibi, toplu mekân paylaşımında, okulda, gidilen eğlence yerlerinde, dahil olunan kültürel faaliyetlerde kendini açık biçimde gösterir. Sosyal sınıflar bir yaşam alanı sınırı çizerler. Bu sınır, sınıf yapısının katılığına bağlı olarak çok belirgin ve aşılmaz da olabilir. Genelleşmiş tüketim toplumunda, sosyal sınıfların giyim kuşam farkları üzerinden kendilerini ifade etmeleri, modanın avamlaşmasına dayalı hazır giyim sanayii sayesinde eskisine nazaran daha zor oldu. Bazı sosyologları, blucin sayesinde sosyal sınıfların ortadan kalktığını iddia etmeye kadar götüren bu giyim-kuşamda ve dış görünümünde demokratikleşme, aslında üst sınıfların sınıf farkını her şeye rağmen hemen anlayabilecekleri küçük detayları içinde barındırıyor. Buna rağmen, Alexis de Tocqueville'in 19. yüzyıl ortasında ABD'de tespit ettiği, yaşam koşullarının eşitlenmesi dinamiği tüketim nesneleri üzerinden bir ölçüde gerçekleşti. Çoğu toplumda zengin ile yoksul arasındaki fark, farklı tüketim nesnelerine değil, aynı tüketim nesnelerinin pahalı ve ucuz olanına sahip olunmasına dönüştü. Buna karşılık, yaşam alanları farklılığı günümüzde yeniden derinleşerek, sosyal sınıf olgusunun gözle görünen, dolayısıyla doğrudan sosyal anlam üreten en açık göstergelerinden biri olmaya başladı.

Nihayet, siyasal alanda kendini ifade etme yetisi ve sınıfın çıkarlarını temsil edecek kurumlara sahip olma, sosyal sınıfın varlığının önemli bir göstergesidir. Kendi için sınıf olmanın işareti ve sınıfsal toplu aidiyetin derecesinin ölçeği bu temsil yetisidir. Ücretli örgütlenmeleri, işveren kuruluşları gibi oluşumların ya-

nında, siyasal ve kültürel alanda da bu temsil yetisinin olup olmaması, bunun özerklik derecesi ve gerçek temsil gücü, sosyal sınıf oluşumunun önemli bir göstergesidir. Siyasal partiler doğrudan ve olduğu gibi sosyal sınıflara tekabül etmezler ama ağırlık noktaları bu aidiyet ilişkisine göre teşekkül eder.

Sosyal sınıfların çatışma alanı iktisadi çıkar çelişkisini aşar. Ayrıca iktisadi çelişkiler de sadece parasal göstergelere indirgenemez. Örneğin çalışma ilişkilerinde, ücret ve çalışma koşulları kadar, işyerinde adam yerine konmak, değeri takdir edilmek, eşit olarak davranılmak gibi beklentiler de sınıfsal çatışma unsurlarıdır. Sosyal mücadeleler tarihi iktisat ideolojisinin kalıpları kırılarak yeniden değerlendirildiğinde, sosyal sınıf çatışmalarında bu tür saiklerin ve beklentilerin salt iktisadi temalar kadar etkili olduğunu görebiliriz.

* * *

Bu sosyolojik yaklaşımın günümüz toplumlarında uygulanması, sosyal sınıf olgusunun, elli veya yüzyıl önce olduğu gibi, bugün de bir gerçekliğe tekabül ettiğini gösteriyor. Elbette, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Batı ülkelerinde benimsenen büyüme politikalarının sosyal eşitsizlikleri törpüleme etkisiyle, 1980 sonrası Washington uzlaşmasının yönlendirdiği eşitsizlikleri körükleyen büyüme dinamikleri arasında, sosyal sınıfların varlığını ve etkinliğini gösteren kriterlerde devrevi salınım izlenimi bile verebilecek olan değişimler gözleniyor.

20. yüzyılın son çeyreğinden beri kapitalist üretim düzeninde ana akımı oluşturan iktisadi-toplumsal dinamiğin, İkinci Dünya Savaşı sonrası başat dinamiğinden farklı olarak, toplumsal değişim mekanizmalarını frenleyen, sınıflar arası hareketlilikte geçmişte açılmış olan dar geçitleri yeniden kapatan, toplum içi uzlaşmaların daha zor gerçekleştiği, dolayısıyla daha açık biçimde çatışmacı olan, "açık toplum" normunun mümkün bir proje değil, toplumsal gerçeğe tekabül etmeyen ve eşitsizlikleri örten bir mit olarak algılanmaya başlandığı yeni bir evreyi doğurması kuvvetle muhtemel gibi gözüküyor.

Bugün sosyal sınıfların öldüğünü ilan edenler, çoğunlukla, İkinci Dünya Savaşı sonrasının açık ve hareketli toplum ütopyasını tatmış, bunu ucundan bucağından da olsa yaşamış kuşaklara aitler. Yaş kuşağı itibariyle hegemonik sınıfı, bu kuşak oluşturuyor. Hazcılıkla bireyciliğin birleştiği, aynı zamanda planlı sosyalist toplum deneyiminin çökmesiyle değişim ütopyasının söndüğü bu kuşak, kendi gelişim patikasına bakarak sosyal sınıfların öldüğüne veya anlamını yitirdiğine hükmediyor. Onun yerini etnik, dinsel, cinsel, bölgesel, kültürel aidiyet kimliklerinin doldurduğunu, bu anlamda sınıf sonrası toplumlar çağında esas toplumsal asabiyyenin "kimlik tanınması" mücadelesi olacağını iddia ediyorlar.

Yapılan ampirik çalışmalar ise, sosyal sınıflar arasında servet, gelir, refah ve fırsat eşitsizliklerinin artık azalmadığını, hatta tersine, sınırlı istisnalar hariç, arttığını gösteriyor. Sosyal sınıf algılamasındaki zayıflıkla sosyal sınıf farklılık-

ları konusundaki elle tutulur gerçeklik arasında, liberal ideolojinin hegemonyası yatıyor.

Toplumsal asansörün artık pek işlemediği, az veya çok ama herkesin refah seviyesinin arttığı bir dönemin artık kapanmaya başladığının işaretleri on yıllardır birikerek gelmeye devam ediyor. Neo-liberal vaatlerin boş olduğunun sert biçimde anlaşılması ve bir dönemin sonuna gelindiğinin toplumsal tahayyülde bilincine varılması, önümüzdeki dönemdeki kuşakların toplumsal ilişki algılarının büyük ölçüde değişmesine yol açacak. Bu nedenle, önümüzdeki dönemde yeni sosyal sınıf algıları içinde, geçmiştekinden farklı bir çatışma tarzı ve kültürünü içeren sosyal mücadelelerin gündeme gelmesini uzak bir ihtimal olarak görmeyebiliriz.

KAYNAKÇA

Castel, Robert (2001) "İşçi Sınıfı Partiyi (mücadeleyi) Neden Kaybetti?", *Birikim*, sayı 146.

Nisbet, Robert (1959) "The Decline and Fall of Social Class", *The Pacific Sociological Review*, cilt 2, no. 1, s. 11-17.

Psikanaliz ve Marksizm: Sınıf ilişkisinin imkânsızlığı ve bir düstur olarak komünizm*

*Ceren Özselçuk*** – *Yahya M. Madra****

Giriş: Psikanaliz ve Marksizm

"Psikanaliz ve Marksizm" adlı makalesinde, Ernesto Laclau (1990: 93-96) sıkça düşülen bir hataya, psikanalizi Marksizmin eksikliklerini giderecek tamamlayıcı bir çerçeve olarak ele alma kolaycılığına karşı uyarıda bulunur. Laclau'ya göre, Marksizm ile psikanaliz arasında kuramsal açıdan anlamlı bir diyaloğun gerçekleşmesi, öncelikle ilkinin rasyonalist ve tarihselci reflekslerinin "radikal bir sorgulamaya" tâbi tutulmasına bağlıdır. Laclau, "*hakiki* bir diyalog"un kuramsal ortak zeminini kurmayı sağlayacak, Marksizm ile psikanaliz arasındaki muhtemel yakınsama noktalarını ayırt etme konumuna ancak bundan sonra erişebileceğimizi iddia eder. Aslına bakılırsa, onun bu kısa ama çığır açıcı makalede giriştiği tam olarak da budur. Laclau işe, ekonomik indirgemeci mantığın hükmettiği söylemsel kapalılıkları (discursive closures) sekteye uğratan olumsallığın (contingency) Marksist gelenek içinde başgösterdiği anları belirlemekle başlar. Bu şekilde, bir yandan Marksgil söylemde halihazırda mevcut olan olumsal siyasi mantığı tam anlamıyla açığa çıkarırken, diğer yandan da "gösterenin mantığı" ve "eksiğin kuruculuğu" (the constitutivity of lack) gibi ilgili psikanalitik kategorileri Marksist söyleme taşıyabilmek için zemin açar. Buna rağmen Laclau'nun

(*) Bu yazı *Psychoanalysis, Culture & Society* dergisinde "Psychoanalysis and Marxism: From Capitalist-All to Communist Non-All" başlığıyla 2005 [10 (1), 79-97] yılında yayımlanan makalenin çevirisi olarak düşünüldü. Büyük uğraş gerektiren ve titizlikle yapılan çeviri için Erdem Evren'e çok teşekkür ediyoruz. Çeviriyi temel aldık ama gerek bazı kavramların bir çırpıda ifade edilebilecek Türkçe karşılıklarının olmaması nedeniyle gerek bazı tartışmaları açmak gerektiği için oldukça fazla sayıda cümle ve paragrafı yeniden yazdık. Böylece çevirinin "imkânsızlığına" bir kere daha şahit olduk! Kenan Erçel'in yeniden yazım sürecine çok büyük katkısı oldu, kendisine minnettarız. Tüm çabalara rağmen gideremediğimiz dildeki sıkıntılar bizim sorumluluğumuzdur.

(**) Duke Üniversitesi, Franklin Beşeri Bilimler Enstitüsü (2008-2009).

(***) Gettysburg Koleji, Ekonomi Bölümü.

Marksgil geleneğe ve bu geleneğin kilit kavramlarına uyguladığı yapıbozum yetersiz kalmaktadır; zira Marksizmin iktisadi kategorileri, ekonomik indirgemeci söylemden arındırıldıktan sonra özcü olmayan bir çerçeveden yeni bir kurgulamaya tâbi tutulmamıştır. Bu durum, Marksgil ekonomi politiğin Laclau'nun eserlerinden yavaş yavaş silinmesine yol açmaktadır. Laclau, soyut-emek, sınıf sömürüsü ve komünizm gibi Marksgil iktisadi kategorileri bağlayagelmiş olan pozitivist mantığı yapıbozumuna uğrattıktan sonra yalnız bu kavramları değil, bu kavramlardan beslenen iktisadi çözümlemeyi de topyekûn bir kenara bırakır.

Bu makalede amacımız, psikanalitik kavram ve kuramlardan beslenerek, kapitalist tasavvurun ötesine geçmeyi kendine dert edinmiş toplumsal stratejileri geliştirmenin önünde önemli bir engel teşkil eden bu kuramsal boşluğu doldurmaktır. Psikanalitik bir eleştiri kuşkusuz yeniden düşünlmemiş bir Marksgil ekonomi politiğe basitçe eklemlenemez. Öte yandan, Marksgil ekonomi politik de bir kenara atılması gereken iflah olmaz şekilde özcü bir çerçeve muamelesi görmemelidir. Nitekim, psikanalizin Marksgil ekonomi politiği muhatap almasının tek yolu, sınıf çözümlemesini ve onun kapitalizmin ötesine geçmeye dair siyasi emellerini canlı bir araştırma gündemi olarak kabul etmesidir.[1] Bu amaçla, makalemize sınıfı paradoksal bir biçimde özcü bir tahayyül içine sıkıştıran Laclau'nun genel Marksizm eleştirisine karşı özcü olmayan bir sınıf kuramının çerçevesini çizerek başlıyoruz. İlerleyen bölümlerde, bir taraftan Marksizm için temel olan sınıf çatışması, sömürü ve komünizm kavramlarını adım adım yeniden sahiplenirken, diğer taraftan bunları eşzamanlı olarak Gerçek (real), toplumsal fantazi, *jouissance*, ve cinsel farklılık gibi bir dizi psikanalitik kavram üzerinden yeni bir gözle ele alıyoruz. Sınıf çözümlemesini psikanaliz ile birlikte yeniden gözden geçirerek, yalnızca Marx'ın kapitalizmin ekonomi politiğine getirdiği eleştiriyi sahiplenme olanağını değil, aynı zamanda ütopyacı bir toplumsal ideale sığınmadan komünizmi bir ilke, bir düstur olarak yeniden düşünme imkânını da buluyoruz (Žižek, 2000: 19-20).

Sınıfı yeniden düşünmek

Laclau'dan...[2]

Laclau'nun sınıftan vazgeçmesi nasıl izah edilebilir? Laclau'nun Marksizmin yapıbozumuna girişirken maksadının "bu geleneğe ait kategorilerin hakiki

1 Marksgil ekonomi politiği özcü olmayan bir çerçeveden kavramsallaştıran önemli bir girişim, yirmi seneyi aşkın bir süredir Amherst Okulu olarak bilinen camiada ve bu okulun kurumsal ayağı olan *Rethinking Marxism* dergisinde soluk bulmaktadır. Bu okulun çalışmalarından örnekler için bkz. Resnick ve Wolff, 1987; Gibson-Graham, 1996, 2006; Gibson-Graham vd., 2000, 2001; Chakrabarti ve Cullenberg, 2003.

2 Burada tartıştığımız Laclau eleştirisini Radikal Demokrasi projesi ve ona yapılan diğer eleştiriler bağlamında daha ayrıntılı bir biçimde ele alan diğer bir inceleme için bkz. Madra, Özselçuk ve Erçel, 2002/2003.

(originary) anlamını" (Laclau, 1990: 93)* onlara geri kazandırmak olduğu gözönüne alındığında şaşırtıcı gelebilecek bir sorudur bu. Biz sınıfa dair bu savrukluğun temelinde *nedensellik* ile *kavramsal nesneler*in birbirine karıştırılmasının (Diskin ve Sandler, 1993) yattığını düşünüyoruz ki bu Marksizmin diğer yapısalcılık-sonrası yorumlarında da gözlemlediğimiz bir eğilim. Sıklıkla, Marksist geleneğin temel kavramlarını hâkimiyetine alagelmiş olan özcü, ekonomik indirgemeci nedensellik, sanki o kavramların kendi doğasına içkin bir nitelikmişçesine anlaşılmaktadır. Çözümlemelerinde sınıf kavramına diğer kimliklere ilaveten başvuran yazarlara dair hoşnutsuzluğunu dile getirirken Laclau'nun da benzer bir hataya düştüğünü gözlemliyoruz:

> Konuşmacının farkına varamadığı şey, telaffuz ettiği şeyin Marksist sınıf kuramıyla temelden bağdaşmayan bir şey olduğudur. Marksist "sınıf" kavramı bir kimlikler silsilesine (toplumsal cinsiyet, ırk, etnisite vs.) dahil edilemez, zira bu kavram tam da diğer *tüm* kimliklerin etrafında oluşturulduğu eklemleyici bir merkez olmak durumundadır. (...) "Sınıf" terimi bu kimlikler zincirinin bir parçasına indirgendiğinde doğru dürüst yeni bir anlam kazanmadığı gibi eklemleyici rolünü de yitirmiş olur (Laclau, 2000: 297).

Sınıf burada, toplumsal kimliğin özü olma ayrıcalıklı statüsünü kaybetmekle sanki sonsuza kadar bir "yüzergezer gösteren" olma kaderine mahkum edilmiştir. Diğer özne konumlarını tutkallayıp, onlara nihai anlamlarını kazandıran indirgemeci bir mantık olma dışında sınıfın yeni bir kuramsal kimlik kazanması adeta doğası gereği mümkün değildir. Peki ama, bir kategori olarak sınıf neden diğer gösterenlerin tâbi olduğu yeniden anlamlandırma sürecine (resignification) direnmektedir? Aynı metni okumaya devam ettiğimizde muhtemel bir açıklamayla karşılaşıyoruz: "Geç kapitalizm" yalnızca yeni, sınıfsal olmayan (toplumsal cinsiyet temelli, ekolojist, etnik vesaire) özne konumlarını üretmekle kalmayıp aynı zamanda sanayi işçileri, köylüler, ve madenciler gibi Laclau'nun bütüncül addettiği sınıf kimliklerinin "son kalıntılarını" da eritmekte ve siyaseten geçersiz kılmaktadır. Bu eğilim Laclau'nun şu iddiasında açıklığa kavuşur:

> Yeryüzünde bütüncül sınıf kimliklerinin kalıntıları hâlâ mevcuttur; bir maden işletmesi, bazı geri kırsal bölgeler. Ancak, esas gelişme hattı ters istikamette işlemektedir (Laclau, 2000: 301).

Bu alıntıda Laclau'nun sınıfı dışlamasının dayanağını açıkça seçebiliyoruz. Bir taraftan Laclau'yu, şaşırtıcı bir biçimde, sınıfın bir zamanlar "saf", kendinden menkûl ve bütüncül bir kimlik olarak varolduğu imkânsız bir senaryoyu düşleyen ve böylelikle sınıf kuramının rasyonalist bir sorunsalından hareket

(*) Yazıdaki tüm alıntılar yeniden çevrilmiştir – ç.n.

eden tuhaf bir konumda buluyoruz. Diğer taraftan ise, bu rasyonalist siyasi mantığın güncel geçersizliğini bir zamanlar sınıfı meydana getirmiş "bilfiil mevcut" grupların yok olması üzerinden okurken onu ampirisizmin etkisi altında görüyoruz. İster eklemleyici bir merkez olsun, ister yok olmaya yüz tutmuş bir toplumsal grup, her iki durumda da sınıf, ancak saf ve saydam bir kimlik olarak tahayyül edilmektedir ki bu haliyle toplumsalın negatif nedenselliğiyle bağdaşmadığı için Laclau'nun radikal demokrasi söyleminde barınamaz.

Öyleyse Laclau'nun okuması, Marksizmde yalnızca özcü bir sınıf kavramı *gördüğü* için sınıfı geçerli bir iktisadi kavram olarak yapısalcılık-sonrası bağlama taşıma imkânını ortadan kaldırmaktadır. Hemen belirtelim: Biz Laclau'nun yapıbozumcu müdahalelerini, Marksizm içindeki özcü damarları teşhir etmesi bakımından sahipleniyoruz, zira Marksgil ortodoksinin siyaseten boğucu çıkarımlarının eleştirisi açısından bu zaruridir. Bununla birlikte, Marksizmin özcü anlarına yapılan vurgunun zamanla ters bir etki yaratmış olduğunu; sınıfı illa bir öz olarak teşhis etmenin, onun hem Marksgil geleneğin hem de Marx'ın kendi metinlerinin tamamen farklı ve özcü olmayan bir okumasına engel olduğunu düşünüyoruz. Böylelikle, Laclau'nun okuması, bir eleştiri biçimi olarak, eleştirdiği özcülüğü yeniden üretmiştir. Oysa Laclau'nun, giriştiği son derece faydalı kuramsal hesaplaşmada atması gereken bir sonraki adım sınıf kavramını ekonomik indirgemeci nedenselliğin cenderesinden kurtarmak ve yapısalcılık-sonrası bağlama taşımak olmalıydı. Bir sonraki bölümde amacımız tam da bu adımı atmak olacak.

...*Resnick ve Wolff'a*

Marksgil iktisatçılar Stephen Resnick ve Richard Wolff'un (1987) özcü olmayan *Kapital* okumasını takip edersek sınıfı iki ayrı ânı (moment) kapsayan iktisadi bir *süreç* olarak tanımlayabiliriz: Sömürünün mevcudiyetinin ve biçiminin şekillendiği artı-emeğe *el konulması* ânı ve el konulan emeğin çok çeşitli toplumsal mecralara dağıldığı *dağıtım* ânı. Sınıfı iktisadi bir mantık etrafında kurgulanmış kendinden menkûl bir kimlikten ziyade taşkın-belirlenmeye (overdetermination) açık bir *süreç* olarak tanımlayarak bu sürece etki yapabilecek "çok-veçheli özdeşleşme (identification) biçimleri"ni ve müdahale şekillerini görünür kılıyoruz (Callari, 1991: 205). Keza, artı-emeğin kimler tarafından ve nasıl üretildiğini, bu üretilen artı-emeğe kimlerin elkoyduğunu ve nihayet elkonulan artı-emekten kimlerin, hangi oranlarda nemalandığını belirleyen, sınıf sürecinin dışsal varoluş koşullarıdır. Sürecin herhangi bir uğrağına yapılacak her türlü müdahaleyi sınıfla kurulan bir ilişki olarak okumak mümkündür.

Öyleyse sınıf ilişkisi; haneden (Fraad, Resnick ve Wolff, 1994; Cameron, 2000) üniversiteye (Curtis, 2001), mahalleden karayoluna (Özselçuk, 2002), sendikadan (Annunziato, 1990; DeMartino, 1993) terhanelere (Erçel, 2007)

kadar akla gelebilecek her alanda vuku bulabilir. Başka bir ifadeyle, sınıf sürecinin ayrıcalıklı bir mekânı (örn. anonim şirket) olmadığı gibi, toplumsalın sınıfın dokunmadığı, tesir etmediği bir alanından da sözetmek mümkün değildir. Nasıl sınıf süreci (halihazırdaki artı-emek akışlarını kesintiye uğratan ve yeniden yönlendiren ya da niteliksel anlamda yeni sınıf yapılarınının peydahlanmasına yol açan) bir dizi farklı (toplumsal cinsiyete dayalı, politik, hukuki, dinî, ekolojik ve iktisadi) söylem ve süreç tarafından şekilleniyorsa, sınıf süreciyle girilen ilişkiler de belli siyasi özdeşleşmeleri ve kültürel talepleri, artı-emeğe erişimi sınırlı olan veya bu erişimden tamamıyla mahrum olan öteki siyasi özdeşleşmeler ve kültürel talepler pahasına şekillendirmektedir. Ne var ki, rasyonalist muadilinin aksine burada dillendirmeye çalıştığımız sınıf mefhumu ne sınıfa kendinden menkûl merkezî bir eklemleyicilik görevi atfeder, ne de mücadele biçimlerini belirleme adına sınıfsal öznelere davranışsal yatkınlıklar yükler. Keza, bir süreç olarak sınıf, ampirist sorunsaldan uzaklaşması itibariyle, özneye mülkiyet, gelir, meslek gibi mutlak ve sabit sınıf aidetiyeti özellikleri ya da fabrika, göçmen mahallesi, madenci kasabası kabilinden mekânsallıklar tayin etmez.

Sınıfı iki farklı ânı kapsayan bir süreç olarak ortaya koymaktaki amacımız geleneksel sınıf çözümlemelerinde genellikle geçiştirilen sınıfın *dağıtım* ânının önemine dikkat çekmektir. Marksgil ekonomi politiğe dair geleneksel yaklaşımlar esas olarak, Marx'ın kapitalist artı-değerin üretilmesini ve bu artığa el konulmasını çevreleyen koşullardan bahsettiği *Kapital*'in birinci cildine odaklanır. Ne yazık ki bu eşitsiz vurgu Marx'ın tahlilinin kapitalist artı-değerin dağıtımını ele aldığı üçüncü cildin ayrıntılı incelemelerini gözardı ederek güdük bir Marx okumasına yol açar. Dağıtım ânına yaptığımız vurgu, "sınıf siyaseti mefhumunu emek-sermaye ilişkisinden" ayrıştırmak suretiyle (Gibson-Graham ve O'Neill, 2002: 63), sınıf üzerine gerçekleşen mücadelelerin menzilini genişletip, artı-emeğin dağıtıldığı, dağıtılabileceği ya da kendilerinden esirgenebileceği çok çeşitli toplumsal eyleyici ve alanları ortaya çıkarır.

Psikanalitik açılımlar

Gerekli ve artı-emek kavramlarının toplumsal kuram için önemi

Marksgil iktisat, metaların değerini soyut emek-zaman kavramıyla ölçer. Her metanın değeri onu üretmek için belirli bir konjonktürde toplumsal olarak gerekli canlı ve ölü emek miktarı tarafından belirlenir. Ölü emek süreç içinde kullanılan üretim araçlarının değerine tekabül eder (daha evvelden canlı olup artık o üretim araçlarında cisimleşmiş olan emektir); artı-emeği icra eden ise canlı emektir. Bu ikincisi, toplumda halihazırda varolan soyut-emek kütlesine ilave olması itibariyle "canlı"dır. "Toplumsal yapının yeniden üretilmesinin ko-

şulları tek tek her emekçinin yeniden üretilmesine indirgenemeyeceği" (Hindess ve Hirst, 1975: 27) ve toplumsallık bireylerin toplamından her zaman daha fazla –ya da daha az– olacağı için, "doğrudan" emekçiler –kapitalist olsun olmasın– her üretim tarzında kendi bireysel varoluş koşullarını yeniden üretmek için gerekli olanın (gerekli-emek) ötesinde, toplumsallığın varoluş koşullarını yeniden üretebilmek adına daha fazla canlı emek (artı-emek) icra etmek zorunda kalacaktır.

Soyut-emek kavramının bizim için temel bir öneme sahip olması, onu ekonomik değerin hakiki ölçüsü ya da indirgenemez tözü olarak görmemizden değil,[3] daha ziyade bu kavramın ve mümkün kıldığı sınıf çözümlemesinin kuramsal sonuçlarından ve siyasal açılımlarından kaynaklanmaktadır. Ekonomiyi soyut-emek akışlarının muhasebesini yaparak değerlendirdiğimizde, neoklasik iktisat tarafından iddia edildiği biçimiyle değer/haz ençoklayıcı bir anlayışla mübadele ilişkilerine müdahil olan bir akılcı bireyler yığını değil, soyut-emeğin üretimi ve dağıtımının biçimlendirdiği bir *toplumsal karşılıklı bağımlılık* görüyoruz. Benzer bir biçimde, gerekli- ve artı-emek arasındaki ayrım bizim için, toplumsal müdahaleleri sınıf süreçlerine dair mücadeleler olarak okumaya imkân tanıyan söylemsel bir araç olarak önem taşıyor. Çünkü bu temel ayrım, ekonomiyi sınıf vurgulu toplumsal çatışkılar etrafında siyasallaştırmamızı mümkün kılıyor.

Buna daha yakından bakalım. Marksgil iktisada göre, ne gerekli- ve artı-emek miktarları ne de el konulan artı-emeğin olası mecraları *a priori* olarak belirlenebilir. Tersine, artı-emeğin icra edilme, el konulma ve dağıtılma süreçlerine yön verecek ya da bu süreçleri tesis edecek hiçbir sabit ve evrensel olarak kabul görmüş yol ya da mantık *yoktur*. Bize göre, Marksgil yazında feodalizmden kapitalizme geçişe, ataerkillik ile kapitalizm arasındaki ilişkiye, üretim tarzlarının eklemlenmesine, Asya üretim tarzı kavramının geçerliliğine ve kapitalizmin çeşitleri arasındaki farklılıklara dair tartışmalar aslında bu "yok"lukla hesaplaşma çabalarıdır. Farklı üretim tarzlarını birbirinden net ve kesin çizgilerle ayırmak uğruna saptanan nitelikler ve kurgulanan nedensellikler bu kuramsal alanı ancak geçici olarak sabitleyebilmiştir. Değişik şekillerde yinelenseler de, bu tip tartışmaların büyük ölçüde bir çözüme ulaşamaması, pekçok biçime bürünebilen sınıf yapılarının ve bu yapıların mümkünlük koşullarının derli toplu bir şemasını çizmenin imkânsızlığına işaret etmektedir. Aslına bakılırsa, biz sınıf kavramının kendisinin, Marx'ın "feodalizmden kapitalizme ge-

3 Marksist emek değer kuramına yönelik önemli eleştirilerden biri, bu kuramın metaların değerini açıklarken emek ve üretime ayrıcalıklı bir konum atfedip diğer etmenleri göz ardı ettiği iddiasıdır. Marksizm içerisinde bu eleştiriyi ciddiye alan bir damar, soyut-emek kavramından vazgeçmeden diğer olumsal toplumsal koşulların değerin oluşumundaki kurucu etkilerini çözümlemeye dahil eder (Wolff vd., 1982; Biewener 1998; Kristjanson-Gural, 2003; Madra, 2007). Bu yazın soyut-emeğe metanın değerini belirleyen biricik ve nesnel bir nedensellik atfetmez. Soyut-emeği, talep ve rekabet ilişkilerinin değeri şekillendiren karmaşık etkilerini birbirine ören, dikişleyen bir kavram (suturing point) olarak ele alır.

çiş" denilen uzun süreç sırasında yan yana varolmuş ekonomik yapıları (feodalizmin çeşitleri, ilkel komünizmin çeşitleri, basit meta üretimi, kapitalizm) kavrama ve birbirinden ayırma çabasının bir sonucu olarak ortaya çıktığını düşünüyoruz.[4] Bunun tersini iddia edip Marx'ın sınıf kavramlarını yalnızca kapitalizm üzerinden inşa ettiğini (ve daha sonra geriye dönüp bunları "kapitalizm-öncesine" uyguladığını) ileri sürmek, Marx'ın sınıf kavramını icat etmeden önce farklı ekonomik yapıları ısrarla incelemiş, kuramsallaştırmış ve birbirleriyle karşılaştırmış olduğunu göz ardı etmek olur. Tam da bu açıdan, biz "sınıf"ı Marksgil geleneğin "somut evrenseli" (concrete universal) (Žižek, 1999: 101-102) olarak görüyoruz; zira, bir kavram olarak "sınıf" Marx'ın bu kavramın muhtelif somut tezahürlerine dair çözümlemelerinden ortaya çıksa da, hiçbir zaman için bu biçimlerin herhangi birisi tarafından nihai olarak sabitlenemeyecektir.

Gerek canlı emeğin gerekli- ve artı-emek bileşenlerine bölünmesini (bu anlamda mesela artığın elde edilmesi) gerek artığın dağıtımını bir hegemonik mücadele alanına dönüştüren şey işte tam da önceden çizilmiş/verili böyle bir yol haritasının olmayışıdır. Nitekim, canlı emeğin bu şekilde gerekli- ve artı-emek bileşenlerine ayrılması, "toplumun mevcut olmadığı"nı (Laclau, 1990: 89-92) söylemenin bir başka şekli değil midir? Nasıl özne ve toplum hiçbir zaman için verili olmayıp sürekli olarak hegemonik mücadelelerle şekillenmişse, neyin "gerekli" ve "artık" olduğu kadar bu artığın dağıtımı da kati kurallara tâbi olmayıp her zaman için müzakere ve mücadele ile belirlenir. İronik bir biçimde Marksgil ekonomi politik, iktisadi tahlilin merkezine istikrarsızlık zerk eden gerekli- ve artı-emek ayrımını koyarak, "toplumun imkânsızlığı"nı ilan eden post-Marksist düsturun zaten hep farkında olagelmiştir.

"Sınıf ilişkisi diye bir şey yoktur"

Canlı emeğin yapısı gereği (constitutively) bölünmüş olduğunu iddia etmek, bizi artı-emeğin icra, el konulma ve dağıtım süreçlerini çatışkısız (non-antagonistic) ve uyumlu bir biçimde örgütleme ve denetleme imkânına dair naif inancı bir kenara koymaya mecbur bırakıyor. Bu bakımdan, cinsel ilişkinin imkânsızlığına dair Lacancı formülün Slavoj Žižek tarafından sınıf çözümlemesi bağlamına tercümesi, ekonomik değerin üretimi ve dağıtımıyla iştigal edenlerin makus talihini pek güzel özetliyor: *"Sınıf ilişkisi diye bir şey yoktur"* (Žižek, 1989: 126; 1990: 251; 1998: 82). Biz bu formülden somut sınıf yapılarının mevcut olmadığını değil, sınıf sürecine müdahil olan eyleyicilerin (artı-emeği icra etme, elde etme, dağıtma ya da bu emeğe el koyma gibi farklı sınıf konum-

4 Bir yandan sınıf süreçlerinin bürünebileceği farklı yapıları somutlandıran diğer yandan da sınıf ve metalaşma süreçleri arasındaki farkı kavramsallaştıran bir inceleme için bkz. Madra ve Erçel (2003).

larını dolduranların) sınıf sürecini "normal" bir biçimde düzenleme uğruna verdiği her çabanın son tahlilde başarısızlığa mahkûm olmasını anlıyoruz.

Bu noktada, Lacancı Gerçek (Real) kategorisini yardıma çağırmanın sınıf çatışkısının varoluşsal çözümsüzlüğünü ve sona erdirilemezliğini idrak edebilmek için gerekli olduğunu düşünüyoruz: Gerçek (Real) olarak sınıf çatışkısı, serf ile toprak sahibi, proletarya ile kapitalist, köle ile efendi ya da artığı dağıtan ile artıktan nemalanan arasındaki *tikel* çatışkılara tekabül etmiyor. Sınıf çatışkısından kastettiğimiz tam da canlı emek üzerindeki mücadeleleri nihai olarak sabitleyecek çatışmasız ve kusursuz bir sınıf yapısının imkânsızlığıdır:

> Çatışkı kavramını en radikal anlamıyla kavramak için iki terim arasındaki ilişkiyi tersine çevirmemiz gerekiyor: beni kendimle bütünleşmiş bir kimlik edinmekten alıkoyan şey bir dış düşman değildir; her kimlik zaten kendiliğinden tıkanmış, bir imkânsızlıkla damgalanmıştır. Dış düşman dediğimiz şey, bu içkin ve aşkın imkânsızlığı üzerine "yansıttığımız" ya da "dışavurduğumuz" ufak bir gerçeklik parçasıdır (Žižek, 1990: 252).

Gerçek olarak sınıf çatışkısı bu anlamda, tam da artı-emeğin miktarını ve çok çeşitli mecralarını nihai bir biçimde tayin edecek bir sınıf oluşumu tesis etmenin imkânsızlığına işaret etmektedir. Aslına bakılırsa, sınıf konumlarının bilumum somut görünümleri (toprak sahibi ve serf, işveren ve işçi vs.) ve bu konumlar arasındaki tikel çatışkılar sınıf ilişkisinin namevcudiyetine karşı, buradaki imkânsızlığı telafi etmek adına sahnelenen toplumsal yapılardır. Yukarıda da belirtiğimiz gibi, sınıfın varolduğu her somut alan (kapitalist bir şirket, bir köle çiftliği, feodal bir hane, ya da işçilerin özyönetimindeki bir kooperatif), hukuki mevzuat, kültürel özdeşleşmeler, üretim ve emek idaresi teknolojileri, muhasebe pratikleri, toplumsal normlar ve siyasi ideolojiler, vb. toplumsal aygıtların çok karmaşık bir bileşiminden oluşur. İşte bu tür kurumsal aygıtlar ve toplumsal icatlar aracılığıyladır ki somut topluluklar, sorunsuz işleyen bir sınıf ilişkisini düzenleyecek kaidelerin yokluğunu telafi etmeye çalışırlar. Bu yüzden biz, her tür artığa el koyma biçiminin na/mevcudiyetini belirleyen toplumsal koşullar bütününün, çelişkili bir *fantazi oluşumu* olarak okunmasını öneriyoruz.[5] Başka bir ifadeyle, her somut sınıf yapısı, hatta "patronlar" ve "işçiler" arasındakine benzer kati bir sınıf çatışkısı bile, "zaten her zaman 'tepkisel' ya da 'savunmacı' bir oluşumdur; sınıf çatışkısının tramvasıyla 'baş etme' (uzlaşma, onu yatıştırma) çabasıdır" (Žižek, 1998: 81).

---

5 Eğer Žižek'in ileri sürdüğü gibi "toplumsal gerçekliğin ta kendisi travmatik Gerçek'ten bir kaçış" (Žižek, 1989: 45) ise o zaman psikanalizin *toplumsal fantazi* olarak kavramsallaştırdığı şey ne *toplumsal gerçekliğin* bir yanılsaması ne de onun bir türevi olarak düşünülebilir. Birbiriyle çatışan pekçok toplumsal aygıtın, icadın, kurumun biraradalığıyla kurgulanan toplumsal gerçeğin bizzat kendisi, toplumsalı Gerçek'in binbir veçhesinden (ki sınıf çatışması bunlardan sadece birisidir) uzak tutan (çelişkili) bir fantazi oluşumu olarak düşünülmelidir.

Jouissance'ı *hesaba katmak*

Halbuki, böylesi bir ehlileştirme hiçbir zaman için tam anlamıyla başarıya ulaşamaz. Gerçek daima er ya da geç infilak edecek ve toplumsalın tikel düzenini çok geçmeden çözünüme uğratacaktır. Bununla birlikte, Gerçek'in bu şekilde dönüşü, sistemin sorunsuzca işleyişini baltalayan dışsal bir şok olarak tahayyül edilmemelidir. Gerçek'in yıkıcı güçleri içeriden zuhur eder: Lacancı özne *jouissance*'ın[6] öznesidir ve "*jouissance* ile olan hususi ilişkisi"ni "sürdürmeyi ve geliştirmeyi" (McGowan, 2004: 3) sağlamak için her şeyi yapacak; "o belirli Şey için her şeyi (hatta yaşamın kendisini bile) feda edecek"tir (5). Bu, Freud'un *ölüm dürtüsü* dediği mantıktır. Bu mantığa aşağıda, onun kapitalist rekabet bağlamında oynadığı rolü tartışırken geri döneceğiz.

Buna rağmen, özne tam da rasyonalist hesaplamanın değil de *jouissance*'ın öznesi olduğu için bu çözünme ihtimali abartılmamalıdır. Her şeyden önce, *jouissance*'ın izini taşımayan, onun tarafından yön ve şekil verilmeyen hiçbir saf "ekonomik çıkar" yoktur. Tam da bu yüzden, girişilecek her türlü sınıf tahlilinin öznelerin özdeşleşmelerine tutarlılık veren psişik "yatırımlar"ı ve fantazi senaryolarını hesaba katmasının gerektiğini düşünüyoruz:

> ...psikanaliz, bu paradoksal *jouissance*'ın durumunu sömürülenin, hizmetkârın Efendi'ye hizmet etmeye mukabil aldığı karşılık olarak [açıklar]. Bu *jouissance*, elbette her zaman için fantazmik bir alanda ortaya çıkar; kulluğun (servitude) zincirlerini kırmanın önkoşulu da öyleyse, *jouissance*'ımızı bizi Efendi'ye bağlayan bir biçimde yapılandıran, toplumsal ilişkinin tahakkümcü çerçevesine razı gelmemizi sağlayan, 'fantaziyi katetmek'tir (Žižek, 1997: 48).

Jouissance ekonomisini ön plana alması ve öznelerin girdikleri sömürü ilişkilerinin yeniden üretilmesinde etkin bir biçimde rol alabileceklerini hesaba katması açısından psikanaliz, bize sınıf sömürüsüne dair bilginin dillendirilmesinin (örneğin, "İktidarın yüzüne karşı hakikati konuşma" tabirinde ifade olu-

---

6 Fransızca kökenli *jouissance* kavramı gerek Türkçe'de gerek diğer dillerde, karşılanması oldukça zor bir psikanalitik terim. Bu zorluğun nedeni, Žižek'in Tuncay Birkan tarafından Türkçe'ye kazandırılmış olan bir eserinin sonunda yer alan psikanalitik terimler sözlüğünde gayet güzel izah edilmiş: "İngilizce'ye *bliss* ve son zamanlarda da *enjoyment* olarak çevrilse de, çoğu kez bu terimler *jouissance*'ın anlamını tam olarak karşılamakta yetersiz kaldığı için, terim İngilizce metinlerde de zaman zaman Fransızca olarak bırakılır. *Jouir* kökü, Fransızca'da argo/cinsel bir anlamdan ('boşalmak'), hukuki bir anlama kadar (*jouir de droit* = haktan istifade etmek) geniş bir yelpazeyi kapsar. *Jouissance* Lacan'ın Freud'un "haz ilkesinin" ötesine yerleştirdiği bir kavramdır. Freud'da haz (Lust) bedensel/ruhsal bir gerilimin boşalmasından ibarettir...Dolayısıyla haz, bir tatmin ve rahatlama duygusuyla birlikte anılmalıdır. Oysa *jouissance* basit bir tatminin ötesinde, bir 'dürtü tatmini'dir, dolayısıyla imkânsızdır...Haz, benliğin/tinin iç dengesini kurmaya/korumaya yöneliktir; *jouissance* ise bu dengeyi daima bozarak 'haz ilkesinin ötesine' geçer. Acıda, ölümde, semptomların sürdürülmesinde bulunduğu farzedilen paradoksal haz, aslında haz değil *jouissance*'ın ta kendisidir" (Žižek, 2002: 248). Bu nedenle biz de *jouissance* terimini "haz" ya da "keyif" olarak çevirmektense Fransızca haliyle bırakmayı tercih ettik. (Makalenin İngilizce orijinalinde de aynı yöntem izlenmiştir.)

nan erdemli tavrın) kendi başına sınıfsal bir dönüşüme vesile olmaya kolay kolay yetmeyeceğini hatırlatır. Böylesi bir dönüşüm için gereken, daha fazla bir çaba, libidinal ekonomiyi hesaba katan, Žižek'in "fantazinin katedilmesi" dediğine benzer bir çaba gibi görünmektedir.

Buraya kadar "sınıf"ın, icra edilen artı-emeğe el konulması ve bu artı-emeğin çeşitli toplumsal mecralara dağıtımı süreci olarak kavramsallaştırılması gerektiğini; ve bu süreci "normal" olarak tesis etmenin mümkün olmadığını iddia ettik. Dahası, tikel öznesellik biçimlerini kendinden menkül sınıf yapılarına yapıştırmak yerine, sınıf yapılarını tesis edenin tam da tikel öznesellik biçimleri ve fantazi oluşumları olduğunu savunduk. Bununla beraber, sınıfı "sabitleme" amacı güden her çabanın başarısızlığa mahkum olduğunu da dile getirdik. Bir sonraki adımımız, bu başarısızlığın iki ayrı kipi olduğunu ortaya koymak olacak. Başka bir deyişle, toplulukların artı-emek ile kurmaya çalıştıkları bilimum ilişkiyi Lacan'ın cinsel farklılık formülleri üzerinden tasnif etmeye çalışacağız. Bunu yapmaktaki amacımız, kapitalist düzenin ve onun ancak kurucu bir istisnaya dayanarak "tüm" (all) olabilen *eril* mantığının ötesine geçmemize imkân tanıyacak, istisnayı reddeden ve dolayısıyla "tüm ol(a)mayan" (non-all) bir *dişil* etiğin, en azından, çerçevesini çizmek.

Bir istisna olarak sömürü

Kapitalist şirketin eril dünyası

Artığa el koyma ânının kapitalizmin kurucu istisnası olma durumu belki de en iyi *Kapital*'in üçüncü cildinin anonim şirket hakkındaki bölümlerinde açıklığa kavuşur. Marx bu bölümlerde, "modern" kapitalist işletmenin "kâr"ını bir nevi yapıbozumuna uğratıp finans sermayesinin ortaya çıkışıyla birlikte kapitalist "girişimci"nin yavaş yavaş sahneden silindiğini ve onun kapitalizmin erken dönemlerinde üstlendiği işlevlerin artık farklı eyleyiciler tarafından yerine getirilmeye başladığını anlatır. Kapitalistin idareci, muhasebeci, pazarlama temsilcisi vesaire olmasına gerek kalmamıştır; bu görevleri artık beyaz-yakalılara devretmesi mümkündür. Kapitalistin sermaye sahibi olmasına da gerek yoktur; sermaye finans kurumlarından borç alınabilir ya da borsada hisse satarak edinilebilir. Kapitalistin rolü, gerekçesi ve ona duyulan lüzum buharlaştıkça,

> ...kâr da, bu anlamda en çıplak haliyle, başka insanların artı-emeğine el konulması olarak zuhur eder. [Bu durum], üretim araçlarının sermayeye dönüşümünden; bu anlamda üretim araçlarının onları üretenlerden yabancılaşmasından; bir başkasının mülkü haline gelerek, idareciden en düşük günlük emekçiye üretimde *gerçek anlamda* faal olarak yer alan *tüm* bireylerin karşısında yeralmaya başlamasından kaynaklanır (Marx, 1894/1991: 568, vurgu bize ait).

Bu paragraftaki "tüm"ün yalnızca doğrudan emekçileri değil, aynı zamanda artıktan pay alan ("idareciden en düşük günlük emekçiye") herkesi işaret ettiğinin altını çizmek gerekiyor. "Kapitalist" işletmenin kurduğu (matematiksel anlamıyla) "tümel" set bir istisna, "başka insanların artı emeği"nden faydalanan ama karşılığında hiçbir şey vermeyen bir mevcudiyet etrafında teşkil edilmiştir. Lacancı eril mantığın dilini kullanarak söylemek gerekirse, kapitalist anonim şirket altında en sarih biçimine kavuşan el konulma ânı, kapitalist sınıf yapısının diğer *tüm* üyelerinin ("*gerçek anlamda* faal olarak yer alan *tüm* bireylerin") tâbi olduğu "mübadelede eşdeğerlilik" yasasının istisnasıdır.[7]

Kuşkusuz, kapitalizmin istisna çevresinde oluşturduğu "bütün" içinde dahi el konulan artı-değerin akacağı mecraların neler olabileceğini önceden kestirmek mümkün değildir. Hangi toplumsal eyleyicinin hangi oranlarda artıktan nemalanacağı ancak somut mücadele ve müzakereler sonucunda belirlenir. Bu anlamda, artığın dağıtımının sonsuz sayıda biçimi olabilir. Ve fakat, buradaki "sonsuz", (gene matematiksel anlamıyla) bir limitin, kurucu istisnanın konumunu tabulaştıran bir "ancak ve ancak"ın neticesidir (Zupančič, 2000: 285). Başka bir şekilde söylersek, kapitalizm artığın hangi alıcılara dağıtılacağı konusunda her türlü müzakereye açıktır, ancak ve ancak sömürü düzeninin yeniden üretimi tehlikeye atılmadıkça. Tam da bu yüzden, artıktan nemalanmak isteyen toplumsal eyleyicilerin (artığı icra eden işçiler de dahil olmak üzere), birbirleriyle mücadele etmeleri ve kimi zaman kapitalist düzenin bekası için kendilerine neden "gereksinim" olduğu konusunda birilerini (örn. şirketin yönetim kurulunu) ikna etmeleri gerekir. Kısacası, kapitalizmin istisna çevresinde oluşturduğu bu "bütün", üzerinde "rekabetçi kavgalar"ın döndüğü çok geniş çaplı bir hegemonik mücadele alanının sınırlarını belirler (Ruccio ve Amariglio, 2003: 239-244). Bu rekabetçi kavgaların eyleyenleri; şirket içindeki artı-değer dağıtımının farklı alıcıları, (sanayi kollarını enlemesine ve boylamasına kesen) farklı şirketler, farklı sermaye biçimleri (endüstriyel, finansal ve ticari), ve hatta ulus devletler bile olabilir. Bu uzun listeye "emek" ve "sermaye" arasındaki *tikel* sınıf çatışkısını da kolaylıkla ekleyebiliriz. Emekçiler el koyma

7 Lacan'ın cinsel farklılık sorunsalını tartıştığı en önemli kaynak onun *Encore* adı ile yayınlanan yirminci semineridir (Lacan, 1975/1998: 64-89). Lacan'ın biyolojik cinsiyet ve toplumsal cinsiyet kategorilerinden ayırmaya özen gösterdiği cinsel farklılık kuramına dair yararlı tartışmalar için, bkz. Copjec, 1994: 201-236; Fink, 1995: 98-125; Žižek, 1999: 273-306; Zupančič, 2000: 282-296. Bu bağlamda Lacan'ın erilliğin istisnaya dayanan mantığını Freud'un kurucu bir söylence olarak gördüğü, akla gelecek her türlü hazza (dünyanın tüm zenginliklerine, tüm kadınlara) sahip olduğu farzedilen ilkel (primordial) baba figürünü başlangıç noktası alarak kuramsallaştırdığını anımsatmak yararlı olabilir. Freud'un *Totem ve Tabu*'sunda ilkel baba figürünün işgal ettiği kurucu istisna konumunu, kapitalist anonim şirket bağlamında, karşılığında hiçbir şey vermeden artığa el koyan, yani kapitalizmin en temel kaidesi olan mübadelede eşdeğerlilik yasasını ihlâl eden yönetim kurulu üyeleri doldurur. Unutulmaması gereken, artı-emeğin, yönetim kurulu üyelerinin aracılığına gereksinim duymadan, yukarıda sıralanan bilumum kişi (muhasebeciden pazarlamacıya) ve kurumlara (yatırım bankalarından reklam şirketlerine), yerine getirecekleri işlevlerin "eşdeğer" karşılığı olarak doğrudan üreticiler tarafından da dağıtılabilecek olduğudur.

ânının "istisnaî" (ancak ve ancak) konumuna meydan okumadan ve mücadelelerini artı-değerden pay kapmaya çalışmakla sınırladıkları sürece, bu emek-sermaye çatışması bile kapitalist "bütün"e devingenliğini ve esnekliğini veren libidinal ekonominin egemenliğinden sıyrılamaz.

Peki o zaman, kapitalist "bütün"e devingenliğini ve esnekliğini veren bu libidinal ekonominin unsurları nelerdir? Žižek'in bize hatırlatmaktan hoşlandığı gibi, Lacan artı-*jouissance* mefhumunda ve onun cisimleşmiş hali olarak *objet petit a*'da, Marksgil artı-değer kavramını model almıştır (Žižek, 1989: 49-53). Kapitalist düzenin kurucu istisnası tarafından şekillenen artı-değer, kapitalist "bütün"ün herbir öznesi için arzunun nesneleşmiş nedeni (object cause) halini alır: Sendika primi* talep eden işçiden ikramiye talep eden şirket yöneticisine kadar herkesin peşinde koştuğu "şey" artığın bir *parçacığı*dır. Sömürünün istisnaî konumunun asla sorgulanmadığı bu alan içinde, artı-değerin paylaşımı üzerine dönen sayısız ve bitimsiz mücadeleler suretinde "arzunun sonlu ve sınırlı bir çerçeve içindeki sonsuz devinimi"ni buluyoruz (Zupančič, 2000: 289).

Arzunun mantığı ile *kapitalist birikimin mantığı* arasındaki bu türdeşlik yakın zamanda sol Lacancı yazında dikkatle incelenmiştir (Stavrakakis, 2000, 2003, 2007; Glynos; 2001; McGowan, 2004). Örneğin, Yannis Stavrakakis "kapitalist piyasa ekonomisi"nin belirli bir libidinal ekonomi üzerine kurulduğunu iddia etmiştir: "... eksiklik ve negativite, toplumsal ilişkileri denetim altına alan bireyci ve tüketimci hâkim kültürün çevrimine içkindir. (...) [Kapitalist piyasa ekonomisinin] yarattığı negativite ve kurucu eksiklik, metaların eksikliği ile ilişkilidir; diğer bir deyişle, kurucu eksiklik tüketim sayesinde bir ölçüde giderilebilir. Evet, giderilebilir ama tatmin edilemez. Bunun ötesinde, bu tatmin olmama hali tam da arzunun bitimsizliğinin koşulu olduğu için geç kapitalizmin tüketimci çevrimini sürdürür" (Stavrakakis, 2003: 60). Artı-değerin realize olması metaların satılmasına bağlı olduğu için, Lacan'ın kuramsallaştırdığı biçimiyle arzunun mantığı, "üründen ürüne, alışverişten alışverişe, fantaziden fantaziye" (60) "keyfin idaresinin" nasıl kapitalizmin kurucu unsuru haline geldiğini anlamak için anlamlı bir çerçeve sağlamaktadır.

Ne var ki, biz (artı-değerin realize olduğu) tüketim alanından ziyade (sınıfsal mücadelelerinin sathı olarak) üretim ve dağıtım alanlarının üzerinde durduğumuz için, kendi amaçlarımız doğrultusunda *dürtünün mantığını* da resme dahil etmeyi yararlı buluyoruz.[8] Bir nesneden diğerine ilerleyen arzunun aksi-

(*) İng. union premium; sendikalı ve sendikasız işçilerin ücretleri arasındaki fark, aynı zamanda çalışma ekonomisinde sendikalı işçilerin ücretlerinin sendikasız işçilerin ücretlerini ne ölçüde geçtiğine işaret eden gösterge – ç.n.

8 Kuşkusuz dürtü kavramı tüketim alanını anlamakta da yararlı olabilir: Örneğin tüketimdeki *jouissance*'ın kaynağını bizi asla bir türlü tatmin edemeyen nesnelerden ziyade alışveriş faaliyetinin tam da kendisi olarak düşünemez miyiz? Amerikalı çağdaş sanatçı Barbara Kruger'ın "İsimsiz (Alışveriş Yapıyorum, Öyleyse Varım)" başlıklı yapıtı, edinilen nesnelerden ziyade alışveriş sürecinin kendisinin *jouissance*'la sıvanmış bir edim olduğunu belgeleyen bir iş olarak okunabilir.

ne dürtü, tatmini kendi biteviye dairevi deviniminde bulur. Žižek'e göre, dürtünün dairevi döngüsü, "amaçlı bir faaliyet (belirli bir hedefe yönelik bir faaliyet) içindeki meşguliyetimiz, bu amaca yöneliş tarzımız ve bu amaca ulaşmak için ortaya koyduğumuz çabalar kendi başına bir amaç haline gelmeye, kendi kendisinin amacı olmaya, hedefe yönelme sürecinin kendisi tatmin vermeye başladığı zaman" (Žižek, 1999: 304) kendi üzerine kapanır. Dürtü mefhumunun tahlilimizde nasıl yer aldığını görmek için ekonomi politiğin iyi bilinen bir temasına, ekonomik faaliyetlerin ve özneselliğin dokusunda niteliksel bir dönüşümü imleyen *basit meta değişiminden* (M-P-M) *değerin büyümesine* (P-M-P') geçiş sürecine dönmek istiyoruz. Bu dönüşümü şöyle ifade edebiliriz: Kapitalist artığın etrafında dolanan toplumsal eyleyiciler, başka herhangi bir gerçekleştirilebilir *hedef* için değil de *değerin* (ve dolayısıyla kendi paylarının) *büyümesi amacı* ile artı-değer üzerinde mücadele verdikleri sürece, dürtünün ölümcül çevrimine *kapılıp*, "daha fazlası" için "her şeyi feda etmeye" razı olurlar.

> Kullanım değerleri[nin tedariki] bu nedenle hiçbir zaman kapitalistin birincil amacı addedilmemelidir; keza tek bir işlemden kazanılan kâr da. Kapitalistin esas gayesi daha ziyade kâr etmenin devingen sürekliliğidir (Marx, 1867/1990: 254).

Burada vurgu cümlenin edilgen yapısı üzerindedir (*kapılmak*); zira, kapitalist "bütün"ün bu özneleri, kâr eden işletmeler olarak hayatta kalmaya devam etmek istiyorlarsa artı-değer üzerinden birbirleriyle mücadeleye tutuşmak zorundadır – bu çoğu kez bazılarının iflas etmesi anlamına gelse bile (Cullenberg, 1994). Yine de, Adam Smith'e atfedilegelmiş o meşhur "görünmez el" kavramında vücud bulan rekabetçi fantazi senaryosunun aksine, bu mikro ölçekli kavgaların makro ölçekli düzenliliklere tercüme olmasını gerektiren hiçbir neden yoktur. Tam tersine, makro ölçeğe baktığımızda kapitalist ekonominin sorunsuzca işlemesine sekte vuran içsel kriz eğilimlerinden başka hiçbir düzenlilik göremeyiz.

Gelgelelim, kapitalist "bütün"ün ötesine geçmek için bu içsel kriz eğilimlerine bel bağlamakta da aceleci davranmamalıyız. Yukarıda saydığımız "rekabetçi kavgaların", sömürünün istisnai konumunu sorgulamadıkları sürece bizim açımızdan kapitalizmin büyüleci "gösteri"sinin birer unsurundan ibaret olduğunu daha önce saptamıştık. Kapitalist rekabetin çılgın dansı ve sermayenin sınırsız deviniminin kendisi bile, sınıf sürecinin merkezinde yer alan imkânsızlığın; diğer bir deyişle sınıf ilişkisini tam olarak, "normal" yollarla tesis etmenin imkânsızlığının üstesinden gelmenin (son tahlilde başarısızlığa mahkûm) binbir yolundan biridir.

Burjuva ahlâkının ötesinde

Marx'ın kapitalist kârı (ve dolayısıyla "girişimci" söylencesini) onun çok çeşitli toplumsal işlevlerine ayrıştırarak yapıbozuma uğratmaktaki amacı öyleyse, "kapitalist"i kaydadeğer bir şeyler vermekten aciz, boş ve anlamsız bir mevcudiyet olarak sunup bu şekliyle ona toplumsallığın yeniden üretilmesi için gereksinim duyulmadığını göstermektir. Kapitalist el koyucunun istisnai konumunu tümüyle temelsiz addederek, Marx kapitalizmin yasal ve ahlâki güvencesi olan mübadelede eşdeğerliliğin göbeğindeki ihlali açığa çıkarır: Dolaşım alanı içinde herkes eşit kabul edilse de bu eşitlik söylemi "üretimin gizli mabedi"ne doğru ilerledikçe buharlaşıp kaybolur (Marx, 1867/1990: 279-280). Burjuva düzeninde piyasaların işlemesi için varsayılması gereken eşitliğin riyakâr bir biçimde askıya alınması, Marksgil söylemdeki sömürü ânına tekabül eder. Sömürünün bu şekilde ele alınması, Marksgil etiğin "toplumsal hırsızlık" anlayışının temelini oluşturur: "Kimi bireyler artı-emeği (ya da onun ürünlerini) onu üretenlerden 'çalarlar'" (Wolff ve Resnick, 1987: 125). Marx'ın kapitalist düzene yönelttiği eleştirinin biçimi, Lacancı söylemde "fantaziyi katetme"nin olası yollarından biri olarak tartışılan bir stratejiyle benzerlik gösterir. Marx burjuva düzenini kendi istisnası ile karşı karşıya getirerek, sonuç itibariyle burjuva yasasını kendi kurucu yalanını ortaya dökmeye ve üretim alanındaki kendi "içkin ihlali" ile yüzleşmeye zorlar; ki bu hiç şüphesiz onun külliyen feshedilmesini gerektirir.

Bu açıdan bakıldığında, sömürünün toplumsal hırsızlık olarak tanımlanması kuşkusuz kapitalist düzenin sırtını dayadığı eşitlik ve bireysel haklar fantazilerine karşı indirilmiş önemli bir darbedir. Anımsanacağı üzere, burjuva iktisadına göre üretimin farklı etmenleri (emekçi, sermaye sahibi, toprak sahibi vesaire) üretilen toplam değerden yaptıkları katkıya (marjinal ürünlerine) denk düşen, "adil" paylarını alırlar. Gene de, kapitalist fantazinin altını oyması itibariyle yerlebir edici bir gizilgüce sahip olan bu stratejinin açmazları da yok değildir. Yasanın bu müstehcen (ihlalci) takviyesini ifşa etmek pekâlâ bu eleştirinin tam da reddettiği eril mantığı yeniden dolaşıma sokma riskini taşıyor olabilir.

Nitekim, Marx'ın söz konusu sömürü eleştirisi Marksgil gelenek içinde pek çok kişi tarafından komünizmin, kapitalizmin kurucu istisnası basitçe tersine çevrildiğinde kolaylıkla inşa edilebilecek bir toplumsal düzen olarak kavramsallaştırılmasına cevaz veriyormuş gibi yorumlandı. Bu tarz yorumlar, aslında Lockegil bir mefhum olan, kişinin kendi emeğinin ürünlerinin mülkiyetine sahip olma hakkından esinle, artı-emeğe kapitalistler yerine onu üreten ama o âna dek sömürülegelmiş olan "doğrudan" emekçilerin el koyması gerektiği sonucuna varıyordu ("sınıfsal adalet" hakkındaki yakın zamanlı Marksgil tartışmaların gözden geçirildiği bir kaynak için; bkz. DeMartino, 2003).

Kapitalist sömürünün toplumsal adaletsizliklerine verilen bu tarz bir cevabın, komünizm adı altında burjuva ahlâkçılığının ve bireysel haklar söyleminin yeniden tesis edilmesine neden olacağını görmek hiç zor değil. Psikanalitik bakış açımızdan biz bu tarz bir komünizm anlayışını cesaret kırıcı buluyoruz; zira, böylesi bir anlayışın kapitalist "bütün"ün destek bulduğu fantazi senaryosuna hâlâ fazlasıyla yakın olduğunu düşünüyoruz. Böyle bir anlayış, her şeyden önce artığı "sahip olunacak bir şey" olarak gören kapitalizmin libidinal ekonomisini yeniden üretiyor. Bundan hareketle varılan sonuçsa; sömürülen ve dolayısıyla yabancılaşmış bireyin kendisiyle ve kurucu toplumsal dışsalıyla yeniden dengeli ve bütünleşmiş bir ilişki kurmasının mümkün olduğu ve bunun yegâne yolunun da doğrudan emekçinin zaten her zaman onun hakkı olagelmiş olan artı-değeri yeniden sahiplenmesinden geçtiğidir.

Kanımızca Lockegil ahlâkçılık Marksizmi, sınıf çatışkısının Gerçek'ini "canlı emek" üzerine dönen mücadeleleri nihai olarak "sabitleyecek" ideal bir sınıf yapısının imkânsızlığında aramak yerine, ütopyacı ve ideolojik bir komünizm mefhumuna yönlendirir. Buna karşın biz, komünizmin; burjuva iktisadının kategorilerinin (birey, mülkiyet sahipliği, eşitlik) hegemonyasının ötesine geçip onu ortadan kaldıracak yeni bir öznesellik biçimine ve farklı bir etik-ontolojiye zemin teşkil edecek ve aynı zamanda toplumsal eyleyicilerin artı-değerle olan ilişkisini yeniden tanzim edecek bir biçimde düşünülmesi gerektiğine inanıyoruz. Yazının son bölümünde Marx'ın kapitalistin artığa el koymasının keyfî ve boş ama aynı zamanda kurucu konumuna dair eleştirisini genişleterek ve genelleyerek komünizmin bu yeni etiğinin ne olabileceği üzerine düşünmek istiyoruz.

Bir düstur olarak komünizm

Gotha Programı'nın Eleştirisi'*ni yeniden okumak*

Biz, Marx'ın kendisinin de komünizmi, el koyma ânının boşluğuyla ve dolayısıyla artıkla yeni (ve mülkiyetçi olmayan) bir ilişki kurma etiği olarak kavramsallaştırmaya meylettiğine inanıyoruz. Bunun en önemli işaretini de onun kapitalist el koymayı her tür toplumsal işlevden yoksun bir süreç olarak temelsiz kıldığı; ve böylece kapitalist yasanın simgesel etkinliğinin köküne kibrit suyu ektiği *Kapital*'deki bölümlerde buluyoruz. Böylesi bir komünizm anlayışının tohumları meşhur *Gotha Programı'nın Eleştirisi*'nde de mevcuttur (Marx, 1875/1966; benzer okumalar için; bkz. Hindess ve Hirst, 1975; Resnick ve Wolff, 2002; Gibson ve Graham, 2003). Marx bu denemesinde, Alman İşçi Partisi Programı'na alttan alta yön veren hâkim komünist ahlâka karşı gözü kara bir eleştiriye girişir. Özellikle, parti programının açılış cümlesi olan "emeğin hasılatı bütünüyle, toplumun tüm üyelerine eşit haklar temelinde aittir" iddi-

asını oldukça ayrıntılı bir biçimde deşer ve bu formülasyonu burjuva mübadelede eşdeğerlilik ideolojisinin bir kalıntısı addeder:

> "Toplumun tüm üyelerine" mi? Çalışmayanlara da mı? O zaman emeğin "bütün" hasılatına ne olacak peki? Toplumun yalnızca çalışan üyelerine mi? Peki, o zaman toplumun tüm üyelerinin "eşit haklar"ından geriye ne kalıyor?
>
> Ama "toplumun tüm üyeleri" ve "eşit haklar" besbelli ki öylesine söylenmiş laflar. Buradaki meselenin özü, bu komünist toplumda her işçinin Lassallecı anlamda "emeğin hasılatı"nı "bütünüyle" alması (Marx, 1875/1966: 6-7).

Marx, söz konusu metnin devamında, ilk bakışta kapitalist kâra yaptığına benzer gibi görünen yapıbozumcu bir tahlile girişerek, işçilerin emeklerinin bütünü üzerinde hak sahibi olduğu iddiasının kofluğuna saldırmak için elinden geleni ardına koymaz. Bu amaçla, işçilere geri döneceği farz edilen payı kaçınılmaz olarak azaltacak "toplam toplumsal ürün"den yapılan zorunlu kesintileri ayrıntılı bir biçimde dökümleyerek "bütün hasılat" mefhumunu irdeler. Bu kesintiler, yıpranmış üretim araçlarının yenilenmesini, üretimin genişlemesi için gereken ilave payı, doğal felaketlerden kaynaklanan yerinden olmalar ve kazalar halinde kullanılacak rezerv ya da sigorta fonlarını, üretime ait olmayan genel idarî giderleri, umumi ihtiyaçların giderilmesini amaçlayan okul, sağlık hizmetleri gibi toplumsal fonları ve çalışması mümkün olmayanlar için kullanılan fonları vs. kapsar. Marx'ın listelediği bu toplumsal giderleri, onun komünizmin ne olması gerektiğine dair kaleme aldığı *mutlak* bir reçete olarak okumaktan kaçınmak gerekiyor. Biz, toplumsal giderlerin bu şekilde dökümlenmesini, Marx'ın, artı-emeği alelacele işçi mülkiyetine indirgeyen egemen komünizm anlayışına duyulan aşinalığı kırma adına benimsediği eleştirel bir söylemsel strateji olarak okumayı tercih ediyoruz. Belki tam da bu yüzden Marx'ın ipuçlarını verdiği komünist toplum tasviri, Lacan'ın istisna tanımadığı için "tüm" ol(a)mayan dişil mantığıyla tekinsiz bir benzerlik sergiliyor: ne ortada istisna gerektiren herhangi bir "ancak ve ancak" koşulu vardır, ne de liste tamamlanmış ya da nihayete erdirilmiştir; tam tersine her zaman için eklemelere ve çıkarmalara açıktır.

Kapitalizmin eril mantığı ile komünizmin dişil mantığı arasındaki farklılığı açıklığa kavuşturmak için Marx'ın her iki durumda kullandığı izahat biçimleri arasındaki farklılıklar üzerinde bir parça daha durmak yararlı olabilir. Daha önceki pasajda anonim şirketi tasvir ederken, Marx önce diziye dair istisnayı ortaya koyup (kapitalist el koyucu), daha sonra geri kalanı (bir "bütün" olarak) bu istisnanın karşısında konumlandırır. Buna tezat olarak, komünist topluma dair tasavvurunu betimlerken, ancak bir dizi toplumsal gideri sayıp döktükten sonra nihayet söz sırası "kooperatifin üretici bireyleri"ne (8) dağıtılacak tüketim gelirlerine gelir. Ama Marx burada da noktayı koymaz ve bu "nihai"

dağıtımı düzenleyen kıstası da "herkesten yeteneğine göre, herkese gereksinimine göre!" düsturu (10) doğrultusunda sorgular. Biz bu düsturu her bir işçinin topluma emek-zaman cinsinden bulunduğu katkı ile onun tüketim sepeti biçiminde geri alacağı arasındaki değer denkliğini muhafaza etme çabalarına karşı vurulmuş ölümcül bir darbe olarak değerlendiriyoruz. Bu şekliyle doğrudan emekçilerin artıktan payına düşen, bir istisna değil, tam manasıyla bitimsiz bir kümenin elemanlarından biridir sadece. Kapitalizmin eril mantığı, bir istisna varsaymak pahasına "tüm"ü meydana getirirken, toplumsal üründen düşülecek toplumsal giderlerin sayımı bir "tüm" oluşturmaz.

Vazgeçişten yeniden sahiplenmeye

Biz bu pasajlarda, (Lasallecı) sosyalistlerin artıkla olan ilişkilerini çerçeveleyen Lockegil fantaziyi kateden bir Marx buluyoruz. Toplumsal harcama kalemlerini dökümlerken listeyi koşullandıracak bir istisna (mesela, "doğrudan" emekçiler) dayatmayı reddetmesi bakımından karşımızda artıktan *vazgeçen* bir Marx buluyoruz... Marx'ın bu pasajlarda betimlediği artıkla olan ilişki, ne (her zaman kayıp bir nesne olarak kalacak olan artığa duyulan) arzuya ne de (sermaye birikiminin peşinden koşan) ölümcül dürtüye dairdir. Bu anlamda biz Marx'ın *Eleştirisi*'ni, komünistlere artıkla olan ilişkilerini yeniden tanzim etme ve sınıfı "sabitleme" fantazisini katetme çağrısı olarak okuyoruz. Peki, bu tasavvur nasıl somutlaştırılabilir? Günümüzün somut siyasi mücadelelerini nasıl şekillendirebilir?

Her şeyden önce, komünizmi burjuvazinin eşitlik programının gerçekleştiremediğini yapmayı vaat eden bir toplumsal ütopya olarak tanımlamaktan kaçınmamız gerekiyor. Komünizmi, bırakın burjuvaziyi, tahayyül edilebilir hiçbir toplumsal düzenin hiçbir zaman gerçekleştiremeyeceği bir görevi başarınayı vaat eden, imkânsız bir ideale, erişilmesi mümkün olmayan bir son noktaya, ütopik bir hedefe neden dönüştürelim ki? Komünizmi, toplumun kurucu imkânsızlığını aşmak gibi erişilmesi mümkün olmayan bir görevi ifa etme yükünün altına neden sokalım ki?

Tam aksine, biz komünizmi açıkça *hiç kimsenin artığın dağıtımı üzerinde ayrıcalıklı (exclusive) haklara sahip olamayacağını* ileri süren bir başlangıç noktası, bir ilke, bir düstur olarak tanımlamayı teklif ediyoruz.[9] Artığın bu şekilde yeniden ve toplumsallaşarak sahiplenilmesi imkânının önemli bir koşulu tam da bizzat ondan *vazgeçiştir*. Sömürüyü mümkün kılan arsız haddini bilmezlik,

9 Komünizmi bir *düstur* olarak düşünürken Alain Badiou'nun (1999) aksiyom (*axiom*) kavramından esinlendik. Copjec'in Badiou'nun aksiyom kavramına getirdiği yoruma katılıyoruz: "...eşitliği bir aksiyom olarak benimsemek edimlerimizin sonuçlarına kayıtsız kalmamamızı ve siyasi eylem yoluyla istisnasız herkesin eşitliğini savunmamızı temin eder. (...) Badiou'nun (eşitlik) aksiyomu, toplumsal çatışmaların nihai olarak çözümlendiği, muhalefetin susturulduğu ve herkesin yerini bildiği bir adil toplum imgeleminden çok uzaktır" (Copjec, 2002: 175).

ancak artığın tadını çıkarma hakkının –toplumun o ya da bu kesimine– hususi bir hak olabileceği düşüncesinden vazgeçersek aşikâr hale gelecektir. Sınıfsal dönüşüm bağlamında fantaziyi katetmek derken bunu kastediyoruz.

Bir düstur olarak ele alındığında komünizmi komünist sınıf yapılarının tesis edilmeye çalışıldığı oluşumlar için ileri sürmek de mümkün olacaktır – her somut komünizm deneyimini her zaman için tutarsız ve nihai olarak başarısız bir çaba haline getirme pahasına! Aslına bakılırsa, biz bir düstur olarak komünizmin kolektif işletmelerde iş bölümü, işin büyütülmesi, iş alanının kullanımı, ücretlendirme ve dağıtıma dair kararların önemli bir kısmında şimdiden söz konusu edildiğini düşünüyoruz. Örneğin, bazı işçi kooperatiflerinde kararlar kolektif oluşumlarda tartışılırken, yalnızca mevcut ve olası üyelerin değil, kooperatifin içinde varolduğu toplumsal bağlamı oluşturan cemaatlerin de kaygı ve beklentilerini hesaba katan çekişmeli (contested) bir "adalet" kavramı göz önüne alınıyor (Byrne ve Healy, 2003). Nitekim, bu tarz kooperatifler diğerlerinden, "çatışkıyı dışlamayan siyasi zihniyetleri" (Byrne ve Healy, 2003) ve ekonomik karar, ihtiyaç ve öncelikleri belirlerken "etik" bir ekonomi ilkesi dışında (Gibson-Graham, 2003) herhangi bir istisnaya bağlı kalmamalarıyla ayrılıyorlar. Kolektif işletmelere dair bu tür nitelendirmeler kanımızca, komünal artı-emeğe el konulmasında ve bu artığın dağıtımında komünizm düsturunun uygulanıp uygulanmadığı veya ne ölçüde uygulandığı sorusuyla yakından alâkalıdır.

Eşdeğerde önemli olan bir başka mevzu ise, herhangi bir kimse ya da toplumsal grubun kapitalist yapılarda el konulan artı-emeğin paylaşımına dair müzakereye katılma hakkını talep ettiği her durumu, kapitalizmin kurucu istisnasının sorgulandığı ve dolayısıyla komünist düsturun karşı-hegemonik bir düğüm noktası (*point de capiton*) olarak önerildiği bir olaya dönüştürmektir. Artı-emek hangi sınıfsal yapı içinde üretilirse üretilsin toplumsala hayat verici gizilgücünden bir şey kaybetmediğinden, kapitalist artı-değerin kendisini bile kapitalizmi ve onun kurucu istisnasını idame ettirmeyen ve hatta onun varlığını tehdit eden amaçlar adına kullanmak mümkündür. Aslında, bu türden (artığı) yeniden sahiplenme eylemleri halihazırda günümüz kapitalist oluşumları içinde vuku bulmaktadır. Devletin kamu hizmetlerinin finansmanı için şirket kârlarını vergilendirmesini ya da ekolojik hareketlerin şirketleri çevreye duyarlı faaliyet göstermeye zorlamasını toplumun artığı yeniden sahiplenmesinin anları olarak okumak mümkün.

Kuşkusuz, bunun tam tersi de mümkün. Bizim "yeniden sahiplenme" olarak addettiğimiz bu edimler pekala aydınlanmış ve "yeşilci" bir kapitalist "bütün"ün sınırlarının dışına çıkmadan ve onun kurucu istisnasına meydan okumadan da dillendirilebilir. İşte tam da bu yüzden mücadele, bizim açımızdan, bu edimlerin toplumsal olarak nasıl anlamlandırılacağı, hangi söylemsel dizge içinde dillendirileceği üzerinde dönmektedir. Kapitalizme karşı hegemonik bir

düğüm noktasının yokluğunda, bu birbirinden tamamen farklı "yeniden sahiplenme edimleri" kuşkusuz kolayca kapitalist "bütün" ve onun organik entelektüelleri tarafından ehlileştirilebilir. Biz, *bir düstur olarak komünizm*in bu türden eklemlenmeye açık yeniden sahiplenme edimlerine, her bir edimin tikelliğini aşan, onlara "fazladan" bir anlam kazandırabilecek bir karşı-hegemonik düğüm noktası olma işlevini yerine getirebileceğine inanıyoruz. Komünist düstur tarafından taşkın-belirlenen her yeniden sahiplenme ediminin en az iki anlamı olacaktır: bir taraftan, somut bir *hedefi* olan *tikel* bir yeniden sahiplenme edimi; diğer taraftan, kapitalist "bütün"ün kurucu istisnasına karşı *evrensel* muhalefetin dillendirildiği bir an.

İngilizce'den çeviren ERDEM EVREN

KAYNAKÇA

Annunziato, F. A. (1990) "Commodity Unionism", *Rethinking Marxism*, 3 (2), 8-33.

Badiou, A. (1999) "Philosophy and Politics", *Radical Philosophy*, 96, 29-32.

Biewener, C. (1998) "Socially Contingent Value", Bellofiore, R. (der.), *Marxian Economics: A Reappraisal, vol. 2, Price, Profits, and Dynamics* içinde, St. Martin's Press, New York, 57-69.

Byrne, K. ve Healy, S. (2006) "Cooperative Subjects: Toward a Post-Fantasmatic Enjoyment of the Economy", *Rethinking Marxism*, 18 (2), 241-258.

Callari, A. (1991) "Economic Subjects and the Shape of Politics", *Review of Radical Political Economics*, 23 (1/2), 201-207.

Cameron, J. (2000) "Domesticating Class: Femininity, Heterosexuality, and Household Politics", Gibson-Graham, J. K., Resnick, S. ve Wolff, R., (der.) *Class and Its Others* içinde, University of Minnesota Press, Minneapolis, 47-68.

Chakrabarti, A. ve Cullenberg, S. (2003) *Transition and Development in India*, Routledge, New York.

Copjec, J. (1994) *Read My Desire: Lacan Against the Historicists*, MIT Press, Cambridge, MA.

— (2002) *Imagine There's No Woman: Ethics and Sublimation*, MIT Press, Cambridge, MA.

Cullenberg, S. (1994) *The Falling Rate of Profit: Recasting the Marxian Debate*, Pluto Press, Londra.

Curtis, F. (2001) "Ivy-Covered Exploitation: Class, Eduation, and the Liberal Arts College", Gibson-Graham, J. K., Resnick, S. ve Wolff, R. (der.), *Re/presenting Class: Essays in Postmodern Marxism* içinde, Duke University Press, Durham, NC, 81-104.

DeMartino, G. (1991) "Trade-Union Isolation and the Catechism of the Left", *Rethinking Marxism*, 4 (3), 29-51.

— (2003) "Realizing Class Justice", *Rethinking Marxism*, 15 (1), 1-32.

Diskin, J. ve Sandler, B. (1993) "Essentialism and the Economy in the Post-Marxist Imaginary: Reopening the Sutures", *Rethinking Marxism*, 6 (3), 28-48.

Erçel, K. (2007) "Terhaneler: Emeğin 'oryantal' halleri", *Birikim*, 217, 23-30.

Erçel, K. ve Madra, Y. M. (2003) "Meta mı, Sınıf mı? Evet, Lütfen!", *Birikim*, 172, 29-39.

Fink, B. (1995) *The Lacanian Subject: Between Language and Jouissance*, Princeton University Press, Princeton, NJ.

Fraad, H., Resnick, S. ve Wolff, R. (1994) *Bringing It All Back Home: Class, Gender and Power in the Modern World*, Pluto Press, Londra ve Boulder, Colorado.

Gibson-Graham, J. K. (1996) *The End of Capitalism (as we knew it): A Feminist Critique of Political Economy*, Blackwell, Oxford.

— (2003) "Enabling Ethical Economies: Cooperativism and Class", *Critical Sociology*, 29 (2), 123-161.

— (2006) *A Postcapitalist Politics*, University of Minnesota Press, Minneapolis.

Gibson-Graham, J. K. ve O'Neill, P. (2001) "Exploring a New Class Politics of the Enterprise", Gib-

son-Graham, J. K., Resnick, S. ve Wolff, R. (der.), *Re/presenting Class: Essays in Postmodern Marxism* içinde, Duke University Press, Durham, NC, 56-80.

Gibson-Graham, J. K., Resnick, S. ve Wolff, R., der. (2000) *Class and Its Others*, University of Minnesota Press, Minneapolis.

— der. (2001) *Re/presenting Class: Essays in Postmodern Marxism*, Duke University Press, Durham, NC.

Glynos, J. (2001) "'There is No Other of the Other': Symptoms of a Decline in Symbolic Faith", *Paragraph*, 24 (2), 78-110.

Hindess, B. ve Hirst, P. (1975) *Pre-Capitalist Modes of Production*. RKP, Londra.

Kristjanson-Gural, D. (2003) "Demand and the (Re)distribution of Value: An Overdetermined Approach", *Rethinking Marxism*, 15 (1), 117-140.

Lacan, J. (1975 [1998]) *The Seminar. Book XX: Encore, On Feminine Sexuality, The Limits of Love and Knowledge*, Fransızca'dan İngilizce'ye çeviren B. Fink, W. W. Norton & Company, New York.

Laclau, E. (1990) *New Reflections on the Revolution of Our Time*, Verso, Londra.

— (2000) "Constructing Universality", Butler, J., Laclau, E. ve Žižek, S. (der.), *Contingency, Hegemony, Universality: Contemporary Dialogues on the Left* içinde, Verso, Londra, 281-307.

Madra, Y. M., Özselçuk, C. ve Erçel, K. (2002/2003) "Bir Tabu Olarak 'Ekonomi'", *Toplum ve Bilim*, 95, 104-139.

— (2007) "İktisadın Emeğinden Emeğin Siyasi İktisadına", *Birikim*, 217, 10-22.

Marx, K. (1867 [1990]) *Capital*, 1. Cilt, Almanca'dan İngilizce'ye çeviren B. Fowkes, Penguin/NLR, Harmondsworth.

— (1875 [1966]) *Critique of the Gotha Programme*, International Publishers, New York.

— (1894 [1991]) *Capital*, 3. Cilt, Almanca'dan İngilizce'ye çeviren D. Fernbach, Penguin/NLR, Harmondsworth.

McGowan, T. (2004) *The End of Dissatisfaction? Jacques Lacan and the Emerging Society of Enjoyment*, SUNY Press, Albany.

Özselçuk, C. (2002) "Trafik Kazalarının Enkazı Altında Sınıf Çelişkileri", *Birikim*, 158, 50-57.

Resnick, S. ve Wolff, R. (1987) *Knowledge and Class: A Marxian Critique of Political Economy*, Chicago University Press, Chicago.

— (2002) *Class Theory and History: Capitalism and Communism in the USSR*, Routledge, Londra.

Ruccio, D. ve Amariglio, J. (2003) *Postmodern Moments in Modern Economics*, Princeton University Press, Princeton, NJ.

Stavrakakis, Y. (2000) "On the Critique of Advertising Discourse: A Lacanian View", *Third Text*, 51, 85-91.

— (2003) "Re-Activating the Democratic Revolution: The Politics of Transformation Beyond Reoccupation and Conformism", *Parallax*, 9 (2), 56-71.

— (2007) *The Lacanian Left: Psychoanalysis, Theory, Politics*, SUNY Press, Albany.

Wolff, R. ve Resnick, S. (1987) *Economics: Marxian versus Neoclassical*, Johns Hopkins University Press, Baltimore.

— Roberts, B. ve Callari, A. (1982) "Marx's (not Ricardo's) Transformation Problem: A Radical Reconceptualization", *History of Political Economy*, 14 (4), 564-82.

Žižek, S. (1989) *The Sublime Object of Ideology*, Verso, Londra.

— (1990) "Beyond Discourse-Analysis", Laclau, E. (der.), *New Reflections on the Revolution of Our Time* içinde, Verso, Londra, 249-260.

— (1997) *The Plague of Fantasies*, Verso, Londra.

— (1998) "Four Discourses, Four Subjects", Žižek, S. (der.), *Cogito and the Unconscious, Sic 2* içinde, Duke University Press, Durham, NC, 74-113.

— (1999) *The Ticklish Subject*, Verso, Londra.

— (2000) *The Fragile Absolute*, Verso, Londra.

— (2002) *İdeolojinin Yüce Nesnesi*, çev. Tuncay Birkan, Metis, İstanbul.

Zupančič, A. (2000) "The Case of the Perforated Sheet", Salecl, R. (der.), *Sexuation, Sic 3* içinde, Duke University Press, Durham, NC, 282-296.

Tuzla Tersaneler Bölgesi'nde örülen ve üstü örtülen sınıfsallıklar

Nevra Akdemir – Aslı Odman***

"Sektörün sorunlarını hep beraber çözelim." Başbakan R. Tayyip Erdoğan, 19 Eylül akşamı İstanbul Büyük Kulüp'te (Cercle d'Orient) Türk Armatörler Birliği ve Armatörler Kooperatifi'nin verdiği iftar yemeğinde yaptığı konuşmada böyle diyordu. Ve ekliyordu: "Çünkü bu (güven ve istikrar ortamı) gölgelenirse, işte bunu bizzat sizler de çok yaşadınız. Son zamanlarda Tuzla üzerinde. Hatalarımız yok değil, vardır. *Sizler adına söylüyorum, ama sizin içinizden birisi olarak söylüyorum*, bunu kalkıp da her gün çeşitli eylemlerle şunlarla bunlarla farklı yerlere kanalize etmek suretiyle bu sektörü dinamitlemeye kimsenin hakkı yoktur".[1] Başbakan Erdoğan'ın Tuzla'ya dair bu şimdilik son açıklamaları, bağlamı, yeri, içeriği ve kime hitap edip, kimi dışarıda bıraktığı ile, lafzında "sınıf" kelimesi hiç geçmemesine rağmen, "yokluğuyla parlayan" sınıfsallıklarla maluldür. Klasik çalışma ilişkileri teorisinde "tarafsız/hakem" olarak kodlanan devletin üst düzey yetkilisi, açıkça çalışma hayatının işverenlerinin adına ve onların içinden konuştuğunu beyan etmiş, gemi inşa sanayinin üçüncü muhatabı işçiler nezdindeki hakemlik görüntüsünü en azından söylemsel olarak koruma çabasına bile girmemiştir. Böylece klasik çalışma ilişkilerinde formüle edilen "kutsal devlet-işveren-işçi üçlemesinin" tek ayağı, sermaye-devlet ayakları herc-ü-merç edilerek, yok sayılmaktadır. Hem Büyük Kulüp iftar yemeğinde somut olarak hitap edilen anlamında muhatap, hem de gemi inşa sanayindeki sorunlar konusunda doğrudan talepleri dinlenen anlamında muhatap; armatörler, yani işverenlerdir. Bu ufak "zihin oyununun" bile gösterdiği şudur:

(*) Mimar Sinan Üniversitesi Şehir Bölge Planlama Bölümü. Sosyal Araştırmalar Vakfı/Türkiye Sınıf Araştırmaları Merkezi (SAV/TÜSAM) araştırmacısı.

(**) İstanbul Bilgi Üniversitesi, Tarih Bölümü.

1 *Sabah*, 20 Eylül 2008, http://www.sabah.com.tr/2008/09/20/haber,7CB8CAF953-0A4344B6555BC9EF2506CE.html, vurgular bize ait.

"Tuzla meselesi", aşikâr hale gelen, yeniden örülen, üstü örtülen ve irdelenmesi gereken sınıfsal çelişkiler içermektedir.

Bu yazı çerçevesinde, girişimci liberal-muhafazakâr devletin sınıfsallığını, bu sınıfsallığın son bir sene zarfındaki Tuzla Tersaneler Bölgesi'ne yansımalarını incelemeye çalışacağız. Devlet üzerinden sınıfsallığa değinmek, daha kolay bir giriş olsa da, Tuzla'nın[2] "bir gölge oyununun" yansıma alanı olduğu kadar, sınıfsal ve sınıf-içi katmanlaşması ile kendine has bir sahne de oluşturduğunu unutmadan, bu özgünlüklere de dokunmaya çabalayacağız.

Bu yazıya aktarmaya çalıştığımız somut deneyimler ve onları tasnif çabaları yoğun olarak son bir senede "Tuzla Tersaneler Bölgesi İzleme ve İnceleme Komisyonu" çerçevesindeki ortak çalışmalarımızdan sadır olsa da, –yani temelinde dar anlamda akademik bir çalışma yatmasa da–, öncesindeki akademik çalışmalardan yoğun olarak beslenmiştir (Akdemir, 2008).[3] Tuzla Tersaneler Bölgesi'ndeki ölümlü iş kazalarının seri bir hal alacağının öngörüsü ve Limter-İş Sendikası'nın inisiyatifi ile Ekim 2007'de kurulan komisyonun[4] sosyal bilimci bileşenleri olarak, kazaların eklemlendiği çalışma ilişkileri ve kazaların yapısal nedenleri hakkında acil bilgi üretmek kaygısı ile biraraya geldik. Bu yazıda "Tuzla'ya yansıyan, Tuzla'da örülen ve üstü örtülen sınıfsallıklar" başlığı altında tekrar "sınıflar" üzerinden tasnif etmeye çalışacağımız saha bilgilerimiz, kazaların artırdığı "aciliyet" ruh hali içerisinde çoğalmış, işlenmiş ve aktarılmıştı. Zira Komisyon'un, "kazaların yapısal nedenlerini" araştırmaya başladığı günden bugüne –20 işçi Tuzla Tersaneler Bölgesi'nde, 5 işçi de, Pendik askerî tersane alanı (2 işçi) ve yeni açılan tersane alanlarında (2 işçi Yalova ve 1 işçi Ko-

2 Her ne kadar Tuzla İlçesi, güneyindeki Evliya Çelebi Mahallesi'nde bulunan Tuzla Tersaneler Bölgesi'nden başka, hem nicelik hem de nitelik olarak çok farklı iki belde (Akfırat ve Orhanlı) ve 9 mahalleyi barındırsa da, son bir sene zarfında tersanelerdeki seri iş kazaları nedeniyle neredeyse Tersaneler Bölgesi ile özdeşleşmiştir. Bu genel geçer algının barındırdığı genellemenin farkında olarak, yazıda açıkça Tuzla ilçesine dair detaylı bir değerlendirme yaptığımızı belirtmediğimiz sürece, biz de yer yer "Tuzla" ismini "Tuzla Tersaneler Bölgesi" yerine kullanacağız.

3 Nevra Akdemir'in *Taşeronlu Birikim: Tuzla Tersaneler Bölgesinde Üretim İlişkilerinde Enformelleşme* başlıklı kitabı (İstanbul: SAV Yayınları kitabı, 2008) yazarın 2004 senesinde Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde verdiği yüksek lisans tezine dayanmaktadır.

4 Tuzla Tersaneler Bölgesi İzleme ve İnceleme Komisyonu (TTBİİK) şu bileşenlerden oluşmaktadır: DİSK/Limter-İş Sendikası, Türkiye Mühendis Mimar Odaları Birliği (TMMOB) İstanbul İl Koordinasyon Kurulu, İstanbul Tabipler Odası, İstanbul İşçi Sağlığı Enstitüsü ve konu ile ilgili sosyal bilimcilerden bizler. 3 Ekim 2007 tarihinde Limter-İş Sendikası'nın çağrısına olumlu cevap veren kurumlar ile kurulmuş, hazırladığı "Tuzla Tersaneler Bölgesi'ndeki Çalışma Koşulları ve Seri Önlenebilir İş Kazaları hakkında Rapor"u 16 Aralık 2007'de ilk kez kamuoyuna sunmuş (bundan sonra TTBİİK Raporu olarak anılacak), Şubat 2008'de yayınlamıştır (Tuzla Tersaneler Bölgesi İzleme ve İnceleme Komisyonu (2008) *Tuzla Tersaneler Bölgesi'ndeki Çalışma Koşulları ve Önlenebilir Seri İş Kazaları Hakkında Rapor*, İstanbul, TMMOB İKK, online: www.paraketa.net/tuzla.pdf). Şu âna kadar Tersaneler Bölgesi'nde Komisyon'a kapısını açan ilk ve henüz tek tersane olan Desan Tersanesi'nde de bağımsız bir inceleme yürütmüştür. Bu makaleyi, Tuzla Tersaneler Bölgesi'ndeki seri işçi ölümlerinin nedenlerini merak ettiği için okuyanları doğrudan bu amaçla yazılmış Rapor'un online versiyonuna yönlendirmek isteriz, zira bu yazının odak noktası iş kazaları olmayacaktır.

caeli Tersaneler Bölgesi'nde) olmak üzere– toplam 25 işçi çalışmaya gittiği tersanelerde, göz göre göre oluşan iş kazalarında canını bıraktı.

Tuzla'daki soruna can kaybını durduracak çözümlerin getirilememesinin, daha da acısı bu ölümlerin Kocaeli, Yalova gibi yeni tersane alanlarına yayılmasının nedenlerinden en belirleyicisi, sorunun adının yanlış koyulmasında, daha doğrusu koyulamamasında yatıyor. Bu yazının temel tezi ise, çözümün muhataplarından muktedir olanların, sınıfsal çelişkileri ve onların "Tuzla'da olup bitene" etkilerini yok farz eden soru sorma şekillerinin, sorunun kökeninde yattığıdır. Soruyu ihmal edilen yöne bükmeden, hamarat cevaplar vermenin bir anlamı olmayacağını savunuyoruz. Bu yüzden burada yapabildiğimizce, Tuzla'ya dair tüm isabetli soruların şu veya bu şekilde kapsaması gerektiğini düşündüğümüz sınıfsal çelişkilerin şeklini, tarihselliğini, hareketini, belirleyenlerini tanımlamaya çalışacağız. Gemi inşa sanayi özelinde irdeleyeceğimiz, emeği bir girdi olarak daha ucuza ve daha hızlı kullanma motivasyonunu haiz gemi inşa sanayicileri ile hızlandırma ve ucuzlatmanın sonuçlarına maruz kalan işçilerin oluşturduğu bir sektöre dair, "milli çıkarlar" veya "ekonomik istikrar ve ihracatın büyümesi" ekseninde homojenleştirici soruların, gerçek ve manalı farklılaştırmalar yaratan sınıf çelişkilerini yakalayamadığı ve örttüğü ölçüde, sorunun parçası olduklarıdır. O zaman isabetli bulduğumuz sorularla ilerleyelim.

Tuzla'ya yansıyan politikalarda devletin sınıfsallığını okumak

Bugün Tuzla ilçesi sınırlarında kalan Aydınlı Koyu'nun Türkiye gemi inşa sanayiinin merkezi haline gelmesinde "piyasanın elinden" önce, iki farklı dönemde, ikisinde de öncelikle mekânsal politikaları vesilesiyle müdahil olan "devletin eli" var. Tuzla/Aydınlı koyu, 1969 yılında İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı dâhilinde (1967-1972) Bakanlar Kurulu kararı ile Tersaneler Bölgesi ilan ediliyor.[5] Bu Plan, sanayiye Doğu Marmara'ya doğru büyüme kutbu oluşturacak şekilde bir gelişme planı çizmiş, bu master projenin parçası olarak da o dönem için halen bir balıkçı-ziraatçı köyü olan ve Kartal'a bağlı olan Tuzla[6] sahilinin bir kısmını tersane alanı olarak işlevlendirmişti. 1940'lı yıllardan 1970'lere kadar Haliç'ten Ayvansaray'a kadarki Batı kıyılarında ve Karaköy'le Atatürk Köprüsü arasındaki kalafat yeri denilen bölgeciklerde ufak atölyeler ve çekek yerlerinde çalışan tersaneciler, gemi onarımı ve ahşap balıkçı tekneleri yap-

5 22 Eylül 1969 tarih ve 6/12421 sayılı Bakanlar Kurulu Kararıyla, Tuzla-Aydınlı Koyu Gemi İnşa ve Yan Sanayi Bölgesi olarak ayrılmıştır. http://www.gisbir.com/Portals/57ad7180-c5e7-49f5-b282-c6475cdb7ee7/TUZLA.pdf

6 Tuzla, 3 Haziran 1992 tarihli 21247 sayılı mükerrer *Resmi Gazete*'de yayımlanan Bakanlar Kurulu'nun 27 Mayıs 1992 ve 3806 no.lu kararıyla İstanbul'un 32. ilçesi olmuştur. Tuzla, 86m² yüzölçümüne ve Marmara denizinde 13 km uzunluğunda kıyıya sahiptir. İstanbul'un Anadolu yakasındaki son ilçesidir. İstanbul'un nüfus artışı en yüksek ilçesi olan Tuzla'da 2000 nüfus sayımına göre, 108.329 kişi yaşamaktadır. Nüfusun %90'a yakını merkezde geri kalanı ise köylerde yaşamaktadır (Dünya gazetesi, *Gemi İnşa Sanayi eki*, 2002:1).

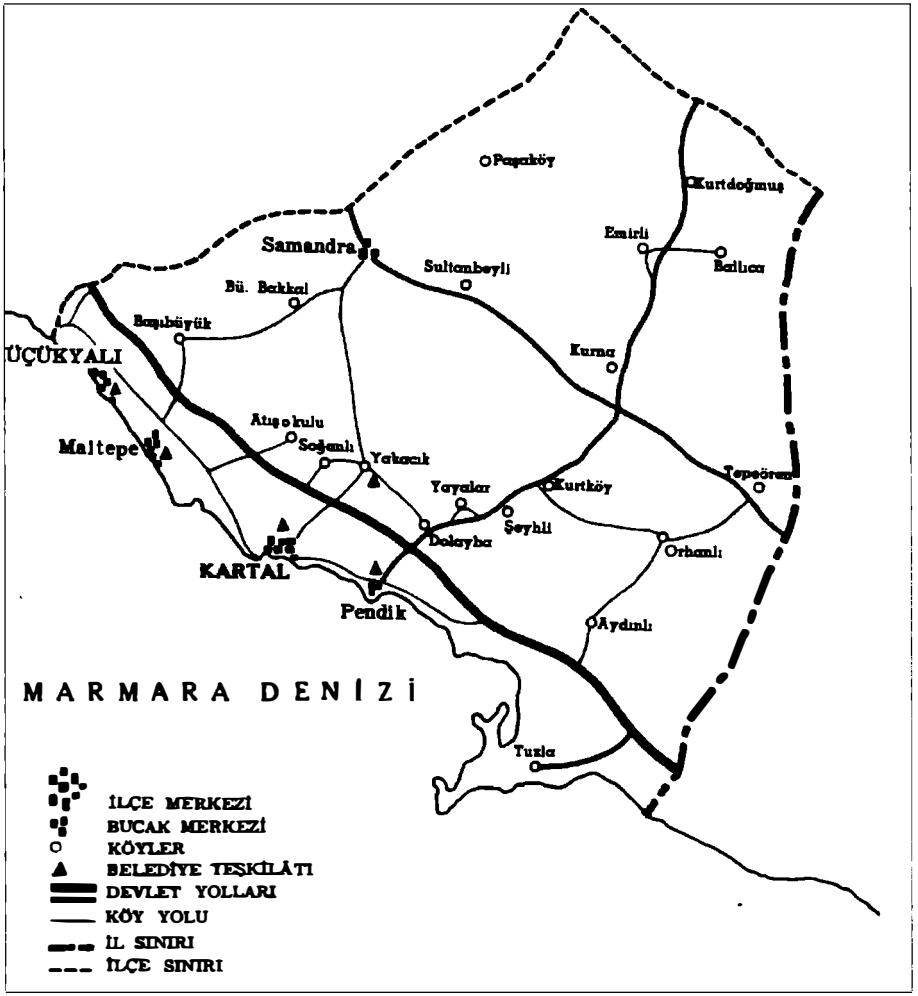

Tuzla'nın idari konumu, 1967. (Kaynak: *İstanbul İl Yıllığı*, 1967, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.)

maktadırlar. Ufak çapta da olsa çelik gemi yapımı ise sadece Beykoz'daki Hayri Baran'a ait bir tersanede görülmekteydi (Can, 2002: 90). Haliç, Tophane, Beykoz, İstinye ve İstanbul'un diğer kıyılarında gemi inşa, tamir ve bakımı ile uğraşanlar için böylece yer tahsisi yapılmış ve Maliye Bakanlığı'ndan 49 yıllığına irtifa hakkı devri ile tersane kurma / transfer etme imkânı yaratılmıştır. Daha özel gemi inşa sanayinin tam anlamıyla varolmadığı bir dönemden kalma bu devlet müdahalesi, sektörün tek mekânda yoğunlaşması ve bu yoğunlaşmaya uygun sınıfsal ilişkiler ağı oluşmasında belirleyici olmuştur.

Tuzla Tersaneler Bölgesi'nin fiilen gemi inşa sanayiinin merkezi haline gelmesi ise, 1984-1989 dönemindeki Bedrettin Dalan'ın İstanbul Belediye Başkan-

lığı döneminin bir ürünüdür. Bu sefer "yerel yönetim" eliyle devlet, Haliç kıyısını endüstri işlevlerinden temizlemiş, bu zamana kadar İstinye ve Beykoz kıyıları dışında yoğunlukla Haliç'i mesken bellemiş, ufak bir ölçeğe sahip olan özel gemi inşa sermayesine Tuzla'nın yolunu göstererek, Haliç'ten çıkarmıştır (Odman, 2008). Böylelikle devletin mekânsal düzenlemeleri, piyasa sinyalleri ile işletme yeri seçimine galebe çalmıştır.

Sektörün oluşma dönemi olan 1970-1980'ler ile patlama dönemini oluşturan 2002 sonrasındaki devlet-gemi inşa sermayesi ilişkilerini karşılaştırdığımızda ciddi bir fark görüyoruz. Mekânsal politikalarını, –zaten ölçeği ve sermaye birikimi de küçük– sektörü doğrudan dikkate almadan ulusal ölçekte veren ve dayatan politikalardan, doğrudan lobicilik faaliyetlerine imkân sağlayan bir yüz yüze ilişkiler dönemine geçiş açıktır. 2002'den sonra deniz ticareti ve gemi inşa sanayiini etkileyen kararların, müzakereye imkân veren ağlar içerisinde verildiğini gözlemlemekteyiz. Bu işveren açısından "sevindirici gelişme", bilfiil işveren temsilcisi Deniz Ticaret Odası (DTO) ve Gemi İnşa Sanayicileri Birliği (GİSBİR) ve bu iki örgüte yakın sektör yayın organlarında[7] da "Denizci dostu hükümet", "Denizcilik Sektörü çağ atladı" tarzı ifadelerle yer bulmaktadır. Son dönemde artan "savunma sanayinde yerli girdiyi artırma" eğiliminin içinde Tuzla Tersaneleri'nin askerî gemi ihalelerini de almaya başladığını, bunun da devletle ilişkileri derinleştirdiğini de eklemek gerekir.[8]

Burada, 2002 sonrasında koalisyonsuz hükümetler kuran liberal-muhafazakâr AKP rejimi ile eski armatör-yeni gemi inşa sanayicilerinin arasında doğrudan kişisel transferler, hemşerilik ("Karadenizlilik"), politik kültür ve cemaat bağı örtüşmelerinin olmasının önemli bir payı vardır. Hali hazırda Tuzla Tersaneler Bölgesi DTP, DSP ve ÖDP hariç mecliste temsil edilen tüm partilerin –bu kere "tersaneci" olarak– temsil edildiği bir bölgedir. Torlak ve Torgem tersanelerinin sahibi Torlak ailesi MHP'den, Yardımcı ve Türkter tersanelerinin sahibi

7 DTO'nun aylık resmî yayın organı Deniz Ticaret dergisi, senede altı sayı çıkan GİSBİR dergisi, Vira haber dergisi (www.virahaber.com) süreli yayınlara örnektir. Gene sektörün işveren ayağına dair bilgiler ve devlet-sermaye ilişkisine dair bilgiler Dünya gazetesinin her Perşembe çıkardığı Perşembe Rotası eki (www.persemberotasi.com), Referans gazetesinin her Cuma çıkardığı Deniz Ticaret eki ve üç önemli online sektör haber sitesinden takip edilebilir. www.denizhaber.com; www.denizhaber.com.tr; www.denizticaretgazetesi.org. Örnek bir haber için bkz. "Denizci Başbakan", *Vira Haber*, 21 Şubat 2007, http://www.virahaber.com/?p=1769

8 Yerli savaş gemisi MİLGEM (Milli Gemi) Projesi en baştan, Pendik Askerî Tersanesi'nde üretilmeye başlayan savaş gemilerini bir sonraki aşamada "yerli özel sektör tersanelerine" de ihale etmek üzere kurgulanmıştır, bkz. http://www.dzkk.tsk.mil.tr/turkce/modernizasyon.asp. Bu projeden Tuzla'da ilk faydalananlar, Koç Grubu'na ait RMK Marine Tersanesi ve Dearsan Tersanesi'dir. Tuzla Dearsan Tersanesi, şimdiden Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'ndan 16 adet yeni tip karakol botu ihalesini almış, bunların kaynak töreni ise Tuzla'nın iş kazaları ile beraber anıldığı dönemin en sıcak günlerinde, Başbakanın katılımıyla gerçekleşmiştir. Yalnızca 2005'ten bu güne Dearsan Tersanesi'nde kayıt altına alınabilen 4 ölümlü iş kazası yaşanmıştır: "Yeni tip karakol botu sözleşmesi imzalandı", 23 Ağustos 2007, *Deniz Haber*, http://www.denizhaber.com.tr/DKK-SGK/9641/Yeni-tip-karakol-botu-sozlesmesi-imzalandi.html; RMK Marine ise Savunma Bakanlığı'ndan 4 adet sahil güvenlik gemisi ihalesi almıştır; "RMK'ya askeri düzen", *Milliyet*, 19 Ocak 2007, http://www.milliyet.com.tr/2007/01/19/ekonomi/axeko01.html

Yardımcı ailesi, AKP'den milletvekili çıkarmıştır. Umut Gemi taşeron firma sahibi Hasan Uzunyayla da CHP Tuzla İlçe Başkanı'dır. Desan Tersanesi'ni yaklaşık iki sene önce devralan Cengiz Kaptanoğlu ise, geçtiğimiz dönem AKP milletvekilliği ve Milli Savunma Komisyonu Başkanlığı yapmıştır. Mecliste faal tersaneci milletvekili vardır, fakat malum olduğu üzere, faal işçi milletvekili neredeyse yoktur. "Girişimci devletin" meclisinin sınıfsal kompozisyonu, Tuzla'ya neredeyse birebir yansımaktadır.

Tersanecilikten milletvekilliğine yatay geçişin sektöre yarattığı imkânların diğer bir versiyonu da, 2002 yılından beri Ulaştırma Bakanlığı yapan, gemi inşa mühendisliği kökenli Binali Yıldırım'da vücut bulmaktadır.[9] Ayrıca başbakanın ve mevcut kabinedeki iki bakanın (Binali Yıldırım ve Osman Pepe) çocuklarının armatörlükle iştigal ettiklerini görüyoruz. Bazılarının deniz ticaret şirketlerinin faaliyet alanları ise, gelecekte gemi inşa sanayiini de kapsayacak genişlikte tutulmuş.[10] Yeni tersane alanlarının tahsisinde serilik, ticari deniz ticaret araçlarına Özel Tüketim Vergisiz (ÖTV) yakıt uygulaması, yap-işlet-devret modeli ile yeni yat limanları yapılması, liman özelleştirmelerinin hızlandırılması, liman tarifelerinin %50 oranında indirilmesi gibi adımlar, AKP rejimi dönemine denk gelmektedir.[11]

Özellikle yeni tersane alanlarının tahsisinde izlenen yol 1969 ve 1984'teki, taşınmayı dayatma politikalarının tam tersi bir şekilde işlemektedir: piyasa sinyalleriyle tersaneciler tarafından yapılan yeni tersane alanı seçimleri –yerel ve ulusal yönetimlerce hızla bürokratik hendeklerden aşırılacağından emin olunarak (imar izinleri, Çevre Raporları vb.)– ilgili kamu mercilerine iletilmektedir. Bu sayede Ulaştırma Bakanlığı'nın başarı hanesine yazdığı gibi, 2002'de 37 adet tersane mevcutken, bu sayı bugün 86'ya çıkmıştır (ÇSGB, 2008: 5).[12] Tersane yayılımı Karadeniz kıyıları (Sakarya, Ereğli, Bartın, Kastamonu, Samsun, Ordu, Trabzon), Kocaeli Serbest Bölge ve Yalova, Çanakkale ve Akdeniz kıyılarına (Yumurtalık Serbest Bölge,[13] Mersin, İskenderun) doğru devam etmektedir (DPT, 2006: 61-66). Bu il ve ilçelerde yerel yönetimlerin ekseriyetle AKP'den olması da bu süreci hızlandırmaktadır. Bu konuda en çarpıcı örneklerden biri, yatırımcıları arasında Tuzla'daki en büyük tersaneciler ve Tuzla'da büyük taşeron firma-

9 www.binaliyildirim.com.tr

10 "Politikacı Çocukları Ticaret Hayatında İddialı", *Referans*, 1-2 Mart 2008.

11 "Binali Yıldırım'ın karnesi Pekiyi", http://www.denizhaber.com.tr/news_detail.php?id=6468&uniq_id=1222746340, tarihsiz.

12 www.cataniainvestments.com/files/turkey/TURKISH_SHIP_BUILDING_INDUSTURY.pps, en son 22 Eylül 2008'de okundu.

13 İş Yasası'nın geçerli olduğu Tuzla Tersaneler Bölgesi'nde bu yasanın hükümlerinin uygulanmasındaki fiilî zorluklara baktığımızda, düzenlenmeleri gereği İş Yasası'nın da geçerli olmadığı Serbest Bölgelerde (Kocaeli ve Yumurtalık) çalışma koşullarının nasıl olacağı konusunda "akıllı ve öngörülü spekülasyonlar" gerekli gözüküyor. Bir diğer soru(n) da, muhalif kentsel bazlı sendikaların ve kamuoyunun kırsal bölgelere yayılan mevcut ve müstakbel tersane alanlarındaki çalışma koşulları ve iş kazalarına dair bilgilenme imkânları sorunudur.

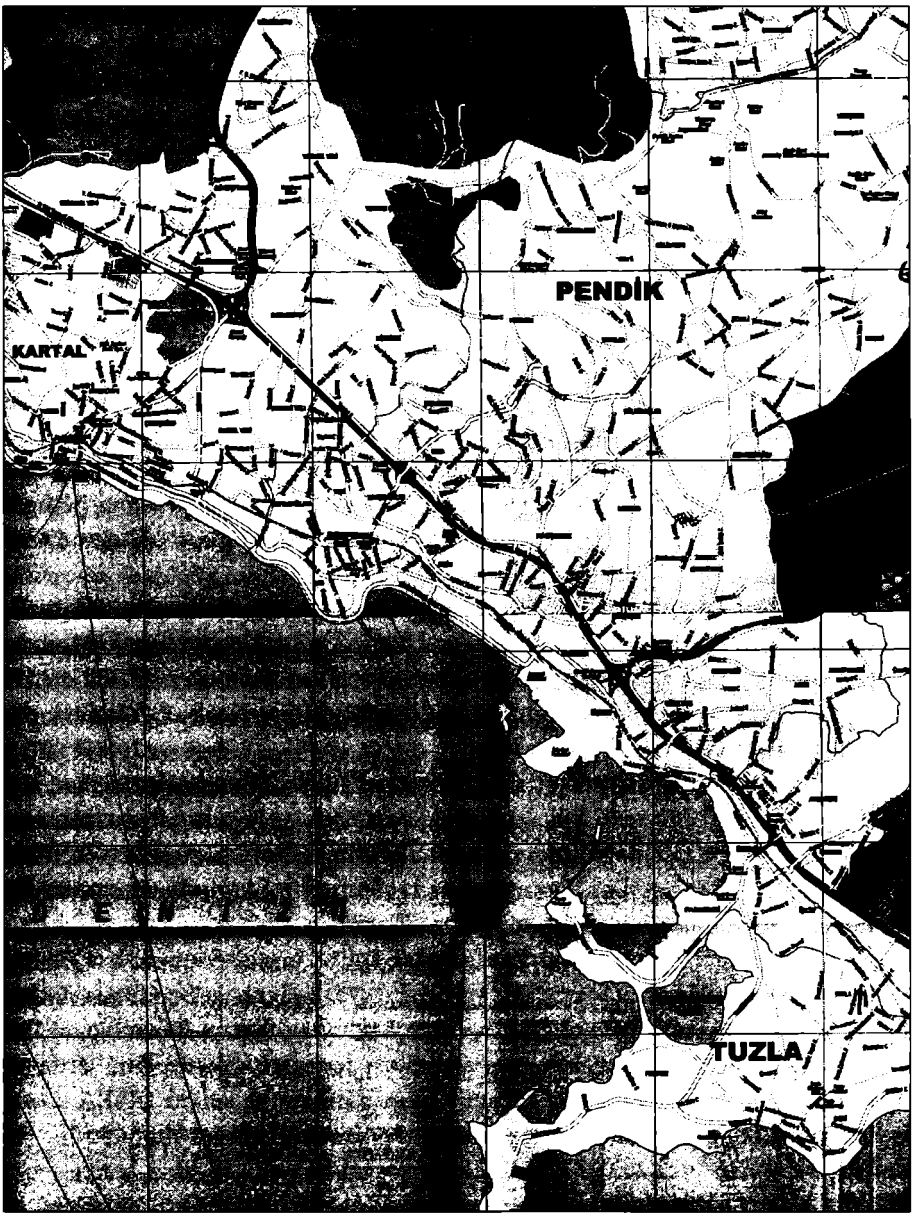

Tuzla'nın idari konumu, 2005. (Kaynak: *Mapmedya*, Bahar 2005).

lar olup, Yalova'ya tersaneci olarak intikal etmiş yatırımcılardan oluşan Yalova Tersaneler Bölgesi'dir.[14] TMMOB, yerel tarım üreticileri ve Subaşı Belediyesi gibi yerel ve ulusal aktörler, kırsal hinterlandın kıyı şeridi doldurularak kurulan Ya-

14 Yalova Altınova Tersaneciler Girişimi'nin websitesi için: http://www.altinovatersane.com.tr/

lova Tersaneler Bölgesi'ne bölgenin kırsal alanına getireceği zararlar ve deprem tehdidi nedeniyle karşı çıkmışlar, buna rağmen tersane tahsisi seri bir şekilde kotarılmış ve inşa aşamasında ortaya çıkan hukuki engeller de seri bir şekilde bertaraf edilmişti. Bu çözümlerden biri, projeye itiraz eden CHP'li Subaşı Belediyesi'ni devreden çıkarmak için, tersane alanının bulunduğu tarım arazisini AKP'li Altınova Belediyesi sınırlarına dâhil etmek olmuştu.[15]

Özellikle Eylül 2007'den bugüne kadar, Tuzla'daki iş kazalarına dair geniş bir kamuoyu baskısının adım adım oluştuğu dönemde, devlet kurumlarının tutum ve açıklamaları, liberal-muhafazakâr AKP rejiminin sınıfsal rengine dair pek çok ipucu verecek niteliktedir. Devlet soyutlamasından çıkıp, somut kurumsal alana ilerlediğimizde, "Tuzla meselesine" dair sorumluluk ve yetki taşıyan kamusal merciler şunlardır: Kamu adına Tuzla'da muhatap kurumlar şunlardır: Çalışma hayatına dair düzenlemelerde Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Ulaştırma Bakanlığı; işletme izni, tahsis ve kapasite belirlemelerinde Başbakanlığa bağlı Denizcilik Müsteşarlığı (Yazıcı, 2008: 21-30); asayiş ile ilgili meselelerde İstanbul Valiliği; bazı kentsel ruhsatlar söz konusu olduğunda ise İstanbul Büyükşehir Belediyesi ve Tuzla Belediyesi.

Tüm bu devlet kurumlarının da neredeyse hepsinin tek ve aynı parti sosyalizasyonundan gelmeleri, devletin Tuzla'ya "homojen" yaklaşımını pekiştirmektedir. "Sınıf ve bölge siyasetine" açıkça karşı olduğunu ifade eden AKP'li merciler, Tuzla'da seri halini alan iş kazaları konusunda birkaç sayılı argüman ve çözüm önerisi etrafında dolaşmaktadırlar.

Birincisi, sorunu sistematik olarak "işçinin eğitimsizliğine bağlamak" ve buna mukabil "işçiyi eğitmek" ise, ikincisi de sektörün "iş kazaları ile karalanmaması" için sektörü rahatlatıcı mevzuat adımlarının hızlandırılmasıdır. Özellikle 19 Haziran 2008'de yapılan "Dolmabahçe toplantısı" bu konuda en çarpıcı örnektir: 19 Haziran Dolmabahçe toplantısı doğrudan Başbakan Erdoğan'ın davetiyle gerçekleşti.[16] Kurumsal katılımcılar Gemi İnşaat Sanayicileri Birliği (GİSBİR), Deniz Ticaret Odası (DTO), Türk-İş/Dok-Gemi İş Sendikası, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Ulaştırma Bakanlığı, Sanayi Bakanlığı ve İBB idi. Bunun dışında 50'ye yakın işveren sektör temsilcisi de toplantıya davet edilmişlerdi. İş kazalarını geniş kamuoyunun gündemine sokan DİSK/Limter-İş Sendikası temsilcilerinin bu toplantıya çağrılmamış olması manidardır. Bu toplantıda alınan yedi özet kararın içinde sosyal haklar, sendikal haklar veya çalışma hayatı kelimelerinin bile geçmemesi, "işçi" kelimesinin yalnızca iki maddede, o da "topluca eğitilecek" özneler olarak geçmesi, devletin Tuzla özelinde sınıfsallığının tahlili açısından önemlidir. İstihdam Paketi dâhilinde geti-

15 "Yalova'da çevre katliamı", NTV Haber, 4 Nisan 2007, 13.00 Haberleri, http://www.youtube.com/watch?v=CMoho6y6CAg; "Yalova", NTV Haber metni, muhabir Gökhan Kayış, Haziran 2008'deki haberin metnini içeren şahsi yazışma, 30 Haziran 2008.

16 "Zirvenin sonuçları", *Vira Haber*, 19 Haziran 2008, http://www.virahaber.com/?p=7044#

rilen bir düzenlemeye göre Ocak 2009'dan itibaren sertifikasız işçilerin ağır sanayide çalışamayacakları düşünüldüğünde, bu toplu eğitimlerin Tuzla'daki çalışma hayatı ile yapısal sorunlara eğilmekten çok, mecbur tutulacak olan sertifikaları edindirmeye yönelik olacağını düşünmek yanlış olmaz. Sektörün gerçekten de "vasıflı işçi" açığı vardır. Fakat iş kazaları, mühendis, vasıflı işçi, deneyimli işçi, vasıfsız işçi ayırmadan –aşağıda nedenlerine daha ayrıntılı değineceğimiz üzere– tüm Tuzla çalışanlarını vurmaktadır. "Eğitim", "vasıf" ve "sertifika" konusunda işveren ihtiyaçları ile "sosyal güvence ve örgütlenme" alanındaki işçi ihtiyaçları, Tuzla'daki gündelik hayat realitesini yansıtmayacak şekilde eş tutulmuştur.[17] Diğer maddelere kısaca değinecek olursak:

En kapsayıcı ve uzun vadeli etkileri olacak karar, Tuzla'yı özerk bir Endüstri Bölgeleri Koordinasyon Kurulu yetki alanında düzenlenmesi muhtemel olan Endüstri Bölgesi ilan etmek için gerekli mevzuat değişikliklerine gitmektir.[18] Diğer kararlar arasında ortak değerlendirilmesi gereken iki karar, "Tuzla'daki alan darlığına" deva olmak üzere mevcut tersanelerin kapasitelerinin, başta Yalova Tersaneler Bölgesi'ne olmak üzere kaydırılması ve Tuzla'da tersane birleşmelerinin desteklenmesi, bir başka deyişle devletin sermayenin merkezileşmesi sürecine aktif olarak müdahale etmesidir. Bir diğer karar, Tuzla Tersaneler Bölgesi'ne entegre olarak çalışabilecek gemi yan sanayi için organize ihtisas sanayi bölgesi kurulmasıdır ki bu talep sektördeki yan sanayicilerin temsil organı olan GESAD (Gemi Sanayicileri Derneği) tarafından daha 2007 başlarından beri dile getirilen, geçen senenin Aralık ayında ise Yalova'da "Gemi İhtisas Organize Sanayi Bölgesi" arayışına evrilmiş bir taleptir.[19] Geriye dönük basit bir gazete taraması bile, tüm bu taleplerin iş kazaları ile Tuzla gündemi ısınmadan önce, 2000'lerden beri işveren örgütlerinin değişik platformlarda ifade ettikleri taleplerin tekrarı olduklarıdır. Son bir senelik süreçte, bu farklı kamu kurumlarının, hukuk devleti adına savunması ve uygulanmasını gözetmesi gereken İş Yasası'nın hükümlerinin Tuzla'da açıkça ve gün be gün ihlal edildiği ise, konuşulamayan tabu konu olarak, rejimin "sınıfsal bariyerlerine" çarpmaktadır. Çok yoğun bir yasa yapıcı faaliyete tanık olan AKP rejiminin, aynı zamanda geçmiş hak alanlarının sınırını çizen 4857 no'lu İş Yasası ile çelişkili bir ilişkisi

17 Daha ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Odman, 2008c: "Hak mücadelesi hukuku aşıyor", http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=18029, 9 Temmuz 2008.

18 19 Ocak 2002 tarihli, 4737 sayılı Endüstri Bölgeleri Kanunu için bkz. http://www.alomaliye.com/4737_sayili_kanun_endustri.htm. Özerk Kurul / Üst Kurul düzenlemelerinin Endüstri Bölgeleri bağlamında ne ifade edeceği, Tuzla Tersaneler Bölgesi özelinde ise somut olarak işçi sınıfının çalışma koşullarına ne getireceği konusu, ayrıca ve derinlemesine araştırılması, hem de acilen araştırılması gereken bir konudur. Bu konudaki araştırmalara ilk bilgi suyunu veren Onur Baysal'a burada teşekkür ederiz.

Genel olarak Üst Kurulların işleyişi ve getirdiği yenilikleri Tütün Piyasası Kurulu bağlamında inceleyen bir yazı için bkz. İslamoğlu, 2002. Kapsamlı bir betimleme ve analiz için Bayramoğlu, 2005.

19 "Altınova ve OSB", *Vira Haber*, 25 Aralık 2007, http://virahaber.com/?p=5177

vardır. 2003'te kanunlaştığı dönemde, içerdiği emeği esnekleştiren hükümleri nedeniyle sendikalar tarafından protesto edilen bu kanunun hükümlerinin çoğu, özellikle de asıl işveren alt-işverenlik ilişkilerini işçi lehine düzenleyen 2. maddesi, Tuzla Tersaneler Bölgesi'nde uygulanamamaktadır (Özcan, 2008).

Son bir sene zarfında Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nın (ÇSGB) Tuzla özelindeki faaliyet ve açıklamaları da devletin çözüm evreninin sınıfsal bariyerlere çarptığı yerleri işaret etmemize yardımcı olmaktadır. Şubat 2008'de ÇSGB, alandaki muhalif sendika Limter-İş'i dışarıda bırakarak, GİSBİR ve Dok-Gemi-İş sendikası ile bir "Eğitim Protokolü" imzalamış, akabinde Tuzla'da hak ihlallerine dair yapısal bir müdahale söz konusu edilmeden, "toplu işçi eğitimleri" başlamıştı.[20] Seri kazaların ve kamuoyu baskısının arttığı son dönemde ise, sorun tespiti ve çözüm önerisinin odağı, eğitim seferberliğinden, "alan darlığı ve giderilmesine" kaymıştır. Bu teknokratik yoruma göre, seri ölümlerin nedeni Tuzla'daki alan darlığı, çözümü ise Tuzla'daki mevcut tersanelerin birleşmesinin teşvik edilmesi ve uzun vadede Yalova'dan başlayarak tersanelerin Tuzla dışına taşınmasıdır. Çalışma Bakanlığı'nın çalışma hayatında oluşmuş bir soruna, "taşınma", "kapasite kaydırma" ve "tahliye" gibi çözümler önermesi, Bakanlığın sorumluluk ve yetki alanları düşünüldüğünde daha da "garip" durmaktadır. Keza ÇSGB, Türkiye'nin her yöresindeki çalışma ilişkilerinden aynı derecede ve aynı ulusal yasaya dayanarak mesuldür.[21]

"Tersanelerin taşınması" planları ise, Tuzla iş kazaları ile gündeme gelmeden önce, 2006 Ekim'inde İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin İstanbul Çevre Düzeni Planı'nı kamuoyuna açıklaması akabinde ilk defa tartışılmaya başlanmış,[22] iş kazaları vesilesi ile tekrar ısıtılmış ve ulusal yönetim tarafından da telaffuz edilir hale gelmiştir. O dönemde açıklanan, şu anda ise iptal edilmiş olan İstanbul Çevre Düzeni Planı, Aydınlı Koyu'nu sanayi lejantından çıkarıp Merkezi İş Alanı (MİA) lejantına yerleştirmiş, ve bu da GİSBİR tarafından tepki ile karşılanmıştı. Tuzla Tersaneler Bölgesi'ni yat imalatı ve marina alanı veya limana dönüştürmek yönündeki dilekleri halen en sesli ifade eden Tuzla İlçe ve Büyükşehir Belediyesidir. Bu "çözüm önerisinin", hali hazırda Tuzla'nın büyük tersanecilerinin inisiyatifi ile Yalova Tersaneler Bölgesi hayata geçirildikten ve tersane

20 "17.000 tersane işçisine eğitim verilecek", http://www.gisbir.com/DesktopDefault.aspx?tabid=141, 18 Temmuz 2008.

21 Limter-İş Sendikası'nın Tuzla'da alan darlığı ve tahliye tespit ve çözüm önerisini, taşeronluk sisteminin yarattığı zaman-alan sıkışıklığı üzerinden tahlil ettiği açıklayıcı bir yazısı için bkz. Limter-İş Sendikası (2008), "Tuzla'da zaman-alan sıkışıklığında yalanlar ve gerçekler", 28 Eylül 2008 (http://www.limteris.net/haber/haber_detay.asp?haberID=392). Burada Sendika Çalışma Bakanı'na şöyle soruyor: "Üretimin parçalanmışlığı ve bu parçalılığın kaotik iç içe geçmiş yapısı, üretimin planlanması ve organizasyonunu imkânsız kıldığı gibi işçi sağlığı iş güvenliği sorunlarını da katlayarak artırmaktadır... Taşeronluk sistemi alanı daraltmaktadır! Evet, Tuzla'da fizik alan dar olabilir doğrudur, genişletmek gerekir ancak tersanelerdeki zaman-alan darlaştırmasını nasıl çözmeyi düşünüyor, sayın bakanlık? Zamanı nereye taşıyacak, Sayın Bakan?"

22 Tuzla İlçesi'nin ve civarının sanayi işlevlerinden arındırılıp, lojistik, ar-ge, konut ve merkezî iş alanı işlevleri ekseninde yeniden kurgulanma planları için bkz. TTBİİK, 2008: 105ff.

tahsislerinde patlama yaşandıktan sonra, devletin muhatap tüm kurumları tarafından benimsenmesi –kentsel dönüşüm gibi başka siyasa alanlarından da aşina olduğumuz– şu "teknokratik" sanrıyı uyandırmaktadır: Sosyal sorunların yapısal çözümü, mekânsal kaydırma ile sağlanabilir, piyasa sinyalleri ve kendi rasyonalite hesapları çerçevesinde yayılan ve kayan sermayenin yer değiştirme nedeni kamusal kaygılardır (can kaybını engellemek) veya kaydırmanın aktör ve faktörleri kamusaldır sanrısı. Tuzla kadar İstanbul'un içinde ve işçi sınıfını merkezileştiren bir kentsel üretim alanından, kırsal tersane alanlarına kaydırma, "kalifiye emek ve iş kazaları" sorununa çözümden çok, sorunu silikleştirme, görünürlükten çıkarma ve bilinçaltına kaydırma iradesinin varlığını düşündürmektedir. Tuzla'nın yeni işlevleriyle ilgili pazarlıkların da herhangi bir kaydırma kararında etkili olduğunu teslim etmek gerektiği açıktır. Fakat tek faktör olmasa da, kaydırma kararlarında emeğin konumu ve hareketliliği, doğrudan işletme yeri seçimlerinde etkili olmaktadır.

Özetle, bugün kamu kurumları tarafından Tuzla meselesine getirilen çözüm önerilerinin yeni liberal-muhafazakâr girişimci ideolojiden de, eski Kemalist ideolojiden de devraldığı bazı miraslar var. Yeni liberal-muhafazakârlıktan devralınan kategoriler, teknokratik ve toplumsal riskleri bireyselleştirici söylem olduğu kadar, her daim yeniden mobilize edilen "içimizdeki düşman" söylemidir de. Tuzla'daki iş kazalarının üst üste gelmesinden ve durmamasından çok, basının ve kamuoyunun ilgisinin durmamasından rahatsız olan Sanayi Bakanı Zafer Çağlayan, bu ilginin açıkça "Türk gemi inşa sanayisinin son senelerdeki başarılarını baltalamaya çalışan dış mihrakların işi" olabileceğini ifade ederken,[23] bu mirastan besleniyor. Bu, süreci kamuoyunun gündemine taşıma ve orada tutma konusunda en önde duran kurum olan Limter-İş'in "bölücülük, teröristlik, Alman ajanlığı" şeklinde yaftalanabilmesinin de kapısını aralayan ve bazı işveren temsilcileri ve Dok-Gemi-İş Sendikası tarafından da sahip çıkılan[24] bir söylem oldu. "Milli istikrar ve milli kalkınmamızı baltalamak isteyenler" ancak "içimizdeki düşmanlar" olabilirdi.

---

23 "Türkiye dışındaki birtakım mihrakların, birtakım kuvvetlerin acaba sanayimizin bu hale gelmesinden dolayı duymuş oldukları bir sıkıntı ve mutsuzluk var mı? Bir provokasyon var mı? Bunun da özellikle altının iyi bir şekilde araştırılması, iyi kontrol edilmesi gerekir", *Radikal*, 23 Mayıs 2008, http://www.radikal.com.tr/Default.aspx?aType=Detay&ArticleID=879243&Date=23.05.2008&CategoryID=77

24 Bu hattaki tahlillerin en çarpıcılarından biri için bkz. Dok-Gemi-İş Sendikası Genel Başkanı Necip Nalbantoğlu'nun Vira Dergisi'ne açıklamaları. "...Geçtiğimiz günlerde burada büyük bir miting yapıldı. Sendikalar, siyasi parti temsilcileri ve birçok insan geldi, ancak ertesi gün burada yalnızca Dok Gemi İş Sendikası kaldı. Mitinge Alman sendikacıları ve gazetecileri de gelmişti. Türkiye bugün dünya beşincisi, dördüncüsü de Almanya, aramızda küçük bir fark var. 2007'de yakaladığımız trendi 2008'de yakalarsak Almanya'yı geçebiliriz. Alman sendika ve gazetecileri bu yüzden mitinge geldi." *Vira Haber*, Şubat-Mart 2008, s. 77. Bu açıklamada değinilmeyen önemli bir nokta, Türkiye'nin beşinciliğinin dünya gemi inşa hacminin yalnızca %2'sine tekabül ettiği, piyasayı belirleyici bir aktör olmadığı ve de Almanya'daki tersane bölgelerinde üretilen yüksek teknolojik donanımlı gemilerin (cruiser vs.) Türkiye'nin uzmanlaştığı orta tonajdaki kimyasal tankerlerle rekabet içinde olmadığıdır.

Diğer yandan, yeni liberal-muhafazakâr dönemin bir diğer alamet-i farikası olan toplumsal risklerin bireyselleştirilmesi projesini çalışmak için Tuzla meselesi bir okul oldu. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nın en yetkili isimleri, *kolektif olarak* hayat ve güvencesinden sorumlu olduğu işçilerin, *teker teker* "eğitimsiz olduklarını ve kent hayatına uyum sağlayamadıklarını", yani dolaylı olarak ölümlerinden büyük oranda "bireysel olarak" sorumlu olduklarını belirtti.[25] Fakat işyerindeki risk tüm çalışanları kapsayan kolektif bir risk. Bu riski izale etme sorumluluğunu da –kanuna ve aklıselime göre– ana işveren taşırken, kamu mercileri de bu sorumluluğun yerine getirilmesini sağlamakla mesul. İş kazası, yoksulluk, işsizlik gibi "riskler" –tıpkı "başarı" tanımındaki gibi– bireyselleştirilip, toplumsal pozisyonlarından arındırılmış "kişilere" teker teker atfedildiğinde, karmaşık toplumsal süreçler içinde ortaya çıkan kolektif sorumluluk, kolektif sorumlular ve çözümlerin üstü daha rahat örtülebilmekte. Bireysel olarak "köşeyi dönmesi, başarması" beklenen liberal-muhafazakâr bireyler, bireysel olarak "risklerden" sorumlu tutulan bireylerin ayna yansımasını oluşturuyor. Bu yansımayı (ve yanılsamayı) oluşturmak ise liberal-muhafazakâr sosyal mühendislik projelerinin en önemlilerinden birini oluşturuyor.

Son sorun ise bu projenin içerdiği "siyasi zor"a dair. "Yaşam hakkı" ekseninde kendi işkolundaki iş kazalarını geniş bir kitleye ulaştırıp, politize eden Limter-İş Sendikası'na devletin tahammül eşiğinin düşük olduğunu, Sendika'nın geniş bir kamuoyu desteği ile 27-28 Şubat 2008'de gerçekleştirdiği fiilî grevin doğrudan "siyasi zor" kullanılarak bastırılmaya çalışılması aşikâr kıldı. Büyük mali ve personel kaynaklara sahip olmayan Limter-İş'in hayaletinin, başta Başbakan olmak üzere tüm yetkili mercilerin sözlerinde dolaşmasını, sınıf sendikacılığını şiar edinmiş bu sendikanın fizikî gücüyle değil, taşıdığı sembolik anlamla açıklamak gerekir. Tuzla'da işçi ve işverenin çıkarlarının örtüşmediğinden yola çıkan Limter-İş'in devlet masalarına davet edilmemesini, siyasal iktidarın bugünkü şeklinin "sınıf paradigmasını" aşmış olmasına değil, onunla yaşadığı kan uyuşmazlığının rahatsızlığı içerisinde olduğuna yormak gerekir.

Son olarak, alt işverenlik hükümlerinin Tuzla'da ihlal edildiği gibi bazı yapısal sorunlara değinebilmiş Meclis Tuzla Komisyonu Raporu da dâhil olmak üzere, son bir sene zarfında kamu kurumlarının ürettiği tüm belge ve açıklamalarda aynı değerler dizinine rastlıyoruz: gemi sektörünün büyümesini milli kalkınma ile eşleyen "milli kalkınmacı" değerler ve teknokratik çözümler. Bunlar, Tuzla özelinde 'Hepimiz aynı gemideyiz!' şeklinde sloganlaşıyor. İşte

25 Eğitimsiz=köylü=göçmen eşitlemesinden yola çıkan, ortalama Tuzla işçisinin profiline dair ciddi bir bilgisizlik içeren bu yaklaşımı en çarpıcı ifade edenlerden biri ÇSGB'ye bağlı İş Sağlığı ve Güvenliği Müdürü Kasım Özer idi: "Köyünde hep toprakta yürüyen insanı 20 metre yukarıda 20 santimetrelik platformda yürütürseniz elbette aşağı düşer. İş yerinde nasıl yürünür, hareket edilir ve çalışılır, bunun eğitimi verilmeli. Tuzla'da başladığımız projeyle bunu başaracağız", NTV internet portalı, 22 Mart 2008, http://www.ntvmsnbc.com/news/440112.asp

tam bu nokta bizi, yeni liberal-muhafazakâr paradigmanın, eski Kemalist halkçılık paradigmasından beslendiği damara yaklaştırıyor. Her ne kadar pek çok alanda AKP rejimi, klasik Kemalist ideolojiden bir kopuş gibi gözükse de, "toplumun sınıfsallıklarına bakış" söz konusu olduğunda ciddi bir sürekliliğe çarpıyoruz. AKP rejimi de toplumu sınıfsız, imtiyazsız, eşitsizlikleri verili ve verili haliyle meşru bir kitle olarak kurguluyor. AKP kurmaylarının dillerinden düşürmediği "vatandaşa hizmet" kavramındaki "hizmet" kavramı da bu tarz bir sınıfsızlık, milli çıkar sanrısı barındırıyor ve Kemalist dönemde başlayan toplumsal mühendislik, mekânın ve vücutların kılcal damarlarına kadar taşınıp, derinleştiriliyor. Toplumdaki çıkar farklılıklarının yeniden üretilmesinden doğan cari eşitsizliklere –"milli kalkınma ve adalet" yaklaşımı çerçevesinde– yukarıya teşvik, aşağıya eğitim ve sadaka şeklinde yaklaşılıyor. Hatta "vatandaşa hizmet" paradigması, "kamu yararı" paradigmasının aleyhine genişliyor. Tuzla meselesinde, can kayıplarını önlemesi için "kamu yararı" kavramı ile hitap ettiğimiz devlet kurumları, "vatandaşa –sektöre– hizmet" kalkanı altında bu hitabı havada ve muhatapsız bırakıyor. Peki "denizci hükümetin" hizmet ettiği sektörün belirleyicileri kimler?

Türkiye gemi inşa sermayesini "tasnif" etmek

Gemi inşa sektöründe sermaye sınıfının kendini oluştururken geçirdiği üç dönüşüm saptanabilir. Bu dönüşümlere, sermaye birikiminin olanakları ile paralel giden ve bir nevi kırılma noktaları olarak işaretleyebileceğimiz düzenlemeler eşlik etmiştir. Sermaye birikiminin hattı ve devlet düzenlemelerini birbirinden ayrı incelemek işte tam da bu nedenle mümkün değildir.

Özel sektör gemi inşa faaliyetinden bahsedebileceğimiz dönemi başlatan ilk iki düzenlemeye yukarıda da değindik: İlki, ulusal çapta planlamanın bir uzantısı olarak Tuzla Aydınlı Koyu'nun Tersane Bölgesi olarak ayrılması, ikincisi ise 1980'lerde özel sektör tersanelerinin bu altyapısı devlet tarafından hazırlanmış bölgeye iradeleri dışında taşınmalarıdır. Tuzla, özellikle seksenli yılların ortalarından itibaren, tersane faaliyetinin ihtiyaç duyduğu yan sanayi, tersaneler ve işçi mahalleleriyle, dört beş büyük ölçekli demir-çelik fabrikasına eş büyüklükte muazzam bir üretim tesisine dönüşmüştür.

Devletçe dayatılan kaydırma süreci, en başta bu ufak ölçekli sermaye için sıkıntılar doğurmuştur. Ufak atölyelerin bu altyapısı tamamlanan alanlara üretimlerini kaydıracak maddi gücü sınırlıdır. İşçiler, atölye civarında yerleşiktir. Gemi onarım veya yapımı birarada iş yapan pek çok atölyeyle örgütlenmektedir. Asıl olarak da kamu tersanelerine müteahhitlik yaptıkları için kamu tersaneleri etrafında olmak zorundadırlar. Üstelik armatörlerle bağlantı kurdukları yer de Karaköy limanıdır. Kısacası, 1970'ler boyunca, bölge sermaye tarafından çelişkili bir kabullenişle anılmaktadır. Ancak, süreci hızlandırmak için, Bülent

Ulusu döneminde başlayan ve Özal döneminde devam eden GİSAT (Gemi İnşa Sanayi Teşvik) fonları devreye girer.[26] Bu fonlardan yararlananlar sadece armatörler ile tersane, çekek yeri ve atölye sahipleri olmaz. Başka pek çok sektörden bu sektöre sermaye akışı yaşanır. Fakat daha çok armatörlerin bu teşvikten yararlandığı ve ticari sermayeden üretken sermayeye geçmek için fırsat yakaladığı görülür. Bu süreç sektörel gelişmenin ikinci kırılma noktasıdır ve 1980'lerin ortalarına doğru, bölge deniz ticaretinde elde edilen sermayelerini gemi sanayiine kanalize eden armatörler vesilesiyle sektör canlanmaya başlar.

Bölgenin üretim faaliyeti anlamında canlanışının tarihi, aynı zamanda –daha kapsamlıca bir sonraki bölümde değineceğimiz– taşeronlaşmanın tarihiyle paralellik izler. Tersaneler, Tuzla'da üretime başladıkça, eski emek örgütlenişlerini esnetmekte ve taşeronlarla üretim yapmaktadırlar. 1990'lara gelindiğinde ise, Türkiye açısından kayda değer bir kapasite ortaya çıkmıştır. Çoğu zaman kendinden menkul bir olgu gibi bahsedilen "taşeronlar" veya "taşeronlaşmayı", bu kapasiteyi 1980 sonrası ulusal ölçekte uygulanan ihracat yönelimli makro politikalara uygun şekilde ucuz emek formülü ile hayata geçiren tersane sahibi sermayedarlardan bağımsız düşünmek bu yüzden mümkün değildir.

Bu dönemde sanayi çelik gemi imaline geçmiştir. Ayrıca bu dönemde, yaşanan krizlerle asıl işi farklı sektörlerde olan firmalar (Sedef tersanesinin sahiplerinden ST-FA gibi aslen kara inşaat sektörüne faal olanlar gibi) ayıklanmış, üç-dört nesildir deniz ticaretinde sermaye biriktiren Karadenizli armatörlerin ağırlığıyla sektör yeniden canlanmıştır. 2000'li yıllara tersanecilik sektörünü belirleyen sekiz ailenin sahip olduğu oligopolist bir sanayi yapısı ile sayısı binlere ulaşan taşeron ve fason atölyelerle girilmiştir.[27] Bu aileler isimlerinin bazılarına muhafazakâr siyaset dünyasından da aşina olduğumuz, Kalkavan, Yardımcı, Sadıkoğlu, Torlak, Bayrak, Çiçek, Üner ve Kaptanoğlu aileleridir. Sadıkoğlu daha henüz içinde bulunduğumuz sene içinde Tuzla'daki tersanesini satmıştır.

Bugün, toplam 6300 metre iskele ve rıhtım uzunluğuna ve 250.000 m^2 kapalı alana sahip olan Tersaneler Bölgesi'ndeki 44 adet tersane[28] Türkiye'deki faal özel sektör ticari-gemi inşa kapasitesinin yaklaşık %90'ını teşkil etmektedir.

---

26 GİSAT, armatörlere Türkiye tersanelerinde gemi yaptırmaları karşılığı verilen fondur. Bakanlar kurulunun 7/9245 sayılı kararı ile gemi inşa, gemi satın alma, tersane kurma ve geliştirme (GİSAT) fonu, 1976-1979 yılları arasında armatörlere her yıl kullanılmak üzere tesis edilmiştir. Bu fon kapsamında 250 milyon TL ayrılmıştır. Bu fonlar Bülent Ulusu (1980-83) döneminde etkinlik kazanmış ve Turgut Özal (1983-89) döneminde de devam etmiştir (Dünya gazetesi, *Gemi İnşa Sanayi eki*, 31.10.2002).

27 Fadime Bazzal, "Gemideki Aileler", *Capital*, 1 Ağustos 2003; http://www.capital.com.tr/haber.aspx?HBR_KOD=559

28 Bu konuda çelişkili bilgiler bulunmaktadır. Gemi İnşa Sanayicileri Birliği'nin (GİSBİR) hazırladığı katalog-kitapta 35, Dünya gazetesi ve Finansal Forum gazetelerinin sektör ve bölge eklerinde verilen bazı bilgilerde 40 ve 41, TMMOB Gemi Mühendisleri Odasının 38. Dönem Çalışma Raporu'nda 44, Devlet Planlama Teşkilatı'nın 2006 Gemi İnşa Sanayi Raporu'nda 31 olarak gösterilmektedir. Ancak çalışmada tercih ettiğimiz bilgi kaynağı Çalışma Bakanlığı'nın son teftişlerine dayanarak Haziran'da yayınladığı rapordur; ÇSGB, 2008: 6.

Tuzla Tersanelerinde üretilen gemilerde ithal girdi oranının değer bazında yaklaşık %50 ila % 55 civarında olduğu düşünüldüğünde, "milli gemi inşa sanayi" ifadesinin ideolojik içeriğinin aşikârlığı yanı sıra, teknik anlamda da doğru olmadığı açıktır. Tersaneler, yalnızca motor, seyir cihazları, algılayıcılar gibi ileri teknoloji gerektiren aksamı değil, hammadde olan sacı da büyük oranda Ukrayna, Romanya, Çin, Bulgaristan'dan ithal etmektedir (*Dünya*, 2002: 34; DPT, 2006: 125). Yatırımcıları arasında (henüz) dikkate değer yabancı yatırımcıların olmaması, sektörde üretilen tüm katma değerin Türkiye ekonomisi sınırları içinde kaldığı anlamında, bir "milli ekonomi" yaratmaya yetmemektedir. Kaldı ki, ortaklıklar halinde tersanelere doğrudan yabancı sermaye girişi, hem sektördeki büyük işverenlerin, hem de kamu mercilerinin açıkça savundukları bir politikadır (DPT, 2006: 61).

Üçüncü kırılma noktası olarak sayabileceğimiz şey, dünyada kullanılan gemileri hurdaya çıkararak gemi talebi yaratan yeni konvansiyonların varlığıdır. Birleşmiş Milletler'e bağlı olarak kurulmuş bulunan International Maritime Organization (IMO) kapsamında yeni gemilerin uyması gereken standartlar ve kurallar[29] değiştiği için belirli bir uyum süresi sonunda eski gemiler hurdaya çıkmaktadır: 2005 yılı itibariyle 15 yaş üstü gemiler seferden menedilmiş, 2015 yılından itibaren de tek cidarlı gemiler seferden menedilecektir. Yaklaşık % 95'i denizyoluyla gerçekleşen dünya ticaret hacmi de beş yıldır sürekli artmaktadır. Bu noktada ortaya çıkan gemi talebi, gemi ölçeğine göre Doğu Asya (Güney Kore, Japonya ve Çin) ile Avrupa tersanelerine kaymıştır. Ancak Doğu Asya tersaneleri çok büyük ölçekteki gemileri yapan (100-150bin DWT) ve Avrupalı armatörlere uzak tersanelerdir. Avrupa tersaneleri de 1970'lerden beri emek-yoğun üretimlerini Doğu'ya kaydırmıştır ve teknoloji ağırlıklı karmaşık gemi alanlarında (cruiser, askeri gemiler vs.) uzmanlaşmışlardır (Strath, 1987). Bu etmenler, özellikle orta ölçekli (10, 15bin DWT'lik) kimyasal tankerler özelinde Türkiye'de gemi inşa sektörünün canlanmasını sağlamıştır. Böylece 2001 sonlarında sektörde kapasite kullanımları artmış ve kapasite genişletilmiştir. Daha önceleri kapasite kullanım oranları %20 civarında olan tersaneler 2011 ila 2015 yılı sonuna kadar sipariş kabul edemeyeceklerini açıklamışlardır.[30] Tersane yönetimlerinin çoğu bu süreçlerin farkındadır ve kendi alanında süreci bir şans kabul etmektedirler. Bir dönüşümün ortasında olmalarının farkındalığı ile yeni tersane alanları talep etmiş ve mevcut tersaneleri içinde de kapasite artırımını sağlayacak teknolojik yatırımlara yönelmişlerdir.

Tuzla'da yoğun olarak uygulanan kapasite artırım metotlarından biri, emek-

29 IMO, MARPOL kuralları ve SOLAS konvansiyonu; TTBİK, 2008: 23.

30 DPT: 2001, *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı: Gemi İnşa Sanayi ve Rekabet Edebilirlik Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Ankara; GİSBİR: 2004: 74-9; Ulaştırma Bakanlığı resmî internet sitesi: http://www.ubak.gov.tr/ubak/tr/ilkler.php#deniz, son indirilme tarihi: 10 Eylül 2008; Deniz Ticaret Odası resmî internet sitesi: http://www.denizticaretodasi.org

yoğun üretimi hızlandırmak ve yoğunlaştırmaktır. İşte de tam da bu "hızlandırma ve yoğunlaştırma" Tuzla'ya seri iş kazaları şeklinde yansımaktadır (Tablo 1). Bunun yanında, artan talep ve rekabetin üretimi hızlandırma zorunluluğu, tersanelerdeki fizikî üretimde gelişmiş teknolojilerin kullanılmasının yanı sıra CPM (*Critical Pathway Method*) ve PERT (*Program Evaluation and Review Technique*) gibi planlamada verimlilik artırıcı yöntemlerin uygulanmasını da getirmiştir. Temel koşul, bir istasyonda hızla tamamlanmış olan işin bir sonraki istasyona zaman kaybı olmaksızın girebilmesidir. Bir tersanenin genel müdürü üretim hızının küresel rekabetle ne kadar ilişkili olduğunu aşağıdaki cümlelerle ifade etmektedir:

> "Otobandaki en yavaş araç hızı nasıl belirlerse, tersanede de böyle olur. Bu yüzden hiçbir aksamaya meydan vermeyecek şekilde her şeyi planlarız. Geminin tersanedeki üretim ve donanım sürecinde bir gün dahi gecikme yaşaması, tersaneyi önemli bir bedel ödemeye mecbur bırakır. Bu yüzden hız bizim için çok önemli" (akt. Akdemir, 2008: 157).

Tuzla'daki bu 44 tersane içerisinde gerçekleştirilen üretimin %90'ını yakınını (parça parça, hatta paramparça) üstlenen taşeron şirketler de, bir ağ içinde kalabilmek için önceden yapılan program ve iş planına uymak zorundadır. Herhangi bir zaman kaybına neden olmaları halinde zararı (tazminatı) kendileri karşılamaktadır. Bu açıdan işin yetişmeyeceği görüldüğünde taşerondan ek çalışma talep edilmektedir. Taşeron bu talebi ya başka taşerona işin bir kısmını devrederek ya da işçiyi fazla çalıştırma, fazla işçi çalıştırma yollarıyla çözmek zorundadır. Eğer çözemezse tersanenin bir sonraki gemi yapım sürecinde yer alamaz.

Yan sanayinin rotasyonu da benzer şekilde koordine edilir. Montajı yapılacak gemi parçasının "tam zamanında" montaj hattı üzerinde yerini alması gerekmektedir. Bu açıdan Tuzla Tersaneler Bölgesi'nin geniş çeperinde bulunan diğer üretim birimleriyle (fason atölyeler ve yan sanayi[31]) yapılan anlaşmalarda süre, en az fiyat kadar önem arz etmektedir. Tersaneler, en az stokla çalıştıkları için yan sanayi ve fason firmaların siparişlerini yetiştirmeleri tersanenin kendileriyle sonraki gemi için anlaşıp anlaşmayacağını belirlemektedir. Tersanecilliğin "güven ilişkilerinin temel alındığı küçük bir camia" olduğu düşünüldüğünde, işi yetiştirememek bazı firmaların iflasına ve piyasadan silinmesine neden olabilecek bir problemdir.

31 Tersanelere iş yapan bu fason atölyeler ve yan sanayi Orhanlı'dan Ümraniye'ye, Küçükyalı'dan Gebze'ye kadar uzanan geniş bir mekânsal yayılma arz etmektedir (TTBİK, 2008: 37).

TABLO 1
Türkiye Gemi İnşa/Tamir Sektöründe Üretim ve İş Kazası Sonucu Ölüm Sayıları

	Türkiye gemi inşa/ tamir sektöründe üretim Teslim edilenler	*Ölümlü iş kazaları*	*İstihdam rakamı GİSBİR*	*İstihdam rakamı ÇSGB*
2001	147.130 DWT	1 işçi	5.750 işçi	
2002	84.700 DWT	5 işçi	13.545 işçi	
2003	106.450 DWT	4 işçi	14.150 işçi	
2004	293.229 DWT	6 işçi	14.750 işçi	
2005	331.740 DWT	10 işçi	24.200 işçi	
2006	556.285 DWT	10 işçi	28.580 işçi	
2007	670.000 DWT	13 işçi	33.000 işçi	17.572 işçi
2008	1.328.249 DWT (İnşa edilmekte olan, teslim edilenler hariç)	22 işçi		

Kaynak: ÇSBG, 2007, iş kazaları için Limter-İş Sendikası verileri; üretim rakamları için GİSBİR resmi websitesindeki (www.gisbir.com) 2001-2007 verilerinin derlenmesi, Tuzla Tersaneler Bölgesi İzleme ve İnceleme Komisyonu: *Tuzla Tersaneler Bölgesi'ndeki Çalışma Koşulları ve Önlenebilir Seri İş Kazaları Hakkında Rapor*, TMMOB İKK Yayınları: İstanbul, 2008: 60. (Bu tablo, Mayıs 2008 itibariyle GİSBİR web sitesindeki üretim rakamları değiştirildiği ve Eylül 2008 itibariyle ölümler devam ettiği için 30 Eylül 2008'de yenilenmiştir.)

Üretim sürecinin önemli bir şartı standartlardır. Uluslararası kuruluşlar tarafından belirlenen asgari standartlara uymayan gemiler, denize inemez. Burada, bayrak ülkesinin önemi vardır. Dünyada en fazla gemisi bulunan ülke Panama'dır. En az düzenlenme, vergi oranı ve en düşük standartların bulunduğu ülkeler armatörler tarafından en fazla tercih edilen bayrak devletleridir. Uluslararası standart (klas) kuruluşları genellikle geminin minimum standartlara uymasını, Lloyd[32] adı verilen bürolarıyla sağlamaktadırlar. Hammaddenin uygunluğundan, yan sanayie sipariş verilerek üretilen parçalara ve montajın kendisine kadar her şey denetime tâbidir. Malzeme ve iş sürecinin sonucuna yönelik bu uluslararası denetimler, çalışma koşullarını kapsamamaktadır.

Gemi inşa sanayindeki işveren temsilcisi kurumlar, sektördeki ticari sermayeden sanayi sermayesine kayışa uygun olarak yapılanmışlardır. Bu bağlamda ilk değinilmesi gereken Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği'ne bağlı Deniz Ticaret Odası, ilk olarak 26 Ağustos 1982'de İstanbul Deniz Ticaret Odası olarak kurulmuş ve daha sonra faaliyet alanını Marmara Denizi Bölgesi, Türkiye'nin Ege kıyısı ve Akdeniz kıyısı bölgeleri ve nihayet ülkenin Karadeniz kıyısını kapsayacak şekilde genişletmiştir.[33] Halen ticaret sermayesinin, "Türkiye Oda-

32 TMMOB gemi mühendisleri odasında yapılan mülakatlardan alınan bilgiye göre, *Lloyd* 18. yüzyılda, İngiltere'de, yolcu ve yük taşımacılığı yapan gemilerin, sigorta şirketleri için dayanıklılığını denetleyen *güvenilir* bir kişinin ismidir. Sigorta şirketleri, bu kişinin oluruyla gemiyi sigortalayacaktır. Tüccarlar Lloyd'a danışarak ticaret yapacaklardır. Zamanla, aynı zamanda gemilerin denetiminden sorumlu olan sigorta şirketlerine de Lloyd denmiştir. Günümüzde denetim şirketleri Sigorta şirketlerinden ayrışmıştır; tamamen bağımsızdır. Türk Loydu'nun merkezi Tuzla Tersaneler Bölgesi'ndedir, bkz. www.turkloydu.org

33 www.denizticaretodasi.org

lar ve Borsalar Birliği ile Odalar ve Borsalar Kanunu"[34] çerçevesinde, kayıt zorunluluğu, disiplin ve para cezaları uygulamaları, üyeleri tarafından uyulması zorunlu mesleki kararları almak vb. yaptırım gücünü haiz bulunan yetkili odasıdır. Her ne kadar üye tanımı içerisinde açıkça tersaneciler, yani gemi inşa sanayicileri geçmese de, armatörlük kökenleri itibariyle Tuzla'daki tüm önemli sermayedarlar DTO'na da üyedirler. DTO kamusal otoritelerle pazarlık masasına oturan kuruluş olarak gemi inşa sanayiinin de akıl hocası, kanaat önderi konumundadır. Aynı zamanda, DTO Başkanı Metin Kalkavan'ın da ortakları arasında bulunduğu Kalkavan Holding, Tuzla Tersaneler Bölgesi'ndeki en büyük tersane olan Sedef Tersanesi'ni 2000 senesinde devralmıştır. Gene aynı aileden İhsan Kalkavan'ın sahibi bulunduğu Beşiktaş Denizcilik Grubu, Yumurtalık Serbest Bölgesi'nde, Tuzla Tersaneler Bölgesi'nin dörtte biri büyüklüğünde bir alanda, Türk Armatörler Birliği Başkanı Şadan Kalkavan ise, ortaklarıyla Gelibolu'nda büyük ölçekli tersane yatırımına başlamıştır.[35] Türkiye'nin en önemli armatör ailesinin aynı zamanda gemi inşa sanayiinin de en güçlü aktörü olması, içinden DTO Başkanını da çıkarması, sektördeki ticaret ve sanayi sermayesi arasındaki organik bağ düşünüldüğünde anlaşılır olmaktadır.

Tersanecilerin DTO ile bu organik ilişkisi daha da irdelendiğinde, ancak ticaret sermayesi ile bütünleşen üretken sermayenin birikimin devamlılığını sağlamaya muktedir olduğu görünüyor. Örneğin aynı zamanda bir armatör olan Yardımcı Tersanesi sahibi ve AKP milletvekili Kemal Yardımcı bu durumu şöyle ifade ediyor: "Tabii beni böyle konuşturan sebepler var. Ben sadece sanayici değilim. Satamazsam çalıştırma gücüm var. Biz tüccar terziyiz. Kumaş gibi sac kesiyor, elbise gibi gemiyi dikiyoruz. Şimdi diyoruz ki, biz kendi elbisemizi dikebiliriz" (akt. Sarı, 2006: 62-3).

Diğer işveren temsilcisi kurum ise, GİSBİR olarak kısaltılan Gemi İnşa Sanayicileri Birliği'dir.[36] GİSBİR, 1971 yılında gemi inşa sanayicilerinin hukuki işlerine çözüm bulmak ve yerel/ulusal düzeydeki kamusal yönetimlerin karşısında temsiliyet gücü edinmek için kurduğu birliktir. Odalar ve Borsalar Kanunu'na tâbi değildir. GİSBİR, onlarca yeni tersane alanı tahsisine yol açan sermayenin üretimini yayma ve yerli savunma/savaş gemileri projesi MİLGEM ihalelerinin yerli özel gemi inşa sanayiini kapsayacak şekilde genişlemesi sürecinde etkin bir rol oynamıştır.

GİSBİR son süreçte, sermaye grubunun temsilcisi olarak iş kazaları karşısında yanıt üretme zorunluluğunu da üzerinde hissetmektedir. İş kazalarına önlem olarak GİSBİR tarafından öne sürülen en somut faaliyet Tuzla'da kurulan (ve birkaç kere statü ve isim değiştiren) "Özel GİSBİR Tıp Merkezi"dir. Bu özel

34 18.5.2004 tarihli kanun için: http://www.hukuki.net/kanun/5174.15.text.asp

35 "Avrupa'nın en büyük tersanesini Gelibolu'ya kuruyor", *Star*, 27 Nisan 2008, http://eski.stargazete.com/index.asp?haberID=155004 .

36 www.gisbir.com

tıp merkezinin, hem iş kazaları sonrası denetim-kayıt sorununun,[37] hem işgünü kaybının,[38] hem de sürekli tersane bünyesinde sağlık elemanı istihdam etmekten oluşan maliyetlerin önüne geçme işlevi vardır. Bölgede, işçiler tarafından karşılanan, işe giriş esnasında gösterilmesi mecbur tutulan sağlık raporlarının da nemalı bir piyasa yarattığı aşikârdır. Aynı zamanda GİSBİR, yukarıda değinildiği gibi Çalışma Bakanlığı ile beraber sertifika programları düzenleyip, emeğin niteliğini artırma amaçlı eğitimler vermektedir. Ağustos 2008 döneminde açılması planlanan altı denizcilik meslek lisesine geçiş ile kurumsallaşacağı öngörülen, acil durum eğitimi dahil bu eğitimlerin, işverenler açısından işçilerin üretimin hızına adapte olabilmesi gibi önemli işlevleri vardır.

GİSBİR'in Yönetim Kurulu Başkanlığı görevini yürüten, aynı zamanda Tuzla'daki Çeksan Tersanesi'nin sahibi Murat Bayrak'ın son bir sene zarfında yaptığı açıklamaların seyrinde, sermaye kesiminin Tuzla'daki seri iş kazaları meselesinde takındıkları tavrın, artan görünürlülük ve kamuoyu baskısına paralel olarak dönüşmesine şahit olduk. İş kazalarını trafik kazaları ile karşılaştırıp, ağır sanayide ölümleri doğallaştıran ve hiçbir şekilde sorumluluk kabul etmeyen bir konumdan, gemi inşa sanayicilerinin kolektif olarak taşıdıkları sorumluluk çerçevesinde "içerideki çürükleri ayıklamak gerektiğini" savunan bir çizgiye doğru gidiş aşağıdaki alıntılarda açıkça görülecektir:

> "Ağır riskli işyerlerinde senede 5-6 ölümlü kaza oluyor, kazalar işin doğası gereğidir. Kimi suçlayacağız ki? Her ne sebeple olursa olsun, iş kazasını önlemek mümkün değil. Bu işyerleri dünyada da böyledir. Biz bir araştırma yaptık, gemi inşa sanayinde dünyada en az ölü veren ülke Türkiye'dir. Yani bu kadar iyi tedbirler almışız ama yine de herkes ayağa kalkıyor." (7 Şubat 2008)[39]

Türkiye'nin değişik bölgelerinde tersanelerin yüzde 20, Tuzla'dakilerin ise yüzde 80 kapasiteyle çalıştığını ifade eden Bayrak, "Tuzla'daki tersanelerde kapasitelerin üzerinde iş alımı var. Ben bunu çoğu zaman ifade etmeye çalıştım, ama herkesin aynı işi yaptığı bir ortamda 'Ya arkadaşlar gelin bu kapasiteleri düşürelim, çok fazla iş alıyorsunuz' dediğim anda beni tefe koyarlar. İşin doğrusu bu" diye konuştu....Kurallara uymayan tersaneciler nedeniyle kurunun yanında yaşın da yandığını savunan Bayrak,

> "Tuzla'da demirci atölyeleri gibi olan kuruluşlar var. Onları tasnif etmek, Denizcilik Müsteşarlığı'nın işi. İyi tersaneciyi, kötü tersaneciyi ayırmanın zamanı geldi. Çünkü

37 Hukuken adli vaka teşkil eden iş kazalarının kaydının tutulup, iki gün içerisinde Bölge SSK'ya haber verilmesi mecburidir. Bu kayıtlar, işletmenin siciline de yazılmaktadır.

38 Kaza geçiren işçilerin devlet veya SSK hastanesi yerine, özel hastanelere sevkinin işverenler açısından işgünü kaybını azaltıcı bir etkisi olmaktadır. Bunun için bkz. TTBİK, 2008: 74-80, Belgesel Film *4857*, yönetmenler: Petra Holzer, Ethem Özgüven, Selçuk Erzurumlu, www.4857-belgesel.blogspot.com

39 "Tersane işçileri neden ölüyor", NTV Haber Portalı, http://msnbcntv.com.tr/news/434678.asp

bıçak kemiğe dayandı. Dünyanın yatırımını yapan arkadaşlarımız var. Yazık değil mi bu arkadaşlara? Kurallara uymayan küçük bir tersanecinin hatalarına bu kişiler ortak ediliyor." (22 Mayıs 2008)[40]

"Bizde tedbirin sözcüğü geçerli. Kimsenin tedbir aldığı yok. Kaza mahallinde yaptığım şahsi incelemelerimde tedbir medbir görmedim...Ben arkadaşlarımın hiçbirine inanmıyorum. İsterse genel kurul yapsınlar beni başkanlıktan indirsinler. Ölüler üzerine ticarethane kurulmaz..."

Firma bünyesinde kurulan iş güvenliği birimlerinin şirket sahiplerine karşı bir şey diyemeyeceğini söyleyen Bayrak,

"Tersane sahibi bu birime 'görme' diyebiliyor. Ben bu tersaneleri geziyorum, o kadar çok eksiklikler var ki. İşverene bağlı çalışan denetim biriminin güvenlik tedbirlerini uygulaması mümkün değil. Bir işçi hayatını kaybettiğinde ailesinin ve yakınlarının hissettiği acıyı biz hissetmiyorsak bu iş olmaz." (21 Mayıs 2008)[41]

GİSBİR Genel Başkanı'nın sözlerindeki bu dönüşümün, Limter-İş Sendikası'nın öncülüğünde örülen mücadelenin kamuoyunda ses getirmesi ve duyarlılık yaratmasına paralel giden bir tarihi var. Aynı dönemde devlet de kamuoyu baskısıyla, bir sene öncesinde mümkün gözükmeyen açma-kapamalara gidiyordu. Genel olarak gözlemleyebildiğimiz, gemi inşa sermayesinin, sendikanın mücadelesi ve kamuoyu duyarlılığın kesafetine göre tepki gösterip, yeniden kendine yol ve söylem haritası belirlemesiydi. Bu ilişkiselliğin dışında soyut olarak çizilmiş bir "sermaye sınıfı stratejisi" mevcut değildi. Fakat GİSBİR Özel Tıp Merkezi veya iş güvenliği hizmetlerinin "bağımsız piyasadan alınması" gibi GİSBİR çözüm önerilerinin evreninin, Tuzla'ya has kapitalizmin yarattığı iş kazalarının yeni piyasalar oluşturma potansiyeli üzerine kurulduğunu söylemek mümkündür.

Gemi inşa sermayesine dair bir diğer önemli ve genelleştirilebilecek eğilim de sermayenin merkezileşmesi (temerküz) sürecidir. Özellikle yeni tersane alanlarına kaydırma ve yaşam hakkı ekseninde yürütülen mücadelenin meşruluğunun yarattığı direnç karşısında sermaye içinde, ölçeğe bağlı bazı çelişkiler keskinleşmiştir. Daha 2006 senesinde, sektördeki sekiz büyük aileden olan –ve henüz milletvekili olmayan– Kemal Yardımcı "uluslararası piyasalarda rekabet edebilmek için tersanelerin biraraya gelmeye mecbur olduklarını" belirtiyor, "Türkiye'nin istikbali(nin) bu kadar tersaneyi" kaldırmayacağının, "eninde sonunda uluslararası anlamda 10-12 tane tersane kalacağının" altını çiziyordu (Sarı, 2006: 62-3). Böylelikle Yardımcı büyük işveren perspektifinden, daha iş kazaları üzerinden Tuzla'daki sektörel sorunlar görünür olmadan önce bu "gerekli" eğilime dikkat çekiyordu. Bir işveren kimliği ile bu tahlili yaptıktan yak-

40 http://www.cevrimicihaber.com/haber-17501-'Kapasiteyi-dusurelim-desem-tefe-koyarlar'

41 http://www.samanyoluhaber.com/haber-102313.html

laşık bir sene sonra Kemal Yardımcı AKP İstanbul milletvekili olarak meclise giriyor ve Milli Savunma Komisyonu Başkanlığını, bir diğer büyük işveren/armatör/tersaneci olan Cengiz Kaptanoğlu'ndan devralıyordu. Yardımcı'nın milletvekili sıfatı ile mecliste olduğu bugüne kadarki dönemde Tuzla Tersaneler Bölgesi seri iş kazaları ile görünür bir hale geldi. Yukarıda 19 Haziran 2008 Dolmabahçe toplantısında alınan kararlara değinirken ifade ettiğimiz gibi, kamu mercilerinin seri iş kazalarına yakıştırdığı asli nedenin alan darlığı, çözümün ise birleşmelerin teşviki olarak billurlaşması, kamu ile sermaye arasında –zaman aralığı ile– bire bir söylem, tahlil ve perspektif örtüşmesi olduğunu göstermektedir. Bu örtüşme, devletin kamusal kaygılardan çok (can kaybını önlemek), sektördeki büyük sermayenin hali hazırda işlemekte olan tekil temerküz çıkarlarını destekleyici bir misyon üstlendiğinin de bir kere daha altını çizmektedir. Gemi inşa sanayisi, yani Tuzla özelinde temerküz sürecindeki sermayenin çıkarlarının nerede bittiği ile devletin kamusal yetki ve sorumluluk alanının nerede başladığını ayrıştırmak mümkün gözükmemektedir.

Bu nedenle "Tuzla'da örülen ve üstü örtülen sınıfsallıklara" değinirken, önceden tanımlanmış, mekândan, konjonktürden ve siyasal iktidar düzenlemelerinden soyutlanmış bir sermaye analizi yerine, yukarıda denediğimiz tarzda ilişkisel ve derinlemesine bir sermaye sınıfı analizi elzem hale gelmektedir. Buradaki "derinlemesine" kavramı, gemi inşa sermayesinin birikmesinin mekânsal ve zamansal şartlarını, aktörlerini, emek ve düzenleme alanıyla ilişkilerini bütünsel olarak ele almak anlamında kullanılmaktadır. Zira armatörlükten gemi inşa sanayine sermaye aktarımı, bu aktarım içerisindeki üç büyük kırılma dönemi, bu dönemlerde devletin mekânsal ve teşvik politikalarının rolü, emeğin yapısı, emeği örgütleme stratejileri ve farklı ölçeklerdeki sermayeler arasındaki rekabet, hatta Tuzla'nın işlevlerine dair diğer sermaye kesimleriyle (lüks konut, alışveriş merkezi inşaatı, lojistik, enerji vs.) rekabet irdelenmeden,[42] Tuzla'daki sermaye sınıfını anlayabilmek mümkün değildir. Ancak bu etmenlerin çizdiği evren içerisinde, ortak yapı özellikleri ve meyiller gösteren, sınıf örgütleri vesilesi ile kamu mercileri nezdinde lobicilik faaliyetleri, işçi örgütlenmeleri karşısında da ortak çıkar savunusuna girişen bir sınıftan,[43] yani sadece soyut bir tasnif kategorisi ve zorunluluklar alanı olmayan bir "ortak çıkar grubundan" bahsetmek mümkündür.

Gemi inşa sanayicilerinin, daha önce değindiğimiz fakat burada tekrar altını

42 Türkiye gemi inşa sanayicisinin en büyüğü olan sekiz aile-şirket grubunun içinde, gemi inşa ve armatörlük dışındaki alanlarda yatırımları olanlar azdır. Kalkavan'ların bankacılık, sigortacılık, sağlık, otelcilik, gayrimenkul yatırımcılığı gibi farklılaştırılmış sektörlerdeki yatırımları kural değil, istisnadır. Ancak bu tabii ki zaman içerisinde değişebilir.

43 Bu bağlamda Limter-İş Sendikası'nın Tuzla Tersaneler Bölgesi'ndeki hiçbir tersaneye toplu iş sözleşmeli girmemesi, sınıf sendikacılığı lehine Tuzla'da bir çatlak oluşmaması için, sermaye sınıfının bir eylem (örgütlü işçiyi ve içinde Limter-İş'li işçi barındıran taşeron şirketlileri toptan işten çıkarma gibi) ve söylem birliği içinde olduğu aşikârdır, bkz. www.limteris.net

çizmek istediğimiz niteliklerinden sonuncusu da, Türkiye'deki Koç, Sabancı gibi eski sermaye grupları gibi 1960'lara kadar uzanan bir "sanayici geçmişleri" olmamasıdır. Bu da emeğin sürekliliği, verimliliği, "sakinliği ve isyankâr olmamasının" şartlarını yaratmak konusunda, bu eski sanayici sermaye grupları kadar tecrübeli olmamaları ve "iş gücünün disiplin altına alınması ve verimliliği" konularında henüz kurumsal bir ufuklarının bulunmaması anlamına gelir. Son bir sene zarfındaki seri ölümler, bu nitelikte bir emek rejiminin ürünüdür.

Tuzla tersanelerinde işçi sınıfının katman katman oluşması

Tuzla Tersaneler Bölgesi özelinde "sınıf analizi" meselesini irdelerken, ne "1970'lerden sonra işçi sınıfı parçalandı, kimlik sınıfa galebe çaldı", ne de "sermaye merkezileştikçe, işçi sınıfı atomize oluyor" tarzı genellemeler Tuzla'nın dinamiklerine yaklaşmakta işimize yarar. Bu makro tahlillerle diyaloğa girerken, Tuzla'da işçi sınıfının homojen ve eşzamanlı olarak değil, katman katman oluştuğunu, bu sürecin –ilişkisel bir analiz içerisinde– sermaye birikimi süreci içerisinde anlamlandırılması gerektiğini ve belli işçi örgütlenmesi tarzlarını da öne çıkardığını savunacağız.

1970'li yılların ikinci yarısında Tuzla'ya peyderpey taşınmaya başlayan sektör[44] daha yeni gelişmekte iken, tersaneler ve bu tersanelerle çalışan armatörler tanıdıkları ve işine güvendikleri bazı ustaları yönlendirmeye başlamışlardır. Piyasada o dönem işçi olarak çalışan ustaların çoğunluğu taşeronluk yapmak üzere işlerinden ayrılıp yanlarına aldıkları işçilerle bir firma kurmuşlardır. Taşeron işletme kurmak, mühendis ve ustaların bilinçli tercihleri olmakla beraber, sektörün 1982'de yaşadığı kriz sonrasında sürekli kadroların yarattığı maliyeti –kalifiye ustaları kaybetmeden– hafifletmenin bir yolu olarak doğrudan tersaneciler tarafından da teşvik edilmiştir. Zira piyasanın yeni yeni oluştuğu dönemde işbaşı yapan ustalar arasında oldukça yüksek bir gelir düzeyi oluşmuş ve bu yüksek ücret düzeyini kırmak saiki taşeronlaşmanın önünü açmıştır. Böylelikle Tuzla Tersaneler Bölgesi, Türkiye çapında esnek çalıştırmanın öncü örneklerinden biri olmuştur.

44 Tersanelerin iş konularına göre sınıflandırılması durumunda üç tip tersane tespit edilebilir. *Gemi inşa tersaneleri*, yukarıda sayılan ölçütlerde görülen ve sektörün temel üretim alanı kabul edilen tersanelerdir. Ölçeklerine göre farklı özellikler göstermektedir. *Yat inşa tersanesi*, gemi inşa sektörünün alt dallarından biridir; farklı bir konsepte sahiptir. Marangoz ve döşeme atölyelerinin bulunduğu ve yat tasarımı konusunda uzmanlaşan tersanelerdir. Oldukça küçük ölçekli olabilecekleri gibi gemi inşa tersanelerinin bir yan dalı olarak da kurgulanabilir. Ancak ihtiyaçları, pazarı ve parçaları açısından farklılık arz eder. Türkiye, yat üretiminde dünyada 4. sıradadır. *Tamir-bakım tersaneleri*, gemi inşa sektörünün diğer alt dalıdır. Çeşitli ölçeklerde olabilen, çeşitli teknolojik formlar kullanabilen, kurumsallaşma yapısının da organizasyonu kadar değişiklik gösterdiği tersanelerdir. Ama gemi tamiri ve bakımı ile uğraşan tersanelerin yeterli ve gerekli koşul olarak kızak ve ön imalat atölyesini kapsaması gerekmektedir. Tamir ve bakım tersanelerinin en ufaklarına kışlık ve çekek yeri denilmektedir. En fazla kayıt dışı faaliyet gemi inşa sektörünün bu alt dalında görülmektedir. Dolayısıyla en güvencesiz istihdama sahip olanlar da, en çok iş kazasının göründüğü tersaneler de bunlardır.

Tersanecilerce sağlanan teşvik, genellikle, iş sağlamak ve yer ve iş aleti tahsis etmek şeklindedir. İşin, taşeronun henüz firma kurmadan sağlanması başlangıç sermayesini oldukça düşük seviyeye çekmektedir. Yani, bir taşeronluk firmasının kurulması için –birkaç el takımı ve elektrik kablosu dışında– sermayeye gerek yoktur (Akdemir, 2008:191).

Taşeron firma sahibinin sözleri bu süreci ifade etmekte oldukça anlamlıdır: "Taşeronun yanında ustabaşılık yapıyordum. Tüm işleri biz yaptığımız için mühendisler önayak oldu. Firma kur, biz işi sana verelim, işi ekibini topla, işi sen yap, dediler. Böylece başladım... İşi kurarken maddi bir teşvikleri olmadı ama onlar teklif etmese işe girmezdim" (akt. Akdemir, 2008: 192).

1980'lerin ortasına gelindiğinde kadrolarını küçültmek isteyen ama tecrübeli ustalarını da kaybetmek istemeyen tersaneler, ustalarını belirli bir işçi grubunu yanına alarak firma kurmaya ikna etmiş, böylece işlerin aynı kalitede yapılmasını da garanti etmişlerdir. Taşeronluk sisteminin kurulmasında önceleri kamu tersanelerinde çalışanların özel sektöre üst düzey yönetici ya da girişimci olarak geçmelerinin de etkisi gözden kaçırılmamalıdır. Özelleştirmeler böylelikle kamudan özele bir insan kaynağı transferi de yaratmıştır. Eğitimlerini Japonya ve Güney Kore'de alan ve burada bu sistemi öğrenen eski kamu tersanesi mühendisi yeni CEO'lar sistemi faaliyete geçirmektedir. Böylece firmaların maliyet dışında başka avantajları da oluşmuştur: Hem küçük bir kadrolu ekip tuttukları için kıdem tazminatı ve sosyal güvenlik harcamalarından tasarruf etmiş, hem de yaptırdıkları işin faturasını alıp vergilerinden düşmüşlerdir. Taşeron firma haline gelen ustalar ise, ilk zamanlarda, aynı anda birçok firmaya ekip göndererip daha fazla kazanmaktan ve *kendinin patronu olmak*tan memnundur. Ancak, bu göreceli güvenceli durum çok uzun sürmez ve 1990'ların ortasından itibaren tersaneler ve armatörler, rekabeti artırmak amacıyla taşeron ustaların yanında çalışanlardan yeni firmalar yaratıp, fiyatı düşürürler. Rekabetle ivmelenen "mitoz bölünme" artar. Fakat "piyasa kuralları", liberal teorilerin öngördüğü optimal rasyonaliteyi yaratmamaktadır. TMMOB/Gemi Mühendisleri Odası'nda mühendislerle 2004 yılında yapılan bir görüşmede süreç şöyle dile getirilmiştir:

> "Tersaneler, avantajlı olduğu için taşeronluğu tercih etti. Taşeronların fiyatları başlangıçta yüksekti. Fiyatları düşürmek için taşeronları bölüp rekabet yarattı tersaneler. Bunun için taşeron ustanın yanında çalışan, iyi olduğunu bildikleri bir ustaya tersaneler destek sağlar ve firma kurdururdu. Böylece küçük gruplar yaratıp fiyatları geri çektiler. Ama bu çok büyük belalar açtı başlarına; çünkü fiyatların düşmesi kaliteyi de düşürmüştü. Dünyayla rekabet etmek için belirli bir kaliteyi yakalamak lazım, oysa..." (akt. Akdemir, 2008: 177).

Taşeronluk yapan "çekirdekten yetişme" bir usta ise süreci biraz daha farklı değerlendirmektedir:

> "...Asıl mesele şurada: Sözleşmeyi [taşeronluk sözleşmesini] imzalarken yanlış olduğunu görüyorsun ama altına imza atıyorsun. Mecburen atıyorsun, çünkü öyle adamlar yetiştiriyoruz ki –ben mesela– kendimden 20 tane taşeron çıkarmışım, bugüne kadar. Kaynakçısıyla... 20 taşeronun yanında 20 kişi olsa 400 kişi olur. Yani, bana bunlar rakip şu anda... ya kardeşin dahi, oğlun dahi senin karşına çıkıyor. Hâlbuki çıksın, çıksın ama fiyat düşüyor bu sefer..." (akt. Akdemir, 2008: 178).

Taşeronların yanındaki ustaların da tersanelerin iş vaatleri üzerine aynı koşullarla yeni taşeronlar kurması piyasada taşeronların aleyhine ve tersanelerin (hatta sipariş veren veya tersane içinde üretim yapan armatörlerin) lehine durumun dönüşmesini sağlamıştır. Taşeron firmalar sermaye birikimlerine bağlı olarak kendilerini farklı isimlerle ifade etmektedirler ve/veya farklı adlandırılmaktadırlar. Dış taşeronluk (tersanenin üretim organizasyonunda sürekli bir yeri olmayan), yerleşik taşeronluk (tersanenin üretim organizasyonunda sürekli yeri olan) ve "çözüm ortağı" (solution partner) tersanelere olan bağımlılık oranını ve tarzını da tanımlamaktadır. Burada bağımlılık, hem tersanenin aldığı siparişin yetiştirilme hızına, kalitesine, hem de işi bizatihi elde etmeye (ihaleyi almaya) bağımlılığı ifade etmektedir. İşçilerini ağı içinde tutmayan bir taşeronun piyasada kalma şansı yoktur. Taşeron firmalar, genellikle kurucu ustaların adları ile özdeşleşmiştir. Firmanın adı değişse de bu açıdan önemli değildir. Çünkü temelde ilişki, ustanın adına göre kurulur. Özellikle bu ilk dönemlerde tersaneciler ve taşeron şirketler ile taşeron şirketler ve işçileri arasındaki akrabalık ve hemşerilik bağları, iş sürecini düzenlemiş ve devamlılığını sağlamıştır.

Bu şekilde Tuzla Tersaneler Bölgesi'nde sermaye birikimi paralelinde gelişen ve değişen ölçülerde bağımlılık ilişkileri barındıran bir işletme patlaması yaşanmıştır. Bu bölünmeler sonunda, şu anda Tuzla Tersaneler Bölgesi'nde sayısını hiçbir kurumun tam olarak veremediği, 1000 ila 1500 adet,[45] 3 ila 300 işçi çalıştıran taşeron firma bulunmaktadır. Orta büyüklükte bir tersanede yüksek sezonda 60-70 adet farklı taşeron firma, yani tüzel kişilik yan yana bir ila iki gemi üzerinde çalışmaktadır. İşyerindeki riskin bölünemezliği ilkesini hiçe sayan ve mevcut İş Yasası'na aykırı olan bu uygulama, işçi sağlığı ve iş güvenliği tedbirlerinin koordinasyonunun önündeki en büyük yapısal engeldir aynı zamanda.

Taşeronlarla üretim tarzı ve bunun uygulanmasını ve sermayenin emek üzerindeki denetimini kolaylaştıran hemşeri, akraba emeği kullanma gibi mekanizmaların hepsi sermaye birikiminin küresel rekabet içerisindeki yapısal zo-

45 Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nın Haziran 2008'de yayınladığı "Tuzla Tersaneler Gerçeği" adlı raporda, alt işveren (taşeron) sayısının Şubat 2008'de 563 iken, Haziran 2008'de 480'e indiği savlanmaktadır (ÇSGB, 2008: 6). Aynı raporun aynı sayfasında "Bu sayı işin durumuna göre değişirken, 2002'den önce alt işverenlik hiç yoktu" ifadesindeki bariz yanlış, verilen alt işveren sayılarına dair de güven duyulmasını zorlaştırmaktadır.

runluluğuna işaret eder. Ercan'ın ifadesiyle ana zorunluluk, ucuz girdi kullanmak, bir de bu ucuz girdiyi hızlı kullanmaktır (Ercan, 2008).[46] Küçük firmaların giderek bağımlı hale gelmesi hatta işçileşmesi, işçilerin de giderek geçici işçi haline gelmesi, tersanelerin sermaye birikimlerini sağlayabilmesi ve sektörün bizatihi kurulabilmesi için en önemli ön şart olmuştur. Ancak sektörde belli bir sermaye birikimine ulaşan tersaneler, bu enformel faaliyetlerin üretim kalitesine getirdiği riski almaktan ve iş kazalarının oluşturduğu baskıya maruz kalmaktan kaçmak için, Tuzla ortalamasının üzerinde bir düzeyde formalize olmuş çalışma şartlarını –parçalı da olsa– sunmaya başlamışlardır. Bu yeni gelişmenin, yukarıda değindiğimiz gemi inşa sermayesindeki merkezileşme meyli ile yan yana irdelenmesi gerekmektedir.

Tuzla'daki taşeronlu birikim süreci böylelikle parçalanmış bir işçi sınıfı ve emek süreci yaratmaktadır. Fakat Tuzla işçisinin kendi içindeki ayrışmalarını anlayabilmek için, "tersanelerdeki emek süreci" şeklinde genel olarak ifade edilen süreci ayrıştırarak incelemek gerekmektedir. Bu, bizi sınıf içindeki belirleyici tabakalaşma dinamiklerine ve bunun belirleyenlerine götürecektir.

Tuzla Tersaneler Bölgesi'nde taşeronlar, işçileri vasıf, ücret ve güvence açısından da farklılaştıran montaj taşeronu, kaynak taşeronu, boru taşeronu, boya/raspa taşeronu, temizlikçi taşeronu, elektrik taşeronu, taşlama taşeronu vb. iş tanımlarıyla / alt-dallarıyla anılırlar. Bir işçinin bu işlerden hangisini, hangi konumda (usta veya yardımcı), kaç senedir yaptığı üzerinden, onun Tuzla'daki emek süreci hiyerarşisine nasıl ve neresinden dâhil olduğu anlaşılır. İşçilerin bu iş tanımlarına[47] göre dağılımı, işgücü piyasasında olduğu var sayılan anonim dinamikler aracılığıyla veya rastgele oluşmamaktadır. Tam tersine, tersanelerdeki emek sürecindeki hiyerarşi ve katmanlaşma, somut işçinin ne zaman, hangi göç dalgası ile nereden Tuzla'ya geldiğiyle doğrudan ilintilidir. Örneğin, nispeten erken bir zamanda Tuzla'ya göç etmiş olan Samsunlular raspa ve boya, Sivas, Tokat ve Kastamonululular montaj ve kaynak, az yevmiyeli ve daha 'pis işler' olan taşlama ve gemi temizliğinde ise en son zorunlu/ekonomik göç dalgasıyla kopup gelen, ana dili Arapça olan Urfalılar ve ana dili Kürtçe olan Batmanlılar, Hakkarililer, Diyarbakırlılar ağırlıktadır. Farklı göç dalgalarının yarattığı hiyerarşi, tersanelerdeki iş hiyerarşisiyle bu şekilde ilişkilidir (Odman, 2008a: 23).

Bu da, Sultanbeyli ilçesinde göç dalgaları ile oluşan kentsel katmanlaşma için geliştirilen "Nöbetleşe Yoksulluk" kavramının (Işık ve Pınarcıoğlu, 2001), Tuzla Tersaneler Bölgesi'ndeki emeğin içerdiği katmanlaşmayı anlamak için

46 Fuat Ercan'ın *Özgür Düşün Dergisi*'nin 43. sayısında yayınlanan tersanelerdeki iş kazaları hakkındaki söyleşi metninin tamamına ulaşmak için http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=18851

47 Burada "iş tanımı / iş altdalı" kavramını, İngilizce "task", Fransızca "tâche" kavramının mukabili olarak kullanıyoruz. Türkçeye Fransızcadan geçen ve alt işverenlik ilişkisinin daha popüler bir tanımı olan "taşeron" kelimesi de aynı kökenden gelmektedir.

kullanılmasını anlamlı kılmaktadır. Bu kavramın içerdiği, 2000'lerden itibaren yoksulların orta sınıfa terfi etme zincirinin kopmakta olduğuna, "en alttakilerin" yukarıya tırmanma imkânlarının artık var olmadığına dair çıkarım Tuzla örneğinde de teyit edilmektedir. Güneydoğu'daki dinmeyen fiilî savaşın yarattığı şartların ivmelendirdiği göç dalgası ile Tuzla'ya en son varan, çoğunun ana dili Türkçe olmayan Urfalı, Diyarbakırlı, Hakkarili işçiler, havzaya en alttan entegre oluyorlar. Bu "en alt" olma hali hem çalıştıkları iş dallarını (en az vasıf gerektiren temizlik, taşlama gibi) hem de yevmiyelerini (piyasadaki en düşüğü, yani 25-35 YTL) belirliyor. Çoğu zaman ailelerini de memlekette bırakan bu işçiler, barınma açısından da katmerli bir sömürüye maruz kalıyorlar: ekseriyetle aileleriyle yaşayan Karadeniz ve İç Anadolulu işçilerle karşılaştırıldığında, Tuzla'da onların payına, 10-15 kişinin ayda yaklaşık 100'er YTL vererek yalnızca barınabildiği tek gözlük bekâr odaları düşüyor. İşçiler arasında bu vasıf, yevmiye ve hayat koşulları farkları, eşitsizlikleri anlamlandırma dilini etnikleştiren bir rekabet yaratıyor. Sahada "işi bilmeyen Kürtler, Araplar geldi, yevmiyeler düştü" sözü, kendi de çok uzun zamandır Tuzla'da çalışmayan, fakat bu işçilerle arasında belirgin bir fark koyma ihtiyacı duyacak kadar "daha da aşağıya düşme korkusu" yaşayan "Türk" işçiler tarafından sık sık telaffuz ediliyor. Sektörün kurucu aktörleri Karadenizli olduğu için, bu bölgeden gelenlerin önceden gelip, ilişki ağlarında olmaktan kaynaklanan bazı nispi niceliksel avantajlardan faydalandıklarına da burada değinmek gerek. Fakat bu farkların emek sürecindeki ortak konuma dair niteliksel değil, yalnızca niceliksel bir fark olduğunun altını çizmek gerekiyor. Zaten bu farklar yalnızca niceliksel oldukları ve her an kaybedilebilecekleri için, bu denli hararetle etnikleştirici (özcü) bir dil ile savunulmaya çalışılıyorlar.

Tam da bu dile düşmemek için, paylarına ekseriyetle en düşük yevmiyeler ve gabin şartlarındaki kira ilişkileri düşen Kürt ve Arap işçilerin, üretim yapılanması içinde hangi dallarda yoğunlaştığı ve bu dalların bütünün içinde tuttuğu yerin ne olduğuna değinmek elzem oluyor. Aynı zamanda bu ayrıştırma yapılmadığı zaman sanki ortalama Tuzla işçisi zorunlu veya mevsimlik göç ile gelen Güneydoğuluymuş gibi bir izlenim doğuyor. Henüz tam olarak Tuzla işçisinin profilini bütünsel olarak anlayabileceğimiz derinlemesine antropolojik çalışmalardan mahrum olmakla beraber, son bir sene içerisinde Tuzla Tersaneler Bölgesi İzleme ve İnceleme Komisyonu çerçevesinde yaptığımız Aydınlı Koyu çeperindeki ve Desan Tersanesi'ndeki mülakatlar[48] "köylerinden aniden-zorla kopartılan ve doğrudan Tuzla'ya gelen köylü kökenli" işçilerin sayısının ortalamayı oluşturamayacak kadar az olduğunu gösteriyor.

Aynı çalışma daha derinlemesine irdelenmesi gereken şu dinamiklerin varlığını da görecek emareler yakalamıştır: 2001 krizinin yol açtığı "esnaf ölümü",

48 Desan Tersanesi'nde 25 Şubat-7 Mart 2008 arasında gerçekleştirilen anket ve derinlemesine mülakat çalışmasının sonuçlarına dair raporun kısa bir özeti için bkz. Odman, 2008b.

taşralı (Güneydoğu'dan gelen ve gelmeyen) müflis esnafın bir kısmını işçileştirerek Tuzla'daki yeni istihdamın bir parçasını oluşturmuştur. Son dönem göç ile gelen işçilerin çoğunun ilk uğrağı Tuzla Tersaneler Bölgesi değildir. Türkiye'nin başka şehirlerinde sanayi işçiliği ve hizmetler sektöründeki düşük ücretli başka işlerden sonra Tuzla'ya, nispeten yüksek yevmiye seviyesi tarafından çekilerek ve evveliyatında belli bir kentlilik / sanayi işçiliği / piyasa deneyimi edinilerek gelinmiştir. Bu emarelerin sezdirdiği, "ortalama" Tuzla işçisinin "halen köylü Kürt ve Arap işçi" olduğuna dair yaygın ve yayılan tespitin[49] sosyolojik olarak doğru olmadığıdır. Bu tespit daha çok, iş kazalarına maruz kalan Tuzla işçisini karikatürize etmek, sahadaki işçilik vasfını küçümsemek, "kendi ölümünden sorumlu olan eğitimsiz köylü işçi" ve hatta "sorunlu Kürt işçi" imajını doğurmak için, ideolojik olarak çarpıtılarak kullanılabilmektedir. Buna en çarpıcı örnek DTO Başkanı Metin Kalkavan'dan gelmiştir:

> "Bu olaylar gündeme gelene kadar, sektörün Güneydoğu Anadolu'dan bu kadar insan çalıştırdığını bilmiyordum. Şu anda gemi inşa sektörü GAP'ın en büyük istihdam deposu ve destekleyicisi. GAP bölgesine en büyük para bizden gidiyor. Son yıllarda çok yoğun istihdam aldık. İstihdam alırken gemi sektörünü bilmeyen bir dünya insan alındı. Bu kişilerin sektöre girmesi ölüm oranlarını artırdı. Bundan sonra yapılması gereken bu sektöre sertifikasız insan girmemesi. Dünyada yüzde 90 büyüyen sektör Türkiye'de yüzde 360 büyüdü. Böyle bir hızda meslek adamı yetiştiremedik." [50]

Tuzla'daki işçi sınıfın içindeki tabakalaşmanın analizi, ücret rekabetinin, gemi inşa sanayine has iş dallarının oluşumu ve süreçteki vasıfsızlaşmanın, göçle oluşan hiyerarşi ile iç içeliğinin analizi anlamına geliyor. Bu da sınıf analizini "yapısalcı otopsi-vari, soyut bir analiz" olmaktan çıkarıp, etnik / kültürel kimlik ile sınıfın artiküle olduğu noktaya dokunabilen canlı bir analize dönüştürme potansiyeli taşıyor. Bu yaklaşım içerisinde "kimlik analizi" ile "sınıf analizi" birbirlerine rakip olmaktan çıkıyorlar. Zira işçinin nereli olduğu, ne zaman Tuzla'ya geldiği, ana dilinin ne olduğu, nerede oturduğu, iş çıkışı hangi kahveye gittiği, hangi müziği dinlediği gibi genelde "kimliğe dair" diye tasnif edilen sorular, doğrudan sınıf içi katmanlaşmanın (hangi iş dalında çalıştığı, yevmiyesi, vasfı, sosyal hakları vb.) verileri haline geliyor. Bu bağlamda, kimliğe dair nitelikler, emeğin sınıf olarak (kültürü de kapsayan) yeniden üretim sürecindeki (iş kazalarına ortak maruziyetin aşikâr kıldığı) ortak makro konumun katmanlarını kodluyor. Katmanlaşmayı sağlayan kültürel kodlar, sermaye birikimi için elzem olan daha ucuza ve daha hızlı emek kullanımını / emeğin sek-

49 Bu yanlış genellemenin yayılmasında, her ne kadar iyi niyetli de olabilse, medyanın yapısal olarak sansasyonel olana ilgisi ve öne çıkardığı "Tuzla'daki bekâr odalarından sefalet görüntüleri" de çok etkili olmuştur.

50 "Tersane kazaları için hükümeti suçlamak yanlış", *Zaman*, 2 Haziran 2008, http://www.zaman.com.tr/webapp-tr/haber.do?haberno=696911

törün gerektirdiği vasıf kategorilerine göre tasnifini mümkün kılan bir mekanizma olarak işliyor ve dönüşüyor. Taşeronlu birikim ve esnek üretim vesilesiyle bölünmüş işçi sınıfının iç düzenlenmesi içerisinde hemşerilik, din ve akrabalık ilişkilerinin taşıdığı bu işleve özellikle işaret etmek gerekiyor.

"Tuzla'da işçi sınıfı" bütünlüğüne, özellikle iş kazaları sürecinde açıkça gözüken objektif ortak konumun belirleyiciliğine, "yaşam ve güvenceli, insanca çalışma hakkı" gibi ortak çıkarların varlığına, işte tam da bu yüzden ancak ayrıştırılmış bir tasnif, teori ve bunlara uygun bir işçi örgütlenmesi dolayımından geçilerek yaklaşılabilir. Burada ancak bu mesainin tasnif ve teori kısmı ile uğraşıyoruz ve bu teorik mesainin olmazsa olmaz bileşenlerini irdelemeye çalışıyoruz. Sahadaki mücadele içinde işe yarayacak bilgiler üretmenin ön şartı ile entelektüel derinliği ve kıvraklığı olan analizlerin ön şartı işte tam da burada örtüşmektedir. Herhangi bir sınıfın katmanları ve farklı kültürel kodları içinde bütünlüğünü anlamak için, sektörün bileşenleri tarafından oluşturulan somut mekândan yola çıkmak gerekiyor. "Sektörün somut mekânı" dediğimiz, yukarıda ilişkisel olarak analiz etmeye çalıştığımız yer seçimleri, devlet düzenlemeleri, işçilerin gündelik pratikleri (hemşeri dernekleri, bekâr odaları, işi gidiş-geliş, iş bulma ve değiştirme hız ve tarzları, işçi kahveleri) ile katman katman Tuzla Tersaneler Bölgesi'ni örmeleri süreçlerinden başka bir şey değil. Sınıf analizinin mesaisi ise, bu çelişkili ve çatışmalı "mekân oluşturma" sürecini (ulusal ve küresel ölçekte alınan kararların etkilerini de hesaba katarak) geriye sarmak ve ileriye yönelik dinamiklerini öngörmeye çalışmak olarak billurlaşıyor.

Burada, yazının sınırları el vermediği için giremediğimiz, fakat önemli ve ayrı bir yazının konusu yapılması gereken, Tuzla'daki emek sürecinde mühendislerin rolü ve kendi içlerinde katmanlaşmasıdır. Tuzla'daki üretimin işverenler kadar belirleyicisi olmasa da önemli başka bir aktörü, TMMOB/Gemi Mühendisleri Odası'na[51] ve diğer odalara (Makine Mühendisleri Odası, Elektrik Mühendisleri Odası vb.) bağlı mühendislerdir. Bu mühendislerin yönetici kademesinde mi, sahada mı bilfiil aktif oldukları, kurumsallaşması düşük aile şirketleri ile kurdukları ilişkiler, bağımlılık dereceleri, mesleki teknik bilgilerinden gelen göreceli özerklikleri, Türkiye gemi inşa sanayiinde teknoloji ve AR-GE transferinin özneleri veya uygulayıcıları olarak taşıdıkları konum, gene ilişkisel sınıf analizine dâhil ve konu edilmelidir.

Tuzla özelinde sendikalar, işçi örgütlenmeleri ve işçi sınıfı

Darbeler, üzerinde yaşadığımız coğrafya ve sol hareketler içinde çoğunlukla işkence, cezaevi, sürgün ve ölümlerle anılır. Darbelerin yarattığı öznel dünyalar-

51 Gemi Mühendisleri Odası, 2008 içerisinde Oda yönetimi değiştikten sonra, Tuzla Tersaneler Bölgesi'ndeki çalışma koşulları ve iş kazalarına dair sessizliğini bozmuş ve sürece aktif olarak dahil olmaya başlamıştır. Son süreçteki çalışma ve açıklamaları için bkz. www.gmo.org.tr

daki travma ile daha yoğun olarak uğraştığımız bu günlerde Tuzla özeline bakıp, işçi örgütlenmelerinin yaşadığı bölünmüşlük ve zorlukları incelediğimizde, 1980 darbesinin öznel olana getirdiği etkilerin, nesnel etkilerden bağımsız ele alınamayacağı gözükmektedir. 1980 darbesinin ve ertesindeki yeni düzenlemelerin sermaye birikiminin sürekliliği açısından Tuzla'da oynadığı nesnel rol aşikârdır. 1970'lerdeki sosyal hareketlerin zeminini oluşturan kanunları askıya almasıyla, istisnayı kural haline getirmesiyle, zoru ve rızayı sermayenin hizmetine sunmasıyla 1980 darbesi, öncelikle işçilerin mekânsal ve zihinsel olarak örgütlenmesine indirilmiş bir darbedir. 1980 darbesi sadece "kolektif travma, depolitikleşme" yaratmamış, aynı zamanda, işçi sınıfının nesnel –üretimden gelen– gücünün –yukarıda ayrıntılı olarak ele almaya çalıştığımız üzere– bin bir parçaya "bölünmesine" neden olmuştur. 1980'in diğer darbe dönemlerinden farkı, siyasi zor vesilesiyle rızayı sermayenin hizmetine sokmuş, üretimi nesnel olarak bölerek işçi sınıfını atomize eden, hatta görünmezleştiren somut teknikler, düzenlemeler yapmış olmasında yatar. 1980 üzerine yapılan sol içindeki tartışmalarda gözlemleyebildiğimiz ana tema, sol hareketlerin ve sendikaların edimselliğinin ve öznel tavırlarının eleştirisi ("sınıf siyasetinden ayrılmak") ekseninde dönüyor. 1980'lerden bugüne solun işçi sınıfı ve geniş anlamında sosyal hareketler ile olan –zayıf– bağını tartışırken de ağırlıkla öznel algı yapıları öne çıkarıyor. Fakat solun sınıfla olan gerilimli ilişkisine değinilirken, nesnel bölünmüşlük ve bunun getirdiği yeni mekânsal düzeni anlamak, yani öznel ile nesnelin iç içe geçtiği yeri belirlemek için daha fazla mesai sarf edilmesini elzem görüyoruz. Elzem olduğunu düşündüğümüz bu mesainin Tuzla özelindeki yapı taşları ile başlayalım:

Türkiye'de gemi inşa işkolunda biri Türk-İş'e bağlı Dok-Gemi-İş, diğeri DİSK'e bağlı Limter-İş olmak üzere iki sendika ve birçok yapılanma (dernek, birlik, kurul, cephe, çevre, vd.) bulunuyor. Dünya geneline baktığımızda gemi inşa sanayiinin metal işkolunun bir alt kolu olduğunu ve sektördeki büyük metal işçi sendika ve federasyonlarının gücünden de beslendikleri gözüküyor. Halen mecliste bekleyen Sendikalar Kanunu Taslağı'nda ILO düzenlemelerine uyma ve AB ile uyumlaşma süreci adına, işkollarının sayısı 28'den 18'e düşürülüp, ciddi bir şekilde azaltılırken, kanun tasarısının tartışıldığı son gece ani bir kararla gemi inşa sanayi ayrı bir işkolu olarak korunmuş ve işkolu sayısı 19'da kalmıştır. DİSK'in en güçlü ve muhalif sendikalarından Birleşik-Metal ile Limter-İş'in birleşmesinin önünü tıkayan bu gelişmenin, tam da Limter-İş Sendikası'nın iş kazalarına tutarlı ve sesli bir muhalefeti dile getirdiği dönem içinde gerçekleşmesi anlamlıdır.[52]

Sektördeki daha eski sendika ile Tuzla'daki işçi örgütlenmelerini anlatmaya

52 Aziz Çelik, "Bakan Faruk Çelik'e ek sorular", *Birgün*, 4 Eylül 2008, www.mersinyasam.com/news/3341.html. Çeşitli dönem taslakları arasındaki farkların derlemesi için bkz. Harb-İş, http://www.harb-is.org.tr/default.asp?id=1&ACT=5&content=205&mnu=1

başlayacak olursak, sendikacılık literatüründeki "sarı sendika"[53] kavramının Dok-Gemi-İş Sendikası tarafından tam anlamıyla doldurulduğunu söylemek rahatlıkla mümkündür. Dok-Gemi-İş, grevli toplu sözleşmeli çalışma yaşamı ile ithal ikameci politika uygulamalarının desteklendiği dönemde kamu tersanelerinde örgütlüydü. Gemi inşanın eskiden küçük fakat ağırlıklı olarak kamusal bir sektör olduğu düşünülürse, kamu sektörünün özelliği (1960'lardaki tek konfederasyon yapısı) gereği bu dönemde sözü duyulan sendikanın Dok-Gemi-İş olması anlaşılır olmaktadır.[54]

Dok-Gemi-İş'in ismi, 1990'ların ortalarından itibaren gündeme gelen kamu tersaneleri özelleştirmelerine karşı gerçekleştirdiği grev ve özelleştirilmesi söz konusu olan Türkiye Gemi Sanayii'nin (kamu) mülkiyetindeki tersanelerine (Haliç, Camialtı ve henüz Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'na devrolmamış Pendik ve İzmir/Alaybey Tersaneleri) talip olması gibi eylemlerde geçiyor. Özelleştirmelerin yarattığı imkânlardan faydalanan, dönemin Dok-Gemi-İş Genel Başkanı Nazım Tur, GESTAŞ (Gemi Sanayi ve Ticaret A.Ş.) adında bir anonim şirketi kuruyor ve 1995 yılında dört kamu tersanesini bu özel şirket vasıtasıyla 45 yıllığına kiralıyor (*Milliyet*, 24 Ekim 1995).[55] Aynı yıl Aralık ayında, GESTAŞ'a kiralanmaya karşı çıkan Pendik Tersane ve Motor Fabrikası'nda çalışan 98 işçi, işlemin iptali için idari mahkemeye başvurdular (*Milliyet*, 10 Aralık 1995). Bu süreçte, Dok-Gemi-İş Özelleştirme Yüksek Kurulu tarafından "Tersaneleri istiyorsan, ya yeni işçi şirketi kur ya da GESTAŞ'ı işçi şirketi yap" uyarısı aldı (*Milliyet*, 30 Aralık 1995). Ocak 1996'da ise Dok-Gemi-İş, Pendik Tersanesi ve Motor Fabrikası'nda günlerdir süren eylemler karşısında pes etmiş, Özelleştirme İdaresi'ne başvurarak tersaneleri almaktan vazgeçtiğini bildirmişti (*Cumhuriyet*, 5 Ocak 1996).[56] Böylelikle Dok-Gemi-İş Sendikası, 1990'ların ortalarından itibaren özelleştirme karşıtı mücadele olarak, sendika eliyle Anonim Şirket kurup, özelleştirme ihalelerine girme yolunu seçerek, sendikal tarihe yeni bir boyut katmış oluyor!

---

53 "Sarı sendikacılık" kavramı 19. yüzyıl sonunda Fransa'daki sendikal hareketin içindeki grev ve işverenlere cephe alma karşıtı akımların, 1902 yılında Pierre Biétry tarafından "Fédération nationale de Jaunes de France" (Fransa'nın ulusal sarı sendikaları federasyonu) adı altında bir öz isimlendirmeyle birleşmesinden gelmektedir. Milli bir rönesans için dinî bir sosyal adalet anlayışı içinde sınıfların barıştırılmasını savunan "sarı sendikal akım", sarıyı papalıkla özdeşleşen bir renk olduğu için seçmiş, bu renk seçimi daha sonra "kızıl sosyalist sendikacılara" karşıtlık içerisinde daha da belirgin olmuştur. Cepheden sosyalist sendikacılığa karşıtlık içerisinde serpilmiş, büyük sanayicilerden doğrudan destek almıştır. http://fr.wikipedia.org/wiki/Syndicat_ jaune#cite_note-0 ve Bietry, 1906.

54 Şükran Soner, "Kumpas", *Cumhuriyet*, 28 Şubat 2008.

55 45 yıl süreyle GESTAŞ'a devredilen Türkiye Gemi Sanayii'ne ait tersaneleri, hemen devir akabinde ziyaret eden Nazım Tur, işçilere seslenerek, "Yatarak çalışma dönemi bitti. Herkes aldığı paranın karşılığı olan emeği verecek. Çalışmak istemeyen, tazminatını alıp gidebilir" demiştir (*Milliyet*, 27 Ekim 1995).

56 GESTAŞ ile ilgili zikredilen tüm geçmiş gazete yazılarına ulaşmak için: http://www.gundemturkiye.org içindeki arama motorunu kullanınız.

2000 yılında kamu elindeki tersanelerdeki gemi üretimi durduruluyor, mülkiyetleri sırasıyla İstanbul Üniversitesi, İstanbul İl Özel Müdürlüğü ve ardından İBB üzerinden İstanbul Denizcilik İşletmelerine (İDO) devrediliyor. Bunun üstüne 1999 Depremi sonrasında Pendik ve Alaybey tersanelerinin Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'na devredilmesi eklenince, aslen kamu sektöründen doğmuş Türk-İş'e bağlı bu sendika geçmişten gelen tüm sektörel zeminini yitiriyor (TTBİİK, 2008: 23). Sendika, Tuzla'da 20-30 tersanede toplu sözleşme yetkisine sahip olduğu halde merkezi hâlâ Haliç/Hasköy'de ve doğrudan bilgilenmek için bir web sitesi bile bulunmuyor.

Dok-Gemi-İş Sendikası kurulduğu 1946'dan bugüne kadar yalnızca 5 kez Genel Başkan değiştirmiş.[57] Bu klikleşmenin boyutu, 2-3 Haziran 2007'deki 36. Sendika Olağan Merkez Genel Kurulu'na katılan Deniz Ticaret Odası Başkanı Metin Kalkavan'ın, 6. Genel Başkan Necip Nalbantoğlu'na "sendika başkanlarının da ölmeden emekli olma hakkı vardır"[58] diye hatırlattığı kadar güçlüdür, zira 5. Genel Başkan Nazım Tur toplam 21 yıl yönetimde kalıyor. Başkan'ın yönetiminin ve hayatının son döneminde siyasi faaliyetlerinin de olduğunu görüyoruz. Türk-İş Başkanlar Kurulu Üyesi ve Dok-Gemi-İş Genel Başkanı Nazım Tur'un adı, MÜSİAD'ın 10. Genel Kurul Toplantısı'nın[59] katılımcılar listesinde geçiyor. 2002 Kasım'ındaki erken genel seçimlerde AKP İstanbul milletvekili adaylığına soyunuyor.[60]

Türkiye'de gemi inşa sanayiinin Tuzla'ya taşındığı süreçte Dok-Gemi-İş Pendik tersanesinde de örgütlü (ve bir dönem şirketli!) olduğu ve Tuzla Tersaneler Bölgesi'ndeki çalışma koşullarının gelişimini gözlemleyebileceği halde Tuzla'ya dair herhangi bir misyon yüklenmiyor o dönemde.

Çalışma Bakanlığı'nın resmî rakamlarına göre, Dok-Gemi-İş'in üye sayısı 6874'tür ve resmî istihdam rakamına oranlandığında bu sendika, sektördeki işçilerin % 36,22'sini bünyesinde örgütlemiş gibi gözükmektedir.[61] Bu üye işçilerin hepsi, tersanedeki istihdamın yaklaşık 1/10'unu teşkil eden kadrolu işçilerdir. Dok-Gemi-İş'in tersane işçilerinin ezici bir çoğunluğuna dair ne örgütleme faaliyeti, ne de aslen taşeron işçilerin maruz kaldığı iş kazalarına dair[62] yüklen-

57 Dok-Gemi-İş'in 36. Olağan Merkez Genel Kurulu için hazırlattığı sinevizyon, sarı sendikacılığın kültürel kodlarını çok çarpıcı bir şekilde derlemektedir: http://www.youtube.com/watch?v=XQmPMcwt-J4&feature=related ve http://www.youtube.com/watch?v=3ShGjOrDUeA&feature=related

58 www.youtube.com/watch?v=18FfHHU64sw, aynı Kurul'da Metin Kalkavan'ın yaptığı konuşma.

59 http://www.musiad.org.tr/basinbultenleri/detay.asp?i=49

60 "Sendikacılar siyasete yoğun ilgi gösterdi", *Zaman*, 24 Ağustos 2002, http://www.zaman.com.tr/2002/08/24/ekonomi/h9.htm, "Çalışan temsilcileri vekilliğe soyundu", *Yeni Şafak*, 30 Ağustos 2002, http://www.yenisafak.com.tr/p3.html.

61 http://www.csgb.gov.tr/article.php?category_id=50&article_id=475

62 2000'den beri Türkiye'deki tersanelerde ölen ve Limter-İş tarafından kayıt altına alınabilen 75 tersane çalışanından yalnızca biri kadrolu işçi, biri mühendis, biri taşeron firma sahibi, kalanların hepsi taşeron işçidir. Mayıs 2007'de Çeksan Tersanesi'nde ölü bulunan kadrolu işçi Sadi Üstünbaş, Dok-Gemi-İş Sendikası'na üye olmasına rağmen, bu ölüm duyulmamış, zamanında

diği bir misyon vardır. Kağıt üzerinde %10 barajını aşan, işveren davetleri ile de %51 işyeri barajlarından atlatılan sendikanın toplu iş sözleşmesi yetkisini haizliği üzerinden, "Tuzla'daki yetkili sendika" diye tanımlanmak ve tanıtılmak istenmesinin göz ardı ettiği işte tam da budur. Paradoksal olarak, Dok-Gemi-İş'in Tuzla'da –yöneticilerinin kendi ifadeleriyle– işveren davetleri üzerine imzaladıkları toplu iş sözleşmesi sayısı, Limter-İş sendikasının varlığına ve sınıf sendikacılığını temel alan eylemlerinin yoğunluğuna paralel olarak artmaktadır. Dok-Gemi-İş'in TBMM Tuzla Komisyonu'na 22 Mayıs 2008'de verdiği açıklamaya göre, sendika 33 işyeri ile toplu iş sözleşmesi imzalamış durumda (TBMM, 2008: 165). Bu beyanlar temel alındığında, sendikanın toplu iş sözleşme sayısında son üç ayda müthiş bir artış yaşandığı, bu üç ayın Limter-İş öncülüğünde yoğun eylemliliklerin yaşandığı döneme denk geldiği gözden kaçmıyor. Zira, Dok-Gemi-İş'in hali hazırdaki Genel Başkanı Necip Nalbantoğlu, TBMM'nin "Tuzla Tersaneler Bölgesi'nde İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Önlemlerinin Yetersizliği ile İlgili İddialar Hakkında" kurulan İnsan Hakları Alt Komisyonu'na Şubat ayında yaptığı açıklamada toplu iş sözleşme sayısını 22 olarak vermiş, toplu iş sözleşme pratiğinin ayrıntılarına girdiğinde ise, Tuzla'da İş Kanunu hükümlerini by-pass etmek için işverenlerce yaygın olarak uygulanan (işletmeyi bölmek) taktiğini –istemeden de olsa– dillendirmişti:

> [Dok-Gemi-İş Sendikası Yöneticileri] Sektörde çalışan işçilerin hemen hepsinin sigortalı olduğunu, ancak bazı işçilerin sigortalarının ödenmediği şeklinde duyumlar aldıklarını, işçilerin sigortalı olup olmadığı konusunda herhangi bir çalışmaları olmadığını, ancak örgütlü oldukları 22 iş yerinde hiçbir işçinin sigortasız çalışmadığını, bu 22 işyerinin 15'inin tersane, 7 tanesinin tersanelerin alt işyerleri olduğunu, bu 7 iş yerinin taşeron değil tersanelerin alt işyerleri olduğunu, örneğin Toras tersanesi adlı bir firmanın başka bir tersanenin alt işyeri olduğunu, tersanelerin kendi işyerlerinde alt işyerleri kurmalarının nedeninin çalışan işçi sayısının 49'u geçmemesi olduğunu, işyerlerinin 49 işçiyi geçtikleri takdirde eski hükümlü, terör mağduru, özürlü işçi ve hekim çalıştırmak zorunda olduklarını, bu yüzden alt işyeri kurduklarını, tersanelerin bu işçileri çalıştırmak zorunda kalmamak için alt işyerlerine bölündüğünü vurgulamışlardır (TBMM Tuzla İnsan Hakları Alt Komisyonu, 2008: 13).

Dok-Gemi-İş Sendikası, seri iş kazalarının geniş kamuoyunda uyandırdığı infial ve Limter-İş'in sahadaki eylemleri arttığı zaman, tam anlamıyla işverenin uzantı sendikası haline gelmiştir.[63] Neredeyse tüm gemi inşa sanayi Tuzla'day-

---

SSK'ya bildirim yapılmamış ve ailesi 2008 süreci içerisinde Limter-İş ile bağlantı kurarak bu sebebi tespit edilemeyen iş kazasına dair bilgi vermiştir. "Gizli kalan ölüm", *Milliyet*, 23 Şubat 2008, http://www.milliyet.com.tr/2008/02/23/guncel/axgun02.html

63 "İşveren uzantısı sendika" diyerek, sistematik olarak sınıf çıkarlarını örgütleyen gemi inşa sanayicilerin, lobicilik faaliyetlerinde kullandıkları argümanlarına, Dok-Gemi-İş tarafından kendilerinden daha da militan bir şekilde sahip çıkıldığının altını çizmek istedik. Genel Başkan N. Nalbantoğlu, sendikacılığın misyonunu tanımladığı şu ifadede, içinde bir kere bile "işçi kelimesi" geçmeyecek kadar pür bir "milli kalkınmaya" vurgu yapmaktadır: "Sendikacılık çileli bir

ken, sendika merkezi hâlâ Haliç'te olan, kadrolu-taşeron işçi çifte standardını yeniden üreten ve meşrulaştıran, taşeron işçilere yönelik herhangi bir örgütleme faaliyeti olmayan, iş kazaları konusundaki kamuoyu baskısını azaltmak için "işçi katılımı tuluatında" verili bir senaryoyu oynayan Dok-Gemi-İş, kendi konfederasyonundaki bazı sendikalardan bile bu tavrı nedeniyle tepki görmüştür. Özellikle GİSBİR ve Dok-Gemi-İş'in Selah Tersanesi'nin Çalışma Bakanlığı'nca kapatılması akabinde, kapatmaya karşı yaptıkları ortak yürüyüş sendikal faaliyetler spektrumuna yeni bir deneyim kattı. Yürüyüşün sloganları şunlardı: "Limter-İş Tuzla'da sana mama yok!, Bölücüler dışarı!, Ekmekle oynanmaz, Tersane kapatılmaz!, Tuzla Ekmek Kapısı!".[64] İş kazaları karşısındaki sistematik sessizliğin üstüne gelen bu "ortak yürüyüş", gene Türk-İş'e bağlı Petrol-İş Sendikası tarafından açıkça eleştiriliyordu: "Bu konuda sesini yükselten ve kamuoyu oluşturan tek sendika olan kardeş Limter-İş sendikasının mücadelesini desteklediğimizi beyan ediyoruz". Dok-Gemi-İş'in sendikal faaliyetlerine, hâlâ sendikal faaliyet denebilmesinin zemininde 1980 darbesi ile ani ve iradi bir şekilde sermayeden ve devletten bağımsız sendikal hareketin belinin kırılması da yatıyor.

İş kazaları ile gündeme gelen Tuzla'daki en belirleyici işçi örgütü olan Limter-İş Sendikasına geldiğimizde, ilk verilmesi gereken bilgi taşeron işçilere yönelik örgütlenme yürütmesidir. 1976'da kurulan, 1980'de kapatılan ve DİSK'in tekrar açılmasıyla 1992'de Tuzla'da tekrar faaliyete geçen bu sendika, doğrudan özel sektörün gemi inşa sanayiinin taşıyıcısı olduğu ve taşeronlu birikimi kural olarak yerleştirdiği dönemde örgütlenme faaliyetine başlıyor. 1994'te işkolu barajını aşarak "yetkili" kabul edilen sendikanın karşısında binlerle ifade edilen işletme sayısına bölünmüş bir işçi kitlesi var. Açıkça sınıf sendikacılığını şiar edindiğini ifade eden Limter-İş, iş kazaları, gemi sökümüne yollanan asbestli gemiler,[65] yevmiyeleri ödemeden kaçan taşeronlar, sendikal faaliyet nedeniyle işten çıkarmalar gibi konularda sürekli eylemler düzenliyor. Son süreçte ise, Tuzla'daki iş kazalarının görünür olması, bu konuya müdahil olup, bilgi derleyecek bir meslekler-arası komisyonun kurulması (Tuzla Tersaneler Bölgesi İz-

---

meslektir. Ancak ideali olanların işidir. Bizim idealimiz dünya gemi inşaa sektöründe en ön sıraya taşımaktır. Çünkü gerçekten biz biliyor ve inanıyoruz ki, TÜRKİYE, okullarıyla, tersaneleriyle, limanlarıyla, en önemlisi inancıyla, en ileri bir denizci ülke olabilecek kabiliyettedir ve biz bunu başarıyoruz ve başarmaya devam edeceğiz", Dok-Gemi-İş Sinevizyonu, Haziran 2007, http://www.youtube.com/watch?v=3ShGjOrDUeA&feature=related

64 "Sendikalar Tuzla'da birbirine düştü", NTV Haber, 23 Mayıs 2008, http://www.ntvmsnbc.com/news/447545.asp

65 Sendikanın 1992'de tekrar açıldıktan sonra adını duyurduğu ilk eylem Greenpeace ile birlikte, 1993-1994 yıllarında bünyesinde asbest plakaları bulunan United States adında ABD bandıralı bir geminin sökümünün engellenmesi için yürütülen kampanyadır. Sendika, 2006'da İzmir'de OTOPAN adlı Hollanda bandıralı ve 60 ton brüt asbest barındırdığı ifade edilen bir geminin, söküme alınmadan geri yollanması için yerel meslek ve çevre örgütleri ile "Tehlikeli Gemi Söküm Önleme Girişimi'nin" kuruluşunda bulunmuş ve gemi bu muhalefet sonucunda geri yollanmıştır, "Asbestli Otopan Aliağa'ya Gelmesin", *Radikal*, 16 Ağustos 2006, http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=195911

leme ve İnceleme Komisyonu), Meclis'te "tersane işçisinin yaşam hakkı ekseninde" milletvekili katılımıyla eylem düzenlenmesi, fiilî grevler gibi eylemlerin motoru konumunda. Sendikanın bu fiilî gücünün üye sayısı ve resmî yetki bağlamında henüz bir karşılığı yok: Limter-İş'in, 2005 yılından itibaren % 10 işkolu barajının altında kaldığı için, toplu sözleşme ve grev hakkı yok. 2008 Temmuz itibariyle resmî kayıtlara göre 1325 kayıtlı üye ile sektörün % 6,98'ini bünyesinde barındırıyor.[66] Yeniden kurulduğu 1992 yılından bu yana Çalışma Bakanlığı ve diğer kamusal otoritelerin sorumluluk alanında olan iş kazalarının kayıt altına alınmasını, bu "yetkisiz" ama müdahil sendika sağlıyor. Şu anki yöneticileri halen işçilik deneyiminden uzaklaşmamış, (işten atılmadıkları dönemlerde) bilfiil tersane işi ile geçinen ve sosyalist düşüncede olduklarını açıkça beyan eden işçilerden oluşan Limter-İş Sendikası'nın deneyimlerinden öğrenilecek bir sendikal ve sınıfsal muhalefet oluşmuş durumda. 2007 öncesinde de var olan, fakat son bir sene içerisinde kamuoyu ilgisine mazhar olan, seri haline gelen iş kazaları karşısında, "yaşam hakkı" gibi geniş kesimlere ulaşabilen/ulaşabilecek bir dert ekseninde yoğunlaşmış bu muhalefetin taşıyıcısı olarak Limter-İş, genelde, meslek odaları ve sendikaları birbirine yaklaştıran Genel Sağlık Sigortası Yasası'na karşı kurulan ittifaktan da beslenmektedir (Odman, 2008a: 24).

Limter-İş'li sendikacılar, sendikal faaliyet anlayışlarını, "kendi içinde ayrı bir devlet" diye tanımladıkları Tuzla Tersaneler Bölgesi için tek gerçekçi eylem tarzı olarak öne çıkardıkları "fiilî-meşru" eylem tarzı olarak tanımlıyorlar. Yasaların muktedirler tarafından yapıldığı, buna rağmen bile tam olarak uygulanmadığı, örgütlenme özgürlüğünün darbe döneminden kalan meşru görmedikleri barajlara ve bölünmüş iş örgütlenmesine takıldığı bir sektörde, bu eylem tarzını sınıfsal sendikal faaliyetin olmazsa olmazı olarak görüyorlar.[67]

Limter-İş bu hatta geçen sene içerisinde iş kazalarına karşı iki adet fiilî grev düzenledi. Birincisi, DİSK'in iş kazalarına karşı Tuzla'da yapacağı 24 saatlik nöbeti genişleterek, iki gün süren (27-28 Şubat) fiilî grev idi. İki günlük tersane grevi, "resmî bir grev" olmasına rağmen, geniş kamuoyu ile birlikte, DİSK, Türk-İş'e bağlı pek çok muhalif sendika, TMMOB, TTB, bazı barolar gibi meslek örgütlerinin, ÖDP, DTP, CHP ve DSP gibi siyasi partilerin, üniversite öğrencilerinin, sivil toplum örgütlerinin de desteğini aldı, basının ilgisini kazandı. Geniş bir destekle gerçekleştirilen bu eylemlerin sonunda, ilk aşamada mevcut İş Yasası'nın Tuzla'da uygulanması talebini GİSBİR nezdinde bu sefer kitle desteğiyle öne sürdü. Bu "fiilî eylem" stratejisi, Limter-İş'in artık Çalışma Bakanlığı, GİSBİR ve Dok-Gemi-İş'in oturduğu masalara davet edilmediği şu

66 http://www.csgb.gov.tr/article.php?category_id=50&article_id=475

67 Limter-İş Sendikası Genel Sekreteri Kanber Saygılı'nın 16 Haziran 2008 fiilî grevine dair ilkesel ve güncel değerlendirmeleri için, "16 Haziran grevimiz işçi sınıfımızın ve ezilenlerin yolunu aydınlatıyor", http://www.limteris.net/haber/haber_detay.asp?haberID=281, 23 Haziran 2008.

süreçte[68] sendikal muhalefet açısından anlamlı bir süreç yarattı. Bu süreç, Tuzla'daki işçilerin çoğunluğunu oluşturan taşeron işçilerin çalışma koşullarının dönüştürülmesi için atılacak adımların tanımlanması ve uygulanmasında, doğru "işçi muhatabı" konusunda davet bekleyen bir tutumdan çok, "doğrudan masaya oturma hakkını alan" bir tutumu göstermesi açısından sonuçları dikkatle takip edilmesi gereken bir deneyim oldu. Yaşanan gelişmelerin ardından işçi sınıfının lehine yapısal bir adım atılmaması temellendirmesiyle ikinci fiilî grevi, 16 Haziran eylemini gerçekleştirdi.

Kısa vadeli kazanımlar olarak görülecek noktalar, yüzeysel de olsa işçi sağlığı ve güvenliğine dair bazı iyileştirmelere gidilmesi, bazı tersanelerde çalışma saatlerinin düşürülmesi, kişisel koruyucu donanımların daha sistematik sağlanması oldu. Sonuçları henüz görülemeyecek olan ise, işçi hakları ve güvencelerine dair sınıfsal perspektifle ifade edilmiş taleplerin sahada yüksek sesle ifade edilebilir olmasıydı. Bu sürecin önemli noktalarından biri, daha önce tamamen birbiriyle bağlantısı kopuk olan yakınını tersanelerde kaybetmiş ailelerin ilk defa biraraya gelmesini sağlamış olmasıdır. Özellikle Şubat 2008'den sonra seri iş kazalarında ölen tersane işçilerinin ailelerinin sesleri, tersane işçilerinin sorunları ve Tuzla Tersaneler Bölgesi'ndeki kuralsızlıklar gündemden inmedi. Çoğu zaman adli, istisnai ve sansasyonel tatlar bırakan başlıklar altında olsa da, gazetelerin ilk sayfalarında daha önce gemi inşa sanayiinin başarıları yanında yer bulamayan tersane işçileri, ölümleri üzerinden yer buldular. Ölümler üzerinden, Tuzla'daki hayat ve çalışma koşulları ve bunların Türkiye genelinde nereye oturduğu da tartışılır oldu.

Tersanelerdeki sağlıksız ve öldürücü çalışma koşulları medyada daha fazla yer buldukça ve kamuoyu baskısı arttıkça, daha önce aynı iş güvenliği ihmallerinden dolayı Çalışma Bakanlığı tarafından cüzi cezalar kesilen tersanelere, ardı ardına kısmi ve tamamen kapatma cezaları verilmeye başlandı. Bu kapatmaların, işverenlerin canını yakmakla beraber, işçiyi de işsizlikle disipline etmek gibi bir sonucu olduğuna, bu açıdan fiilî olarak sermaye sınıfının elindeki grev karşıtı araçlardan biri olan lokavta benzer bir etki yarattığına da burada değinmek gerek. Bu, aynı Limter-İş'in sınıfsal muhalefeti artırması üzerine, Dok-Gemi-İş'in toplu iş sözleşmesi yapmak için işverenlerden aldığı davetleri artırmasına benzeyen paradoksal bir etki.

Mücadele mekânı olarak havzada bu kadar parçalanmışlık söz konusu iken, uluslararası ve ulusal sendikalar, meslek örgütleri, demokratik kitle örgütleri, üniversiteler ile kurulan dayanışmanın şeklinden de burada bahsetmek gerekiyor. Limter-İş Sendikası, bu dayanışmanın ortak derdini, Tuzla'nın neo-liberal kapitalizmin yarattığı güvencesiz iş koşulları ve bunların insan hayatına etkileri açısından bir sembol olması üzerinden açıkladı. Her ölümlü iş kazasıyla

68 Meral Tamer, "Sayın Çelik, Tuzla'daki bütün işçilerin bakanı değil mi?", *Milliyet*, 4 Mart 2008, http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=15703

alevlenen bu dayanışma eylemlerinin uzun vadede ortak dert ekseninde derinleşmeyi getirip getirmeyeceği tabii ki henüz belli değil. Fakat ilk desteklerin somut ve aciliyet taşıyan bir duruma müdahil olmanın sorumluluğuyla atıldığı, bu anlamda önceden çok "formalize" olmadığını ifade etmek gerekiyor.

DİSK'e bağlı pek çok sendika, Türk-iş'e bağlı bazı sendikalar (özellikle Hava-İş, Petrol-İş ve Harb-iş Anadolu Şubesi), KESK, TMMOB'a bağlı oda ve kurullar, TTB özellikle Kocaeli ve İstanbul Odaları, Baro, SSGSS Yasası karşıtı eylem sürecinde biraraya gelmiş sendikalar ve diğer örgütler, Uluslararası Metal Federasyonu (IMF), Avrupa Metal İşçileri Federasyonu (EMF), onlara bağlı olan ve olmayan pek çok başka sendika Limter-İş'e açık ve aktif destek verdi.

Tuzla'ya uluslararası sendika ve federasyonların desteği, "iç düşmanlar ve dış mihraklar" söylemine sarılan devlet-işveren-Dok-Gemi-İş Sendikası cephesi tarafından dolaylı ve doğrudan işlendi. Sanayi Bakanı ve Dok-Gemi-İş Sendikası özelinde yukarıda alıntıladığınız söylemin en uçtaki örneğini, iş güvenliğini tehlikeye atan eksiklikler ve tedbirsizlikler görüldüğü için beş gün kapatılan Selah Tersanesinin sahibi Erkan Selah gösterdi: "Gemicilik baba mesleği. 1954 yılından bu yana tersanecilik yapıyoruz. Tersanemizin kapatılmasının nedeni basının yargısız infaz niteliğindeki haberleri ve bölücü örgütün propagandasını yapan sendikadır".[69]

Sınıf sendikacılığının politik kavramları ile yürütülen mücadele, sermayenin çıkarlarına dokunacak bir tehdit halini aldığı anda sermaye ve siyasi iktidar, 1980 darbe sürecinin kalıntısı olan ve Güneydoğu'daki "düşük yoğunluklu savaş" ile iyice pekişen bir reflekse sarılıyor. Politik repertuara iyice kazınan, bölücü, ajan, dış mihrak ve terörist gibi kodlar, sınıfsal bir muhalefet içinde bulunanlara gerek ima yoluyla, gerekse de doğrudan yapıştırılarak, söylem ve mücadele alanı, "işveren ile işçi arasında çelişkiye delalet eden şeylerden" arındırılmaya çalışılıyor.

Kamuoyu baskısı arttığı zamanlarda daha çok havza dışına yönelik geliştirilen bu "etiketleme" refleksinin, Tuzla işçisine çok daha yoğun bir baskı ile yansıdığını tahmin etmek zor değil. Katmanlaşma sürecinde hemşerilik ağlarının önemine ve Tuzla'daki emek örgütlenmesi içerisinde kendini yeniden üretme gücüne değinmiştik. İşçileri biraraya getiren diğer bir çerçeve de din. Sınıfların olmadığı din kardeşliği söylemi ile örülen dinsel ağlar, daha derin, eski ve meşru bir kültür alanından beslendiği için çok güçlüler, fakat ne verililer, ne de kendiliğinden bir "iş barışı" yaratıyorlar. Dinsel ağların işverenlerce aktif olarak "iş barışının" garantörü olarak örüldüğünün en çarpıcı örneklerinden biri, Tuzla'nın en büyük tersanesi olan Kalkavan ailesine ait Sedef Tersanesi'nde (Tuzla'daki alan darlığına rağmen) bir mescit bulunmasıdır.[70] Ayrıca cuma

69 "Tersane Sahibi Suçluyu Buldu: Teröristler", *Vatan*, 23 Mayıs 2008, http://www.gazetehayat.com/haber/Tersane-sahibi-sucluyu-buldu-Teroristler/52586

70 Kalkavan ailesinin armatör ayağının temsilcisi olan (Büyük Ağabey) İhsan Kalkavan, Nur Cema-

günleri, personel servislerinden bazıları en yakındaki camiye işçi taşırlar. Cuma günü öğle vakti tersane işçileri bu camileri doldururlar ve patronu, taşeronu, yöneticisi ile omuz omuza secdeye durarak namaz kılarlar. Cuma namazı, hem işçiye dünyevi çilesinin karşılığını öbür dünyada bulacağı inancını verip, hem de eşitlik sanrısı ile her gün deneyimlenen sınıf çelişkilerinin (20'yi bulan çalışma saatleri, üretimi hızlandırmanın baskısı, sigorta usulsüzlükleri, güvencesiz çalışma, yaratılan ücret rekabeti vs.) üzerini örter. Böylece sermaye, işçi üzerindeki denetimini artırarak kendini yeniden üretmenin ve giderek daha da hızlı üretmenin koşullarını yaratırken, işçi sınıfı için de aşağıya doğru katmanlaşmanın ve nöbetleşe ezilmenin ön koşulları pekişir.

Bu hemşerilik ile iç içe geçmiş dinî bağlar, çoğu önlerini görmeyi ve hayatlarını ellerine almayı engelleyen bir güvencesizlik içinde çalışan işçilerin gündelik hayatlarında, hem akıl sağlıklarını korumak hem de ayakta kalabilmek için yaşadıkları ortamı anlamlandırmalarının yollarından en önemlileri olarak öne çıkıyor. Mümkün olduğu kadar değişmeyen referans çerçeveleri içinde (din ve hemşerilik) dokunulmadan anlamlandırılması gereken birçok sorun vardır: işsizlikle işçilik arasında sürekli yaşayan git-geller, iş kazasında canını verme ya da çalışmaz duruma düşme riskini doğrudan hissetmek, iş saatlerinin uzunluğu ve yoğun ritmi nedeniyle sosyal bağların zayıflaması, bu tekdüzeliğin yarattığı gerilimler, ücret rekabeti, yevmiyesini alamama, alınan yevmiyenin sürekli artan kiraya ve ev masraflarına yetmemesi endişesi, sürekli çoğalan ihtiyaç nesneleri ve reklamlarla arzuları yaratılan metalara ulaşamama... Tuzla'da bu sorunlar alanına ulaşacak bir sınıfsal örgütlenmenin önünde, darbelerle sertleşmiş, sosyal duyargaları zayıflamış ve iç duvarları daha az geçirgenleşmiş profesyonel örgütçülük dili de durmaktadır.

Limter-İş'li sendikacıların, bu profesyonel örgütçülük dilini içermelerine rağmen, yalnızca bu profesyonel örgütçülük dili içerisinde kalmayan, Tuzla'daki gündelik ve çalışma hayatını birebir deneyimlemekten gelen sahici bir dile de sahip olmaları ve sektörün olduğu mekânda adım adım oluşturdukları –eksiği fazlasıyla, fakat kesinlikle tutarlı– direngen sendikal mücadele çizgisi burada anlam kazanmaktadır. Bu sendikacıların, yıllardır kamuoyu ilgisi olmadan ve onu doğrudan amaçlamadan, iş kazalarına dikkat çekmeye çalışmaları, konunun uzmanlarıyla sektördeki çalışma hayatı ile ilgili, çalışanlar perspektifinden bilgi üretecek bağlar kurup, bu bilgileri kayıt altına almaları, aynı koşulları yaşadıkları, aynı yerlerde çalıştıkları işçilere yaklaşırken aynı dilden konuşmaları Limter-İş'in en büyük gücüdür. Bu güç ile Limter-İş ön plana çıktıkça, da-

atinin Lideri Fethullah Gülen'e yakınlığı ve Gülen Okullarını finanse etmesiyle tanınıyor. Bu küresel çaptaki ticaret ve politik ağ ile, AKP'nin taşıyıcısı olduğu liberal-muhafazakâr ortam karşılıklı birbirini beslemektedir. Aynı zamanda bu sermaye grubu ile devlet mercilerinin ideolojik olarak işçi sınıfı ve sınıf mücadelesi karşısında takındıkları ortak tavra dair de başka bir emaredir, http://www.lisem.net/2008/05/05/fethullah-gulen-okullari-new-york-timesta-gazete-okullara-destek-veren-ihsan-kalkavani-konusturdu.

ha önce kayıt altına alınmamış ölümlü iş kazalarının geriye dönük kaydı yapılabilmekte, somut talepler daha sesli dillendirilmekte, hemen gerçekleşemese bile hak ve örgütlenmeye dair kavramlar alanda yer bulmakta, belleklere iz bırakmaktadır. Bu diğer dezavantajları dengeleyen bir güçtür: Her ne kadar istihdam bin bir parçaya bölünmüş olsa da, neredeyse tüm işkolunun tek bir mekânda, Tuzla Havzası'nda yoğunlaşmış olması da, bu mekânsal deneyim bütünlüğünün soyut siyasî söylem döngülerine girip de sünmeden, yerelde, yerinde siyasileştirilebilme potansiyelini artırmaktadır.

Tuzla'da işçi örgütlenmeleri konusunda son değineceğimiz nokta, çeşitli sol örgütlenmelerin havzada dernek, komite, komisyon adı altındaki birbirinden ve Limter-İş'ten kopuk ve çoğu zaman da hasmâne bir tarzda gerçekleştirdikleri gruplaşmalardır. Bazılarının adı medyada daha sık duyuluyor, bazılarının ismi bölgede çalışma yürütenler tarafından bile bilinmiyor.

Alanı tanımlamak için bu gruplardan, yalnızca birine değineceğiz: Ücretlerini alamayan işçilerle yaptıkları eylemler üzerinden medyada adını sıkça duyduğumuz, Tersane İşçileri Birliği Derneği (TİB-DER) henüz 2006 sonunda kurulmuş. Dernek, son süreçte iş kazalarına dair Taksim ve Tuzla'da yaptığı açıklamalar ve Ağustos 2007'de (Limter-İş'in önayak olduğuna benzer) bir komisyon kurma girişimi ile gündeme geldi. Yayınlarında sert bir "sınıf mücadelesi" dilini kullansa da, kurucu üyelerinin kökenleri itibarı ile fiilen daha çok Urfalı Arap işçiler (en kötü çalışma koşulları nöbetini devralan grup) arasında örgütleniyor. "Katil GİSBİR" sloganı ile sermayenin tepkisini, sık sık maruz kaldıkları doğrudan polis şiddeti ile medyanın ilgisini çekiyor. Örgütler arası ilkesel olduğu savunulan farklar ve rekabet yüzünden, Limter-İş Sendikası ile çatışmalı bir geçmişi var. Tuzla'daki işçilerin memleket ve cemaatler olarak bölünmüşlüğünü neredeyse birebir yansıtan bu gruplaşmalar, kendi niyetlerinden bağımsız ve çoğu zaman da tersine, Tuzla'daki mekânsal deneyim bütünlüğünü bölüyor. Bu bölünmüş görüntü ise geçim gailesi ve gündelik hayatta bombardımanı altında bırakıldığımız ("sendika, bölücülük, teröristlik yapıyor!" gibi) ideolojik kalıplar içine gömülmüş taşeron işçilerin, örgütlenmeden duyduğu korkuyu ve güvensizliği artırıyor.

Tuzla neyin sembolü oldu? Ortak dertler ve ortak dayanılan sınırlar

Son olarak son bir senelik süreçte Tuzla'yı gündeme sokan ve sembol haline getiren iş kazalarının, sınıf çelişkilerini dillendirebilen, "herkesin aynı gemide olmadığını", "milli kalkınma lafzının" sınıfsal olduğunu deşifre edebilen bir gücü ortaya çıkardığını savlayacağız. İş kazalarının geniş toplum kesimlerinde yarattığı infial ve öfkenin, ötekileştirici bir acımaya veya mesafe koyucu bir dayanışma aktivitesine dönüşmemesi için, iş kazalarına dair hassasiyetin, iş kazalarını ortaya çıkaran çelişkilerin yarattığı ortak dertler ve konumlar irdele-

nerek doğru hatta genelleştirilmesi, yani politize edilmesine devam etmek gerekiyor.

Tuzla meselesini, "bir işçinin (daha) kaza sonucu ölümü"'ne indirgeyen sistematik mekanizmaların ortaya koyulması işte bu yüzden önemli. Girişimci devlet içinde yeniden şekillenen, fakat yeni olmayan aydınlanmacı "her şeyin başı eğitim" ideolojisi, işlemek için "Türk insanına" dair özcü bir çıkarıma ihtiyaç duyuyor. İş kazalarını anlamlandırmak için çok değişik toplum katmanları tarafından dile getirilebilen "Türk insanının risk algılaması zayıf", "Türk insanının mentalitesi 'bana bir şey olmaz' diye işliyor", "Güvenlik kültürümüz yok" gibi "Yurdum insanı böyledir işte!" tadındaki sinik ve özcü yorumlar, olanı meşrulaştırıcı, sorumluluk alanlarını karartıcı, yapısal çözümlerden sermayeye ve devlete dokunanlarını hasır altı edici bir rol oynuyor. Kaza nedenleri karikatürleştirilirken, karikatürleşmenin arkasındaki sınıfsal tarafgirliğin üstü örtülüyor.

Hâlbuki Tuzla özelinde Limter-İş Sendikası etrafında örülen mücadele deneyimi, kapitalizmin sınırlarına dayanmış krizli halinden besleniyor ve bu hali besliyor. Kapitalizmin sınırı derken, tersanelerdeki büyümeye mukabil seri halini alan iş kazalarının, diğer sektörleri de birlikte düşünmeye imkân sağlayan, biyolojik ve mekânsal sınırlarla olan ilişkisinden bahsediyoruz. Türkiye gemi inşa sanayiinin daha fazla gelişmesi, yani dünyadan daha fazla pay kapması, rekabet edebilmesi, daha az maliyetle daha hızlı ve daha çok üretim mantığını gerektiriyor. Rekabet ise en az girdiyle, en az maliyetle daha fazla ve daha hızlı üretmek demek. Üretimin parçalara ayrılması ve her parçasının en az maliyetli olacak şekilde yeniden birleştirilmesi demek. Bu hız ve yoğunluğa malzemeler dayanabiliyor, ama insanlar uyum sağlayamıyor. İnsanları bu uyum sürecine adapte edebilecek sağlıklı koşulların da bir maliyeti var. Maliyet hesabını yapan kesim ile maliyet hesabının öznesi ve mağduru olan emeği ile geçinen kesimin çıkarlarının örtüşmediği tek yer kol emeği değil.

Burada ne sadece mavi yakalılardan, ne de mavi yakalılar arasından iş kazasına kurban gidenlerden bahsediyoruz. "Göz göre göre" oluşlarıyla acı, acı olduğu kadar da öfkeli örnekler teşkil eden, Bursa'da enformel tekstil atölyesinde yanan beş işçi kadın, Davutpaşa havai fişek atölyesindeki patlamada parçalananlar, kamyonla çalışacağı tarlaya ucuza taşınırken trafik kazasında ölen mevsimlik işçi-çocuklar, sektörün dağınıklığı ve örgütsüzlüğü nedeniyle çoğu kayıtsız kalan inşaat işçilerinin geçirdiği kazalar ve kot taşlayarak "beyaz ölüme" giden slikozis hastalarından bahsetmiyoruz sadece.[71] Daha geniş ortaklıklardan, ortak sınırlar ve dertlerden bahsediyoruz: Haftalık fiilî ortalama çalışma saati 60 saati geçen Türkiye'de bu kaderi paylaşan, klasik anlamında işçi sınıfına dahil etmeyeceğimiz geniş bir kitle var: senelik kontratlarla çalışan

71 İş kazaları ve meslek hastalıklarına dair Makine Mühendisleri Odası senelik raporlar yayınlamaktadır, bkz. MMO, 2008.

anlaşmalı öğretmenler, üniversite hocaları, dershane hocaları, onların eğittiği müstakbel üniversiteli işsizler, envai performans ölçümüne tâbi tutulan call-center çalışanları, yoğun bir stres altında seri kalp krizlerine maruz kalan vergi memurları, maaşları yetmediği için devlet hastaneleri ve özel muayenehaneler arasında mekik dokuyan doktorlar, maaşından kesinti yapılmaması için eve yemek servisini sıcak yapmak zorunda olan ve hız yapan kuryeciler, charter firmalarına kiralanan kim bilir üst üste kaç uçuş yapan pilotlar, kredi kartı borcu ödemek için taksicilik yapan öğretmen emeklileri, bakım işleri gittikçe kamusal hizmet niteliğinden çıktıkça bu işleri kendi hayatını kenara koyarak üstlenen anne, eş ve kız evlatlar, "kendi işini yaptığı sanrısıyla" gece-gündüz-hafta sonu demeden klimalı reklam bürosunun dört duvarından başkasını görmeyen "kreativler", zabıtadan kaçmak, taze çöpe ilk varan olmak için geceleri sokaklara inen kağıtçılar, serbest bölgelerde büyük markalar için çalışan kadınlar, mantar gibi çoğalan güvenlikli site ve alışveriş merkezleri girişinde saatlerce duran ve duran güvenlikçiler, belleğinde 2001 krizinin acı anısı ile iş arkadaşıyla rekabetin kızıştırdığı ortamda gece yarılarına kadar ofiste çalışmaya devam eden sigortacı ve bankacılar, ve hafta içi- hafta sonu ayrımı bilmeyen muhabirler... Bütün bu insanların Tuzla ile –haberlerini takip etmek dışında– derinden bir bağı olmasa bile en azından bir ilişkisi olduğunu söylüyoruz: Önünü tam anlamıyla göremeden, sıkıştırılmış ve uzatılmış çalışma saatlerine, verimlilik politikalarına maruz kalan, güvence hissini verecek örgütlenmeden yoksun çalışan nüfusun büyük kesiminden, "sermayesi ve serveti olmadan" aslen ücret ve maaş ile geçinenlerden, bağımlı çalışanlardan bahsediyor, bu bahisle bir "kader ortaklığı tasnifi" yapmış oluyoruz. Sınıf-landırıyoruz.

Farklı ağlar içinde kültürel olarak farklı farklı işlense de hızlandırılmış, yoğunlaştırılmış, uzatılmış ve bölünmüş üretime maruz kalanlar, sektörleri kesen, sınıfları kesen bir ortak dert içinde bulunuyorlar. Bir yandan artan, bir yandan da daha görünür olan meslek hastalıkları ve iş kazaları, anlamlandırma dünyalarımızı şekillendiren bireyselleştirilmiş risk, başarı ve rekabet anlayışı ve biyopolitikaların sınırlarını göstermek ve ortak dertlere işaret etmekte bir "yangın alarmı" görevi görebilirler. Klasik anlamda bir işçi sınıfı / proletarya arayışı yerine, piyasa tarafından portatif becerileri olması beklenen yeni prekaryanın farklı katmanlarda yaşam hissinin ve şartlarının nasıl ortaklaştığını sezmeye bizi yönlendirebilirler. Bernstein'ın ifade ettiği "düşük olasılıklı ancak büyük dram halini alan olaylara aşırı dikkat harcarken, rutin bir biçimde gerçekleşen olayları görmezden gelmemek için" (1996: 272), ölüm üzerinden hayat koşullarımızı düşünmek için, Tuzla'daki seri iş kazalarını adli veya istisnai bir vaka gibi algılamamak gerekiyor.

KAYNAKÇA

Akdemir, Nevra (2008) *Taşeronlu Birikim: Tuzla Tersaneler Bölgesinde Üretim İlişkilerinde Enformelleşme*, SAV Yayınları, İstanbul.

Bayramoğlu Sonay (2005) *Yönetişim Zihniyeti: Türkiye'de Üst Kurullar ve Siyasal İktidarın Dönüşümü*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Bernstein, Peter L. (1996) *Against the Gods: The Remarkable Story of Risk*, John Wiley and Sons Publishers.

Bietry, Pierre (1906) *Le socialisme et les Jaunes*, Plon-Nourrit, Paris.

Can, Ali (2002) *Bir Tersane Bir Hayat*, Gemi Mühendisleri Odası, İstanbul.

ÇSGB, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (2008) *Tersaneler ve Tuzla Gerçeği*, Ankara, http://www.calisma.gov.tr/images/editor/tuzla.pdf

— Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı İş Teftiş Kurulu Başkanlığı (2007) *Tersanelerde İş Sağlığı ve Güvenliği Teftiş Projesi Genel Değerlendirme Raporu*, İş Teftiş Kurulu Yayın no. 17, Nisan.

Devlet Planlama Teşkilatı (2001) *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Gemi İnşa Sanayi ve Rekabet Edebilirlik Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Ankara.

— (2006) *Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı Gemi İnşa Sanayi Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Ankara; http://ekutup.dpt.gov.tr/imalatsa/oik697.pdf

Dünya gazetesi, *Gemi İnşa Sanayi eki*, 31.10.2002.

Ercan, Fuat (2008) "Tuzla Tersanelerinden Hareketle Kapitalizmi Anlamak", *Özgür Düşün Dergisi*, 43, http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=18851

Gemi İnşa Sanayicileri Birliği (2004) "Gemi İnşa Sanayi İstatistik Bilgileri", *Gemi İnşa Sanayi Dergisi*, 8, Nisan-Haziran: 74-9.

Islamoğlu, Huricihan (2002) "Yeni Düzenlemeler ve Ekonomi-Politik: IMF Kaynaklı Kurumsal Reformlar ve Tütün Yasası", *Birikim*, 158.

Işık, Oğuz ve Melih Pınarcıoğlu (2001) *Nöbetleşe Yoksulluk: Sultanbeyli Örneği*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Makina Mühendisleri Odası (2008) *İş Sağlığı ve Güvenliği Oda Raporu*, Ankara.

Limter-İş Sendikası (2008) "Tuzla'da zaman-alan sıkışıklığında yalanlar ve gerçekler", 28 Eylül 2008, http://www.limteris.net/haber/haber_detay.asp?haberID=392

Odman, Aslı (2008a) "Tuzla'da İşçiler, Sermaye, Gemiler, Tersaneler: Kaydıra kaydıra nereye?", *İstanbul Dergisi*, 63: 20-25.

— (2008b) "Tuzla'da Göstermelik Tedbirler ve Söylemler Patladı", *Mühendis ve Makine*, 579 (Nisan): 44-48.

— (2008c) "Hak mücadelesi hukuku aşıyor", 9 Temmuz 2008, http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=18029

Özcan, Şeref (2008): "Tersane İşyerlerinde Mevcut Olan İş İlişkileri Bağlamında İş Sağlığı ve İş Güvenliği", *İş Müfettişleri Derneği II. Çalışma Yaşamı Kongresi Tebliğ Kitabı* içinde, 26-27 Nisan 2008, Ankara.

Sarı, Banu (2006): "Tersaneler Birleşmeli: Kemal Yardımcı ile söyleşi", *Marine & Commerce* Ağustos 2006: 62-3; http://www.marineandcommerce.com/files/MC0806_KemalYardimci.pdf

Strath, Bo (1987) *The Politics of De-industrialisation: The Contraction of the West European Shipbuilding Industry*, Croom Helm, New York.

TBMM Tuzla Meclis Araştırma Komisyonu (2008) *Gemi İnşa Sanayisindeki İş Güvenliği ve Çalışma Şartları Sorunlarının Araştırılarak Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Yazılan Rapor*, Temmuz 2008, Ankara, basılmamış.

— (2008) *Tuzla Tersaneler Bölgesindeki İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Önlemlerinin Yetersizliği ile İlgili İddialar Hakkında Alt Komisyon Raporu*, Mart 2008, Ankara, basılmamış, http://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhak/insanhaklari.htm

Tuzla Tersaneler Bölgesi İzleme ve İnceleme Komisyonu (2008) *Tuzla Tersaneler Bölgesi'ndeki Çalışma Koşulları ve Önlenebilir Seri İş Kazaları Hakkında Rapor*, İstanbul, online: www.paraketa.net/tuzla.pdf

Yazıcı, Mustafa (2008) "Tersanelerde İş Sağlığı ve Güvenliği" *Mühendis ve Makine*, 583 (Ağustos): 21-30.

Türkiye işçi sınıfı oluşumunun sessiz yılları: 1950'ler*

*Hakan Koçak***

> – Okumuşsunuzdur, dedi, Ankara'da bir şirketin işten çıkardığı 550 kişilik bir işçi yığını 3 Kasımda Çalışma Bakanlığı önünde gösteri yaptı. Sonra gülümsedi:
> – "Bu kadarcık mı?" demeyin sakın, dedi. Türkiye işçi sınıfının geçmişinde böyle nice olaylar var. Hem kocamanları. Bütün bu birikimlerin toplamı er geç ortaya konur bir gün. Finans kapitalin baş oyunudur bu. Geçmişimizden koparır bizi. İşçi sınıfının her yaptığı "ilk" diye yutturulur.
>
> (Vedat Türkali, *Bir Gün Tek Başına*, Milliyet Yayınları, 1975, s. 114)

Giriş

Türkiye'de işçi sınıfı oluşumunun izini sürerken 1950'lere bakmak birkaç açıdan önem taşır. Öncelikle Türkiye emek tarihi yazınında, 1950'li yılların deneyimini ihmal etmek, paranteze almak, küçümsemek yönünde yaygın bir eğilimin görüldüğü söylenmelidir (Koçak, 2008: 69). Bu eğilimin nedenleri ve sonuçları referans verdiğimiz yazımızda ayrıntılı biçimde değerlendirildiğinden burada konuya girilmeyecektir. Thompson, İngiliz emek tarihçiliğinde yalnızca başarılı olanların hatırlandığı, çıkmaz sokakların, yitirilmiş davaların ve kaybedenlerin kendilerinin hatırlanmadığı yaklaşım biçimini eleştirir (Thompson, 2004: 43). Emek tarihimizin 1950'ler okumaları da bu eleştiriyi fazlasıyla hakedecek örnekler içerir. Konuyu ayrıntılandırmadan; işçilerin öz-deneyimlerini

(*) Bu yazının oluşması sürecinde yaptığımız uzun, yararlı sohbetler ve Türkali'nin satırlarına dikkatimi çektiği için Sinan Yıldırmaz'a, bir kere daha yanımda olan Erdem Sözen'e, sabır ve özveriyle çalışmama destek olan eşim Döne Yalçın Koçak'a ve kendisini çok yorduğum sevgili Tanıl Bora'ya teşekkür ederim.

(**) Marmara Üniversitesi Çalışma Ekonomisi Bölümü ve Petrol-İş Sendikası.

merkeze alan yaklaşımların eksikliği ve Kemalizmin etkisinde kalan yukarıdan ve modernleşmeci tarih okumalarının, emek tarihimizde de gözlenen etkisinin altını çizmekle yetinelim. Dolayısıyla 1950'lere bakmak emek tarihimizin yöntemsel meseleleriyle hesaplaşmak için uygun –hatta gerekli– bir seçim olarak görünmektedir. 50'li yıllar işçi sınıfı tarihi, önceki dönemlerden umutlu bir kopuşu ve 60'lar yükselişinin ilk birikimlerinin oluşumunu temsil eder. "Yitirilmiş davalar" ve "çıkmaz sokakları" da içeren; samimi arayışlar, kıymetli deneyimler ve özgüven sağlayıcı ilk küçük başarılarla da doludur. Öte yandan 1950'leri günümüzle benzerlikleri bağlamında çalışmak da bize geliştirici bir boyut sunabilir. Günümüz işçi hareketinin seyri, olayları, arayışları ve değerlendirilme biçimiyle 50'lerinki arasında benzerlikler vardır. O döneme ilişkin yapıldığı gibi günümüzün işçi hareketi dinamikleri için de; toptancı, genelleyici, yok sayıcı değerlendirmelerle sık sık karşılaşılır. Bizim çabamız Thompson'ın izinden giderek, işçi sınıfı hareketinin görünür, başarılı ve "büyük tarihlerde" yazılmadığı dönemlerini de ilgi ve analiz alanına sokmaktır. Aynı zamanda işçi hareketini, işçi sınıfı oluşum süreci içinde, sınıf çalışmaları yazınının bize sunduğu kavramsal araçlar ve kuramsal katkılar içinde değerlendirme yönünde bir denemeye girişmeyi de amaçlıyoruz.

İşçi sınıfının oluşumunu ancak uzunca bir tarihsel dönem içinde, süreklilikler ve düzenlilikler gösteren bir dizi toplumsal ilişkiyi gözlemleyerek ve analiz ederek anlayabileceğimiz yönündeki temel önerme E.P. Thompson'dan gelmiştir ve onun *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*'nda yaptığı tam da İngiliz işçi sınıfının uzun ergenliğe geçiş öyküsünü böyle bir bakışla anlatmaktır (Thompson, 2004). Thompson İngiliz işçi sınıfının oluşum öyküsünü; genel sendikaların geniş bir ölçeğe ulaştığı ve işçilerin ilk modern politik hareketi olan Chartist hareketin ortaya çıktığı 1830'ların başlarında bitirir. İşçi sınıfının oluşum sürecini belirleyen, yaygın kurumsal yapılar olarak sendikalar ve politikleşmiş bir işçi sınıfı hareketidir. Belirgin bir işçi sınıfı oluşumunun emarelerine ilişkin bu formülasyonun ilgili yazında genel kabul gördüğü söylenebilir.[1] İşçi sınıfınının oluşumunun güncel ve tarihsel dinamiklerini anlamaya çalışırken ona karakteristik özelliklerini de kazandıran oluşum tarihini dikkatle analiz etmenin ve bu tarihi işçilerin öznesi oldukları, onların kendilerini içinde buldukları iktisadi ve siyasal koşulların çizdiği sınırlar içinde ama, kendi başarılı ve başarısız deneyimleriyle oluşturdukları bir süreç olarak okumanın gerekliliği bize, en başta Thompson tarafından öğretilmiştir. Thompson'ın öyküsünün finalinde ortaya çıkan ve işçi sınıfının oluştuğuna işaret eden kurumların, hareketlerin ve ilişkilerin önce eskinin içinde şekil-

1 Örneğin Wright'ın tanımlamasıyla sınıf oluşumu (class formation), sınıf yapısıyla sınıf mücadelesi arasındaki kritik bağı kuran ve farklı potansiyel versiyonları bulunan tanımlayıcı bir kategoridir ve tipik olarak da –enformel sosyal yapıların yanında– öncelikle formel örgütlerin varlığını (özellikle de siyasi parti ve sendikaları) gerektirir (Wright, 2000: 191).

lendiği, devri geçmekte olan toplumsal mekanizmaların, geleneklerin yardıma çağırıldığı, onların savunulduğu, sonralarıysa yeni oluşanın içinden, onun açtığı alanda yaratılan yeni bir bilinçle hareket edildiği görülür. Dolayısıyla Thompson bize, ilk anda birer tutuculuk, eski düzene bağlılık örneği gibi görülebilecek pekçok eylemin farklı bir okumasını sunar.

Thompson ve izleyicilerinin getirdikleri yöntemsel katkılar bu alanda izleyicisi hiç de az olmayan mekanik ve indirgemeci yaklaşımlara karşı hayati bir alternatif kavrayış yaratırlar. Örneğin Thompson'ın formülasyonu, Kuczyinski'nin: "Modern işçi sınıfı makinanın ürünüdür...üretici güçlerin evriminin sonucudur. Makinanın yaratmış olduğu bir şey; alet-makinanın bir yaratımıdır" (Kuczyinski, 1994: 37) biçimindeki tanımının tam anlamıyla yöntemsel karşıtıdır. Kuczyinski'nin yaklaşımı işçi sınıfı tarihini büyük ölçüde istatistiklerle ve salt fabrikayla sınırlandırdığı gibi üretim sürecinde zorunlu olarak biraraya gelen insanların, nasıl ortak tutumlar ve örgütlenmeler gerçekleştirdiklerini ve giderek toplumu dönüştürücü bir güç haline geldiklerini anlatmakta zorlanır. Oysa Thompson'ın yapmaya çalıştığı tam da budur. Ona göre işçi sınıfının oluşumu; fabrika sisteminin kendiliğinden doğuşu değil, ekonomik tarihin olduğu kadar siyasal ve kültürel tarihin de bir olgusudur. Sanayi devriminin etkileri farklılaşmamış bir insan hammaddesi üzerinde değil, "özgür doğmuş İngiliz'in" üzerinde işlemiştir. İşçi sınıfı oluşturulduğu kadar kendi kendini de oluşturmuştur (Thompson, 2004: 249).

Thompson'ın yapıtı, alana yaptığı ufuk açıcı yöntemsel katkının önemiyle dikkat çekerken, "kültürelcilik" ve "öznelcilik" eleştirilerine de uğramıştır. Gerçekten onun öyküsü –kuşkusuz İngiltere örneğinin özgüllüğünün de etkisiyle– büyük ölçüde bir kültürel dönüşüm tarihidir. Halk kültürü, popüler kültür, gelenekler gibi temalar onun anlatısında geniş bir yer kaplar. Diğer taraftan sanayi devriminin zorlu etkilerine maruz kalan işçilerin deneyimlerini, arayışlarını merkeze alan anlatısının nesnel belirleyicileri kimi zaman ihmal ettiği de söylenmiştir. Ona kültürelcilik eleştirisi getirenlerden birisi olan Ira Katznelson (Katznelson, 1986) sınıf oluşumuna dair daha kapsamlı ve her toplum için farklılıkları gözeten bir analiz çerçevesi önerir. Önerdiği özetle: ilkinde o toplumdaki kapitalist ekonominin genel gelişimini (temel yapı), ikincisinde işyerindeki sosyal ilişkileri ve işgücü piyasalarını (temel yapının aktüel düzeyde işyerinde ve ötesindeki işleyişi), üçüncü olarak sınıfların aynı eğilimlere sahip gruplar olarak şekillendiği bilişsel düzeyi ve dördüncü olarak kolektif hareketleri kapsayan dört düzeyli bir oluşum süreci kavrayışıdır (Katznelson, 1986: 14-22). Yazara göre sınıfın oluştuğundan söz edebilmek için bu dört düzeyde de varlığını gözlemek gerekir. Bu türden bir analiz sınıf oluşumunun nesnel ve öznel boyutlarını birbirleriyle ilişki içinde kavramayı kolaylaştırması bakımından avantaj sağlar. Biz çalışmamızda yazarın önerdiği analiz düzeylerinden, proleterlerin eğilimlerine ilişkin üçüncü ve kolektif hareketleri kapsayan dör-

düncü düzeyler üzerinde duracağız. Bunun, çalışmanın sınırlarını aşırı genişletmemek gibi teknik bir nedeni olduğu kadar, bundan öteye; az önce bahsettiğimiz emek tarihimizin sorun alanlarını göz önünde tutarsak, görece az işlenmiş bu düzeyleri çalışmanın gerekliliğiyle de bağı ortadadır.

Sınıfların oluşumunu anlamaya çalışırken, sınıflar arasındaki mücadeleyi çözümlemek öncelik taşır. Marx ve Engels'in; "tek tek bireyler, ancak başka bir sınıfa karşı ortak bir savaşım yürütmek zorunda oldukça bir sınıf meydana getirirler" (Marx ve Engels, 1992: 91) sözleriyle ifade ettikleri ve mikro düzeyde üretim noktasından makro düzeyde siyasi, ideolojik alana kadar her düzeyde, sürekli, eşitsiz biçimde gelişen, uzlaşmaz çelişkilerin ortaya çıkardığı ama çoğu kez kolayca görünür hale gelmeden de süren sınıflar arasındaki savaşım aynı zamanda sınıfları oluşturan temel dinamiktir. Przeworski'nin (Przeworski, 1977: 367) yorumuyla; sınıflar objektif pozisyonların sonucu olan benzersiz verili tarihsel aktörler değil, sınıf mücadelelerinin sonucu oluşan yapılardır. Aralıksız bir süreç olan sınıf oluşumunda sınıflar örgütlenir, dağılır ve yeniden örgütlenirler. Benzer bir vurguyu Göran Therborn da yapar: "sınıflar orijinal yapılarına kavuşmuş jeolojik oluşumlar olarak görülmemelidirler, devamlı oluşan, yeniden üretilen, yeniden şekillenen ve bozulan bir fenomen olarak anlaşılmalıdırlar" (Therborn, 1983: 39). Balibar bu süreci; bir "kitle ve sınıf" diyalektiği içinde tanımlar: "tarihsel olarak heterojen (ayrı özelliklerle imlenen) kitlelerin kesintisiz bir biçimde bir işçi sınıfına ya da işçi sınıfının art arda gelen görünüşlerine dönüşmesi ve sınıfsal duruma özgü kitleleşme biçimlerinin (kitle emeği, kitle kültürü, kitle hareketleri) bağıntılı gelişmesi (Balibar ve Wallerstein, 1993: 204).

Verili bir tarihsel kesitte aynı insanları örgütlemek için harekete geçen tarihsel aktörlerin her biri bunu kendi tanımladıkları kolektifler içinde yapmak için mücadele verirler (Prezeworski, 1977: 372). Sınıf mücadelelerinin yanısıra başka mücadele alanlarının da belirleyici olduğu karmaşık tarihsel süreçler içinde işçi sınıfının oluşması ancak proleter kitlelerin sınıfsal temelli kolektifler olarak örgütlenmeleriyle mümkün olabilir. Balibar (Balibar ve Wallerstein, 1993: 212) da geliştirdiği çözümlemenin sonunda: "işçi sınıfının az çok homojen bir sosyolojik durum temelinde değil sadece bir işçi hareketinin olduğu yerde varolduğunu kabul etmek gerektiği" sonucuna varır.[2] Prezeworski (1977) ideolojik ve politik mücadelelerin belirleyiciliğine dikkat çeker ve işçi sınıfını temsil eden bir sosyalist hareketin müdahalesinin gerekliliğine vurgu yapar.[3] Burada

2 Bu noktada Balibar'ın; işçi örgütlerinin, hiçbir zaman işçi hareketinin bütününü temsil etmemiş oldukları gibi onunla dönem dönem çelişmek durumunda kaldıkları ve bunun yarattığı çelişkilerin de işçi hareketinin kendisini mevcut örgütlenme biçimlerine ve pratiklerine karşı yeniden kurmak durumunda bıraktığı şeklindeki kıymetli saptamalarını da hatırlamak gerekir.

3 Yazara göre sosyalist güçler sınıf oluşumuna kapitalizmin yapısı ve gelişimine dair bir teoriyle dahil olurlar ve işçileri diğer sınıflar karşısında kendi sınıf partilerinin seçmenleri olarak örgütlerler. Prezeworski'nin parti ve seçimlere aşırı vurgu yapan yaklaşımının indirgemeci bir yanı olduğunu göz önünde bulundurmak gerekir.

Thompson'ın sınıf oluşumu tanımlamasından uzaklaşır gibi oluruz. Ancak daha dikkatli bir bakışla durumun tam böyle olmadığı görülür. Çünkü andığımız yazarlar bir anlamda Thompson'ın öyküsünü sonlandırdığı yerden devam etmektedirler. Onların analizi, Thompson'da kurumları ve politik hareketleri ile kendilerini bir sınıf olarak örgütlemeye başlayan kitlelerin sonraki aşamalarda –devam eden ucu açık oluşum sürecinde– farklılaşan koşullarda nasıl bir yapılanma içinde olduklarıyla ilgilidir. Artık sınıf oluşum sürecinin genel ağırlık merkezi, kültürel alandan siyasete ve kendiliğindencilikten iradi siyasi müdahalelere doğru kaymaktadır. Thompson'ın oluşumlarının uzun tarihini bize anlattığı yapılar (genel sendikalar ve politik işçi hareketleri) bir kez ortaya çıkınca bundan sonra artık işçi sınıfının kuruluşunun başlıca koşulu haline de gelirler. Bir anlamda bundan sonra onların oluşumundan değil, onlar yoluyla işçi sınıfının oluşumundan söz etmek gerekir.

Therborn'un (Therborn, 1983: 39) analizinin temelinde yer alan "kapasite" kavramı bu noktada önemli bir açılım sağlar. Yazar, Thompson'ın sınıf oluşumunu büyük ölçüde öz-bilincin gelişimiyle özdeşleştiren öznelci/kültürel yaklaşımına karşı, somut örgütsel güç ve iktisadi konumun önemine dikkat çeker. İçsel (sınıfların güçlerini harekete geçirme yeteneğine işaret eder) ve hegemonik (sınıfın düşmanlarına karşı; izole etmek, sindirmek, bölmek ya da grev yapmak gibi amaçları yerine getirebilmek için kullandığı imkân ve fırsatlara işaret eder) sınıf kapasiteleri tanımlayan Therborn'a göre; bu hegemonik kapasite yalnızca bir politik önderliğe atfedilmemelidir, aynı zamanda sınıfın tüm sosyal ilişki ve pratiklerinde de ortaya konur (Therborn, 1983: 40). Bu yaklaşımla yazar aynı zamanda Prezeworski'nin parti ve seçimlere yaptığı daraltıcı vurguyu da genişletmiş olur. Sınıf kapasitesine ilişkin başka tür bir ayrım ise, yapısal ve örgütsel kapasite arasında yapılabilir (Öngen, 1994: 223). İşçi sınıfının kapasitesinin temelinde onun; karşılıklı destek, toplu eylem gibi pratiklerinin doğurduğu kolektif niteliği yatar. Böylece işçi sınıfı örgütlerinin ve örgütlenme ve eylem pratiklerinin sınıf oluşumundaki yeri önem kazanmış olur. Jerry Lembcke (1993: 8) sınıf kapasitesi yaklaşımının emek tarihi çalışmalarındaki hâkim bakışta önemli bir yöntemsel kırılma yarattığını ve bir zaman-mekân matrisi oluşmasını sağlayarak daha diyalektik bir emek hareketi analizine imkân sağladığını belirler. Bilinç gibi soyut ve spekülatif niteliği ağır basabilen bir ölçüt yerine kapasite gibi daha somut ve gözlenebilir bir ölçütü emek tarihine bakarken kullanmak bizce de nesnellik düzeyini artıracak bir yaklaşımdır.

Sınıfların kapasiteleri arasındaki diyalektik ilişki, sınıf mücadelesi stratejilerinin oluşturulması sırasında göz önüne alınması gereken bir olgudur (Öngen, 1994: 217). Sınıf oluşumu eğer sınıf mücadelesinden bağımsız düşünülemeyecek bir olguysa ve bu mücadelede sınıflar sahip oldukları çeşitli kapasiteleri harekete geçirerek yer alıyorlarsa bunun belli karşılıklı stratejiler temelinde olması da kaçınılmazdır. Yine Balibar'ın ifadeleriyle sınıf mücadelesi: "Biçimlerin

önceden belirlenmiş bir zinciri değil, uzlaşmaz stratejilerin, kendi etkileriyle sürekli olarak gerileyen ve atılım yapan sömürü ve egemenlik stratejilerinin, direniş stratejilerinin bir oyunudur" (Balibar ve Wallerstein, 1993: 206). Hem makro hem de mikro düzeyde süren sınıf mücadeleleri karşıt sınıf stratejilerinin yanısıra yukarıda belirttiğimiz; kitleleri farklı kolektifler içinde örgütlemeye girişen politik-ideolojik tarihsel aktörlerin de stratejileriyle şekillenir ve yeniden şekillenir.

Sınıf çalışmalarında kullanılabilecek önemli bir katkı da; mikro düzeyde kritik bir açılım getiren emek süreci kuramcılarından gelmiştir. Bu yaklaşımda; işyerleri, sermayenin çok çeşitli yönetsel stratejilerle işçileri uyumlandırdıkları ve sömürüyü meşrulaştırdıkları ("rızanın üretilmesi") buna karşı işçilerin de gündelik mücadele stratejileri ile direnişler geliştirdikleri mikro sınıf mücadelesi alanları olarak resmedilir. Geliştirdiği fabrika rejimi kavramsallaştırmasıyla bu alanın önde gelen isimlerinden olan Michael Burawoy, sınıf mücadelesinde işyerinin önemini ısrarla vurgular. Ona göre işçi sınıfı oluşumunda işyerinin önemi ihmal edilmiştir. Burawoy'un önermesi; üretim sürecinde işçilerin pratiklerinin ve ilişkilerinin düzenlenmesiyle ilgili –politik etkileri olsa da– esasen teknik boyuttaki emek süreçlerinin, işyerindeki mücadeleyi düzenleyen ve şekillendiren üretimin politik aygıtlarından ayrıştırılmasıdır. Fabrika rejimi tanımı ise hem üretim sürecinin politik etkisine hem de üretimin politik aygıtlarına referans yapar (Burawoy, 1990: 87). İşyerindeki politik ilişkilerin düzenlendiği rejimler; emek süreçleri, firmalar arasındaki piyasa rekabeti, işgücünün yeniden üretimi ve devletin müdahalesi gibi etkenlerin belirleyiciliğinde; çalışma kuralları, toplu sözleşme, sosyal güvenlik haklarının kullanımı, işverenlerin farklılaşan denetim stratejileri ve işçilerin karşı direnişleriyle biçimlenir. Burawoy aynı zamanda fabrika rejimlerinde meydana gelen değişimler üzerinden bir kapitalizm dönemlendirmesine de gitmiştir: Marx'ın çözümlediği 19. yüzyıl kapitalizminin rızadan çok zora dayalı yöntemlerle oluşturulan "despotik fabrika rejiminden", ara aşamalardan sonra 20. yüzyıldaki gelişmelerle (işçilerin ücrete bağımlılıklarını azaltan çalışma yaşamı mevzuatlarının ve yeniden üretim sürecini görece güvenceye alan sosyal güvenlik sistemlerinin etkisiyle), rızanın ağır bastığı hegemonik bir rejime geçilmiştir. Fabrika rejimi kavramsallaştırması, mikro (işyeri) alan ile makro (değişen devlet/refah modelleri) alan arasında bağlantı kurmaya ve dönemselleştirmelere olanak tanıyan niteliğiyle çalışmamızda kullanacağımız yararlı bir araç olacaktır.

Yukarıda yaptığımız açıklama va tartışmalar sonucunda, işçi sınıfı oluşumunun aşamalarını, hallerini, büründüğü biçimleri üç düzlemde gözlemlemenin yerinde olacağı sonucuna varırız. Bunlardan öncelikle Thompson'ın temsil ettiği birincisine; sosyal-kültürel düzlem diyeceğiz. İkincisi Therborn, Prezeworski, Balibar gibi yazarların analizlerini geliştirdikleri işçi hareketi (siyasal-sendikal boyutlarda) düzlemidir. Üçüncüsü ise özellikle Burawoy'un dikkat çektiği

üretim noktası düzlemi olacaktır. Tüm bu düzlemleri aynı zamanda mekân boyutuyla düşünmemiz gerekir. Çünkü sınıf oluşumu mekânda ve mekânla ilişki içinde gerçekleşir ve aynı zamanda coğrafi bir süreçtir (Walker, 1990: 186). Biz bu yazıda esasen son iki düzey üzerinde yoğunlaşmayı planlamaktayız. Bunu da sınıf oluşum sürecine dair bir modelleme girişimi çerçevesinde yapmayı öngörüyoruz.

Türkiye'de işçi sınıfı oluşumunu dönemlendirmek için model önerisi

Ronaldo Munck, "Sınıf kuramını Üçüncü Dünya'ya uygulama konusunda genel bir isteksizlik ya da düşmanlık vardır" derken haklıdır (1995: 150). Yine onun satırlarıyla bu sorun: "Batılı bir işçi sınıf kuramını Üçüncü Dünya'nın inatçı gerçekliğine uydurma ve orada klasiklerin işçi sınıfını bulma" gayretinden kaynaklanır. Buradan, sorunu aşmak için özcü bir yaklaşımla Batı'nın dışında kalan toplumlara özgü bir kuram geliştirmek değil, sınıf oluşumuyla ilgili yukarıda tartıştığımız yöntemsel açılımlara yeniden bakmanın ve onları temel noktalarıyla bizim gerçekliğimize uyarlamanın gerekli ve mümkün olduğu sonucuna ulaşmak istiyoruz. Çünkü kanımızca bu alandaki sorun öncelikle; işçi sınıfının yukarıda eleştirdiğimiz mekanik-indirgemeci yaklaşımlar içinde ele alınmasından kaynaklanmaktadır. Batılı kapitalist toplumlar için bile geçerliliği olmayan; homojen, sanayi işçilerinden oluşmuş, doğrusal bir çizgide kendi için sınıf olma yolunda ilerleyen "süper birey" olarak işçi sınıfının aranması genel yöntemsel problemdir. Batı'da bile varsayıldığı haliyle gerçekliği bulunmayan bu türden bir işçi sınıfının diğer coğrafyalarda izine rastlanamaması anlaşılır görülmelidir. Thompson'ın sözleriyle; "'Doğru' sınıf oluşumunu bize sunan bir modelden söz edilemez. Tarihte biri diğerine göre en 'doğru' olan bir sınıf oluşumu yoktur" (akt. Özuğurlu, 2005: 33). Bizim coğrafyamızın da dahil olduğu Üçüncü Dünya'da yapılması gereken idealize edilmiş modellere uyan işçi sınıfı bulmaya –ya da yaratmaya– çalışmak değil, buraların kendi dinamikleri içinde sınıf oluşum süreçlerini kavramaya yarayacak modeller oluşturmak ve onları destekleyecek tarihsel malzeme bulmaktır.

Bu bölümde bu türden bir model önerisi geliştirmeyi deneyeceğiz. Modeli geliştirirken başlıca hedefimiz Cumhuriyet tarihi içinde Türkiye'de işçi sınıfının oluşum evrelerini benzerlik ve farklılıkları içinde analitik bir çerçeve içinde anlamayı kolaylaştırmak olacaktır. Aşağıda bir şemayla gösterdiğimiz modelimiz iki ana eksenlidir: Sınıf-zaman ekseni ve birey-mekân ekseni. Sınıf oluşum sürecindeki nesnel belirleyicilerden, iktisadi alanı temsil eden sermaye birikim süreci ve siyasi alanı temsil eden devlet müdahalesinin birer ucunu belirlediği vektör, bunların arasında ve bunlara karşı sınıf mücadelesinin yaptığı basınçla dikey ya da yatay eksene doğru yönelir.

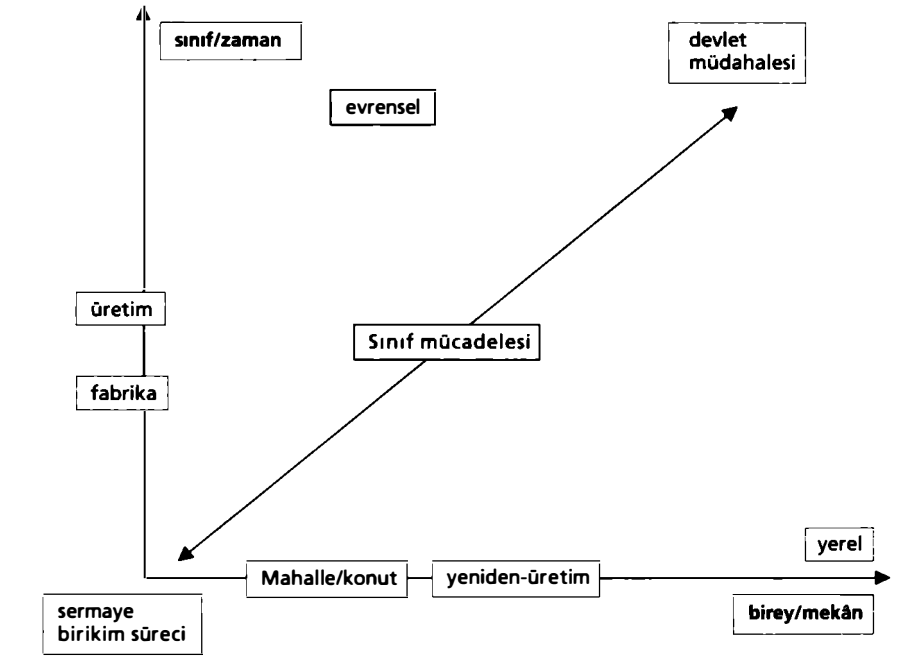

Dikey eksen üretim sürecine dayalı bir oluşumu belirler. İşçilerin bölüşüm ilişkilerine müdahalesi açısından işyerindeki ilişkilerin (dolayısıyla grev, direniş, toplu sözleşme gibi eylemleri de içeren dayanışmacı ilişkiler) ve kurumların (sendikalar, fabrika komiteleri vb.) belirleyici olduğu durumları temsil eder. Zaman boyutludur, çünkü temeli işyerindeki artı-değer sömürüsüne karşı mücadeleye dayanır. "Normal işgününün yaratılması...kapitalist sınıf ile işçi sınıfı arasındaki az çok gizli, uzun süren bir iç savaşın sonucudur" tespitini yapan Marx'ın *Kapital*'de uzun uzun anlattığı tam da bu zaman üzerine mücadeledir (Marx, 2004). Bu eksendeki kavramlar evrensel niteliktedirler. Örneğin işçi sınıfı deneyimleri arasında oldukça geniş farklılıklar olsa da, sendika yaratma çabası içine girmemiş tek bir ulusal sınıf deneyimine rastlanmaz (Katznelson, 1986: 20). Tarihsel siyasi aktörlerin proleterleri[4] bir sınıf kolektivitesi içinde örgütledikleri eksen de yine burasıdır. Bu eksen bölüşüm ilişkilerinde işçilerin sermayeyle örgütlü bir güç olarak doğrudan karşılaştıkları birincil düzeye işaret eder.

Yatay eksen proleter kitlelerin tarihsel aktörlerce bireyler olarak örgütlendik-

4 Proleter kavramını kullanırken Metin Çulhaoğlu'nun Marx'tan hareketle yaptığı şu tanımlamaları esas almaktayız: "Proleterleşme, işçileşme ile özdeş olmayan bir olgudur. Başka bir deyişle, üretim araçlarından koparılma, bu araçlardan koparılan insanın üretim sistemi içinde nereye yerleşeceğinden bağımsız olarak proleterleşmenin yeterli verisidir...Üretim araçlarından koparılan, artık bir proleterdir. Bir proleter olarak, kendisi gibilerle bir 'sınıf' oluşturması ise, gene kendisi gibilerle birlikte yaşayacaklarına, vereceği mücadelelere, geçireceği deneyimlere ve onlarla ortak bir kültür ve kimlik geliştirebilmesine bağlıdır" (Çulhaoğlu, 1996: 99).

leri (halk, millet veya bir etnik, dinsel, yerel kimliğin mensubu) durumu anlatır. İşçiler sınıf olarak kolektif bir biçimde değil "işçiler" olarak bölüşüm mekanizmalarına dahil edilirler. Toplu değil bireysel haklar ön plana çıkar. Burada dayanışmacı ilişkilerin yerine mekândaki himayeci ilişkiler hâkimdir. Üretim sürecindeki birincil paylaşım mücadelesinin yerine patronaj, popülizm gibi araçlarla süren yeniden-üretim alanındaki pay alma çabaları geçer. Kapitalizmin kendi iç çelişkilerini hafifletmeyi başarmasını, büyümeyi sürdürmesini sağlayan; mekânı işgal etme ve mekânlar üretme pratikleri de (akt. Şengül, 2001:14) bu eksende yer almaktadır. Mekânın imkânlarını kullanarak, mekânsal değişimlere yaslanarak bölüşüm ilişkilerinde proleterlere imkânlar sağlanır (kentsel rantlardan yararlandırmak gibi). Belli tarihsel dönemlerde sınıf mücadelesinin vektörü bu eksenlerden birisine yöneldiğinde diğer eksendeki dinamikler yok olmaz ama gücünü ve belirleyiciliğini yitirir. Sınıf mücadelesinin diyalektiği bu iki eksenin karşılıklı ilişkisini belirler. Sınıf oluşumunun seyrini anlamak ve dönemselleştirmelere gitmek için biz bu model şema üzerinde çalışacağız.

Türkiye işçi sınıfı oluşumunda üç tarihsel aktör, üç strateji

Giriş bölümünde, tarihsel aktörlerin proleter kitleleri farklı kolektifler içinde örgütleme çabasına ve bunun sınıf oluşum sürecindeki etkisine değinmiştik. Şimdi Türkiye için proleter kitlelere yönelik üç asli tarihsel aktöre ait üç farklı temel stratejinin var olduğunu iddia edeceğiz: CHP'nin "korporatist stratejisi", DP'nin (ve bir ölçüde genel olarak merkez sağın) "popülist stratejisi" ve sosyalist solun "bağımsız-kurucu" stratejisi. Biri sabitleyici, biri dağıtıcı diğeri ise kurucu üç strateji. Prezeworski'nin işaret ettiği gibi işçi sınıfının oluşumunda sosyalist partilerin etkinliği belirleyicidir.[5] Nitekim Türkiye Komünist Partisi (TKP) önceki yıllarda işçi sınıfı içindeki faliyetleri ile işçi sınıfının oluşum sürecinde, genelde zayıf kalsa da dönem dönem görece etkili olabilen bir rol oynamıştır. Örneğin 1930'lu yıllarda işçi sınıfının en hareketli kesimini oluşturan tütün işçilerinin sendikal mücadelesi hemen tümüyle TKP kadroları üzerinden gelişmiştir.[6] Daha önce andığımız 46 sendikacılığı hareketinin taşıyıcıları da yine büyük ölçüde sosyalist kadrolar (doğrudan ve dolaylı olarak yine TKP) olmuştur (Akgül, 2004; İleri, 2003). İşçi sınıfının öncü kesimleri içinde parti hücreleri yaratmanın ötesinde, devletten ve sermayeden bağımsız sendikalar kurmak, bunları ulusal düzeyde yaygın ve merkezî düzeyde örgütlü hale getirmek o dönemde başlıca amaçtır. Bu amaç 1961'de kurulan Türkiye İşçi Partisi (TİP) ve 1967'de kurulan Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) ile

5 Farklı bir bağlam ve coğrafya için Sami Zubaida da benzeri bir tespit yaparak, Irak'ta işçi sınıfının siyasallaşmasının Komünist Parti'nin ajitasyon, taraftar toplama, sendika örgütlenmeleri ve genel propaganda etkinlikleriyle sağlandığını belirtir ve köklü cemaat yapılarıyla örülü Ortadoğu coğrafyasında da sınıf oluşum sürecinde siyaset ve partinin rolüne dikkat çeker (Zubaida, 1994: 151).

6 Bu konuda ayrıntılı anlatımlar için şu iki kitaba bakılabilir Kosova, 1996 ve Özçelik, 2003.

en yetkin sonuçlarına ulaşmıştır. Sosyalist solun stratejisi en temelde işçi sınıfının öncelikle örgütsel daha sonra hegemonik kapasitesini artırmaya yöneliktir. Bu hem kısa süren 1946 sendikacılığı devresinde hem de çok daha geniş biçimde DİSK pratiğinde gözlenebilir.[7] TKP çok partili sisteme geçişin ilk zamanlarında da bu strateji doğrultusunda faaliyet sürdürür. İnönü iktidarının düşmesiyle yaratılan geçici serbesti şartları içinde, TKP mevcut sendikaların çalışmasına büyük ölçüde yardım etme imkânı bulmuş ve yenilerinin kurulmasına aktif bir şekilde katkıda bulunmuştur (Akbulut, 2003: 121). Parti hızla gelişen sendika hareketine öncülük edebilmesi amacıyla özel bir komite kurmuş, ayrıca Çalışma Bakanlığı'nın çeşitli kademelerindeki parti üyeleri aracılığıyla sendikalara yol göstericilik rolü oynamıştır.

Ancak bu stratejinin 1950'lerin şiddetli anti-komünist ortamında ve hele de ünlü 51 tevkifatları sonrasında daha fazla yaşama geçirilebilmesi mümkün olmamıştır. Bununla birlikte o dönemde bile bağımsız-kurucu stratejinin nüve halinde de olsa varlığını sürdürdüğü örneklere rastlarız. 50'lerin hemen başlarında solcu bir avukat ve bir grup işçi önderi tarafından kurulan Demokrat İşçi Partisi (DİP) deneyimi bunlardan bir tanesidir. Hayli zayıf ve kısa ömürlü olsa da DİP, işçilerin kendi partilerini kurmaları ve bağımsız bir sendikacılık çizgisi izlemeleri konularındaki çabalarıyla sözü edilen stratejinin siyasi düzeyde izleyicisi olmuştur.[8] DİP kurucu ve yöneticilerinden Orhan Arsal ve İbrahim Güzelce aynı zamanda on yıl kadar sonra kurulacak olan Türkiye İşçi Partisi'nin (TİP) tüzüğünü kaleme alan kişilerdir (Ünsal, 2002: 77-78). Doktor Hikmet Kıvılcımlı'nın yanısıra ağırlıkla tekstil işçileri tarafından 1954 yılında kurulan ve ancak kısa ömürlü bir "kuğu çığlığı" olabilen Vatan Partisi de bağımsız bir işçi hareketi arayışında zikredilmesi gereken çabalardandır.[9] Diğer yandan İstanbul İşçi Sendikaları Birliği'nde etkin olarak çalışan kimi sendikacıların bu dönemde geliştirdikleri tutumların da bağımsız-kurucu strateji bağlamında değerlendirilmesi gerekir. Nitekim aralarında Kemal Türkler, Avni Erakalın gibi isimlerin bulunduğu bu "sosyal adaletçi" sendikacı kuşağı dönemin sonunda TİP'in (Ünsal, 2002: 80) hemen birkaç yıl sonra da DİSK'in kurucu kadroları olacaklardır.

CHP'nin korporatist stratejisinden söz ederken –özellikle de tek parti dönemi bağlamında– korporatizm konusunda yapılan tartışmanın alanına girmedi-

7 Lembcke'nin (1993: 12), CIO'nun 1930'larda ortaya çıkışıyla, Amerikan işçi sınıfının birikmiş kapasitesi ile farklı sektör ve coğrafi alanlarda varolan potansiyel arasında tarihsel bir temas kurduğu, bir viraj olduğu saptamasının benzerini bu iki çıkış için yapabiliriz. Her iki çıkış da Türkiye işçi sınıfının hegemonik kapasitesini yükselten kritik virajlar olmuştur.

8 Dönemin sendikacılarına hayli sert eleştiriler getiren ve bazı sendikaların yönetiminde belli ölçüde taraftar bulan, miting, toplantı ve basın açıklamalarıyla işçilerin kendi sınıf sendikaları ve partilerine kavuşması gerektiğini propaganda eden partinin Üzeyir Kuran gibi işçi önderi niteliğinde tanınmış yöneticileri işten çıkarılmış, soruşturmalara uğramıştır. Parti çalışmalarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için, DİP'in İkinci Genel Kongresi sonuçlarını içeren şu kaynağa bakılabilir: *Birinci Sarı Çizgili Kitap*, Oğur Matbaası, 1953, İstanbul.

9 Partinin çalışmaları hakkında şu kaynaklara bakılabilir: Karaca, 1988: 1962-1963; Kundakçı, 2005.

ğimizi belirlemekle başlamamız gerekiyor. Konuyla ilgili hayli kapsamlı bir değerlendirme yapmış olan Ahmet Makal (2007: 77-107) tek parti dönemine ilişkin olarak yaygın bir kabul gören "korporatizm" tanımlamasının geçersizliğine işaret etmiştir. Ancak Makal'ın o dönem için korporatist politikaların hayata geçirilmesinin olanaksızlığına dair ortaya koyduğu yetersiz koşulların sonraki yıllarda belli ölçüde değiştiği unutulmamalıdır. Tek parti döneminden farklı olarak artık örgütlü çıkar temsili mümkün hale gelmiş, Makal'ın korporatizmin başlıca koşullarından birisi olarak sunduğu; sendikaların merkezî bir konfederal temsile ulaşması, Türk-İş aracılığıyla gerçekleşmiştir. Ama bizim için burada önemli olan 1946 sonrasında CHP'nin işçilerin örgütlenmesine yönelik, örgütlü çıkar gruplarının denetim altında temsilini ve sınıf çıkarlarının devletin gözetiminde uzlaştırılmasını ilke edinen bir temel stratejisi olduğunun saptanmasıdır. İşçilerin sendikalarda örgütlenmesi ve bu sendikaların milliyetçi fikirlerle, devletin denetiminde faaliyet yürütmeleri ve olası bir sınıf kavgasının önlenmesi bu stratejinin başlıca hedeflerini oluşturur ve Mayıs 1950 seçimlerine kadar özellikle de partinin işçilerle ilişkili politikalarını uygulayan Rebii Barkın gibi isimler tarafından etkili biçimde yürütülür.

Barkın bizzat partinin örgütlediği sendikalardan beklentisini şu ifadelerde ortaya koyar: "Sendikalardan bizim en büyük istifademiz bunların vasıtasile işçi arasına nüfuz etmemiz olmuştur. Sendikalar bize karşı kapalı olan geniş bir aleme nüfuzu temin eden delikler ve kapılardır."[10] Bu aşağıda açıklayacağımız DP stratejisinin tam tersi bir yönelimi içerir: İşçileri yukarıdan örgütlemek ve onlara bu örgütler aracılığıyla ulaşmak. Sendikalar işçilerin taleplerini partiye ve devlete taşıyan aracı kurumlar olarak işlevlendirilirler. Bu stratejinin diğer bir dikkat çekici yönü ise sınıflar arası uyumu esas alması, devleti sınıflara ve onların eylemlerine eşit mesafede bir hakemlik rolünde görmesidir. CHP'nin ısrarla grev karşıtı bir politika izlemesi de bu çerçevede anlaşılır bir tutumdur. 1949 yılındaki bir konuşmasında dönemin Çalışma Bakanı R. Şemsettin Sirer'in dile getirdiği şu sözler dikkate değerdir:

> Devletimiz iş hayatını düzenlemeyi, bu arada işçi ve işveren arasındaki münasebetlerde nazımlık etmeyi ve çalışanların haklarını kanun yollariyla korumayı kendisinin esas vazifelerinden birisi saydığına göre grev ve lokavt gibi mücadele silahlarına artık lüzum var mıdır? Grev, lokavtı doğurmaz mı? Bunun neticesinde işçiler, işsizliğe ve sefalete düşmezler mi? ...Grevleri ve lokavtlariyle eğer bizim memleketimizde de zümreler ve sınıflar karşı karşıya vaziyet alırlarsa memleketimizde de garp memleketlerinde, bilhassa son senelerde, bol bol misallerini gördüğümüz neviden zümreler ve sınıflararası birbirini sevmezlikler ve kavgalar doğmasından korkulmaz mı? (Sirer, 1949: 79).

10 Rebii Barkın tarafından CHP Genel Sekreterliğine sunulan, 13.9.1949 tarihli, "İşçi sendikaları ve işçilerin teşkilatlandırılması hakkında rapor", [BCA.CHPK] Katalog no. 490.01/ 1439.8.1.

Burada grev ve lokavtın (bu konuda ortada bir talep de olmamasına karşın) eşit haklar olarak ısrarla belirtilmesi dikkat çekicidir. Sınıfları milli çıkarlar şemsiyesi altında birbiriyle farklı ama uyumlandırılabilir çıkarlara sahip eşit zümreler olarak algılayan bu düşünme şeklinin izleri CHP'nin sonraki yıllarında da görülür. İşçilere grev hakkını tanıyan ancak işverenler için lokavt hakkından söz etmeyen 1961 Anayasası metnine karşılık; 1963 yılında CHP'li Çalışma Bakanı Ecevit öncülüğünde çerçevesi oluşturulan yeni Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Yasası ile lokavtın da bir hak olarak çalışma mevzuatına dahil edilmesi bunun en belirgin örneklerindendir.[11] Yine, 1978 yılında Ecevit hükümeti ile Türk-İş arasında imzalanan "Toplumsal Anlaşma" metni de CHP'deki korporatist arayışların bir devamı olarak okunabilir (Arslan, 1998: 86-87).

Parlamenter bir sistemin varlığı sayesinde emekçi sınıfların, özellikle kendi ekonomik çıkarlarını ilgilendiren konularda siyasi karar alma süreçlerini etkileyebilecekleri; ancak siyasi iktidara alternatif veya ortak olabilecek biçim ve düzeyde örgütlenemedikleri bir durum, popülizmin genel siyasi çerçevesini oluşturur (Boratav, 1983: 7). DP'nin emekçilerle ilgili temel stratejisini "popülizm" olarak adlandırırken bu tanımdan yola çıkılmıştır. Demokrat Parti'nin sendikal alandaki politikaları ve düzenlemelerine bakıldığında özünde CHP ile büyük benzerlik gösterdiği farklı yazarlar tarafından ortaya konmuştur.[12] Ancak DP'nin proleter kitlelere –onları bir kolektif içinde örgütlemeye– yönelik stratejisinde öncelik sendikal alanda değildir. Onun stratejisinde öncelik birer yurttaş birey olarak "işçilere" yöneliktir. Ahmet Makal (2003: 313) DP iktidarının toplu iş ilişkileri alanında devraldığı otoriter sistemi devam ettirirken, bireysel iş ilişkileri alanında ücretli kesimi koruyucu çok sayıda hukuksal düzenleme yapıldığının altını çizer.[13] DP iktidarını korporatizm kavramı bağlamında ele alan Ümit Cizre-Sakallıoğlu (1992: 48) ise işçilerin çalışma ve yaşama koşullarını iyileştiren teşviklerin Türk-İş yok sayılarak sıradan üyelere yasalar yoluyla intikal ettirildiği, örgütü [Türk-İş] dışlayan ve onunla işbirliği geliştirmeyen bir korporatizm uygulayarak sıradan üyelere çeşitli refah nimetleri dağıtan iktidarın bu yolla işçileri sistemle bütünleştirdiği, onları siyasal sisteme içerdiği tezini savunur. Bu yaklaşımda DP'nin sendikalarda vücud bulan örgütlü işçi sınıfı yerine işçi seçmenlere yönelik stratejisi doğru biçimde tespit edilmekle birlikte kullanılan korporatizm kavramı sorunlu görünmektedir. Çünkü hem bizzat yazarın kendisinin makalesinin önceki bölümünde belirlediği gibi hem de Makal'ın konuyla ilgili tartışmalar için referans verdiğimiz yazısında işaret edil-

11 Bu yasanın 1961 Anayasasının ileri hükümleri karşısındaki gerileticı karakterine ilişkin ayrıntılar için şu kaynağa bakılabilir: Koç, 1992: 175.

12 Örneğin Mesut Gülmez işçi-işveren uyuşmazlıklarının çözümünde otoriter bir yaklaşımı yansıtan zorunlu tahkim sisteminin DP döneminde de sürdürülmesine dikkat çeker (Gülmez, 1984).

13 Asgari ücret uygulaması, hafta tatili ve genel tatil günleri için ücretin getirilmesi, İş Kanunu'nun kapsamının genişletilmesi, Basın-İş ve Deniz-İş Kanunlarının çıkartılması, ücretli izin ve öğle dinlenmesi gibi düzenlemeler, sözü edilen bireysel iş ilişkileri alanındaki başlıca hukuksal gelişmelerdir. Ayrıntılar için bkz. Makal, 2003: 279-318.

diği üzre; korporatist uygulamaların başlıca koşulu merkezileşmiş, tekel durumunda örgütlü çıkar gruplarıyla yapılan işbirliğidir. Oysa yukarıdaki saptamada örgütle işbirliği değil onu dışlama durumu sözkonusudur. Kanımızca tam da bu durum CHP'nin korporatist stratejisiyle DP'nin popülist stratejisini ayrıştıran noktaya işaret etmektedir. DP'nin, tek parti döneminin hâkim ideolojisi olan elitist karakterli halkçılığı, kitlelerin özlemlerine dönük popülist bir ideolojiye dönüştürdüğünü ve bu popülizmin salt bir ideolojik egemenlik ve dar bir sınıfsal belirlemenin ötesine geçerek değerlendirilmesi gerektiğini söyleyen İlkay Sunar'ın saptamaları yerindedir (Sunar, 1985: 2081). Yazar devamla DP'nin iktidara gelmesini sağlayan tepki birikiminin sınıfsal farklılaşmadan kaynaklanmadığını, tam aksine sınıfsal farklılaşmaların gelişmemiş olmasının DP'yi popülizme zorladığını belirler (*a.g.e.*: 2081). Bizce bu tespit sorunludur; kuşkusuz onu iktidara getiren kristalize olmuş bir sınıf tepkisi değildir ama DP popülizme zorlanmamış olsa, bir sınıf partisi mi olacaktır? Marksist bir perspektifle DP zaten bir egemen sermaye blokunun partisidir, ama kastedilen dayanacağı seçmen kitlesi ise, sınıfsal ayrışma olsa DP hangi sınıfın oylarına talip olacaktır? Aslında DP popülizme zorlanmamış; popülizmi, giderek belirginleşmekte olan sınıfsal ayrımları örten/yadsıyan ve bizim konumuz açısından da işçi sınıfının oluşum sürecinde dağıtıcı bir strateji olarak başarıyla uygulamıştır.[14] Yani sınıfsal farklılaşmaların gelişmesi popülizmi daha gerekli ve işlevli kılmıştır. Sınıfları tanıyan, eşitleyen ve kendi denetiminde ortak milli çıkarlar için onları merkezî örgütlenmeleri aracılığıyla yönlendirmeyi esas alan CHP'nin korporatist stratejisi karşısında DP popülizmi, sınıfları ve onların örgütlerini değil, vatandaş gruplarını esas alır ve onları formel ve enformel yollarla bölüşüm ilişkilerine dahil ederken bir yandan da bürokratik elitizmin sembolü olarak gösterdiği CHP karşısında politik ve ideolojik olarak seferber eder. Dönemin koşulları içinde bu yol başarılı da olur. DP, CHP'nin toprak vererek köylerinde tutmaya çalıştığı köylüleri koparıp şehirlere akıtır ve bunlar Tek Parti'nin oluşmasından korktuğu proleter yığınlara dönüşürler. CHP gibi DP de onları denetim altında tutmak, bir işçi sınıfına dönüşmelerini önlemek istemektedir, ama onun denetimi CHP'den farklı olarak ağırlıkla zora değil rızaya dayalı bir denetim olacaktır. Hiç vermeden –ya da en azından vereceği umudu yaratmadan– alınmayacağını DP iyi anlamıştır. Gelişen sanayinin de uyumlu ama maliyet yaratmayan bir işgücüne ihtiyacı vardır.

14 Sınıf ayrımlarının, en azından işçi sınıfının ayrı bir güç olarak belirginleştiğinin işaretleri de vardır. Mehmet Ali Aybar (1968: 162) 1950 seçimlerinin hemen öncesinde yoğunlaşan grev hakkı tartışmalarını değerlendirirken, bu tartışmaların, "Halkçısının da, demokratının da, artık işçi zümresini bir kuvvet olarak; çekinilmesi, hesaba katılması ve her çareye baş vurarak mutlaka kazanılması gereken bir kuvvet olarak tanıdıkları gerçeğinin meydana çıkmasına yaradığını" yazar. Aynı dönemde DP'nin önde gelen ideologlarından Fuat Köprülü yazılarında bir yandan grev hakkını savunurken bir yandan da ısrarla, "sınıf partisi" değil "milli parti" olduklarının altını çizer. Ona göre siyasi partilerin bir sınıf partisi mahiyetinde olmaları gerektiği fikri komünist propagandanın bir parçasıdır (Köprülü, 1964: 553-556).

DP'nin ünlü; "yeter söz milletin" sloganıyla oluşturduğu/çağırdığı kolektifin içinde işçiler de milletin/halkın birer ferdi olarak, Feroz Ahmad'ın (2007: 129) söyleyişiyle; "küçük adamlar" olarak yer alırlar. Çok partili döneme geçişle birlikte artık iktidarların; işçi, köylü, esnaf gibi kalabalık halk kitlelerinin isteklerini dikkate almak ve bunlara şu veya bu düzeyde yanıt vermek zorunda kalacakları bir döneme girildiği ve bu zorunluluğun iktisat politikalarında ve bölüşüm ilişkilerinde varlıklı sınıfların kısa dönemli çıkarları ile çelişebilen unsurların sürekli olarak yer alması sonucunu doğuracağı görülür (Boratav, 1998: 74). Boratav'ın, Türkiye'de popülizmin çıraklık dönemi olarak nitelediği ve geniş halk kitlelerinin toplum sahnesinde artık seyirci değil aktör olarak yer aldığını belirttiği bu yıllarda (*a.g.e.*: 73) küçük adamlar artık önem kazanmışlar, birer seçmen ve partili olarak çeşitli kanallardan iktidarın siyasi tercihlerini etkilemişlerdir. Örneğin çok partili döneme geçiş süreci ve sonrasında işçilerin seçmen olarak artan rolüne vurgu yapan Koç, sosyal sigortalar alanında işçiler lehine yapılan yasal düzenlemelerdeki ilerlemeleri bu role bağlar (Koç, 1987: 59).

Yukarıda geliştirdiğimiz model bağlamında DP'nin stratejisinin yatay; birey-mekân ekseninde yer aldığı görülür. Vektörün ucu aşağı doğru yönelir. Sosyalistlerin bağımsız-kurucu stratejisi ise tam olarak dikey; sınıf-zaman ekseninde yer alacaktır elbet. Vektör giderek dikleşecek şekilde yukarı doğru yönelmektedir. CHP'nin korporatist stratejisi nereye konmalıdır peki? Kanımızca bu önerdiğimiz şemadaki yatay eksende düz bir vektörle temsil edilebilir. Sınıf ayrımlarını gören ama onları mücadele içine değil sabit yerlere yerleştirmeye çalışan bu strateji sınıf mücadelesini de devlet müdahaleleri yoluyla etkisiz kılma perspektifine sahiptir çünkü. Dolayısıyla sınıf mücadelesini temsil eden vektörün ne yukarı doğru yönelmesini (sınıf mücadelesi yoluyla bölüşüm ilişkilerine işçilerce örgütlü biçimde müdahale edilmesini) ne de aşağı doğru eğilmesini (işçilerin vatandaş, seçmen olarak güçlerini ortaya koyup, popülist politikalarla imkânlar elde etmesini) ister. O, vektörün sabit kalmasından, herkesin, her sınıfın, devletin/partinin hakemliğinde yerini bildiği, hak ettiğini aldığı bir statükodan yanadır.

"Her işçiye bir çatı"

1950'ler sınıf oluşum sürecinde mekânsal dinamik tam anlamıyla belirleyici bir rol oynamıştır. Bu farklı düzeylerde gözlenebilir. Her şeyden önce büyük bir coğrafi/mekânsal hareketlilik döneme damgasını vurmuştur. Şengül'ün (2001: 76) ifadesiyle bu "emek gücünün kentleştiği" bir dönemdir. Köyden kente göç eden sayısı 1945-1950 yılları arasında 214.000 iken, 1950-1955 arasında 904.000'e çıkmıştır (Akşit, 1998: 25). Kentlere yığılan bu büyük nüfusun en öncelikli sorunu kuşkusuz barınmadır ve bilindiği gibi bu sorun, 50'ler boyunca ve sonraki yıllarda büyük ölçüde gecekondular yoluyla çözülmüştür. Hayli hacimli bir gecekondu yazınına sahip olan sosyal bilim geleneğimizde bu mesele, sınıf

oluşumu bağlamında ele alınmamış, emek tarihimiz de mekân meselesini birkaç istisnai örnek dışında ihmal etmiştir. Oysa örneğin hemen 1950 yılının başlarında İstanbul'daki konut meselesinin çözümü için oluşturulmuş olan danışma kurulunun kapsamlı raporundaki yaklaşım farklıdır.[15] Raporun ikinci kısmı: "Mesken sahibi olabilme bakımından mali iktidar – İstanbul'da memur ve işçi sınıflarının gelirleri ve aile bütçeleri üzerinde bir deneme" başlığını taşımakta ve İstanbul işçi sınıfının geçim koşullarıyla mesken edinme imkânları ve gecekondulaşma arasında kurulan bağlantılarla bir analiz geliştirilmektedir. Raporda İş Kanunu'na tâbi işletmelerde çalışan nüfusun yoğunlaştığı ilçelerle gecekondu inşaatının şehir içinde artış gösterdiği bölgelerin kesiştiğine dikkat çekilir (*a.g.e.*: 38). Benzer bulgular farklı çalışmalarda da yer alır. İstanbul mensucat sanayini incelediği kapsamlı monografisinde Sabahaddin Zaim durumu şöyle betimler:

> Birçok işverenlerin de teşvikiyle esasen mevcut mesken darlığı karşısında sür'atle büyüyen gecekondular burada, [Bakırköy, Kazlıçeşme, Zeytinburnu bölgesi] muhtelif meslek erbabından müteşekkil fakir zümrelerin tamemen gayri sıhhi, gayri nizami, gayri meşru şartlar içinde barındığı *büyük bir işçi sitesi haline gelmiş*, sanayileşmek iddiasında olan bir memleketin bu en büyük sanayi şehrinde, sanayi bölgeleri civarında ucuz işgücü meskenleri inşa edilmesi lüzumunun idrak edilemeyişi ...şehrin sosyal bünyesi, sıhhi ve içtimai düzeni hesabına çok pahalıya mal olmuştur (Zaim, 1956: 149).

Şehrin sosyal bünyesi için pahalıya gelen bu konutların sermaye için ucuz bir çözüm olduğu kesindir. Dönemin sosyal politika yazını konularının en popülerlerinden birisi, ele aldığımız mesken meselesiyle ilişki içinde değerlendirilmesi gereken, sanayideki işgücü devrinin yüksekliği ve buna karşı alınacak önlemlerdir. İşgücü devrinin azaltılması, işçilerin işyerlerinde kalıcı hale getirilmesi (işçi bireylerin mekânsal sabitlenmesi) özellikle mevsimsel işgücü göçü hareketlerinin önlenmesi için geliştirilen önerilerin içinde işçilerin mesken sahibi yapılmaları ve çeşitli sosyal olanaklar sağlanarak yerleşik hâle getirilmeleri önemli yer tutmaktadır. Nusret Ekin, işgücü devrinin önlenmesi hususunda özel sermayenin gerekli masraflara katlanmadığını, sosyal yatırımları yapmaktan kaçındığını belirtmekte, özellikle de lojman politikası izlememiş olmasını eleştirmektedir (1959: 295). Gecekonduların yaygınlaşması, bu meseleyi işçilerin kendilerinin çok düşük maliyetlerle, bir şekilde çözmesini sağladığı gibi emek sürecinin düzenlenmesi ve uygun bir işgücü pazarının oluşmasında da sermayeye imkânlar sunmuştur. Böylece ortaya çıkan durumun adını, Erhan Acar'ın konu hakkındaki istisnai bir örneği oluşturan tebliğinin başlığı doğru şekilde koyar: "İşçi Konutu Olarak Gecekondu" (Acar, 1981).

İşçilerin mesken meselesi dönem boyunca tüm ilgili taraflar açısından gündemdeki yerini korumuştur. Faaliyet raporlarında; "İstanbul işçisinin en bü-

15 *Mesken ve İmar Meseleleri İle İlgili Rapor*, [BCA.BÖKMK] Katalog no. 030.01/116.732.1.

yük üzüntüsü meskensizliktir"[16] ifadesini kullanan İİSB bu konuda girişimlerde bulunur, yapı kooperatifleri kurar. İstenen ölçüde başarılar elde edilemese de, Mecidiyeköy, Paşabahçe, Bakırköy gibi işçilerin yoğunlaştığı semtlerde düzenli işçi evleri inşa edilir. Çok daha geniş ölçekte bir girişim ise 1949 tarihli İhtiyarlık Sigortası Kanunu'nun ilgili maddesi uyarınca işçi kooperatiflerine sigorta fonlarından sağlanan destek aracılığıyla yaşama geçirilir. 1960 yılı itibariyle sigorta fonlarından destek alan kooperatif sayısı 217'ye, bu kooperatiflerce inşa edilen mesken sayısı 14.961'e ulaşır (Koç, 2000: 57). Ayrıca çıkarılan kanunlarla işçi kooperatiflerine bedelsiz arsa imkânı sağlamak gibi ayrıcalıklar tanınarak işçi konutları özendirilmeye çalışılır (Keleş, 1966: 209). Demokrat Parti'nin işçilerin öncelikli taleplerini algıladığını ve stratejisinin temeline oturttuğunu gösteren bir simge 1954 seçimleri için hazırladığı afişteki slogandır: "Her İşçiye Bir Çatı" (Sülker, 1975: 90). DP iktidarının göz önünde tuttuğu farklı saikler de vardır. İşçi meskenlerinin önemi ve gerekliliğine dair bir yazısında Çalışma Bakanı Hayrettin Erkmen bunları açıkça belirtir:

> Mülk sahibi olan işçinin, mülkiyet müessesesine düşmanlığı ve bu yüzden gelebilecek sosyal ve politik tehlikeler bertaraf edilmiş olur. İşçi evlerinin inşasında sosyal bakımdan dikkat edilecek husus, büyük ve müstakil işçi siteleri yerine, şehirlerin muhtelif semtlerine yerleştirilme ve serpiştirilme olmalıdır. Bu sayede *işçi vatandaş*, kendisini cemiyetin kucakladığını, ayrı ve aşağı telakki etmediğini her gün kendi şuurunda hisseder ve *vatandaş şuurundan ayrı bir şuurun arkasında* koşmaktan kurtulur. Hemen ve şükranla belirtmek isterim ki, Türk işçisi böyle bir komplekse düşmekten çok uzaktır ve onun *vatandaşlık vasfı* her şeyin üstündedir.[17] (vurgular bize aittir)

Yazıda vurgularla belirttiğimiz tanımlamalar, yukarıda tariflediğimiz popülist stratejiyi tam anlamıyla yansıtmaktadır. Bu strateji ekseninde işçiler, "mülk sahibi vatandaşlar" olarak sınıf dışında –hatta karşısında– bir kolektifin özneleri olarak tanımlanmakta ve örgütlenmektedir. Yazı aynı zamanda mekânsal dinamiklerin sınıf oluşumundaki etkisinin DP ideologlarınca net biçimde anlaşılmış olduğunu da gösterir (Sonuç bölümünde belirteceğimiz gibi işçilerin mekânsal yoğunlaşmasına dair bu korku yerinde bir korkudur da). "CHP bazılarına göre soldu. Oysa üretim güçlerinin geliştirilmesi açısından bakarsak ve daha büyük kitlelere mutlak olarak bir şeyler verebilmeyi dikkate alırsak DP daha soldu denilebilir belki" yorumunu yapan İdris Küçükömer (1989: 120) bu bağlamda haklıdır belki ama, diğer yandan işçi sınıfının varlığını –onu korporatist stratejisiyle denetim altında tutmak üzere bile olsa– tanıyan CHP karşısında işçi sınıfının ve örgütlenmelerinin varlığını veya meşruiyetini tanımayan DP, açıkça sağda konumlanmaktadır. Ayrıca DP'nin "solculuğu" bir anlamda işçilerin kendi para-

16 İstanbul İşçi Sendikaları Birliği, *1952-1953 Devresi 9 Aylık Faaliyet Raporu*, 1953, İstanbul, s. 22.
17 Hayrettin Erkmen, "İşçi Meskenleri Politikası", *Akis*, 31 Temmuz 1954, s. 5.

larıyla yapılmaktadır. Tam da bu noktada dönemin işçi meseleleriyle ilgili etkili kalemi Adil Aşçıoğlu'nun yazdıklarına kulak vermek yerinde olacaktır:

> DP yanlış bir politika güderek işçilerin teşkilatlanma, çalışma hürriyetleri bakımından muhtaç oldukları imkânları vermemekte, buna karşılık işçi meskenleri ve lojmanları ile işçileri kendi tarafına çekmeye çalışmaktadır. Aslında işçilerin kendi paraları ile veya gene onların ve işverenlerin ödediği primlerden hasıl olan İşçi Sigortaları Kurumunun kredileri ile yaptırmağa muvaffak oldukları mesken ve lojmanlar işçiler için birer ıstırap kaynağı olmuştur.[18]

Mesken meselesinde kamusal-resmî düzeyde yapılanlar ne düzeyde olursa olsun, dönem boyunca bu konuda asıl geçerli ve etkili fiilî politika gecekonduların gelişmesine yönelik liberal tutumdur. 1953'te çıkartılan 6188 sayılı yasa gibi hukuksal düzenlemelerle gecekondular meşrulaştırılmış, bir yandan da ıslah edilmeleri öngörülmüştür. Ancak yasanın içerdiği; o tarihten sonra yeni gecekondu yapımlarına engel olunması amacı, hiçbir biçimde yerine getirilememiştir (Keleş, 1966: 209). Esasen kentlere akan ve ciddi bir mesken sorunu yaşayan işçilerin bu gereksinimlerini, büyük ölçüde kendi imkânlarıyla gecekondular kurma yoluyla karşılamış olmaları, kamu ve özel sektörün yetersizlik veya isteksizliğiyle değil, o sırada tercih edilen sermaye birikim stratejisinin; "sorunlarını işverene ve devlete mali yük yüklemeden çözebilen her anlamda ucuz bir emeğe" (Şenyapılı, 2004: 186) duyduğu ihtiyaçla açıklanmalıdır. Öte yandan mesken ihtiyacını bir ölçüde gideren gecekonduların, işçiler için yeni sorun alanları ortaya çıkardığı ve yoğunlaşmanın en fazla görüldüğü İstanbul kentindeki işçi mahallelerinin bir dizi kentsel sorunla boğuştuğu da belirtilmelidir. Gazetelere yansıyan bir örnekte, İstanbul valisine yazdığı açık mektuba, "Mesken darlığı yüzünden bilhassa bir işçi olduğum ve sık sık işsiz kalarak zamanında ev kirasını ödemek imkânı bulamadığım için çoluk çocuğuma ait yatak ve yorgandan maada bütün ev eşyamı satarak kerpiçten bir gecekondu yaptım"[19] cümleleriyle başlayan Feriköy'den bir işçi, gecekondusuna tahakkuk ettirilen aşırı vergiden, çatı yapamadığı için zatürreden ölen oğlundan, yolların çamuru ve ışıklandırmanın yetersizliğinden yakınır. İstanbul'un ilk gecekondu bölgelerinden olan bir başka işçi semti Paşabahçe'de, müdür ve hademe odalarına kadar dersliğe çevrilmiş olan ilkokul yetersizdir,[20] susuzluk en ciddi sorunlardan birisidir, kimi yerlerde sokaklar girilemeyecek kadar dardır,[21] semtin ulaşımı büyük ölçüde denizden sağlanmaktadır ve buraya düzenli otobüs seferlerinin yapılacağı geniş bir sahil yolunun inşası gereklidir.[22] Tüm bunlarla birlikte gecekonduların işçilerin öncelikli sorununa çözüm

18 *Akis*, 17 Ağustos 1957, s. 18.

19 *İşçi Hakkı*, "Gecekondularda Oturan İşçiden Valiye Mektup", 13 Eylül 1951, s. 1-4.

20 Orhan Kuyucaklı, "Paşabahçeliler Mektep İstiyor", Gece *Postası*, 15 Haziran 1954, s. 2.

21 Orhan Kuyucaklı, "Paşabahçelilerin İki Mühim Derdi: Yol, Su", Gece *Postası*, 18 Haziran 1954, s. 2.

22 Gece *Postası*, "Üsküdar-Beykoz Sahil Yolu Açılacak", 5 Ekim 1955, s. 1.

olduğu kadar, işçi sınıfının tecrübe ettiği ciddi bir kentsel sorun alanı olarak da ortaya çıktığını saptayarak bu bölümü bitirmek yerinde olacaktır.

"Adam yerine konmak"

> Resmen inkâr edilmekle beraber, Türk işçi sınıfı gerçekte politika ile ilgilenmiştir; bu ilgiyi kendi başına harekete geçerek ve bilhassa büyük partilerden birini destekleyerek göstermiştir; ama bu hareketler açıkça işçi teşekkülleri adına yapılmamıştır (Karpat, 1967: 101).

Kemal Karpat'ın bu önemli saptamasını destekleyecek en güçlü örnekler kuşkusuz 50'li yıllara ait olacaktır. Aslında Karpat'ın eserinde yukarıdaki satırlarından hemen sonra hatırlattığı gibi 1946 döneminde işçilerin çok kısa bir zaman diliminde sol parti ve sendikalara yönelen yoğun ilgisi ve Serbest Fırka'nın kısa yaşamının en kritik etkinliği olan İzmir ziyaretinde görülen yoğun kitle hareketlerinin açıkça işçi karakterli oluşu (Ahmad, 2007: 77), daha önceki dönemlerde de işçilerin siyasi katılım konusunda hiç de pasif olmadıklarına işaret eder. Çağlar Keyder'in yerinde saptamasıyla; "Demokrat Parti'nin 1950'de iktidara gelmesi, hangi açıdan bakılırsa bakılsın Türkiye tarihinde esaslı bir dönüm noktasıdır" (Keyder, 1995: 172). Bu esaslı dönüşüm salt bir iktidar değişimi olmanın ötesinde tüm toplumsal sınıf ve kesimlerin konumlarını dönüştüren etkiler yaratmıştır. Behice Boran'ın ifadesiyle; "Halkın oy hakkını ciddiye alıp ona sahip çıkması ve kendini ezen, horlayan, dertlerine çare bulmayan bir devlet yönetiminin temsilcisi ve sorumlusu olarak gördüğü CHP'yi alaşağı etmesi, politik alanda devrimci bir davranıştır" (Boran, 1992: 60). Yine Behice Boran'ın DP'nin halk kitleleri açısından farklılığı ve önemi konusundaki; "DP teşkilatının il, ilçe ve bucaklarda memur, okumuşlardan olmayan, CHP çevreleri dışındaki kimseler tarafından desteklenip kurulması da halkta bu partinin kendisinden olduğu inancının yerleşmesine yardım etti" (Boran, 1992: 61) biçimindeki saptamasını doğrulayacak örneklere işçiler açısından da fazlasıyla rastlanır. O yıllarda tipik bir işçi kenti olan Eskişehir'de sendikacılık yapan Salahaddin Erkap'ın tanıklığı çarpıcıdır: "Geçmişte insan sayılmayanlar DP döneminde insan sayılmanın hazzını yaşadı ve bu nedenle DP'ye bağlandı. DP işçiye birçok hak getirdi ama en önemlisi, psikolojikti, adam yerine konmaktı" (akt. Koç, 1998: 229). Yine Erkap'ın sözleriyle, işçi o yıllarda sendikadan çok partiye bağlıdır; 'parti menfaat sağladı, sendika ne sağladı' diyenler çoktur.

İşçilerin siyasi süreçlere katılımları, konumlarına bağlı olarak çok farklı kanallar ve düzeylerde gerçekleşir. Sanayi işçisinin genellikle DP'yi desteklediği görülür. "Yaşam pahalılığından ve Demokratların örgütlenme özgürlüğünü ve grev hakkını tanımamasından yakınsalar da pek çok işçi oyunu yine de iktidardan yana kullanmıştır" (Karpat, 2007: 138). Örneğin bir gazetenin 1961 yılı

seçimleri öncesi yaptığı yoklamanın sonuçlarında, Şişe-Cam, Deri Kundura, Tekel gibi büyük kuruluşların çalışanlarının seçmenlerin büyük bölümünü oluşturduğu bir sanayi bölgesi durumunda olan Beykoz'da daha önceki seçimlerde Demokratların kazanmalarında mühim rol oynayanların işçiler oldukları belirtilir.[23] 14 Mayıs seçimlerinden hemen önce yapılan bir kamuoyu yoklamasında İzmir'de işçiler arasında en yüksek oyu alacak olanın %73 ile DP olduğu ortaya konmaktadır.[24] DP ile CHP arasında yaşanan hayli gerilimli siyasi çekişmenin giderek gündelik yaşamın farklı boyutlarına yansıdığı 50'lerde dışlayıcı-negatif bir siyasi kanal olarak partizanlık ve faydacı-pozitif bir kanal olarak patronaj ilişkileri diğer toplumsal sınıflar kadar işçiler tarafından da kullanılır. Örneğin Ereğli Demir-Çelik Fabrikası'nda 1950 senesinden önce iktidar sempatizanı olanların jurnalleri ile bazı işçilerin mutazarrır edilmesi (zarar görmesi) gibi iktidar değişikliğinden sonra da bu kez mukabil taraf için aynı durum olmuş, adeta işçiler işlerine devam edebilmek için hep iktidar partisine yanaşmak zorunluluğunda kalmıştır (Çehreli, 1966: 147). 1957 yılında Paşabahçe'deki bir sendika toplantısında, bazı işçiler sendika yöneticilerine, son seçimlerde muhalefet partisi için çalışan işçilerin işten çıkarılacağı yönündeki dedikoduların doğru olup olmadığını sorarlar.[25]

Partili kimliğinin, parti kanallarının kullanımının örnekleri elbette sadece partizanlık olarak görülemez. Bu, söz konusu kanalların negatif kullanımıdır. Parti kanallarının, imkânlarının pozitif kullanımı olarak patronaj ise; Demokrat Parti döneminde "küçük adam"ın başlıca kişisel ve toplu kazanım yöntemlerinden birisi olmuştur. Hem sendikacıların hem de işçilerin kişisel, yerel topluluk ya da işyeri düzeyinde DP ile geliştirdikleri patronaj ilişkilerinin pekçok örneğine rastlanır. Sendika yetkililerinin ya da çeşitli konularda oluşturulan heyetlerin Ankara'ya gönderilmesi ve gidenlerin, partili milletvekillerinden Cumhurbaşkanı'na kadar çeşitli düzeydeki DP'li yetkililer ile görüşmeler yaparak sorunlarına çözüm aramaları, neredeyse standart hale gelmiş bir patronaj stratejisi olarak değerlendirilebilir. Örneğin Paşabahçe semtindeki işçilerin acil taleplerinden birisi olan sigorta hastanesi için bölgedeki fabrikalarda örgütlü sendikaların temsilcilerinden oluşan bir heyet Ankara'ya gönderilir;[26] Şişe-Cam işçilerinin kurduğu yapı kooperatifinin kredi sorunlarını çözmek için sendikacı Hasan Türkay Ankara'da DP'li milletvekilleriyle görüşmeler yapar.[27]

Yine de işçilerin DP'ye verdikleri desteğin mutlak bir destek olmadığının, DP'li sendikacıların sınıfsal kimlikleri temelinde sık sık partilerine muhalif tavırlar gösterdiklerinin, başta grev hakkı olmak üzere çalışma ilişkilerine dair po-

23 Meryem, "Beykoz CKMP'ye taraftar", *Akşam*, 25 Ekim 1961.

24 *Vatan*, 15 Nisan 1950.

25 Gece *Postası*, "Paşabahçe Şişe Cam İşçileri ve Particilik", 9 Aralık 1957, s. 5.

26 Gece *Postası*, 28 Kasım 1954.

27 Gece *Postası*, 9 Aralık 1956.

litikalarını eleştirdiklerinin çok sayıda örneği vardır. Özellikle de DP'nin daha otoriter bir yönelime girdiği 1957 sonrası dönemde yaşanan birkaç örnek zikredilmeye değerdir. Sivas Demiryolu İşçileri Sendikası'nın DP'li olan ancak Vatan Cephesi'ne katılmamış başkanı Aydaner Tandoğan'ın yeniden sendika başkanlığına seçilmesini engellemek için, Vatan Cephelilerin onu kongreye sokmama gayretleri karşısında, salonda bulunan bin üç yüz işçinin hep birlikte salonu terk ederek gösterdikleri toplu tepki, dönemin muhalif basınının da geniş yer verdiği dikkat çekici bir örnek olarak kaydedilmelidir.[28] Benzer bir örnek de Zonguldak'ta yaşanmıştır. Demokrat Partili Maden İşçileri Sendikası ikinci başkanı Mehmet Alpdündar'ın gazetelere işçi ücretlerinin düşüklüğüyle ilgili verdiği beyanat Zonguldak DP il yöneticilerini kızdırır. İl başkanı Kilimli, bucak toplantısında bu kızgınlıkla; sendikaları "menfaat yuvaları", sendikacıları da "muhalefetin elindeki oyuncak" olarak niteleyen, işçilere isteklerini, sendika değil parti kanalıyla iletmeleri gerektiğini dile getiren bir konuşma yapınca, toplantıdaki 180 sandalyeden 170'i boşalıverir.[29] Alpdündar ise geri adım atmayacağını şu sözlerle ifade eder: "Ben 6000 maden işçisinin hakkını müdafaa ediyorum. Hakikati söylemekten çekinmeyeceğim. Zonguldak maden işçisi mağdurdur."[30]

Demokrat Parti'nin onlar için açtığı siyaset alanının ve seçmen olarak güçlerinin önemini gören muhalefetteki CHP'nin de işçilere yönelik politikalar geliştirmek durumunda kalması bu konuda kayda değer bir başka gelişmedir. Parti içinde Rebii Barkın gibi işçi sorunlarıyla ilgilenenlerin 1950 öncesinden beri dikkat çektiği ve arşiv belgeleri incelendiğinde gerçekte giderek etkili olduğu da anlaşılan işçi sınıfına dönük politikalar geliştirme yönelimi CHP muhalafete düştükten sonra daha da güç kazanır. CHP lideri İnönü'nün işçi kenti Zonguldak'taki söylevi; "İşçi meselesi en büyük davamızdır" başlığını taşır (*Muhalefette İsmet İnönü*, 1956: 88). Yine İnönü, katıldığı İİSB toplantısında; "grev hakkı geç kalmış meselelerimizden birisidir" demektedir (*a.g.e.*: 361) Dönem içinde CHP'nin işçi oylarını çekebilmek için gösterdiği çabalar ve özellikle sendikacıların milletvekili adaylıkları ve sonuçlarıyla ilgili zengin bir tabloyu ise Kemal Sülker'in eserinde bulmak mümkündür (1975: 93-168). Özellikle işçilerin yoğunlaştığı bölgelerde onların oylarını alabilmek için artık CHP de sendikacı kökenli adaylar göstermeye ya da çevresinde sevilen sendikacıları yanına çekmeye çalışmaktadır. Diğer yandan da 1953 programı ile CHP, ilk kez ekonomik ve sosyal sorunlara ağırlık vermeye başlamış ve somut koşulların baskısı altında hareket etmek zorunda kalmıştır. Öyle ki o güne kadar şiddetle karşı çıkılan grev hakkı dahi programa alınmaktadır (Makal, 2002: 79). Artık

28 *Akis*, 16 Haziran 1959, s. 22.

29 *Kim*, "Boşalan Kongre", 12 Aralık 1958, s. 22.

30 Bu noktada Zonguldak maden işçilerinin, tek parti döneminin mükellefiyet uygulamasının mağduru olan ve 1950 seçimlerinde topluca işe gitmeyerek seçimlerde oy kullanmak suretiyle, bir anlamda o döneme kadarki en geniş katılımlı siyasi grevi gerçekleştiren kitle olduğu hatırlatılmalıdır. Konuyla ilgili bkz. Güzel, 1983: 1854-1855.

partinin 1954 yılındaki seçim afişlerinden birinin sloganı şöyledir: "İşçi!.. hür dünya işçisinin bütün haklarına kavuşacaksın!". 1959 yılındaysa ünlü İlk Hedefler Beyannamesi'nde yer alan taahhütlerin ayrıntılı kanun tekliflerine dönüştürülmesi sürecinde, bilim insanlarının yanısıra sendika liderlerinden de fikir alınarak hazırlanan sendikal haklarla ilgili metin uluslararası normlara uygun hayli ileri bir niteliktedir.[31] 1958 tarihli bir başka afişte artık sağlanacak hakların neler olabileceği de netleşmiştir: "İşçi vatandaş sendika hürriyetini, ücretli senelik izni, grev hakkını, işsizlik sigortasını sana CHP sağlayacak". Ancak işçi vatandaşın CHP'ye yönelmesi için onun; "ortanın soluna" geçtiği mavi gömlekli, kasketli Ecevit günlerinin gelmesini beklemek gerekecektir.

"O devir kapanmıştır"

1950'li yılların Türkiyesi'nde Burawoy'un tanımladığı despotik rejimden hegemonik rejime geçişin benzeri bir süreç yaşanır. Hatırlanacak olursa bu geçişe neden olan iki temel dönüşüm tarif edilmişti: işçilerin ücretlerinin salt işyerlerindeki performanslarına bağlı olmaktan ve geçim olanaklarının salt ücrete bağımlı olmaktan görece kurtulması. Birincisinin gelişen sendikalar ve çalışma yaşamını düzenleyen mevzuatla, ikincisinin ise genişleyen sosyal güvenlik sistemleriyle mümkün olabildiği eklenmelidir. Tabii tüm bu değişikliklerin devletin –özellikle İkinci Dünya Savaşı yıllarında epeyce zayıflamış olan– çalışma yaşamına, dolayısıyla sınıf ilişkilerine müdahalesinde bir artışı yansıttığı da söylenmelidir. Önce 1946 yılında sınıf esasına dayalı örgütlenmelere getirilmiş olan yasağın kalkmasıyla sosyalistlerin öncülüğünde ortaya çıkan ve kısa sürede devlet tarafından sona erdirilen bağımsız "46 sendikacılığı" deneyimi ve hemen ardından 1947'de çıkartılan Sendikalar Kanunu ile başlayan denetimli sendikal yaşam –tüm zaaf ve yetersizliklerine karşın– rejim değişikliğinin başlıca etkenlerinden biri olarak anılmalıdır. Çalışma yaşamını düzenleyen kapsamlı mevzuat esasen 1936 yılında çıkartılan İş Kanunu ile epey zamandır yürürlükteyse de uygulamada yasanın ve ona bağlı pekçok düzenlemenin işyerlerinde hayata geçirilebilmesi ancak sendikaların az ya da çok buralarda denetleyici bir güç olarak ortaya çıkmasından sonra olabilmiştir. Ancak sendikaların daha esaslı bir etki gücü elde etmeleri 1950 yılında çıkarılan kanunla, toplulukla iş ihtilafı çıkarabilme yetkisi elde etmelerinden sonra olabilmiştir.[32] Bu

31 *Akis*, 9 Aralık 1959, s. 19.

32 Sözkonusu kanun İş Kanunu'nun bazı maddelerini tadir eden 25.1.1950 tarih ve 5518 sayılı kanundur.

Bir işyerinde işçi mümessilleri ya da sendikalarca temsil edilen işçilerle, işveren arasında toplu bir iş uyuşmazlığı oluştuğunda buna belli bir prosedür çerçevesinde önce İl Hakem Kurulu'nda, buradan çıkan karara tarafların itirazı durumunda ise Yüksek Hakem Kurulu'nda devletin hakemliğinde çözüm bulunmasını öngören zorunlu tahkim sistemi, ilgili yazında iş ihtilafları başlığında ele alınır. Bu arada işçi hareketini hak mücadelesinde tümüyle etkisiz ve pasif gören anlayış ve işçi örgütlerinin sesini genel olarak ihmal eden emek tarihi yazınımız düşünüldü-

tarihten sonra çıkarılan iş ihtilafı sayısı hızla artmış ve dönemin sosyal siyaset yazınında da, "fikri bir inkişafın tezahürü olarak değerlendirilmiştir" (Coşkundeniz, 1955: 65-71). Toplulukla iş ihtilafları; işçilerin ücret, sosyal haklar ve çalışma koşulları gibi işyerindeki en temel meseleleri hakkında işverenle sınırlı da olsa müzakere edebildikleri, tutum geliştirebildikleri bir süreç olması bağlamında, önceki dönemin işverenin mutlak hâkim olduğu fabrika rejimine göre ciddi bir değişimi getirir. Sendikaların rolünü ve gücünü artırdığı gibi işçilerin ücret müzakeresi yapabiliyor olmaları onların geçimlerinin tümüyle işteki performanslarına bağlı olmasını da belli ölçüde sınırlandırır. Şişe-Cam Fabrikası'ndan sendikacı Lütfü Ak, bu ihtilafın yürütülmesinin daha önceleri tümüyle işverenin inisiyatifinde olan zam yapma yetkisinin kullanımındaki ayrımcılığı gidermek açısından önemine işaret ederek şu kritik değerlendirmeyi yapar:[33] "Bütün işçiler bayram yaptık, zam aldığımıza değil. Yalnız müessesemizden eski usulün kalktığına bayram yaptık..." Daha 1952 yılında giderek yoğunlaşan ve etkili hale gelmeye başlayan iş ihtilaflarını ve sendikaların bu ihtilaflardaki rolünü değerlendiren dönemin önde gelen iş hukukçularından Ferit Hakkı Saymen şu yorumu yapar:

> ...Bu hareketler gösteriyor ki, Türkiye'de geniş bir şekilde vücuda gelmesi yeni olmakla beraber, sendika hareketi yalnız gelişmekle kalmıyor, şuurlu ve dinamik bir tarzda işçi menfaatlerini koruyor, sendika fikri işçi kütlelerine nüfuz etmeğe başlıyor ve semere veriyor (Saymen, 1952).

İkinci önemli nokta işgücünün; sağlık, iş göremezlik, emeklilik gibi yeniden üretim koşullarını belirleyen sosyal güvenlik sistemindeki genişlemesiyle ilgilidir. 1945'te kabul edilen, 4772 sayılı İş Kazaları ile Meslek Hastalıkları ve Analık Sigortası Hakkında Kanun ve ertesi yıl kurulan İşçi Sigortaları Kurumu bu alandaki ilk önemli adımlar olur. Ardından 1949'da İhtiyarlık, 1950'de Hastalık ve Analık Sigortası Kanunları ile sosyal güvenliğin sahası giderek genişler. 50'li yıllar boyunca sigorta kapsamına girenlerin sayısı ciddi bir artış gösterir.[34]

Hegemonik bir fabrika rejimine geçişte zora dayalı yönetsel edimler yerine işçilerin rızasını kazanmaya, onları yönetimle işbirliğine ikna etmeye (rızayı kazanmaya/üretmeye) yönelik stratejiler öne çıkar. Ülkeden ülkeye değişiklikler gösteren bu rejimlerin inşası aynı zamanda; vasıf, teknoloji, firmalar arası rekabet ve direniş gibi etkenlerce de belirlenir (Burawoy, 1990: 126). Türkiye'nin özgül koşulları çerçevesinde yapılacak bir değerlendirmede ayrıca 50'li

---

günde, sözkonusu düzenlemenin yapılmasında İİSB'nin etkili olduğunu hatırlatmak bir gereklilik olacaktır. Bkz: İstanbul İşçi Sendikaları Birliği, *1949 Yılı Çalışma Raporu*, Raşit Bütün Matbaası, İstanbul, 1950, s. 6.

33 Lütfü Ak, "Dile Gelen", *Cam-İş*, Yıl:1, Sayı 2 (1.12.1952), s. 3.

34 1950 yılından 1960 sonuna kadar sigortalıların sayısında %112 oranında bir artış olmuştur (Makal, 2002: 394).

yıllardaki fabrika rejimi değişiminin siyasi boyutu da önem taşır. Demokrat Parti'nin (DP) 1950 seçimlerini büyük bir farkla kazanarak iktidara gelmesinin yarattığı genel siyasi atmosfer ve bunun günlük yaşamın her alanında gözlenen yansımaları işyerleri ve çalışma ilişkileri için de geçerlidir. DP iktidarıyla birlikte köylü üzerindeki jandarma baskısının kalkmasının, memurların halkı aşağılayıcı tavırlarının değiştirilmesinin yanısıra, işyerinde şef ve ustabaşı tahakkümü ve hatta dayağı büyük ölçüde sona erdirilir (Koç, 2000: 40). O yıllarda sendikacılık yapan Halit Mısırlıoğlu'nun şu sözleri çarpıcıdır:

> "İşçiler 1950 yılında kişiliklerine kavuştular. İşçiler DP'ye güvenerek işyerlerindeki baskılara karşı kafa tutmaya başladılar. CHP döneminde Bakanın kapıcısı bile bakan gibiydi. DP döneminde ise işçinin ve sendikacının Bakanla görüşmesi mümkün oldu..." (akt. Koç, 1999: 82).

İşyerlerindeki hayatı düzenleyen gelişmeler büyük ölçüde DP iktidarından hemen önce CHP tarafından ortaya konsa da gerçek anlamda yaşama geçmeleri ve işçilerce de sahiplenilir, kullanılır ve sonuçları tecrübe edilir hale gelmeleri ancak Demokrat Partili yıllarda olabilmiştir. Tabii aynı zamanda DP'nin de bu gelişmeleri tümüyle kendi başarı hanesine yazdığını belirtmek gerekir.[35]

Öte yandan 50'li yıllar boyunca işverenlerin fabrikalarda geliştirdikleri paternalist uygulamaların birçok örneğine de rastlanır. Dönemin sanayicilerinden biri kendi yaklaşımını şöyle açıklar:[36]

> "Hele de bu zamanda işçi kullanmak, yani işçiyi müesseseye candan bağlı ve en verimli bir şekilde çalıştırmak kolay iş değildir. İşçi patronunu bir baba gibi sevmez ve patronun kendisine evlat gözüyle baktığını sezmezse, mümkün değil kendini layıkiyle işine veremez...Azami randıman almak için işçiye, işini sevdirmek ve daima olmasa dahi muvaffakiyetinden dolayı takdir ve tebrik etmek lazımdır."

Yine aynı dizide kendisiyle yapılan röportajda bir başka önemli sanayicinin yukarıdaki örneğe benzer içerikle söylediği: "Bana buraya gelen işçi bir daha evlenince ayrılır. Fabrikayı o kadar benimser, sever; ben de onlara bir evlat gibi bakarım. Verimli iş ancak karşılıklı sevgi ve saygı ile olur."[37] sözleri söz ettiğimiz paternalist yaklaşımın o yılların işverenleri arasındaki yaygınlığına işaret

---

35 Örneğin iktidarının ilk üç yılındaki icraatlarını değerlendirdiği kitabında DP, aslında kendi iktidarından hemen önce çıkarılan yasayla sendikalara verilen iş ihtilafı çıkarma imkânını: *"bu fiili imkânın yeni demokratik rejimin eseri olduğuna şüphe yoktur"* sözleriyle sahiplenir (*Yeni İktidarın Çalışmaları*, 1953: 79).

36 Düğme fabrikatörü Ali Hüsnü Türkoğlu ile 4 Şubat 1954'te *20. Asır* dergisinde yapılan röportajdan aktaran: "Hayatta Muvaffak Olmuş İşadamlarımız-1950'lerden Sanayici Portreleri", *75 Yılda Çarkları Döndürenler* içinde, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999, s. 115.

37 Çorap sanayicisi Mustafa Somuncu ile 14 Şubat 1954'te *20. Asır* dergisinde yapılan röportajdan aktaran: "Hayatta Muvaffak Olmuş Işadamlarımız-1950'lerden Sanayici Portreleri", *75 Yılda Çarkları Döndürenler* içinde, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999, s. 117.

eder. 1930'ların tek parti döneminin, 40'ların savaş yıllarının, keyfî uygulamalar ve zorun egemen olduğu fabrika rejimleri değişmeye başlamış, işçiler grev gibi esaslı bir silaha ve güçlü sendikalara sahip olmasalar bile elde ettikleri kazanımlarla artık patronlarca dikkate alınır, himaye edilmeleri gerekir duruma gelmişlerdir. Kemal Sülker, Gece Postası gazetesindeki "İş ve İşçi Alemi" başlıklı köşesinde, Bakırköy Sümerbank ve Paşabahçe Şişe-Cam fabrikalarının müdürlerinden, yürüttükleri modern ve işçiyi gözeten idarecilik yöntemlerinden övgüyle bahseder.[38] Habere göre her iki müdür de; "işçiyi maddeten olduğu kadar manen de tatmin etmeli ki, randımanı artsın" düsturunu benimsemişler, işçilere verdikleri ikramiye, prim ve zamların karşılığını verimlilik artışı olarak almışlardır. Paşabahçe Şişe-Cam Fabrikası'ndan bir sendika aktivisti de, sendikanın dergisine, işçilere keyfî ve zorbaca davranan bir bölüm şefi için yazdığı, "O devir kapanmıştır" başlıklı yazıda: "İleride bu servislerde nahoş hadiseler olabilir. Zira şef, tehdit, hakaret etme ve ekmekle oynama devirlerinin artık çok gerilerde kaldığını bir türlü kabul edememektedir" ifadeleriyle işçilerin bu yeni rejimin farkında olduklarını etkili bir biçimde dile getirir.[39]

"Nereye gidiyoruz? Sınıf mücadelesine mi gideceğiz?"

İşçi sınıfı oluşumunun belirleyici düzeyi, kurumsal ifadesi kolektif işçi hareketi olduğuna göre ona özel bir yer ayırmak gerekir. Biz bu bölümde emek tarihi yazınımızda büyük genellemelerle ve ağırlıkla Türk-İş etrafında örülen 50'ler işçi hareketi anlatısına farklı bir yaklaşım geliştirmeyi amaçlıyoruz. Bu da öncelikle –hiç de küçümsenmeyecek hacimdeki– mevcut bilgi birikimimizin farklı bir okumasını içermek durumundadır. Ele aldığımız kesiti; işçi hareketinin etkisiz ve bağımlı halde bulunduğu bir ara dönem olarak betimlemek yerine içerdiği arayış, deneyim, başarı ve başarısızlıklarla –çok genel de olmak durumunda kalsa da– resmini çıkarmak önceliğimiz olacaktır. Birçok farklı konuda, çok sayıda örnek verilebilecek olan bu başlıkta, yazımızın hacmini genişletmemek için oldukça kısıtlı davranmaya çalışacağız. İşe, döneme ilişkin işçi hareketi anlatısının merkezinde yer alan Türk-İş'i buradan kaldırmakla başlamak yerinde olur. Ne o zamanlar ne de sonraki yıllarda Türk-İş, işçi hareketimizin tümünü belirleyen merkezî bir yapılanma olmuştur. 1980 sonlarındaki Bahar Eylemleri sürecini saymazsak (ki dönemin özel konjonktürü ve tabanın baskısı dikkate alınarak bunun da bir ölçüde zoraki bir öncülük olduğu söylenebilir) bir konfederasyon olarak Türk-İş'in başlıca işçi hareketlerinin öncüsü olduğu bile söylenemez. Balibar'ın aktardığımız ifadeleri bu örnekte yerini bulur: Türk-İş bir işçi örgütü olarak işçi hareketini tam olarak temsil etmez. Örneğin

38 *Gece Postası*, 3 Nisan 1956, s. 2.

39 Bir Sendikacı, "O Devir Kapanmıştır", *Cam-İş*, Sayı 17, s. 3.

günümüzde –Türk-İş'e bağlı sendikalarca da yürütülenlerin büyük bölümü de dahil olmak üzere– farklı sınıf örgütlenmeleri tarafından girişilen mücadelelerin ne kadarı Türk-İş anlatısının içine sokulabilir? İçinde bulunduğumuz örneğin son 10-15 yıllık dönemin işçi hareketi yazılacak olsa herhalde Türk-İş'e ayrılacak yer hiç de geniş –ve tabii olumlu– olmayacaktır. 50'li yılların irili ufaklı sendikalarının ve bölgesel birliklerinin dinamizmini de Türk-İş'in bürokratik ve büyük ölçüde devrin politik dengelerine bağlı şekilde gelişen tarihi içinden anlamaya çalışmak doğru olmayacaktır.

Kemal Sülker (2004a: 177-178), 1954 yılı itibariyle ülkenin hemen tüm sanayi şehir ve bölgelerinde oluşturulmuş olan yerel sendika birliklerinin tüm zaaflarına karşın; taşranın kültür seviyesi, buralardaki bilim insanlarının azlığı, işverenden ve siyasilerden gelen baskılar, küçük şehir ortamının tutuculukları gibi engelleri göğüsleyerek yeni bir sendikacı kuşağının oluşmasını sağlamaktaki başarılarını özenle tespit eder.[40] İstanbul İşçi Sendikaları Birliği'nin dönemin işçi hareketi içindeki yeriyse kuşkusuz çok daha belirgindir. 1955'te o zamana dek bir türlü tanınmamış olan grev hakkı için kampanya başlatan[41] Yüksek Hakem Kurulu'nun oluşum ve işleyiş biçimini eleştirerek yasal değişiklik sağlayan[42] hem 50'ler boyunca gem de 60'ların başındaki ara dönemde çeşitli eylemlerin düzenleyicisi olan hep İİSB olmuştur. Birliğin ya da ona bağlı sendikaların dönem boyunca düzenlemek istedikleri ve her seferinde hükümet ve valilik tarafından engellenen miting girişimleri de işçi hareketi tarihimizin nihai başarıya ulaşamamış ama üzerinde durulmayı hak eden eylemleridir. 1951 yılında, tekstil başta olmak üzere kimi sektörlerde yerli üretiminin zayıflaması ve büyük tenkisatlara neden olan ithalat rejimi değişikliğine karşı, yerli üretimin desteklenmesi ve ithalatın sınırlandırılması taleplerini ifade etmek üzere gündeme gelen mitinge valilik tarafından izin verilmemiştir. Tekstil ve Örme Sanayi İşçileri Sendikası tarafından Taksim'de düzenlenmek istenen ve İİSB içinde de tartışmalara neden olan mitingin yapılamaması üzerine sendika sert bir protesto bildirisi yayınlamıştır (Sülker, 2004a: 163-164).

Aynı sendikanın ertesi yıl, 1952 Nisan'ında yapmak istediği mitinge valilikçe izin verilmemesi ise mecliste sert tartışmalara neden olmuş, "sınıf mücadelesi hayaleti" karşısında anti-komünist ajitasyonun en sıradan örnekleri meclis kürsüsünden Çalışma Bakanı tarafından dillendirilmiştir. Bakan Samet Ağaoğlu; mitingin yasaklanmasının, o sıralarda artan iş ihtilafları ve grev hareketleri-

40 Bu türden yerel birlikler oluşturarak yerel düzeyde sendikal dayanışmayı sağlama konusunda günümüz sendikal hareketinin daha geri bir noktada olduğunu da belirtmeliyiz.

41 Konu hakkında şu kaynaklara bakılabilir: Sülker, 2004b: 83-98 ve İstanbul İşçi Sendikaları Birliği, *1954-1956 Devresi Faaliyet Raporu*, Rıza Koşkun Matbaası, 1956, İstanbul, s. 9-12.

42 Konu hakkında şu kaynaklara bakılabilir: İstanbul İşçi Sendikaları Birliği, *1953-1954 Devresi 14 Aylık Faaliyet Raporu*, Faik Paran Matbaası, 1954, İstanbul, s. 13-14. Ki bu konuda düzenlenen toplantıda yaptığı eleştirilerden dolayı DP'li sendikacı Hasan Türkay, Yüksek Hakem Kurulu'na hakaretten yargılanmıştır. Bkz. "Sendikacıların Mahkemesi Başladı", *Cem-İş*, Sayı 15(1.I.1954).

nin belli bir merkezden –Komünist Partisi'ni ima etmektedir– idare edildiği yönündeki şüphelerinin ve miting talebinin de bunların devamı olduğu yönündeki kanaatlerinin sonucu olduğunu söylemektedir.[43] Bakan komplo teorilerini ileri götürerek miting düzenleyicilerinin yasaklama durumunda polisle çatışarak olaylar çıkarmayı planladıklarını iddia eder ve yasaklama kararını protesto eden sendika bildirisinden şu satırları okur: "işçi vatandaş, emeğini istismar ederek sebepsiz yere işine nihayet veren iş verenlere... kanunun bize bahşettiği hakları vermemekte ısrar edenlere, türlü kaçamak yollarla alıştığı fahiş kazancı yine sırtımızdan çıkarmak isteyenlere daha fazla göz yumamayız" ve meclise dönerek sorar: "İşte arkadaşlar, bu satırlar okunduktan sonra haklı olarak soruyoruz: Nereye gidiyoruz? Sınıf mücadelesine mi gideceğiz? Meydanlarda toplanarak sermaye ve say mücadelesi mi yapacağız?" TKP'ye yönelik tutuklama ve yargılamaların sürdüğü günlerde yapılan bu konuşmalar; hem DP'nin sınıf oluşumundaki stratejisinin temelini göstermesi (hatırlanacak olursa popülizm tanımında, "emekçi sınıfların, siyasi karar alma süreçlerini etkileyebilecekleri; ancak siyasi iktidara alternatif veya ortak olabilecek biçim ve düzeyde örgütlenemedikleri bir durum" başlıca unusurlardan birisi olarak belirtilmişti) hem de tüm zayıflatıcı etkilere karşın işçi hareketinin nasıl bir ürküntü yaratabildiğinin görülmesi açısından ilgiye değerdir.

Öte yandan tüm bu olumsuzluklara karşın işçi hareketinin muhalefet enerjisini yitirmediği, "meydanlarda sınıf mücadelesini" sürdürme kararlılığını gösterdiği vurgulanmalıdır. 1953 yılında Zeytinburnu Çimento işvereninin sendikalı işçilere yönelik baskılarını protesto etmek için İİSB tarafından yine Taksim meydanında düzenlenmek istenen miting de valilikçe türlü çabalarla son dakikada yasaklanmışsa da kentin o günkü manzarası işçi hareketinin kitle kapasitesini göstermesi açısından önemlidir:

> 15 Mart sabahı erken saatlerde İstanbul'un en uzak semtlerinden kalabalık işçi grupları şehre doğru ilerlemeye başladı. Vapurlar adam almıyordu. Sabahın ilk seferlerini yapan vapurlar Paşabahçe'den, Üsküdar'dan tıklım tıklım işçilerle dolu olarak yanaşıyorlardı...Taksim meydanına giden bütün yollar polis ve jandarma tarafından tutulmuştu.[44]

İİSB'ye göre o gün hava muhalefetine karşın miting yerinde hazır bulunmak üzere gelen işçi sayısı tahminen 50-60 bin civarındadır.[45] Adeta sekiz yıl sonra yapılacak görkemli Saraçhane Mitinginin provası yapılmaktadır. Bu ve benzeri büyük eylem girişimlerinin yanısıra dönem içinde mutlak yasal engele rağmen birçok grev de gerçekleşmiştir. Ahmet Makal (2007: 267-318) ve Yüksel Akka-

43 *TBMM Tutanak Dergisi*, B. 69, 7.5.1952, Cilt.15.Dönem.9, top.2, s. 100.

44 *Akis*, 17 Ağustos 1957, s. 17.

45 İstanbul İşçi Sendikaları Birliği, *1952-1953 Devresi 9 Aylık Faaliyet Raporu*, 1953, İstanbul, s. 30.

ya'nın (2003), dönem boyunca gerçekleşen grevlerle ilgili inceleme ve değerlendirmeleri konu hakkında hayli doyurucu sonuçlar içermektedir. Daha çok işletme düzeyinde faktörlerin etkisiyle ve genellikle bıçak kemiğe dayandığında, son çare olarak başvurulan kısa süreli iş bırakma eylemleri biçiminde gerçekleşen (Makal, 2007: 306) grevlerin bazıları başarılı bazıları başarısız olmuş ancak hemen hemen her greve güvenlik birimlerince müdahale edilmiş, çok sayıda işçi mahkemelere sevk edilmiş, grevler nedeni ile sendika yöneticileri tutuklanmış, sendikalar kapatılmıştır (Akkaya, 2003). Ayrıca görece güçlü ve etkin kimi sendikalar, sözlü veya yazılı kolektif akitler (toplu sözleşme), davalar ve bakanlık, hükümet nezdinde yürüttükleri görüşmeler yoluyla da üyelerine önemli kazanımlar sağlamışlardır.[46] Maden-İş, Petrol-İş gibi etkin sendikalar sonraki yıllarda "milli tip sendika" olarak anılacak olan; federatif yapıyı aşan merkezileşmiş ve güçlü yapılara 50'li yılların sonlarından itibaren kavuşmaya başlamışlardır.[47] Bu tür sendikalar aynı zamanda etkili örgütlenme kampanyalarına girişmekte,[48] işverenleri kolektif mukaveleler yapmaya zorlamakta,[49] kendi yayınlarını çıkarmakta[50] ve uluslararası sendikal örgütlerle ilişkilerini geliştirmektedirler.[51]

Tüm bu arayışlar aynı zamanda Amerikan sendikacılığının soğuk savaş döneminde izlediği; çevre ülkelerde anti-komünist, güdümlü, ABD yanlısı sendikacılığı geliştirme stratejisinin etkili olduğu bir dönemde sürmüştür. Emek tarihimizde 50'lerin sendikal hareketinde ABD etkisinin belirleyiciliğine ilişkin hayli abartılı olduğunu düşündüğümüz bir yaklaşım egemendir. Türkiye gibi, ABD açısından Sovyetler Birliği'ne yakınlığıyla stratejik açıdan daha da önem kazanan bir coğrafyada, ABD tarzı sendikacılığın yerleştirilmesi ve geliştirilmesi için yoğun bir uğraş verilmesi hiç de şaşırtıcı olmayacaktır ve öyle de olmuştur. Ancak burada sorun bu sürecin tek yanlı algılanmasıdır. Evet tümüyle Amerikan tarzı, sınıf mücadelesini reddeden bir işçi hareketinin ve sendika-

46 Örnek olarak bkz. *Türkiye Petrol İşçileri Sendikası, Genel Merkezi Faaliyet Raporu*, İstanbul: Alp Matbaası, 1958 (Raporda, Petrol Ofis, Mobil, BP, Shell gibi başlıca petrol şirketleriyle yapılan görüşmeler ve davalar yoluyla sendikanın sağladığı; ücret artışı, fazla mesai ücretlerinin ödenmesi, elbise vb. yardımlar ve çalışma koşullarının düzeltilmesi gibi pekçok kazanım ayrıntılı biçimde aktarılmıştır).

47 Maden-İş Sendikası, *XIII. Genel Merkez Kongresi 1957-1961 Raporu*, İstanbul Matbaası, 1950, İstanbul.

48 Maden-İş Sendikası'nın Eğmir'deki madende gerçekleştirdiği örgütlenme kampanyası buna örnek olarak gösterilebilir. Bkz. Maden-İş Sendikası, *XIII. Genel Merkez Kongresi 1957-1961 Raporu*, s. 1-24.

49 Maden-İş Sendikası'nın bu alandaki çalışmaları için bkz *XIII. Genel Merkez Kongresi 1957-1961 Raporu*, s. 27-33. Elektrik, Gaz ve Motorlu Taşıt İşçileri Sendikası'nın İstanbul'daki kamu taşımacılığı kurumlarında gerçekleştirdiği başarılı örgütlenmeler ve otobüs şirketleriyle yaptığı kolektif mukaveleler için bkz. Pala, 1969: 313.

50 Örnek olarak Cam-İş, Maden-İş ve Petrol-İş dergileri.

51 Örneğin Petrol-İş Sendikası Türk-İş'in henüz uluslararası örgütlere katılma izni alamadığı dönemde işkolu federasyonu olan, Beynelmilel Petrol İşçileri Sendikaları Federasyonu'nun kongrelerine 1957'den itibaren gözlemci olarak katılmaya başlamıştır. Bkz. Türkiye Petrol İşçileri Sendikası, *Genel Merkezi Faaliyet Raporu*, s. 28.

cı kuşağının yaratılması için yoğun bir gayret sarf edilmiştir ama bunun nesneleri/alıcıları üzerinde mutlak bir belirleyiciliğe ulaştığı söylenebilir mi? Amerikan sendikacı, uzman, bürokrat ve eğitimcilerinin, sendikalara parasal destek, ABD ve Türkiye'de eğitim programları, uzmanlık desteği, yazılı materyal, kişisel yakınlıklar vb. gibi pekçok yöntemle sürdürdükleri politikanın etkili olduğu doğrudur ama iddia edildiği oranda belirleyici olabildiği kanımızca yanlıştır. Bunun önünde iki engel vardır: öncü işçilerin mücadeleleri içinde edindikleri kişisel deneyimleri ve sayıları az da olsa işçi sınıfının yanında yer alan aydınların çalışmaları. CIA ile ilişkileriyle anılan ve Amerikan sendikacılığının Türkiye'deki etkinliği bahsinde ismi en çok geçen Irving Brown'un 50'lerdeki Türkiye sendikacılığının niteliğiyle ilgili yazdıkları bu konuda dikkate değerdir:

> "Türkiye'de sendikacılığın gelişmesinin önemli başka bir yönü, endüstrileşme sürecinin henüz yeni, sendikaların başlangıç aşamasında olduğu diğer ülkelerde görülen durumun tersine, işçilerin kendilerinin doğrudan sendikalarını kurmalarıdır. Tüm yöneticiler taban işçileridirler. Yönetimi daha çok aydınlar, hukuk adamları ve sosyal alanda çalışanlardan oluşan Hindistan gibi bir ülkeden farklıdır...Sendikası tarafından ücret ödenen yönetici ve sendika elemanı istisnadır" (akt. Öztürk, 2004: 106).

1954 yılında yabancı bir gazetecinin 251 sendikacıyla gerçekleştirdiği anketin sonuçları da Brown'ın saptamalarını teyit eder niteliktedir. Katılımcılardan sadece 16'sı sendikasından maaş almaktadır, 150'si ilkokulu ve ancak 15'i ortaokul ve liseyi bitirmiştir, büyük çoğunluğu 35 yaşının altında ve kendi işlerinde normal mesai ile çalışan işçilerdir (Ünsal, 1963: 109). Görüldüğü üzere öncü işçiler ortalama işçi yaşam biçimi ve standartlarından uzaklaşmış değildirler. Üstelik yine aynı anketin sonuçlarına göre sendikal faaliyetleri sırasında birçoğu; işinden atılma, savcılıkta ifade verme, tutuklanma, tehdit edilme gibi tecrübeler yaşamışlardır. Bunlara, asgari ücret tespit komisyonlarında, iş mahkemesi üyeliğinde, işyerinde işçi mümessilliğinde, iş ihtilaflarında, çalışma meclislerinde, çalışma müdürlüklerine yapılan şikâyet ve temaslarda, fiilî direniş ve grevlerde vb. edinilen deneyimleri de eklersek, ciddiye alınması gereken bir sınıfsal temelli tecrübe birikimine sahip, öncü işçiler kuşağının oluştuğundan söz etmek yanlış olmayacaktır. Üzerlerindeki Amerikancı, uzlaşmacı, milliyetçi, anti-komünist vs. ideolojik basınçlar ne denli şiddetli olursa olsun bu özdeneyimlerinin onları daha mücadeleci arayışlara itmesi beklenmelidir ve nitekim öyle de olmuştur. Ayrıca dönemin yakın tanığı Engin Ünsal'ın şu değerlendirmeleri olayın başka bir boyutuna işaret eder: "Özellikle Amerikan sendikaları sık sık Türk sendikacılarını eğitim amacı ile Amerika'ya davet etmişlerdir. Fakat bu davetler, sendikacılarımızın gereği gibi ilgilenmemesi sonucu, istenilen neticeyi doğurmamıştır" (Ünsal, 1963: 110).

İşçi hareketinin yanında yer alan, kimi onlara destek veren kimi bunun da ötesinde yol gösterici, ufuk açıcı rol oynayarak, Gramsci'ci anlamda sınıfın organik aydınları olarak işlev görenlerden söz etmeyen bir tarih eksik olacaktır. Bu devrede grev lehinde objektif ve bilimsel görüşler daha çok üniversite çevrelerinden, akademisyen entelektüellerden gelmiştir (Dereli, 1974: 332). Özellikle, grev hakkı yolunda dersleri, yazıları ve hepsinden önemlisi kaleme aldığı eseriyle (Tuna, 1951) İktisat Fakültesi öğretim görevlilerinden Orhan Tuna'nın adı zikredilmelidir. Hocası Alman Kessler ile birlikte dönemin sendikacı kuşağının yetişmesinde önemli katkısı olmuştur; Sosyal Siyaset Konferansları dizisini organize edenlerin başında da yine o gelir. Aynı zamanda kitap dizisi olarak yayınlanmış olan sözkonusu konferanslar, sendikacıların sadece dinleyici değil bizzat katılımcı da oldukları fiilî bir işçi eğitim kurumu olarak işlev görmüşlerdir. Sonraları her biri sendikal ve siyasal yaşamda önemli konumlara gelmiş; Kemal Türkler, Bahir Ersoy gibi sendikacıların tebliğleri konferanslarda yer bulmuştur (Türkler, 1960; Ersoy, 1959). Konferanslar o kadar etkili görülmüştür ki, 1957 yılında Çalışma Bakanı Tuna'yı komünistlikle suçlamış ve konferansların iki yıl için aksamasına neden olmuştur (Dereli, 1974: 332). İİSB'nin 1956 faaliyet raporunda, işçi davalarını sahiplendikleri için kendilerine teşekkür ettiği bir dizi yazar ve akademisyen arasından (İİSB 1954-56 raporu: 60) özellikle; Cahit Talas, Kemal Sülker, Adil Aşçıoğlu yazdıkları yazılarla bağımsız ve mücadeleci bir işçi hareketinin gelişimine, grev vb. hakların sahiplenilmesine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Kemal Sülker'den o dönemin emek tarihi vakanüvisti, değişmez sendika yayını editörü, işçi muhabiri, bir öncü işçi kuşağın öğretmeni olarak ayrıca söz etmek yerinde olur. Bir yandan ilk işçi konfederasyonu Türk-İş'e isim babalığı yapacak kadar kuruluş çalışmalarında etkin rol alırken bir taraftan da erken bir uyanıklıkla Irving Brown'un sendikacılığımızı Amerikan etkisine sokma, işçi sınıfını kurtuluş ve kendi mücadelesinden koparma, yönündeki gayretlerini deşifre eden[52] Sülker figürü dönemin dinamiklerini anlamak için de öğreticidir. Sınıf oluşumunun bu fikrî-ideolojik cephesinde dönem boyunca süren mücadele Amerikan tarzının mutlak zaferiyle sonuçlanmamıştır. Tersine, mücadele içinde edindikleri deneyimlerle ilerici fikirleri zihinlerinde birleştiren önemli sayıda nitelikli işçi önderi ve onların takipçileri arayışlarını sürdürmüşlerdir. Ta ki 1967'de yayınladıkları raporda: "Türk-İş... Amerikan hükümetinin, Türkiye'de uygulatmak istediği sendikacılık politikasına göre hareket etmektedir" (Sülker, 1975: 262) diyerek ayrılıp DİSK'i kuruncaya kadar.

52 "I.Brown'un Raporu ve İfade Ettiği Tehlike", *İşçi Hakkı*, 16 Ağustos 1951, s. 1-2.

"Anlatılan senin hikâyendir"

> Öte yandan 1950-1960 döneminde işçi-işveren münasebetleri bakımından demokrasi icaplarına uygun bir yol takip edildiğini söylemeye maalesef imkân yoktur. Bu itibarla bu karanlık devirden yazımızda da bahsetmek istemiyoruz.
>
> (Orhan Tuna, "50 Yıllık Cumhuriyet Devrinde Emek Piyasası ve İşçi-İşveren Münasebetleri", *İktisat Fakiltesi Mecmuası*, Ekim 1970-Eylül 1971, s. 298).

> Politik anlayışımızı açık bir şekilde ilan edilen etkinlikle sınırladığımız sürece, tâbi grupların temel olarak politik bir yaşamdan yoksun oldukları ya da sahip oldukları politik yaşamın istisnai halk patlaması anlarıyla sınırlı olduğu sonucuna varırız. Bu sonuca varmak, sessizlik ile ayaklanma arasında yer alan ve iyi kötü tâbi sınıfların politik ortamı olan dev politik alanı gözden kaçırmaktır. Politikanın görünen kıyısına odaklanmak ve arkasında yatan kıtayı görmemektir.
>
> (J.C.Scott, *Tahakküm ve Direniş Sanatları: Gizli Senaryolar*, çev.Alev Türker, Ayrıntı Yayınları, 1995, İstanbul)

1950'li yılların sermaye birikim sürecinin gereksinimleriyle uyumlu şekilde gelişen DP'nin popülist stratejisi işçi sınıfı oluşumunun bu kesitinde etkili ve başarılı olmuştr. Boratav'ın 1983 sonrası ANAP'ın "yoz popülizmi" olarak tanımladığı stratejinin, işçi sınıfı oluşumundaki işlevi konusundaki saptaması, ele aldığımız dönem için de aydınlatıcı özellik taşır:

> [Bu dönemin yoz popülizm stratejisi] Sendikal örgütlenmeye ve ücret taleplerine karşı katı ve ödünsüz bir çizgi izlenilmesi; buna karşılık aynı işçiyi 'kentli, gecekondulu, fakir, tüketici' kategorisine kaydırarak, bu ikinci düzlemde bir dizi politika aracı (belediye hizmetleri, tapu tahsisi, imar izni, fak-fuk fon ve vergi iadesi) ile kazanmaya çalışmak olarak nitelenebilir (Boratav, 1991: 120).

Boratav'a göre bu evrenin temel özellikleri; 60 ve 70'lerde ücretli özelliğiyle, işyerindeki konumu içinde yakalanmaya çalışılan işçi sınıfının bu konumu ve bilincine yönelik bir aşındırmanın hedeflenmesi, sözü edilen politikaların şu veya bu düzeyde kentli emekçilerin maddi durumlarını olumlu yönde etkilemesi ya da bu doğrultuda beklentiler yaratması ve bu politikaların hiçbirinin sermaye açısından ücret maliyetlerini artıracak öge taşımamasıdır. Biz burada, yukarıdaki bölümlerde sunduğumuz veriler ve yaptığımız değerlendirmeler ışığında 1950'lerin tarihsel siyasi aktörü olarak DP'nin işçi sınıfı oluşumundaki popülist stratejisinin de aşağı yukarı benzer karakterde olduğunu söylemek istiyoruz. Kendisine partisinin işçilere grev vaadi hatırlatıldığında: "Bırakın bu saçmalığı, Türkiye'de grev olur mu? Bırakın biraz ekonomik gelişme olsun, bu konuyu o zaman düşünürüz" (akt. Ahmad, 2007: 134) diye yanıt veren Menderes ve partisi DP için; "sözünde durmayan burjuva partisinin" ötesinde bir değerlendirme yapmak gerekir. Keza 50'li yılların ilk yarısında görece daha esnek

giden iktidarla sendikalar arasındaki ilişkinin sonraki yarıda gerilmesi, sendika birliklerinin kapatılması vb. tesadüfle veya salt "DP'nin artan hırçınlığının parçası" teziyle açıklanabilir mi? Yoksa 50'lerin ikinci yarısının aynı zamanda sermaye birikim sürecinde sanayi burjuvazisinin gelişmesine yol açacak olan ithal ikameciliğin ilk evreleri olması, iktidarın bu aşamada gelişen ve giderek kendisine cephe almaya başlayan bu sermaye kesiminin tepkisini alacak, gelişimini engelleyecek bir icraata girişmek istememesiyle de ilgisi kurulabilir mi?[53]

Kanımızca durum, DP'nin –ve belli ölçülerde sonraki dönemlerde diğer merkez sağ partilerin– iktidarda bir yandan dayandığı sermaye sınıfının önünü açacak (çünkü ana hedef olarak görülen ekonomik kalkınmanın yegane yolunun bu olduğu kabul edilmektedir) diğer yandan da siyasi alanda desteğini aldığı/almak durumunda olduğu sınıfları aynı anda memnun etmek için geliştirdiği bir stratejinin uygulanması olarak görülmelidir. Sermayeye ciddi maliyetler yükleyebileceği –örneğin 1970 sonlarında– görülmüş olan grev hakkını "unutmak" bu bağlamda Menderes için bir gerekliliktir. İşçiler örgütlü kolektif bir güce dönüştükleri zaman girişecekleri eylemler üretim alanına, doğallıkla da artı-değer oranının azaltılmasına ve böylece sermayenin kârlarına yönelecektir. Bu noktada bölüşüm ilişkilerine müdahale üretim alanında, birincil paylaşım düzeyinde en çıplak haliyle zuhur eder. Modelimizdeki dikey eksen tam da bu durumu temsil etmektedir. Oysa yatay eksende "işçi vatandaşın" muhatabı, bölüşüm ilişkilerinin ikincil, dolayımlı düzeyinde beklentilerini yönelttiği asıl özne, siyasi iktidardır. Bölüşüm ilişkilerine müdahale yeniden-üretim alanında gerçekleşir (barınma, sosyal güvenlik, belediye hizmetleri vb.). Burada verilenler sermayeden doğrudan alınmaz, ya kamu fonlarından veya bizzat işçilerin oluşturduğu sosyal güvenlik fonlarından karşılanır. Sermayenin, mutlak artı değer sömürüsünden, otomasyon, verimlilik artırıcı yöntemler vb. uygulayarak ve rızaya dayalı hegemonik, paternalist fabrika rejimleri inşa ederek geçmeye çalıştığı nisbi artı değeri artırma stratejileriyle de uyumlu bir durum söz konusudur. Artı değere dokunulmadan (veya ücretli tatil vb. zamana ilişkin haklarda olduğu gibi minimum dokunarak) yeniden üretim maliyetlerinin düşürülmesi esastır.[54] Popülist strateji işçi sınıfı oluşumunda, bölüşüm dinamiklerini fabrikadan eve/mahalleye, üretimden yeniden üretime, patron-

53 Dönemin Çalışma Bakanı Hayrettin Erkmen'in sonraki yıllarda yaptığı bir mülakattaki şu sözleri bu noktada dikkat çekicidir: "Ben kendi hesabıma grev hakkını Bakanlar Kurulunda gündeme getirdim, bazı arkadaşlar karşı çıktılar, 'zamansızdır' dediler. 'Kalkınmakta olan bir ülkeyiz, bu zamanda işçinin grevi boş yere değer kaybı getirecektir' dediler. Epey tartışıldı, sonra rahmetli Adnan bey, 'Hayrettin bunu sen şimdi sakla, zamanı gelince görüşürüz' dedi. Bu hadise 1957'de oluyor" (akt. Aral, 1988: 33).

54 Bu minumum müdahalelere karşı bile işverenlerin nasıl tavır geliştirdiklerini Orhan Tuna (1951: 66) örneklerle açıklar: "Ücretli Hafta Tatili Kanunu projesi karşısında teşebbüs erbabımızın takındığı tavır ve gösterdiği reaksiyon da dikkate şayandır. Bunlar derhal biraraya gelerek, alakalı makamlara verilmek üzere, böyle bir kanunun şiddetle aleyhinde bulunduklarına dair mufassal bir rapor hazırlamışlardır."

işçi karşıtlığından iktidar-seçmen ilişkisine, sendikadan partiye, sınıftan millete kaydırır.

Bireysel iş hukuku alanında işçi vatandaşlara sağlanan hak ve kazanımlar, popüler-demokratik mücadele alanında küçük adamın seferber edilmesini sağlayan ideolojik çağrının başarısı, dönem içinde öncelikli gereksinimleri mesken olan proleter kitlelere sağlanan enformel veya formel barınma olanakları, DP'nin modelimizdeki, birey-mekân eksenindeki stratejisinin başarı kazanmasını sağlamış, proleter kitleler büyük ölçüde sınıf dışı bir kolektif –halk, millet vb.– temelinde örgütlenmişledir. Bu strateji CHP karşısında muhalafet yürüten DP dönemi için, Wright'ın tanımıyla, popülist bir sınıf oluşumu süreci[55] ya da Laclau'nun formülasyonundaki popüler-demokratik mücadele alanında egemen blok karşısında ötekilerin halk olarak inşa edilmesi süreci (Laclau, 1998: 113) olarak okunabilir. Boratav'ın daha önce verdiğimiz tanımlamasındaki olumlu işleviyle (emekçilerin bölüşüm ilişkilerinden belli koşullarla pay alabilmeleri) değerlendirilebilir. Ama popülist ideoloji ve siyasetin Türkiye'de, toplumsal muhalefet dinamiklerini daha kişilik kazanmadan düzen dinamikleriyle buluşturan, düzen dinamikleri bölmesinde ise devlet ya da sermaye sınıfına eklemleyen başlıca halka (Çulhaoğlu, 1997: 213) olduğu da unutulmamalıdır. İktidar yıllarında popülizm işçi sınıfı oluşumu için dağıtıcı bir etkendir.

Ama sınıf oluşumunun diyalektiğini atlamamak gerekir. 50'ler boyunca dört alandaki birikim 60'lardaki işçi sınıfı oluşumunu ve işçi hareketinin yükselişini belirlemiştir. Birincisi, Makal'ın yerinde saptamasıyla 1950'ler boyunca bireysel çalışma ilişkileri alanında oluşan birikim ve grev gibi bazı konularda yapılanlar, 60'larda toplu iş ilişkilerinde yapılan düzenlemeler için temel oluşturmuştur (Makal, 2002: 529). İkincisi, Burawoy'un tarihçi Bonnell'den aldığı; zanaat veya komünal işçi geleneklerinin zayıf olduğu Rusya'da işyerlerinin [işçilerin mücadeleleri için] birer kale haline gelmesi (Burawoy, 1990: 87) örneğindekine benzer bir şekilde fabrika rejimindeki değişiklik, 50'ler boyunca işyerlerinde işçilere kimi –kale demek abartılı olabilir belki ama en azından– mevziler ama bundan da öte ciddi bir deneyim ve özgüven kazandırmıştır. Üçüncüsü DP'li Çalışma Bakanı'nın istemediği olmuş, fabrikaların çevresini "sınıf şuurunu yeşerten işçi siteleri" sarmış, 50'lerin fakirhaneleri giderek birer "direniş yuvasına" dönüşmüştür. 50'lerde Haliç'e yerleşen Arçelik şirketinin bir yöneticisinin, 1960'larda sıklaşan grevlerle ilgili olarak; "sendikalar grev olan yere kadınları, çocukları yığıyor, mahalle içinde olan fabrika bu olayı hep kapısında buluyordu" (akt. Acar, 1986: 151) yakınması durumu açıklayan bir örnek niteliğindedir. 1963'te daha grev hakkı yasalaşmadan başlayan Kavel grevi başta olmak

55 Wright, sınıf oluşum sürecinin sınıfların içsel örgütlenmeleri kadar sınıf ittifaklarını da kapsadığını savunur. Ona göre örneğin popülizm, temel sınıf çıkarlarının elde edilmesi için şartlar sağladığında işçi sınıfıyla diğer sınıf konumları, tipik olarak da küçük burjuvazi (özellikle de Amerikan örneğinde olduğu gibi küçük köylülerin) arasında dayanışmacı bağlar oluşturan bir sınıf oluşum biçimi olarak görülebilir (Wright, 2000: 192).

üzere 60'lı yılların Berec, Paşabahçe gibi erken dönem ses getiren grevlerinde, hele de 60 sonlarının Haliç'te yoğunlaşan fabrika işgalleri ve 15-16 Haziran eylemlerinin hepsinde fabrikaların çevresindeki gecekondulardan oluşan işçi mahallelerinin katkısı büyük olmuştur. Sermaye ve devletin 50'lerde işçilerin barınma ihtiyacı için kabullendikleri ucuz çözümün, sonra onlar için pahalıya malolduğu söylenebilir.

Dördüncüsü tabii ki işçi hareketinde oluşan birikimdir. Bu birikimin karşısında ilk şaşıranlar patronlar olur. 1962 yılında düzenlenen 3. Çalışma Meclisi'nde işçi tarafını temsilen katılan sendikacıların; eğitim görmüş, konularına hâkim, tecrübeli ve grup bütünlüğünü koruyan tavırları işveren temsilcilerini şaşırtır. Bu çalışma meclisinin işveren örgütlenmesi bakımından sağladığı yarar, işçi sendikalarının güç ve etkisini gören işverenlerin, kendilerinin de benzer bir örgütlenmeyi bir an önce gerçekleştirmek zorunda olduklarını kavramaları olur (MESS, 1999: 53-54). Benzer çok fazla örneğe girmeden söylersek kanımızca dönemin bitişini simgeleyen 1961 Aralık'ındaki Saraçhane Mitingi bu alandaki birikimin en görkemli sunumudur. En az yüzbin işçinin katıldığı tahmin edilen ve bir türlü çıkarılmayan grev ve toplu sözleşme yasalarının çıkmasını hızlandırmak için İİSB tarafından düzenlenen miting[56] güncel amacının da ötesinde anlamlar içermekte, işçi sınıfının hegemonik kapasitesinin genişlemesinde önemli bir dönemece işaret etmektedir. Mitingin açığa çıkardığı birikim dönemin sosyalistlerini bile şaşırtan niteliktedir. Mehmet Ali Aybar, öncesinde yoğunlaşan işçi eylemleriyle birlikte mitinge ilişkin izlenimini, "emekçiler sanki birden yüzyıllık uykularından uyanmışlardı" sözleriyle anlatır. Aybar, miting alanındaki dev pankarttaki, "bizim de sözümüz var!" sloganından çok etkilendiğini ve bunu güzel günlerin müjdecisi olarak gördüğünü yazar (Aybar, 1988: 190). Mitingi düzenleyen ekibin aynı zamanda TİP'in kurucuları olması da tesadüfi değildir. TİP'in kurucularının işçiler olmasına dikkat çeken Behice Boran bunu; kurucularının öznel niyetlerinden bağımsız olarak işçi sınıfının politik bir bilinçlenmeye varmakta olduğunun ifadesi sayar (Boran, 1992: 80). Bu girişimin; "sendikacılığın işçi meselelerini çözmeye yetmediğinin, mevcut partilerden işçilere hayır gelmediğinin, ayrı bir parti halinde örgütlenme ihtiyacının belirtisi" olduğunu söyleyerek de öncesindeki deneyimlerin önemine dikkat çeker. İşçi sınıfının 50'ler boyunca geçirdiği süreçte sermayenin hâkim kesimleriyle büyük ölçüde uyumlu biçimde sürdürülen DP'nin popülist stratejisi etkili olmuştur. Ama bu göreli bir etki olarak değerlendirilmelidir. Zira daha önce söylediğimiz gibi sınıf oluşumu kesintisizdir ve esasen sınıf mücadelesinin seyriyle belirlenir. Dolayısıyla karşıt stratejilerin çarpıştığı bir zeminde gerçekleşir. Dönem içinde bizim bağımsız-kurucu strateji olarak tanımladığımız ve işçi sınıfının hegemonik kapasitesini geliştirmeye

56 Mitingle ilgili genel bilgi için şu kaynağa bkz. *Sendikacılık*, 1998: II: 566-568.

dayalı çizgi varlığını sürdürmüş, ayrıca hâkim stratejinin uygulanması sonucu ortaya çıkan gelişmeler diyalektik gereği karşıtlarını da yaratmaya hizmet etmiştir. 60'lı yılların işçi sınıfı oluşumunda 50'lerin hâkim stratejisi giderek güç kaybederken 70'lere gelindiğinde bağımsız-kurucu stratejinin sendikal ve siyasal yaşamda hegemonik bir sınıf inşasına yöneldiği görülür (vektör gittikçe yukarı yönelir). 60'ların çarpışma yıllarında işçiler bir yandan ağırlıkla DP'nin devamı olan Adalet Partisi'ne oy verirken, bir yandan da çetin grev mücadelelerine girişir, giderek DİSK'e yönelir ve 15-16 Haziran gibi büyük hareketlerin yaratıcısı olurlar. Kanımızca bu, iki stratejinin altta süren mücadelesinin yarattığı bir çelişki olarak okunabilir.

Yazımızın başlangıç kısmında ve içinde ele aldığımız dönemle sonraki dönemler arasında bazı benzerliklerden söz etmiştik. Ayrıntılara girmeden birkaç örnekle yetineceğiz. 1950'lerin popülizmi ile ANAP popülizmi arasındaki benzerlikleri vurgulamıştık. Bunlara bir de şu ironik eklemeyi yapmak yerinde olur: Her ikisinin de bitiş dönemlerinde sokaklar çıplak ayaklı işçilerle dolmuştur. 1961'in Kasım ayında, yıl sonundaki Saraçhane Mitingine kadar devam edecek olan –ve sonra grevlerle de süren– yoğun işçi eylemlerinin başlangıcı İzmirli işçilerin sessiz ve çıplak ayaklı yürüyüşleriyle yapılır. Düzenleyicilerin başında yer alan sendikacı şu dövizi taşımaktadır: "lütuf değil hak istiyoruz ve alacağız".[57] ANAP döneminin sona erme işaretlerinden birisi olan 89 Bahar Eylemleri'nin de çıplak ayaklı işçilerin sokakları doldurmasıyla başladığı hatırlanmalıdır.[58] Diğer yandan günümüz işçi hareketinin durumu ve bu konudaki yaklaşımlarla 50'ler arasında da benzerlikler bulunur: Yine etkisiz ve iktidarın dümen suyunda bir konfederal çatı ve onun temsil edemediği çeperlerde derinden, ve özveriyle sürdürülen birçok mücadele, 50'lerin işçilerine benzer şekilde, grev ve toplu sözleşme haklarına sahip olmayan ama hayli dinamik bir sendikal faaliyet sürdüren kamu emekçileri, yasal yetkisi olmadığı için işverenlerle masaya oturup sözleşme yapamayan ama 50'lerin sendikalarının enformel işyerlerinde insanlık dışı şartlarda çalışılan Mahmutpaşa bölgesindeki küçük işyerlerinin İş Kanunu kapsamına alınması[59] için verdiklerine çok benzer bir mücadeleyi, Tuzla gemi sanayi bölgesi için veren ve onların başardığı gibi konu hakkında ciddi bir kamuoyu yaratmayı başaran Limter-İş Sendikası, ilk kez 1951'de gözlerini diktikleri Taksim Meydanına bakmadan yürüyen işçiler vb... Bu benzer manzaraları nasıl değerlendirmek gerekir? Tuna gibi bu karanlık de-

57 *Kim*, 30 Kasım 1961, s. 27.

58 Bu eylemlerle ilgili bilgi için şu kaynağa bkz. Sendikacılık, 1998: I: 103-104.

59 Konuyla ilgili olarak şu kaynaklara bakılabilir: "Milletvekillerine yazılan Mektuplar Cevapsız Kaldı", *İşçi Hakkı*, 19 Temmuz 1959, s. 3; "Mahmutpaşa Atölyelerinde Çalışanların Sonsuz Istırabı", *İşçi Hakkı*, 26 Temmuz 1951; "Istırap İçinde Kıvranan İşçiler: Mahmutpaşalılar", *İşçi Hakkı*, 9 Ağustos 1951, s. 3 (bu yazıda yer alan Tekstil ve Örme Sanayi İşçileri yöneticisinin söylediklerine ayrıca dikkat çekmek isteriz: *"işçilere gelince, düne kadar sendikanın hiçbir şey yapamayacağını zannedenler, bugün sendikaya kendiliğinden üye oluyorlar. Üç ay içinde yalnız Mahmutpaşa Şubesinin üye adedinin üç misline çıkmış olması bunun güzel bir örneğidir."*)

virlerden hiç bahsetmemek için çok neden olabilir tabii, ama Scott'u dinleyerek tüm bunların arkasında yatan kıtayı bulmaya çalışmak için de...

Anlatılan hep bizim hikâyemizdir. Hikâye karanlıksa aydınlatmak, sonunu anlamak için hep başına dönmek, anlatıcılara inanmıyorsak yaratanlarının sesine kulak vermek, devamını getirmek için anlamak gerekir. Çalışmamız bu alanda kafa yoran birinin mütevazi bir anlama denemesidir. "Anlamak, sevgilim" diyordu Nazım Hikmet: "O, bir müthiş bahtiyarlık/anlamak gideni ve gelmekte olanı."[60]

KAYNAKÇA

Acar, Erhan (1981) "İşçi Konutu Olarak Gecekondu", Türkiye Birinci Şehircilik Kongresi (Kasım 1981 - ODTÜ), Ankara, 253-263.

— (1986) "Kapitalizmde Yaşamak İşi. Emek Sürecinin İşyeri Mekânı ve İşbaşı Zamanı Ötesine Uzantıları", *Onbirinci Tez*, Şubat 1986, Sayı 2, 129-158.

Ahmad, Feroz (2007) *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Altıncı Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul.

Akbulut, Erden (der.) (2003) *1963-1965 TKP Belgelerinde İşçi-Demokrasi Hareketi ve TİP*, Tüstav Yayınları, İstanbul.

Akgül, Hikmet (yay.haz.) (2004) *Şoför İdris Anılar*, Yar Yayınları, İstanbul.

Akkaya, Yüksel (2003) "Demokrat Parti Döneminde Grevler", *Toplumsal Tarih*, Nisan 2003, Sayı 112.

Akşit, Bahattin (1998) "İçgöçlerin Nesnel ve Öznel Toplumsal Tarihi Üzerine Gözlemler: Köy Tarafından Bir Bakış", *Türkiye'de İçgöç*, Tarih Vakfı Yayını, 22-37.

Aral, Fahri (1988) "Haryrettin Erkmen'le DP Üzerine", *Tarih ve Toplum*, Cilt 9, Sayı 53.

Arslan, Hakan (1998) "Politik Ekonomi Temelli Bir İşçi Hareketi Tarihine Doğru", *Toplum ve Bilim*, 1998/Yaz, Sayı 77, 83-97.

Aybar, Mehmet Ali (1968) "Grev Hakkı", *Nuhun Gemisi, 8 Şubat 1950, Bağımsızlık Demokrasi Sosyalizm Seçmeler 1945-1967* içinde, Gerçek Yayınevi, İstanbul.

— (1988) *Türkiye İşçi Partisi Tarihi-I*, BDS Yayınları, İstanbul.

Balibar, Etienne ve Wallerstein, Immanuel (1993), çev. N. Ökten, *Irk Ulus Sınıf*, Metis Yayınları, İstanbul.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, *Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü Kataloğu* [BCA.BÖKMK].

— *Cumhuriyet Halk Partisi Kataloğu* [BCA.CHPK].

Boran, Behice (1992) *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları*, İkinci Baskı, Sarmal Yayınevi, İstanbul.

Boratav, Korkut (1983) "Türkiye'de Popülizm: 1962-1976 Dönemi Üzerine Notlar", *Yapıt*, C.46, Sayı1(Ekim-Kasım 1983), 7-18.

— (1991) *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, Gerçek Yaınevi, İstanbul.

— (1998) *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985*, Altıncı Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul.

Burawoy, Michael (1990) *The Politics of Production*, Üçüncü Baskı, Verso, Newyork.

Cizre-Sakallıoğlu, Ümit (1992) "Korporatizm ve Türk Sendikacılığı (II)", *Birikim*, Ekim 1992, Sayı 42, 46-55.

Coşkundeniz, İlhami (1955) "Toplulukla İş İhtilafları, Hazırlanması ve Yürütülmesi Meseleleri", *Sosyal Siyaset Konferansları*, Yedinci Kitap, 61-82.

Çehreli, Ahmet (1966) "Türkiye Demir ve Çelik İşletmelerinde İşçi-İşveren Münasebetleri", *Sosyal Siyaset Konferansları*, Onyedinci Kitap, 137-150.

Çulhaoğlu, Metin (1996) "Varoşlar ve Kent Yoksulluğu: Sınıf Mücadelesinde Mekân ve Bütünlük Sorunları", *Sosyalist Politika*, Sayı 10, 83-120.

— (1997) *Bin Yıl Eşiğinde Marksizm ve Türkiye Solu*, Sarmal Yayınevi, İstanbul.

60 "Beş Satırla", *Yatar Bursa Kalesinde*, YKY Yayınları, 2002, s. 137.

Dereli, Toker (1974) *Aydınlar, Sendika Hareketi ve Endsütriyel İlişkiler Sistemi (Genel Olarak ve Türkiye'de),* İstanbul Üniv. İktisat Fak. Yayınları, İstanbul.

Ekin, Nusret M. (1959) "Sanayiimizdeki Yüksek İşçi Devrinin Tesirleri ve Bu Hususta Alınabilecek Tedbirler", *İst. Üniv. İktisat Fak. Mecmuası,* Cilt 20, No. 1-4, 243-322).

Ersoy, Bahir (1959) "Türk Sendikacılığının İnkişafına Mani Olan Bazı Sebepler", *Sosyal Siyaset Konferansları,* Cilt 7, 41-50.

Gülmez, Mesut (1984) "1961/1963 Öncesi Türk Toplu İş İlişkilerine Genel Bir Bakış ve Değerlendirme", *TODAİE İnsan Hakları Yıllığı 1983-1984* içinde, Ankara, 98-122.

Güzel, Şehmus M. (1983-1985) "Cumhuriyet Türkiye'sinde İşçi Hareketleri", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi,* Cilt 7, İletişim Yayınları, İstanbul.

İleri, Rasih Nuri (der.) (2003) *Kırklı Yıllar-4 1947 TKP Davası,* Tüstav Yayınları, İstanbul.

Karaca, Emin (1988) "Demokrat Parti Döneminde Komünist Hareketin Kuğu Çığlığı: Vatan Partisi", *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi,* Cilt 6, İletişim Yayınları, İstanbul, 1962-1963.

Karpat, Kemal H. (1967) *Türk Demokrasi Tarihi,* İstanbul Matbaası, İstanbul.

— (2007) *Türkiye'de Siyasal Sistemin Evrimi: 1876-1980,* çev. E.Soğancılar, İmge Kitabevi, Ankara.

Katznelson, Ira (1986) *Working-Class Formation,* Princeton University Press, Princeton.

Keleş, Ruşen (1966) "Sosyal Konut Politikası Kavramı Üzerine Bir Deneme ve Türkiye'de Sosyal Konut Politikası", *Ankara Üniv. SBF. Dergisi,* 167-234.

Keyder, Çağlar (1995) *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar,* Dördüncü Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

Koç, Yıldırım (1987) "İşçi Hakları ve Sendikacılık", *Onbirinci Tez,* Şubat 1987, Sayı 5, 32-75.

— (1992) *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihinden Yapraklar,* Atatol Yayıncılık, İstanbul.

— (1999) *Türk-İş Tarihinden Portreler Eski Sendikacılardan Anılar-Gözlemler (I),* İkinci Baskı, Türk-İş Yayını, Ankara.

— (2000) *Türkiye'de İşçiler ve Sendikalar (Tarihten Sayfalar),* Yol-İş Sendikası Yayını, Ankara.

Koçak, Hakan (2008) "50'leri İşçi Sınıfı Oluşumunun Kritik Bir Uğrağı Olarak Yeniden Okumak. Çalışma ve Toplum", 2008/3, Sayı 18, s. 69-85.

Kosova, Zehra (1996) *Ben İşçiyim,* İletişim Yayınları, İstanbul.

Köprülü, Fuat (1964) "Milli Partiler ve Sınıf Partileri", *Kudret, 26 Eylül 1947, Demokrasi Yolunda* içinde, yay.haz. T.Halası-Kun, Mouton & Co, London.

Kundakçı, Suat Şükrü (2005) *Bir Ömür Bir Sohbet,* yay.haz. E.Tosun, Tüstav Yayınları, İstanbul.

Küçükömer, İdris (1989) *Düzenin Yabancılaşması Batılılılaşma,* İkinci Baskı, Alan Yayıncılık.

Laclau, Ernesto (1998) *İdeoloji ve Politika,* İkinci Baskı, Belge Yayınları, İstanbul.

Lefebvre, H. (1976) *Survival of Capitalizm, Alison and Busby,* London aktaran: Şengül, Tarık (2001) "Sınıf Mücadelesi ve Kent Mekânı", Praksis, Sayı 2 (Bahar 2001), 9-31.

Lembcke, Jerry (1993) "Class Formation and Capacities: A New Approach to Study of Labor and the Labor Process", Berç Berberoğlu (Ed.), *The Labor Process and Control of Labor* içinde, Praeger Publishers, London.

Makal, Ahmet (2002) *Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963,* İmge Kitabevi, Ankara.

— (2003) "Demokrat Parti Döneminde Bireysel Çalışma İlişkilerine Yönelik Hukuksal Düzenleme ve Uygulamalar", *Mülkiye,* C.XXVII, Mart-Nisan-Mayıs 2003, 279-318.

— (2007) *Ameleden İşçiye Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları,* İletişim Yayınları, İstanbul.

Marx, Karl (2004) *Kapital* Cilt-I, Yedinci Baskı, Sol Yayınları, Ankara.

Marx, Karl ve Engels Friedrich (1992), Üçüncü Baskı, Sol Yayınları, Ankara.

MESS (1999) *Gelenek ve Gelecek,* Birinci Cilt, İstanbul.

Muhalefette İsmet İnönü 1950-1956 (1956) der. S.Erdemir, Sıralar Matbaası, İstanbul.

Munck, Ronaldo (1995) *Uluslararası Emek Araştırmaları,* çev. C. Aygün, Öteki Yayınevi, Ankara.

Öngen, Tülin (1994) *Prometheus'un Sönmeyen Ateşi-Günümüzde İşçi Sınıfı,* Alan Yayıncılık, İstanbul.

Özçelik, Mustafa (2003) *1930-1950 Arasında Tütüncülerin Tarihi,* Tüstav Yayınları, İstanbul.

Öztürk, Kenan (2004) *Amerikan Sendikacılığı ve Türkiye İlk İlişkiler (AFL-CIO'nun Avrupa Temsilcisi Irving Brown ile Söyleşi),* Tüstav Yayınları, İstanbul.

Pala, Hüseyin (1969) *Türk Sendikacılık Hareketi İçinde Tümtis'in 20 Yılı,* Tümtis Yayınları, İstanbul.

Przeworski, Adam (1977) "Proletariat into a Class", *Politics and Society,* Vol. 7, N.4(1977), 343-401.

Saymen, Ferit Hakkı (1952) "İş Uyuşmazlıkları Yüksek Hakem Kurulu Kararları (1.I.1952-30.VI.1952)", *İstanbul Barosu Dergisi,* Cilt XXVI, Sayı 7 (Temmuz 1952), 3-21.

Sendikacılık (1998) *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi,* Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı Yayını, İstanbul.

Sirer, Şemsettin Sami (1949) "Çalışan Vatandaşların Hamisi Devlettir ve Devlet Olacaktır", *Ulus, 17.6.1949, Grev Olayları ve Türkiyemiz,* Çalışma Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1950 içinde, Ankara, 1950.

Sunar, Ilkay (1985) "Demokrat Parti ve Popülizm", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* içinde, Cilt 8, 2076-2086.

Sülker, Kemal (1975) *Sendikacılar ve Politika,* May Yayınları, İstanbul

— (2004a) *Türkiye Sendikacılık Tarihi,* Üçüncü Baskı, Tüstav Yayınları, İstanbul.

— (2004b) *Türkiye'de Grev Hakkı ve Grevler,* İkinci Basım, Tüstav Yayınları, İstanbul.

Şengül, H.Tarık (2001) *Kentsel Çelişki ve Siyaset: Kapitalist Kentleşme Süreçleri Üzerine Yazılar,* Demokrasi Kitaplığı, İstanbul.

Şenyapılı, Tansı (2004) *"Baraka"dan Gecekonduya Ankara'da Kentsel Mekânın Dönüşümü 1923-1960,* İletişim Yayınları, İstanbul.

Therborn, Göran (1983) "Why some classes are more successful than others", *New Left Review,* Sayı 138, 37-55.

Thompson, E.P (1995) "18th Century English Society: Class Struggle Without Class?", Class (der: Patrick Joyce), Oxford University Press, Oxford, 133-142 aktaran: Özuğurlu, Metin (2005) *Anadolu'da Küresel Fabrikanın Doğuşu Yeni İşçilik Örüntülerinin Sosyolojisi,* Halkevleri Yayını, İstanbul.

Thompson, E.P. (2004) *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu,* Birikim Yayınları, İstanbul.

Tuna, Orhan (1951) *Grev hakkı: İş Mücadelerinde Yeri ve Ehemmiyeti,* İsmail Akgün Matbaası, İstanbul.

Türkler, Kemal (1960) "Madeni Eşya Sanayiinde İşçi Sağlığı ve İş Emniyeti Meselesi", *Sosyal Siyaset Konferansları,* Dokuzuncu-Onuncu-Onbirinci Kitap, 198-216.

Ünsal, Engin (1963) *İşçiler Uyanıyor,* Okat Yayınevi, Ankara.

Ünsal, Artun (2002) *Umuttan Yalnızlığa Türkiye İşçi Partisi (1961-1971),* İkinci Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Walker, Richard A. (1990) "Class, Division of Labour and Employment in Space", der. D. Gregory-J.Urry, *Social Relation and Spatial Structures* içinde, MacMillan Educition Ltd., Londra, 164-189.

Wright, E.O. (2000) *Class Counts:* student edition, Cambridge University Press, Cambridge.

Yeni İktidarın Çalışmaları 22.5.1950-22.5.1953 (1953) Güneş Matbaacılık TAO, Ankara.

Zaim, Sabahaddin (1956) *İstanbul Mensucat Sanayiinin Bünyesi ve Ücretler,* İst. Üniv. İktisat Fak. Yayını, İstanbul.

Zubaida, Sami (1994) *İslam Halk ve Devlet,* çev. S. Oğuz, İletişim Yayınları, İstanbul.

Türkiye'de sınıf-altı: Nöbetleşe yoksulluktan müebbet yoksulluğa

*Bediz Yılmaz**

> Şiddet toplumu olduk. Herhalde son birkaç yıldır. Daha önce sevgi ve şefkat toplumuyduk anlaşılan. O sokaklarda hunharca gaspçılık yapan, haplanıp da gözü kararınca en korunaklı evlere dalıveren gençler-çocuklar aileleriyle birlikte köylerinden, topraklarından sürülürken, köy meydanlarında gözleri önünde analarına dipçik babalarına tekme vurulurken, şiddeti hicaz gibi bir makam adı sanıyorduk herhalde.
>
> Yıldırım Türker (2005)

Giriş

İçinde "sınıf" kelimesi geçmesine rağmen "sınıf-altı" kavramının toplumsal yapıyı sınıfsal bir bakış açısıyla algıladığını iddia etmek, en azından kavramın doğup büyüdüğü Amerika Birleşik Devletleri çerçevesindeki yaygın kullanımı gözönünde bulundurulduğunda, pek mümkün değildir. Nitekim, iki bölümden oluşan bu terimin bir seviye bildiren ikinci bölümü her zaman için daha fazla ilgi toplamıştır. Bir kavram için oldukça çalkantılı sayılabilecek geçmişi boyunca kültürelci ve yapısalcı yaklaşımlar arasında gidip gelen, ancak hiçbirine tam anlamıyla ait olmayan bu medyatik kavramın, sosyolojik bir araç olarak ne derece faydalı olduğu tartışma konusudur. Biz bu yazıda, sabıkalı mirasından arındırıldığı ve özgün anlamı yüklendiği takdirde, bu kavramın, günümüz Türkiyesi'nde son dönemlerde ortaya çıkan yeni yoksulluk modeli içerisindeki kimi olguları anlamak için başvurulabilecek bir kavram olduğunu iddia edeceğiz. Bunun için sınıf-altı kavramının ortaya çıkışı ve kullanımlarıyla ilgili kuramsal bir girişin ardından, kavramın yapısal olarak tanımlandığı takdirde top-

(*) Mersin Üniversitesi, Kamu Yönetimi Bölümü.

lumsal dışlanma yaklaşımı ile ortaklıklar taşıdığını iddia edeceğiz. Yazının son bölümünde ise bu savımızı somut bir örnek etrafında tartışarak, İstanbul Tarlabaşı mahallesinde yerleşik Kürt göçmenlerin sınıf-altı olarak nitelendirilmelerini mümkün kıldığını düşündüğümüz özelliklerini sıralayacağız.

Sınıf-altı: Bir kavramın evrimi

Yoksulluğu açıklamakta kullanılan kavramları, *kültürel* öğeleri ağır basanlar ve *yapısal* öğeleri öne çıkaranlar olarak kabaca iki gruba ayırmak mümkündür. Bunlardan ilkine göre yoksulluk, bireylerin kişiliklerine veya belli bir toplumsal grubun özelliklerine bağlı bir olgudur; disiplinsizlik, tembellik, kurallara uymayı becerememe, sorumluluk altına girememe, yoksulluktan çıkmak için yeterince çaba ve girişimde bulunmama gibi. Bir başka deyişle, kültürelci açıklamalara göre yoksullar, içinde bulundukları durumun başlıca öznesi konumundadırlar. İkinci kutba ise yapısalcı olarak nitelendirilebilecek yaklaşımı koyabiliriz; buna göre yoksulluğun nedeni yoksulların dışında, devletin yeniden dağıtım mekanizmasında, toplumun sosyo-ekonomik yapısında ve sosyal tabakalaşmada gizlidir. Buna göre, yoksullar, ülkede hâkim olan gelir dağılımı, istihdam yapısı, ayrımcılık ve sosyal adaletsizliğin kurbanı konumundadırlar.

Bu iki kutup arasında gidip gelmesiyle dikkat çeken sınıf-altı (*underclass*) kavramı, ilk defa 1963'te İsveçli iktisatçı Gunnar Myrdal (1963) tarafından, ABD'deki ekonomik büyümeye rağmen varlığını ısrarla koruyan ve bir yanda yapısal işsizlikten, diğer yanda da ayrımcılıktan mustarip bir kesimi tanımlamak için kullanılmıştır. Nobel ödüllü bir iktisatçı olan Myrdal, güçlü Amerikan ekonomisindeki derin çelişkiye işaret ederek, "çalışmayan, çalıştırılabilir olmayan veya az çalışan bir sınıfın" doğmakta olduğunu, bu sınıfın "giderek daha büyük bir umutsuzluğa kapılarak ulustan koptuğunu ve ulusun yaşamını, amaçlarını ve başarılarını paylaşmadığını" vurgulamıştı (Myrdal, 1963: 10). Böylelikle, özellikle 1980'lerden sonraki neo-liberal dönüşümlere paralel olarak hızlı bir yükselişe geçen ve sanayileşmiş toplumlar içerisinde daha fazla tartışılır hale gelen bu olgunun çok erken bir dönemdeki ilk tezahürlerine dikkat çeken ilk isimlerden biri o olmuştu.

Şüphesiz Myrdal, sınıf-altı terimini sınıf yapısının en altında yer alan, ekonomik sistemin sömürülmeye dahi değer görülmeyen kurbanlarını[1] nitelemek için kullanmıştı, ancak onun yaptığı yapısalcı vurguya rağmen kavramın yıllar içindeki evrimi tam aksi yöne doğru oldu. Özellikle 1970'lerden itibaren sınıf-altı kavramı sınıfsal anlamından sıyrılarak ırksal bir anlam kazanmaya başladı. Gans'a göre, Oscar Lewis'in ortaya attığı ve yine epeyce tartışma yaratan

1 Nitekim, kavramın Fransızca karşılığı olan "*sous-prolétariat*" (proletarya-altı) sözcüğü de bu anlamı vurgular.

"yoksulluk kültürü" yaklaşımının da bunda ciddi bir rol oynadığı söylenebilir (1993: 327). Lewis, Meksikalı (1959, 1961) ve Porto Rikolu (1966) aileler üzerine yaptığı antropolojik çalışmalarda, yoksul kesimlerde, hem birey hem de aile bazında birtakım ortak davranışsal özelliklerin oluştuğunu ve bunların kuşaktan kuşağa aktarıldığını iddia eder. Lewis, "yoksulluk kültürü"nün yetmişe yakın özelliğine değinir, bunlardan başlıcaları şunlardır: evlilik dışı birlikte yaşama ve çocuk sahibi olma, çok genç yaşta annelik, çok çocukluluk ve bunun bir sonucu olarak çocuk yetiştirmede özensizlik, iş ahlâkının olmaması, hayata dair umutsuzluk ve bununla bağlantılı olarak, yoksulluktan çıkmaya yönelik gayret eksikliği, azimsizlik, disiplinsizlik, tembellik, başta cinsel olmak üzere her tür zevke düşkünlük, alkol bağımlılığı... Yoksulluk kültürü kavramı da aslında başlangıçta yoksulluğun bireyler üzerindeki yıkıcı etkisine vurgu yapan, sistemin çarpıklığına dair bir analizdi. Bu ortamda sosyalleşen çocukların bu özellikleri içselleştirdiğini ve giderek yoksulluktan çıkmanın mümkün olmadığı bir kısırdöngüye girildiğini vurguluyordu. Fakat yoksulluk kültürü öylesine geniş kapsamlı bir kavramdı ki, bu kısırdöngüdeki esas sorumluluğun toplumsal sınıflar arasındaki eşitsizlik mi, yoksa yoksulluktan kurtulmak için hiçbir girişimde bulunmayan, "çalışmak istemeyen" yoksulların kendileri mi olduğu muğlak kalıyordu. Sonuçta, yoksulların sistemin kurbanları değil de kendi durumlarının başlıca sorumluları olduğunu iddia eden davranışsal ve kültürel anlam baskın çıktı ve yoksulluk kültürü, yoksulların doğuştan tembel, azimsiz, disiplinsiz ve dahi ahlâksız olduklarını ifade eden bir anlama büründü.

Yoksulluk kültürü kavramının etkisiyle, 1970'lerden itibaren sınıf-altı kavramında da kaymalar oluştu. Gans, bu kaymayı ilk başlatanın, muhafazakâr bir dergide yayınladığı yazısında "tehlikeli bir siyah sınıf-altının gelişi"nden bahseden Moore isimli bir kriminolog olduğunu ifade eder (1993: 327). Ancak, sınıf-altı kavramının yoksul siyahların kriminel, sapkın ve gayriahlâki davranışlarıyla özdeşleştirilmesi, *Time* dergisinin 1977'de yaptığı "Amerikan sınıf-altı" başlıklı kapak dosyası ve *New Yorker* dergisi yazarı Ken Auletta'nın 1981'deki yazıları oldu (Auletta, 1982). Dikkatleri hemen çekeceği gibi, medya dünyasının kavramı sahiplenmesiyle iki boyutlu bir anlam kayması yaşandı. Birincisi, temel etmen olarak yapısal işsizliğin yerine yoksul kimselerin bireysel davranışları gösterilmekte, ikincisi, siyahların ırksal olarak bu tür davranışlara meyilli olduğu ifade edilmektedir. Şurası kesin ki, sınıf-altı kavramı, bu ırksal ve davranışsal vurguyu üzerinden atmayı hiçbir zaman başaramadı. Bunda, medyanın zihin yapılarını biçimlendirmede sosyal bilim ürünlerine kıyasla daha başarılı olması kadar, bu yaklaşımın Amerikan toplumundaki yerleşik bazı yargılara daha yakın olmasının da etkili olduğu şüphe götürmez. Akla derhal iki unsur geliyor: ilk olarak, Amerikan zihin yapısının Protestan ahlâkıyla biçimlenmiş olması sonucunda kapitalizm, bireysel girişimcilik ve rekabetin ön

planda duran değerler olması; ikinci olarak da, Afrikalı Amerikalıların yüzyıllar boyu maruz kaldıkları ırkçılık ve ayrımcılık (Kowarick, 2005).[2]

Sınıf-altı konusunda son dönemin en önemli çalışmalarına imza atmış olan Harvard Üniversitesi profesörü William Julius Wilson, 70'lerden beri bir çözümleme aracı olmaktan çıkıp bir suçlama ve damgalama aracına dönüşmüş olan kavrama yeniden özgün yapısal içeriğini kazandırmak için gayret sarfedenlerden başlıcası. Çocukluğu Harlem gettosunda sefalet içinde geçen Wilson, yoksulluk ve işsizlik alanında yaptığı araştırmalarla Başkan Clinton'ın da danıştığı isimlerden biri olmuştu. Gerek sosyal bilim alanında, gerekse de kamuoyunda büyük bir etki yaratmış olan *Gerçek Dezavantajlılar* (*The Truly Disadvantaged*) isimli kitabında Wilson (1987), sınıf-altını ırksal ve davranışsal öğelere indirgeyen karikatürleştirilmiş betimlemeyi reddederek, onun çok karmaşık faktörlerin bir sonucu olduğunu ileri sürer. Sınıf-altına ikili bir tanım getiren Wilson, bir yandan siyah Amerikan gettosunun onu diğer kentsel mekânlardan ayıran en bariz özelliklerini (yüksek suçluluk, evlilik dışı doğum, tek ebeveynli aileler, sosyal yardımlara bağımlılık) sıralarken, diğer yandan da bu özellikleri doğuran ve besleyen yapısal unsurları vurgular. Toplumsal, demografik, mekânsal ve ekonomik olarak dört başlıkta incelenen bu unsurlar sırasıyla, ırka dayalı ayrımcılık, kırsal kesimden göç sonucu siyah nüfusun hızla artması, kentsel yoksulluğun belli bölgelerde yoğunlaşmasına neden olan ayrışma mekanizmaları, ekonominin yeniden yapılanması neticesinde üretim yapan işyerlerinin siyahların yoğun olarak yaşadığı kentiçi bölgelerden hızla uzaklaşmasının yanısıra, kalifiye olmayan işgücüne duyulan gereksinimin azalması nedeniyle eğitim seviyesi Amerikan ortalamasından düşük olan siyah nüfus içerisinde işsizliğin artışıdır (Wilson, 1987: 31-60). Bütün bu unsurları tanımına katsa da, Wilson'ın sınıf-altı konusundaki esas katkısı ileri derecede yoksulluk ile mekânsal ayrışma arasında bir bağlantı olduğunu göstermesidir. Daha açık bir ifadeyle Wilson'ın temel vurgusu, kalifiye olmayan yoksul siyahların kentiçi bölgelere sıkışıp kalması ve istihdam yaratan işyerlerinin yanısıra işçi sınıfı ve orta sınıfa mensup siyahların da bu bölgeleri terk ederek şehrin çeperlerine yerleşmesi sonucunda mekânsal ayrışmanın hızlanması ve yoksul siyah gettoların oluşması üzerinedir. Süreç, siyah sınıf-altının toplumsal ve mekânsal olarak izole edilmesi ve içine kapanmasını getirmektedir.

---

2 Sınıf-altını tanımlarken bireysel özelliklere vurgu yapılması, 19. yüzyılda hâkim olan yoksulluk yaklaşımını akla getirmektedir. Ahlâki değer yargılarıyla yüklü bu yaklaşımda, "hak eden" ve "hak etmeyen" olarak iki tip yoksul tanımlanır. Sakatlar, kocalarını kaybetmiş ve çocuklarına tek başlarına bakmaya çalışan kadınlar, yaşlılar, kimsesiz çocuklar hak eden yoksulları oluştururken, çalışabilecek durumda oldukları halde sorumsuz, tembel ve ahlâksız oldukları için çalışmayan, bunun yerine hırsızlık yapanlar (ve giderek her türlü suça bulaşanlar) hak etmeyenleri oluşturur. İlk gruptakiler toplumda acıma hissi uyandırır ve onlara yapılan her türlü yardım meşrudur, ancak ikinci gruptakiler toplumda tiksinti ve korku yaratır, ahlâksız değerlerini toplumun temiz (ahlâklı) kesimlerine de bulaştırabilecek habis bir ur gibidirler, ayıklanmaları veya ıslah edilmeleri gerekir.

Her ne kadar Wilson sınıf-altını yapısal faktörlerle açıklamaya çalışmışsa da, kavramı "kurbanı suçlayan" kötü geçmişinden arındırmayı başardığı söylenemez. Pek çok sosyal bilimci bu kavramın sosyolojik anlamda hiçbir katkısı olmadığını ileri sürerler. Örneğin Gans, sınıf-altının yapıçözümünü yaptığı makalesinde kavramın plancılar ve kamu politikasını belirleyenler açısından taşıdığı on değişik tehlikeye işaret eder (1990: 272-276). Bunların bazıları kavrama daima yöneltilmiş olan eleştirileri ifade etmek açısından önemli olabilir: Gans'ın (1990: 273) belirttiği ilk tehlike, teknik bir terim olma kisvesi altında bir değer yargısı taşıması ve Amerikalıların bazı yoksulların –ilgi ve yardımı– hak etmediğine dair önyargısını pekiştirmesi iken, ikincisi, bu kelimenin, siyah karşıtı hisleri ustalıkla gizlemesi ve ırkçı söylemleri kabul edilebilir hale getirmesidir. Bu ikisi aslında kavramın Amerikan kamuoyunda büyük oranda damgalayıcı bir içerikle kullanılmasının bir sonucudur. Sosyolojik analiz açısından ise tehlike daha farklı; kavramın anlam yelpazesi o denli geniş ki, birbiriyle hiç ilgisi olmayan ve çok farklı sosyal politika önlemlerinin muhatabı olması gereken pek çok toplumsal grubu tek bir kategoride toplayarak kafa karıştırıyor ve hedeflerin doğru saptanmasını engelliyor.[3] Dahası, bu terim insanların kafasında birtakım stereotiplerin oluşmasına neden oluyor ve sınıf-altı kelimesi bir yafta gibi bazı grupların ve bazı mahallelerin alnına yapıştırılıyor (*a.g.e.*).[4]

Gans'ın vurguladığı risklerin önemini yadsımak mümkün değil, bu nedenle kavram son derece dikkatli bir şekilde kullanılmalıdır. Benzer bir tartışma kentsel yoksulluk mekânlarını betimleyen kavramlar konusunda da yaşanmıştır. Brezilya'da *favela*, Türkiye'de *gecekondu*, Fransızca konuşulan ülkelerde *bidonville*, Meksika'da *barrio*, Hindistan'da *slum*... Kimi farklı özellikler taşısalar dahi tüm bu terimler temelde tek bir olguyu ifade etmektedir: planlama ve altyapı gibi kentsel hizmetlerden yoksun, çoğunlukla bizzat sakinleri tarafından ve yine çoğunlukla kendilerine ait olmayan arazilerde inşa edilmiş konutlardan

3 Gerçekten de, mahalledeki fabrikanın kapanması nedeniyle otuz yıllık işini kaybetmiş kalifiye bir işçi, erken yaşta sahip olduğu çocuğunu fuhuştan kazandığı parayla büyütmeye çalışan genç bir yalnız anne, hırsızlık yapan bir uyuşturucu bağımlısı, dil bilmeyen göçmen bir ailenin okulda bir türlü başarılı olamadığı için okuldan ayrılan çocuğu ve bir evsiz gibi çok farklı kişilerin tek bir şemsiye kavram altında toplanması oldukça sorunludur.

4 Sınıf-altı kavramının damgalayıcılığının ardında Lombroso kriminoloji ekolünün etkilerinin bulunduğu ileri sürülebilir. 19. yüzyılın ortalarında İtalya'da doğan Cesare Lombroso, suç olgusunun biyolojik olarak belirlendiğini, yani suçlu kişilerin genetik olarak taşıdıkları bazı "doğuştan gelen kriminel güdüler" olduğunu iddia eder. Suçlu kişilerin –ya da suça eğilimli olanların– dış görünüşlerine bakılarak tespit edilebileceğini ileri süren Lombroso, birtakım fiziksel özellikler belirtir: geniş bir çene, ileri doğru fırlamış alın, çıkık elmacık kemikleri, kartal burun, uzun kollar... Kafataslarının ölçülmesi, yüz özelliklerinin sınıflandırılması gibi pozitivist bir yönteme dayandığı ölçüde bilimsellik iddiası da taşıyan bu ekol yalnızca kriminoloji alanında değil, suçla ilgili psikiyatri ve psikoloji alanlarında da yüzyıllar süren bir etkiye sahip olmuştur. Dahası, suçluluğun belli bir ırksal altyapısı olduğu, suçun ortaya çıkışında toplumsal etmenlerin değil kişilik özelliklerinin etkili olduğu düşünceleri de Batı toplumlarında geniş bir kabul görmüştür. (Beni Lombroso'nun fikirlerinin etkileri üzerine düşünmeye sevk eden Hamit Bozarslan'a teşekkürlerimi sunarım.)

oluşan mahalleler. Hemen hepsi tek bir toplumsal olgu sonucunda oluşmuştur: köyden kente göç ve planlı, formel kentsel konut arzının artan talebi karşılayamaması. Her ülkenin kendine özgü koşul ve konut/mahalle tipleri olmakla birlikte, sınırsız sayıda kavram kullanılmasının sosyal bilimler içi iletişim açısından fazla faydası olmadığını ve bu nedenle, ülkesel özgünlükleri vurgulamak koşuluyla ortak kavramların farklı yerlere uygulanabileceğini düşünüyoruz. Sınıf-altı kavramının da, birbirinin tıpatıp aynısı olmayan ama aynı doğrultuda bir toplumsal dönüşümün belirtileri olan olguları tespit etmek açısından zihin açıcı bir işlevi olabilir. Türkiye için kullanılacağı zaman, siyahlara yönelik bir ırkçılığın sözkonusu olmadığı, buna mukabil etnik temelli bir ayrışmadan bahsedilebileceği, ayrıca gettovari mutlak bir mekânsal bölümlenme yerine daha geçirgen ve –daha önemlisi– daha heterojen kentsel ayrışmaların oluştuğu vurgulanmalıdır. Dolayısıyla, Türkiye'de bir sınıf-altının ortaya çıktığından bahsettiğimizde, ABD'deki anlamda siyah getto sınıf-altının birebir aynısının oluştuğunu değil, toplumsal yapıda alarm zillerini çalmayı gerektiren bazı dönüşümler yaşandığını ima ediyoruz.

Bunu söyledikten sonra, kavrama son bir yapısal vurgu getiren ve bizim de benimsediğimiz sınıf-altı tanımına yer vererek bu bölümü noktalayalım. Wacquant ve Wilson (1993: 42), "eğer sınıf-altı kavramı kullanılacaksa yapısal anlamda olmalıdır ve ezilen ırksal ve ekonomik grubun sosyal olarak en çok dışlanmış ve ekonomik olarak en çok marjinalleşmiş bireylerinin emsalsiz yoğunlaşmasıyla kendini gösteren yeni bir sosyo-mekânsal ırksal ve sınıfsal hâkimiyet yapısına işaret etmelidir" diyerek şöyle devam ederler, "[bu kavram] mitsel ve her şeye kadir bir yoksulluk kültürü tarafından serbestçe biçimlendirilmiş yeni bir insan cinsini niteleyen bir etiket gibi kullanılmamalıdır".

Şunu özellikle vurgulamak isteriz ki, sınıf-altına bu tür bir yaklaşım, toplumsal dışlanma yaklaşımı ile benzerlik taşımaktadır. Esasen, Fassin'in (1996a: 38) belirttiği gibi, sınıf-altı, dışlanma ve marjinallik kavramları farklı ülke bağlamlarında yoksulluğa yönelik farklı bakış açılarını dışa vurur: ABD'de sınıf-altı "altta veya üstte" olmayı, Fransa'da dışlanma toplumun "içinde veya dışında" olmayı, Latin Amerika'da ise marjinallik "merkezde veya kenarda" olmayı betimler. Her birinin dile getirdiği toplumsal gerçeklik farklıdır şüphesiz, ancak bu, kavramları başka bağlamlarda dikkatli bir şekilde tanımlamak suretiyle kullanmamızı engellemez. Toplumsal dışlanma da Fransa başta olmak üzere pek çok Avrupa ülkesinde, yoksullukla ilgili en fazla başvurulan kavram olduğu kadar, en fazla eleştiriyi de toplayan kavramdır aynı zamanda. Bu nedenledir ki kavramın işe yarayabileceğini düşünenler onun genelgeçer tanımıyla yetinmezler. Bizim bu makalede sınıf-altının yapısal anlamına yakın durduğunu düşündüğümüz toplumsal dışlanma tanımında, ekonomik, sosyal ve politik haklardan yararlanma anlamında vatandaşlık ön plandadır. T.H. Marshall'ın vatandaşlığı sivil, siyasal ve sosyal haklar olarak kavramsallaştırdığı çerçeveye

kültürel hakları da ekleyen Castles ve Davidson'un (2000) önerdiği resmî/gerçek vatandaşlık ikiliği yaklaşımını benimsiyoruz. Buna göre bir ülkenin kimliğini taşımak olarak tanımlanabilecek olan resmî (formel) vatandaşlık ile bütün haklardan tam anlamıyla yararlanmak anlamındaki gerçek vatandaşlık arasında birebir örtüşme olmadığı durumlarda bir dışlanmadan bahsedilebilir. Yoksulluğun da, ona verilen isim ne olursa olsun, ancak *gerçek vatandaşlıktan mahrumiyet* olarak kavramsallaştırıldığında çözümüne yönelik somut adımların atılabileceğini düşünüyoruz.[5]

Türkiye'nin dönüşen yoksulluk modeli ve sınıf-altının doğuşu

Öncelikle, gelişmiş ülkeler ile "gelişmekte olan" ülkelerdeki kentsel yoksulluğun oldukça farklı olduğunun altını çizmek gerekir. Birinde "marjinal" bir olgu olarak nitelenen yoksulluk, diğerinde, toplumun önemli bir kesiminin içinde bulunduğu son derece normal bir durumdur. Fassin'e (1996b: 263) göre, hangi açıdan bakılırsa bakılsın –formel iş piyasasından ve sosyal güvenlik yapılarından dışlanmış olup olmadıkları veya kentsel coğrafyada merkezden uzakta konumlanmaları–, Üçüncü Dünya ülkelerinde yoksulların sayısı, maaşı olan ve sosyal güvenlik şemsiyesinin altında yer alan kentlilerin kat be kat üzerindedir. Dolayısıyla, yoksulluğun ve dışlanmanın göreli bir niteliği olduğunu vurgulamak önemlidir. Öyle ki, "kimin 'yoksul' ve 'dışlanmış' olarak adlandırıldığı, her bir toplumun tarihinin belli bir anında geçerli olan özgün refah ve toplumsal hayata katılma kurallarına göre belirlenir" (Paugam, 1996: 389). Türkiye'nin, hâlâ varlığını sürdüren fakat kısmen dönüşüme de uğrayan *eski* yoksulluk modelinde de, yoksulların azımsanmayacak bir sayıda olduklarını, etiketlenerek toplumun dışına itilmediklerini, enformel ekonomide nispeten kolaylıkla yer edinerek maddi ve manevi anlamda toplumsal statülerini yükseltme imkânına sahip olduklarını, bu anlamda enformel faaliyetlerin, bireylerin marjinalleşmesini önleyen "acil çıkış kapıları" veya "emniyet sübapları" görevini gördüklerini iddia etmek mümkündür.

Bu yaklaşımın kavramsal çerçevesi, Fransız sosyolog Paugam'ın üçlü yoksulluk tipolojisinde bulunabilir. Paugam, *bütüncül*, *marjinal* ve *diskalifiye edici* yoksulluk olarak adlandırdığı ve her biri farklı bir toplumsal bağ biçimine işaret eden üç yoksulluk ideal-tipi tanımlar. Bunlardan ilki konumuzla doğrudan bağlantılı olduğu için sona saklayarak diğer ikisiyle başlayalım. *Marjinal* yoksulluk tipinde yoksullar toplumun çok küçük bir kesimini oluşturur ve toplumsal algıda, "çağdaş uygarlığa uyum sağlayamayan, gelişmenin ritmine ayak uyduramamış ve sanayideki ilerlemelerin emrettiği kuralları benimseyememiş

5 Nitekim, yoksulluk ve vatandaşlığın çok yakından ilintili olduğunu vurgulayan Enzo Mingione (1996: 12) de, "yoksulluğun yaygınlaşması, giderek artan sayıda bireyi etkin vatandaşlıktan dışlayarak toplumsal bütünlük için ciddi bir tehdit haline gelir" demektedir.

olanları" ifade eder ve bu uyumsuzluk onları toplumun dışına iter (Paugam, 1996: 389). *Diskalifiye edici* yoksullukta ise yoksul konumuna "düşme" sözkonusudur: üretici alanın dışına itilen ve sosyal yardımlara bağımlı hale gelen kişiler giderek toplumsal hayatın da dışına düşerler (*a.g.e.*). İlk yoksulluk tipi olan *bütüncül* yoksulluğa dönecek olursak, bu, yoksulluğun toplumsal hayata "içkin" olduğu bir duruma işaret eder: Burada, diğer ikisinin aksine, toplumdan dışlanan küçük bir kesimden ziyade çok yaygın bir yoksul kitle bulunur ve sorun belli bir toplumsal grubu ilgilendiren bir mesele olarak değil de bir ekonomik, sosyal ve kültürel gelişme meselesi olarak algılanır. Enformel sektörde faaliyet göstererek hayatlarını idame ettirmeleri –hatta sermaye birikimi yapmaları– mümkündür ve olumsuz bir damgalamaya maruz değildirler (Paugam, 1996: 393).

Bu tipoloji bize, başta belirttiğimiz gibi, sanayileşmiş ülkelerle sanayileşmemiş ülkeler arasında ayrım yapma imkânı verir. Paugam'ın bütüncül yoksulluk kavramı, Türkiye'deki *geleneksel* durumu tanımlamak için uygun bir sosyolojik araç olarak gözükmektedir. Nitekim bize göre bu kavram, Oğuz Işık ve Melih Pınarcıoğlu'nun[6] (2001) Sultanbeyli üzerine kaleme aldıkları ufuk açıcı kitapta geliştirdikleri *nöbetleşe yoksulluk* modeline oldukça yakın bir yerde durmaktadır. Kısaca hatırlamak gerekirse, nöbetleşe yoksulluk, "yoksulluğun kente daha sonra gelen kuşaklara aktarıldığı döngüsel bir sistem", "yoksul enformel kesimlerin dönüştürme kapasitesine sahip cemaat oluşturabilme kabiliyetleri sayesinde sistemin gediklerini bularak geliştirdikleri bir yoksulluk stratejisidir" (Işık ve Pınarcıoğlu, 2001: 77). Görüldüğü gibi, enformelliğin yaygın olması, ülkedeki yoksulların sistemle bütünleşmesinin temel aracı olmaktadır ve bu da ancak yoksulluğun marjinal değil bütüncül olduğu bir toplumda mümkündür.

Yazımızın önkabulü, işte bu geleneksel yoksulluk modelinin son dönemde dönüştüğü ve "yeni yoksulluk" olarak adlandırılan yeni bir modelin ortaya çıkmakta olduğudur. Bu konudaki öncü çalışmalardan biri niteliğindeki araştırmalarında Buğra ve Keyder (2003: 23), "yeni yoksulluk olgusunun toplumsal bütünleşme ihtimalini büyük çapta ortadan kaldıran koşulların ürünü olduğunu" söyleyerek, "bu konumda olan insanlar[ın] köylülükten, yahut küçük üreticilikten veya enformellikten, kent ekonomilerinin daha bütünsel bir parçası olmaya geçiş sürecini tamamlayamayacaklar"ını belirtirler. "Eski" yoksulluk modelinde toplumsal bütünleşmeyi sağlayan ve bütüncül yoksulluk olarak da adlandırılabileceğini öne sürdüğümüz olgunun başat unsurları şunlardır: istihdam ve konut piyasalarında enformelliğin yaygınlığı ve bunun çoğu durumda damgalayıcı bir unsur olmadığı gibi dikey toplumsal hareketliliğe de imkân vermesi; akrabalık ve hemşehrilik bağlarına dayalı refah rejimi sayesinde birey-

6 Bu başucu kitabının her iki yazarına da, hangi yola sapacağını şaşırmış bir doktora öğrencisine göstermiş oldukları yakınlıktan ötürü, biraz geç de olsa, teşekkürlerimi sunmak isterim.

lerin mutlak yoksulluğa düşmemeleri. Şunu özellikle vurgulamak gerekir ki, bu "yeni" yoksulluk durumu, her şeyden önce ekonominin küreselleşmesi ve iktisadi düşüncede neo-liberalizmin egemen hale gelmesiyle bağlantılıdır. Işık ve Pınarcıoğlu'nun da belirttiği gibi, sanayi sonrası dönemde artık sistemin işleyişinde yoksullara gereksinim kalmamıştır: "sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçiş ve dolayısıyla emek arzı ihtiyacının giderek azalması, küreselleşme nedeniyle dünya çapında işleyebilen bir piyasanın oluşumu, sistemsel gereksinmenin azalmasının en önemli nedenleri olarak görülmektedir" (2001: 70-71).[7]

"Bütüncül yoksulluk" kavramından hareketle düşünerek, yaşanan dönüşümü ifade etmek için eski modeli "*içerneci* bütüncül yoksulluk", yeni modeli de "*dışlayıcı* bütüncül yoksulluk" olarak adlandırmayı öneriyoruz. Bu kavramsallaştırma şunu görmemize olanak vermektedir: aslen Türkiye'deki genel yoksulluk modeli değişmemiştir ve yoksulluk toplumun genelindeki yaygınlığını sürdürmektedir;[8] bununla birlikte, sosyal tabakalaşmanın en alt tabakasındaki bir kısım yoksulun hayat koşulları kötüleşmekte ve sosyal dışlanma şeklinde adlandırılabilecek bir konuma itilmektedir. Daha açık bir anlatımla, eskiden geçerli olan ve büyük oranda enformellikten beslenen toplumsal içerme (bütünleşme) unsurları en alttakiler için artık aynı işlevi görmemektedir.

Toplumun genelini etkilemiş olan bu yeni yoksulluk modeli bağlamında, başka bazı olumsuz faktörlerin ağırlığını da taşıyan bir kesimin, Türkiye'nin sınıf-altı adayı olarak belirdiğini ileri sürmenin mümkün olduğunu düşünüyoruz. Sözkonusu kesim, çoğunlukla 90'ların ikinci yarısında olmak üzere son yirmi yıllık dönem içerisinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki yerleşim yerlerinden Batı'daki metropollere göç etmiş olan Kürtlerdir. Bu göçün en önemli özelliği, 1950'lerden bu yana her dönem boyunca, azalan ya da artan ivmelerle de olsa, Türkiye'nin birincil göç tipi olan gönüllü göçten farklı bir nitelik arz etmesi, yani *gönülsüz göç* olmasıdır. Bu göç çoğu zaman *zorunlu göç* olarak isimlendirilmektedir; oysa kanaatimizce, zorunlu göç olarak nitelendirilebilecek olan, büyük bir göç hareketi içinde ancak küçük bir kısımdır. 1990'lar boyunca köy boşaltma uygulamaları sırasında köylerini terk etmeye zorlanan kişiler[9] için *zorunlu göç* uygun bir tabir iken, başta ekonomik zorluklar olmak üzere, çatışma ortamıyla bağlantılı olarak çeşitli sebeplerle köylerinden ayrılan

7 Yoksulların "yedek işgücü ordusu" olarak kapitalizm içinde ekonomik bir işlev görmeleri gibi bir durumdan artık sözedilemez; öyle ki artık yoksullar toptan ortadan kalksalar da sistem işlemeye devam eder. Bkz. Bauman (1998).

8 Türkiye'deki yoksullukla ilgili genel bir tartışma için bkz. Önder ve Şenses (2006); DPT tarafından yapılan il bazında sosyo-ekonomik gelişmişlik araştırması ve yoksulluk verileri için bkz. Dinçer, Özaslan ve Kavasoğlu (2003).

9 İçişleri Bakanlığı, 945 köy ve 2021 mezrada yaşayan 358.335 kişinin bu şekilde yerinden edildiğini belirtmektedir (aktaran Kurban, Çelik ve Yükseker, 2006: 13). Hacettepe Üniversitesi'nin gerçekleştirdiği bu konudaki en yeni ve en kapsamlı araştırma olan TGYONA (Türkiye Göç ve Yerinden Olmuş Nüfus Araştırması) ise bu rakamın 800.000 ile 1 milyon arasında değiştiğine işaret etmektedir (aktaran Sarıoğlu, 2006). Ayrıca bkz. Kurban ve diğerleri (2006).

kişiler[10] için *gönülsüz göç* tabirinin daha uygun ve uluslararası literatürde bu olguya verilen ÜYEK (Ülke içinde Yerinden Edilmiş Kişiler-*Internally Displaced Persons*) ismine daha yakın olduğunu düşünüyoruz.[11] Gönülsüz göç, zorunlu göçü de kapsadığı gibi, PKK baskısı, OHAL uygulamaları, korucuların olumsuz davranışları, yayla yasağı, yiyecek ambargosu, ölüm tehlikesi, ekonomik faaliyetlerin durması, eğitim ve sağlık imkânlarının daralması gibi çok farklı nedenlere bağlı olarak gerçekleşen göç hareketlerini tek bir kategoride ele almaya olanak verir. Bizim çalışmamız göçün nedenlerinden ziyade sonuçlarıyla, öncesinden ziyade sonrasıyla ilgilendiği için, bu kavramsallaştırmanın uygun olduğunu düşünüyoruz. Gönülsüz göç son derece özgün koşullar yaratmıştır: maddi ve manevi anlamda hiçbir hazırlık olmaksızın kente göç ve yerleşme, köyle tüm ilişkinin kopması (köyden yaşamsal desteğin gelmemesi), çocuk ve yaşlıları da içeren kitlesel göç (bağımlı nüfusun artışı), geçmiş tüm bilgi ve nirengilerin geçersizleşmesi, şehir hayatıyla tedrici bütünleşmeye vakit bırakmayan ani göç ve politik olarak etiketlenme (Kürt eşittir terörist).

Türkiye'de sınıf-altı olarak nitelendirilebilecek bir toplumsal kategorinin doğmakta olduğunu ileri sürerken, yeni yoksulluk bağlamsal arka planı oluşturmaktadır. Bir başka deyişle, sınıf-altı, yeni yoksulluk olgusunun bir alt-kümesi gibi düşünülebilir; fakat sınıf-altının doğması için çok sayıda olumsuz koşulun üst üste binmesi gerekmektedir. Sivil, siyasal, sosyal ve kültürel hakları kapsayan bir mahrumiyet ve mağduriyet matrisi yapacak olursak eğer, gönülsüz göç mağduru Kürtlerin pek çok açıdan gerçek vatandaşlık haklarından yararlanamadıklarını gözlemlemek mümkün olur. Bu yazıda, adıgeçen nüfusun çok küçük bir bölümünü oluşturan, gönülsüz göç sonrası İstanbul'un Beyoğlu ilçesindeki Tarlabaşı bölgesine yerleşmiş olan Kürtleri ele alacak ve sınıf-altının oluşumu savımızı bu grup örneğinde temellendireceğiz.

Sınıf-altının izini sürerken: "Nöbetleşe" yoksulluktan "müebbet" yoksulluğa

Tarlabaşı'nda ikamet eden gönülsüz göçmen Kürtlerin –en azından bir bölümünün– sınıf-altı olarak nitelendirilebileceğine dair gözlemlerimizi dışlanmanın beş boyutu (ekonomik, sosyal, politik, mekânsal ve söylemsel) etrafında

10 Yapısı gereği bu tür bir göç için kesin bir rakam vermek oldukça zordur, nitekim STK'lar ve uluslararası gözlemciler tarafından yapılan tahminler de büyük farklılık göstererek 1 ilâ 3 milyon arası bir rakam ortaya koyarlar (Global IDP Project / NRC, 2002: 165; TOHAV, tarihsiz).

11 1998'de Birleşmiş Milletler tarafından hazırlanan *Kişilerin Kendi Ülkeleri İçinde Yerinden Edilmelerine İlişkin Yol Gösterici İlkeler*'ce (UNOCHA, 1998) ÜYEK, "Zorla ya da mecbur kalarak evlerinden veya sürekli yaşamakta oldukları yerlerden, genel olarak şiddet içeren durumlardan, insan hakları ihlallerinden veya doğal ya da insan kaynaklı felaketlerden korunmak için uluslararası kabul görmüş devlet sınırlarını geçmeksizin kaçan veya bu yerleri terk eden kişi veya bu tip kişilerden oluşan gruplar" olarak tanımlanır (aktaran TESEV, 2005). Bir diğer deyişle onlar, "ülke içinde mülteciler"dir.

tartışacağız.[12] Çözümlememizin ilk üç boyutunu büyük ölçüde Bhalla ve Lapeyre'in (1999) tanımlarına dayandıracağız. Diğer iki boyut ise, kanaatimizce, incelenen bölgedeki yoksulluğun sınıf-altı yönüne doğru evrilmesine neden olan unsurlardır.

Ekonomik boyutta ele alınması gereken temel mesele gelir yoksulluğudur ve işsizlik oranı bunun önemli bir göstergesidir. % 20'lik bir oran ile Tarlabaşı'nı oluşturan altı mahallede işsizlik Beyoğlu (% 14) ve İstanbul'a (% 11) kıyasla daha fazladır.[13] Erkekler için Kürtlerin ağırlıklı olarak ikamet ettiği Çukur ve Şehit Muhtar mahalleleri belirgin bir farklılık göstermezken (sırasıyla % 23,5 ve % 20), kadın işsizliğinde fark oldukça büyüktür (Beyoğlu % 22, Tarlabaşı % 29, Şehit Muhtar % 36, Çukur % 39,5). İşsizlik önemli bir olgu olsa bile, enformel sektör nedeniyle hemen herkesin iş sahibi olmasının mümkün olduğu bir "bütüncül yoksulluk" ortamında gelir yoksulluğu konusunda tam bir ipucu vermekten acizdir. Bu durumda sınıf-altı tartışması açısından önemli olan, enformel sektördeki işlerin nasıl bir nitelik arz ettiğidir. Formel iş olanaklarına erişimin son derece sınırlı olduğu Tarlabaşı'ndaki istihdam yapısının en çarpıcı özelliği, yalnızca kayıt dışı sektördeki tehlikeli, düzensiz ve geçici işlerde düşük ücretli ve sosyal güvenlikten mahrum olarak çalışma olanağı bulunmasıdır. İşveren konumundakiler kendilerine ait ticari işletmeler (bakkal/market, kahvehane, restoran, tamirci gibi) veya imalathanelerle (çoğunlukla 10 kişiden az çalışanı bulunan konfeksiyon, mobilya, torna atölyeleri ve matbaalar) geçim sağlar. Nüfusun ağırlıklı kesimini oluşturan çalışan konumundakiler ise yemeiçme ve eğlence sektöründe garson, güvenlik görevlisi, bulaşıkçı, temizlikçi vb. olarak ya da yukarda belirtilen atölyelerde işçi olarak çalışmaktadır. Bunlardan başka, nüfusun önemli bir kısmı, özellikle Kürt göçmenler için, sokak en geçerli gelir getirici faaliyet alanını teşkil etmektedir: gezici işportacılık (mevsime göre değişen sebze-meyve, şişe su, kaset, oyuncak, günlük aksesuar ve aletler, otobüs biletleri, midye dolması ve tavuk-pilav gibi); atık kağıtları, kartonları ve teneke kutuları geri dönüşüm için fabrikalara (veya aracılara) satma amacıyla toplama; ayakkabı boyacılığı; tartıcılık... Bu çalışma koşullarında, her ne kadar hanehalkında çoğu zaman birden fazla kişi çalışıyor olsa da, kişi başına elde edilen gelirler o kadar düşüktür ki, hanehalkının toplam gelir seviyesi epey düşük kalmaktadır.

Sosyal boyutta en önemli konu eğitim ve sağlık hizmetlerine erişimdir, zira bu erişimin niteliği bireylerin (veya grupların) toplumsal entegrasyonunu bü-

12 Bostan, Bülbül, Çukur, Kalyoncu Kulluk, Kamer Hatun ve Şehit Muhtar mahallelerinden oluşan bölge olarak tanımladığımız Tarlabaşı'na ilişkin gözlemler, Mart 2006'da Fransız Şehircilik Enstitüsü'ne (Paris VIII Üniversitesi) sunulmuş doktora tezi için yapılan saha araştırmasına dayanmaktadır. Sınıf-altı kavramını tartışmayı amaçlayan bu yazının kapsamını genişletmemek için bulgularımızı ve çıkarımlarımızı oldukça kısaltılmış bir şekilde sunacağız. Daha kapsamlı bir tartışma için bkz. Yılmaz (2006).

13 2000 Nüfus Sayımı'nın ilgili mahallelere ilişkin verilerinden hesaplanmıştır.

yük ölçüde belirler. Yoksulluk analizine bu sosyal unsurların eklenmesi salt gelir düzeyine bağlı bir yoksulluk tanımını da bertaraf etmesi açısından önemlidir. Sağlık hizmetlerine erişimde temel saptama, ele aldığımız grupta işsizlik ve kayıtdışı iş sahibi olma durumlarının kural olması ve bunun sonucunda da sosyal güvenlik mekanizmalarının dışında kalmalarıdır. Bu durumda, yoksullara kamuya ait sağlık kurumlarında ücretsiz tedavi imkânı veren Yeşil Kart, hayati bir uygulama olarak belirmektedir. Bu noktada, Yeşil Kart'ın çift taraflı niteliğine de işaret etmek gerekmektedir. Yararlanan kesimler için vazgeçilmez bir hizmet olan Yeşil Kart, aynı zamanda onların yoksul olduklarını belgeleyen bir sertifikadır, zira başvuruyu yapan kişiler ancak yoksulluklarını ispat ettiklerinde bu kartı almaya hak kazanabilirler. Yeşil Kart'ın, sınıf-altının belirleyici unsurlarından biri olan "devlet yardımlarına bağımlılık" kapsamında ele alınabileceğini düşünüyoruz. Nitekim, başka tür yardımların da ele aldığımız hanehalklarının hayatta kalma stratejilerinde önemli yer tuttuğunu gözlemledik. Bunlardan ilk sırada belirtilmesi gereken, Beyoğlu Belediyesi tarafından yapılan günlük sıcak yemek yardımıdır. Muhtarlardan aldıkları kağıtlar yardımıyla yoksul olduklarını belgeleyen her haneye, kişi sayısına bağlı olarak öğle ve akşam yemeklerini vermeye dayanan bu yardım, Beyoğlu ilçesindeki pek çok mahallede olduğu gibi Tarlabaşı'nda da sayısız hane için yaşamsal bir öneme sahipti. Görüştüğümüz hanelerde de evlere sıcak yemek girmesinin ancak bu yardımla mümkün olduğu pek çok kez dile getirildi. Bunun haricinde, çeşitli devlet kurumları, Belediyeler, seçim ve Ramazan dönemlerinde siyasi partiler ve kimi zaman çeşitli STK'lar tarafından yapılan kuru erzak, yakacak, giyecek, okul gereçleri gibi yardımlara muhtaç olma durumu, çalışmamıza dahil ettiğimiz yoksul hanelerin en temel ihtiyaçlarını bile giderme gücüne sahip olmadıklarını gösterdi. Bunun, ele alınan hanelerin gerçek vatandaşlıktan dışlanmış olduklarını kanıtlayan önemli bir gösterge olduğunu düşünüyoruz.

Eğitim konusunda iki temel saptama yapılabilir: birincisi, mahalledeki genel okullaşma ve okur-yazarlık oranının oldukça düşük olduğu, ikincisi, okul çağındaki çocukların zorunlu eğitimin sonuna gelmeden veya hemen akabinde okuldan ayrıldıkları. Okur-yazar olmayanlar, okur-yazar olup herhangi bir okul bitirmemiş olanlar ve ilkokul/ilköğretim diplomasına sahip olanları topladığımızda, Tarlabaşı nüfusunun % 78'inin hiç ya da çok az eğitim gördüğü ortaya çıkar. Üç mahallede ise bu oran daha yüksektir: Bostan (% 84,1), Bülbül (% 82,9) ve Çukur (% 82).[14] Kendi gözlemlerimizde, okuldan ayrılma olgusunun iki nedene dayandığını gördük: birincisi, birçok hanehalkı çocuk emeğinden kazanılan gelirden vazgeçememektedir; ikincisi, her ne kadar devlet okulları prensipte ücretsiz olsa da, yaygın bir uygulama olan okul kayıt parası ve okul masrafları en yoksul aileler için ciddi bir yük oluşturmaktadır.

14 2000 Nüfus Sayımı'nın ilgili mahallelere ilişkin verilerinden hesaplanmıştır. İstanbul geneli için bu oran % 66,9'dur.

Buradan, genel olarak Tarlabaşı'nda, özel olarak da Kürt göçmen hanelerde en önemli işgücüne geçebiliriz: çocuk emeği. Babaların işsiz olduğu ya da günlük, geçici işlerde çalıştığı ve annelerin çoğunlukla dışarıda çalışmasına izin verilmediği ya da eviçi yükümlülüklerle fazlasıyla meşgul olduğu Kürt ailelerde çocukların çalışması olmazsa olmaz bir nitelik arzetmektedir. Çocuklar genellikle sokak satıcısı (çoğunlukla 6-13 yaş arası çocuklar tarafından yapılan kağıt mendil ya da sakız satma, araba camlarını silme, ayakkabı boyama gibi işler) veya tekstil atölyelerinde işçi (genellikle 12-13 yaştan itibaren) olarak çalışmakta ve her iki durumda da elde edilen kazanç son derece düşük olmaktadır. Çocuk emeği kentsel yoksulların yaşamlarında paradoksal bir rol oynamaktadır. Bir yanda hanehalkının geçimi için vazgeçilmez bir kaynak olduğundan, çalışabilir durumdaki çok sayıda çocukla *kısa vadede* yaşam koşullarını düzeltmek mümkündür; öte yandan, sosyal dışlanmanın temel faktörlerinden birini oluşturmaktadır; çünkü *uzun vadede* topluma entegrasyon ve dikey sosyal hareketlilik imkânı sağlama ihtimalini taşıyan yegâne unsur olan çocukların eğitim olanağına ket vurmaktadır. Yalnızca gündelik yaşam stratejisi olarak katkısı olan, toplumsal bütünleşme açısından ciddi bir engel oluşturan çocuk emeği olgusunun, müebbet yoksulluk kısırdöngüsü olarak tanımlanabilecek bir sınıf-altının oluşumunda birincil etmen olduğunu iddia ediyoruz.

Politik boyut kapsamında, Tarlabaşı'nın genelini ilgilendiren, mahalle kimliği ve yerel sorunlar için biraraya gelme eksikliği dışında, Kürt göçmenler açısından dile getirilmesi gereken iki sorun bulunmaktadır: bunlardan gönülsüz göçün niteliğinden kaynaklanan ilki, bir kısım göçmenin kimlik ve ikamet kayıtları olmadığı için oy kullanamaması, varolan siyasal sistemden kaynaklanan ikincisi ise ulusal ölçekte % 10'luk baraj nedeniyle Kürtlerin gerçek bir temsile sahip olmamalarıdır. Bununla birlikte, Tarlabaşı'ndaki Kürtlerin azımsanmayacak bir bölümü için dinî kimlik etnik kimlikten daha belirgindir, bu da dinî söyleme sahip partiler aracılığıyla temsil edilmelerine olanak sağlamaktadır.

Mekânsal boyut, üzerinde en fazla durmayı gerektiren konulardan biridir, zira, daha önce de vurguladığımız gibi, sınıf-altı kavramında mekân vurgusu büyük bir önem arzeder. Öyle ki, ABD bağlamında sınıf-altı dendiği zaman, kentiçi (siyah) gettoların akla gelmemesi olanaksızdır. Bourdieu'nün (1993: 250) "mekânın etkileri"ne dair yazısında vurguladığı gibi, toplumsal mekânın yapılanması ile fiziksel mekânın yapılanması arasındaki ilişkilerin ortaya konulması, bir toplumun içinde ayrışmanın boyutlarını tam anlamıyla kavramak için çok önemlidir, zira bu iki boyuttaki ayrışma çoğunlukla paralel seyreder. Sınıf-altı kavramı, zımnen de olsa mekâna gönderme yaparak bu paralelliği hatırda tutar. Sınıf-altı kavramsallaştırması çerçevesinde mekân olgusuna yapılan ısrarlı vurgunun yanıltıcı olmaması için şu noktanın altını çizmek gerekir: Mekân

tek başına hiçbir şeyin açıklayıcı faktörü olamaz, ancak diğer sosyo-ekonomik faktörlerin etkilerini artırıcı bir katalizör olabilir. Bu anlamda, Bourdieu'nün (1993: 337) Fransız kentlerinin "sorunlu" banliyölerindeki şiddet olaylarına ilişkin şu sözlerinin anlamlı olduğunu düşünüyoruz: "Şurası açık ki, 'zor banliyöler'de meydana gelen olayların ardındaki gerçek, normalde unutulmuş olan ama şimdilerde gazetelerin birinci sayfasını işgal eden *bu mekânlarda ikamet etmemektedir.*" (a.b.ç.) Bu nedenledir ki mekânsal öğeler, hiçbir zaman sosyoekonomik ayrışmadan bağımsız olarak düşünülmemelidir.

Tarlabaşı sakinleri için yaşadıkları mekânın etkileri öylesine yoğun ve çeşitlidir ki, ayrı bir yazının konusunu oluşturabilirler. Kısaca ele alırsak olursak, ilk sırada mahallenin konumu gelmektedir: şehrin en hareketli merkezlerinden birine bir cadde aşımı mesafede olması, iş imkânları yaratması açısından bir yandan avantajlı, bu fiziksel yakınlığın toplumsal uzaklığı daha çarpıcı bir şekilde hissettirmesi açısından ise dezavantajlıdır. İkinci olarak, fiziksel yaşam koşullarının kötülüğünü belirtmek gerekir: çoğu 19. yüzyıldan kalma yığma binaların büyük bir kısmı oldukça köhne bir durumdadır;[15] öyle ki, gazetelerde çöken bir bina nedeniyle ölüm haberlerine rastlamak hiç de istisnai sayılmaz.[16] Sokakların çok dar ve bakımsız, ortak kamusal yaşam alanlarının yok denecek kadar az olması; apartmanların içindeki merdiven boşluğu gibi ortak kullanım alanlarının tehlike arzedecek ölçüde yıpranmışlığı; banyo ve tuvalet gibi mekânların hem yetersiz sayıda hem de kötü durumda olması; binaların çoğunda öngörülenden çok daha fazla sayıda hanenin ikamet etmesi nedeniyle aşırı bölmelenme ve hanelerin çok kalabalık olmaları sonucunda aşırı yoğun nüfus yapısı; yakacak sıkıntısına ve duvarlarla çerçevelerin kırık döküklüğüne bağlı olarak rutubet ve soğuğun evlerin içine nüfuz etmesi... Bu gibi gözlemler, bu mahallede yapılacak en ufak bir gezintide bile insanın gözüne çarpmaktadır.

Son sırada mekânın toplumsal etkileri gelmektedir. Bir yanda mekânsal ayrışma sonucu yoğunlaşma etkisi vardır: yoksulluğun ortasında yaşamak yoksulluk kısır döngüsünü kırmayı zorlaştırır. Öte yanda ise benzeşme etkisi bulunur: aynı mekânı paylaşan farklı gruplar birbirini etkiler, dahası, yine Bourdieu'nün (1993: 259) deyimiyle, *habitat* ve *habitus* karşılıklı olarak birbirini dönüştürür. Yasadışı faaliyetleri bu bağlamda değerlendirmenin mümkün olduğunu düşünüyoruz: Tarlabaşı'nda ikamet eden yoksullar için yasal yollarla elde edecekleri gelire kıyasla hırsızlık, kapkaççılık gibi eylemler son derece cazip bir alternatif oluşturur ve bu alternatif, bu mahallede oturdukları için ortaya çıkmaktadır. Datta'nın (1990: 40) dediği gibi, kentsel toplum, nüfusun bir ke-

15 Tarlabaşı'ndaki fiziksel yıpranma koşulları hakkında detaylı bir inceleme için bkz. Ünlü ve diğerleri (2000).

16 Birkaç örnek olay için bkz. *Zaman* (13/01/2002) "25 bin kişi daha 'koruma altında' ölümü bekliyor", *Radikal* (07/05/2002) "Tarlabaşı'nda çöken binada bir çocuk öldü", *Özgür Politika* (03/02/2004) "Ucuz işçilik yapıyorlardı".

simi için istihdam olanakları yaratamadıkça, kentsel yaşamın sunduğu "yeraltı" gelir imkânları çeşitlenir ve bunlar az ücret karşılığı çok çalışmaya karşı ciddi bir alternatif oluşturur. Öte yandan, Tarlabaşı'nın suçla bağının yenilerde kurulmadığını belirtmek gerekir; nitekim Beyoğlu'nun geçmişiyle ilgili yazıların çoğunda Tarlabaşı'nın aşağı mahallelerinin yasadışılıkla, suçla nam salmış yerler olduğu görülür. Son zamanlarda ise mahallenin adı suçtan başka bir şeyle anılmaz olmuştur. Kapkaç, yankesicilik, araba çalma ve ev soygunları istatistiklerinde Beyoğlu ilçesi, Eminönü'nden sonra ikinci sırada gelmektedir, Beyoğlu içinde ise bu olayların en fazla yoğunlaştığı bölge Tarlabaşı'dır (Ünlü ve diğerleri, 2000: 80). Suç olayları genellikle, mahallenin yerleşim dışındaki işlevlerinin (ticaret, üretim, depolama) ağırlık taşıdığı ana cadde ve sokaklarda olmakta, yerleşim oranı yüksek olan iç kısımlar güvenlikli kalmaktadır; bu da, suç eylemlerinin bölge sakinlerinden ziyade yabancıları hedef aldığını göstermektedir. Bununla birlikte, suçluların bölgede yuvalanması ve mahallenin gençlerini suç çetelerine dahil etmedeki başarıları bozulan sosyal dokuya işaret etmektedir. Bir gazetecinin Beyoğlu'nun en büyük yankesicilik çetesinin üyelerinden biriyle yaptığı röportaj, çetenin Tarlabaşı'ndaki en yoğun Kürt yerleşim bölgesi olan Çukur Mahallesi'ne nasıl yerleştiği, bazı polis memurlarının rüşvetle olaya dahil olması, büyük meblağda para kazanma ve harcama fırsatı vaat ederek yeni çete üyeleri kazanmaları, tekstil atölyelerinde çalışan gençlerin çeteye girerek zenginleşme ve genç kızların çete üyeleriyle evlenme hayalleri üzerine çarpıcı gerçekler sunar (Doğan, 2005).

Mekânın toplumsal etkilerine dair son unsur, *söylemsel* boyutla içiçe geçmiştir: mekânsal damgalama. Tarlabaşı'nda ikamet etmek kendi başına bir ahlâksızlık, suça yatkınlık göstergesi kabul edilmektedir. Kürtler için bunun bir ikinci boyutu daha vardır: etnik damgalama. Hiçbir suç veya şiddet eylemine bulaşmamış olsa dahi Tarlabaşı'nda ikamet eden Kürtlere dair, kapkaççı, gaspçı, terörist ve uyuşturucu satıcısı oldukları, hiç değilse ahlâksız, tembel ve bölücü duygulara sahip oldukları önyargısı vardır.[17] Şen de (2002: 187), Wacquant'a atıfla şöyle der: "Bu bölgelerin kentsel hayat açısından karşı karşıya oldukları bir başka unsur da kentin diğer ahalisi tarafından nasıl algılandıklarına ilişkindir. (...) [Semt ayrımcılığı,] bu insanları sadece işgücü piyasası açısından vurmakla kalmaz, aynı zamanda polis, mahkeme, yerel yönetimler, memur takımı ve diğer kent ahalisi karşısında da mekânsal olarak damgalanmalarına (*territorial stigmatization*) yol açar. Ortalama kentli açısından bu bölgeler, suç, etnik köken ve kentsel dokuya dahil olamama dolayımıyla bir kentsel patoloji kaynağıdırlar."

17 Bu söylemin sadece Kürtler için geçerli olduğunu iddia etmiyoruz. Türkiye'nin en eski ve gerçek sınıf-altı olan Çingeneler –özellikle Tarlabaşı civarındaki mahallelerde oturanları– daima pis, tembel, hırsız ve zevk düşkünü, kısaca ahlâksız olarak nitelendirilir. Aynı bölgelere yenilerde yerleşmiş olan Afrikalılar ise uyuşturucu satıcıları olarak kodlanmaktadır.

Türkiye'de, genelde kent yoksulları ve özelde Kürt göçmenlere dair kamuoyunda yaratılmış olan klişeler, 19. yüzyılın 'tehlikeli sınıflar' söylemiyle[18] benzerlikler taşımaktadır. Morris'in (1996: 161) dile getirdiği bu söylem ile bahsettiğimiz klişeleri yanyana koyduğumuzda ortaya çıkan benzerlik çarpıcıdır: toplumun genelgeçer değer ve kurallarının reddi, devlete bağımlılık [*eğer devlet onlara işsizlik yardımı gibi parasal yardım yaparsa bir daha asla çalışmazlar*], iş ahlâkının reddi [*bütün gün kahvehanelerde oturup çocuklarını sokağa çalışmaya yolluyorlar*], ahlâkın çöküşü [*şehirleri işgal ettiler, arazileri yağmaladılar; çok pisler ve şehir kültüründen nasiplerini almamışlar*], ailevi değerlerinin zayıflığı [*10 tane çocuk yapıp sokağa salıyorlar, nereye gitmiş nerede yatmış umurlarında bile değil*] ve son olarak, suça yatkınlık [*bütün gasp, uyuşturucu ve kapkaç işlerinin başındalar, çocuklar bile hırsız; zaten hepsi terörist*]. Tarlabaşı, bu damgalayıcı söylemin uç noktasını temsil etmektedir; zira şehir merkezindeki konumu ve artan adli vakaları sebebiyle dışlamanın görülür yüzünü temsil eder hale gelmiştir. Tarlabaşı korku salmaktadır ve bu şekilde damgalandıkça da sakinleri sosyal dışlanmanın kısır döngüsüne daha da hapsolacak, korku salan faaliyetlere karışmaktan başka yolları kalmayacaktır.

Sonuç yerine

Bu yazıda amaçlanan, Türkiye'de fazla kullanılmayan bir kavramı tartışarak, yeni ortaya çıkan kimi olgulara, bu vesileyle toplumsal ve mekânsal ayrışmalara dikkat çekmektir. Biz, gerçek vatandaşlık haklarından dışlanma şeklinde tanımlandığında bu kavramın, Tarlabaşı'nda ikamet eden Kürt göçmenlerin yaşamakta olduğu müebbet yoksulluk gerçekliğine ışık tutabildiği kanısındayız. Günümüz sınıf kuramcılarının önde gelenlerinden Erik Olin Wright yoksulluk sorununu ikiye ayırarak incelemeyi önerir. Bunlardan sömürü ilişkisi içinde üretilen yoksulluğun 'çalışan yoksullar'a, sömürüye dayanmayan ilişki içinde üretilen yoksulluğun ise 'sınıf-altı'na tekabül ettiğini belirten Wright (1994: 46), sınıf-altı hakkında şu çarpıcı sözleri sarfeder (*a.g.e.*: 49):

> Sınıf-altı, *kapitalizmin ussallığı açısından* büyük ölçüde gözden çıkarılabilir insanlardan oluşur. ... Kapitalizm, işsiz kentiçi gençliğinin emek gücüne gereksinim duymamaktadır. Bu insanların yokolması, Amerikan toplumunun zengin ve ayrıcalıklı kesimlerinin maddi çıkarlarına daha iyi hizmet eder. Böyleyken, [göçmenlerin Amerikan yerlilerini katlettikleri] 19. yüzyılın aksine, ahlâki ve siyasi güçler, artık doğrudan soykırımın sürdürülebilir bir strateji olmasını engeller. Eldeki alternatif, hapishaneler inşa etmek ve kentte sınıf-altının yaşadığı bölgeleri sınırlayıp ayırmaktır.

18 19. yüzyıl Paris'inde suç olgusu üzerine yaptığı eşsiz çalışmada Chevalier (2002[1958]), işçi sınıfının burjuva toplumunda nasıl bir korku yarattığını ve işçilerin nasıl tehlikeli sınıf olarak addedildiğini anlatır. Bugün artık işçiler değil işsizler dehşet salıyor, ancak suçla özdeşleştirilen mekân değişmedi: varoşlar.

> Böyle bir durumda, sınıf-altının, onu baskı altında tutanlara karşı elinde kalan tek potansiyel güç, tüketim alanında bozgun yaratmaktır, özellikle de suç işleyerek veya başka şiddet yollarıyla, zira artık emek üzerindeki denetimini kullanarak üretim alanında bozgun yaratma imkânı kalmamıştır.

Toplumun bir kesimi uçurumun dibine doğru yuvarlandıkça diğer kesimlerin hiçbir şey olmuyormuş gibi hayatlarını sürdürmesi mümkün değildir. İsmen vatandaş olsalar da gerçek anlamda vatandaş olmayan kesimlerin mağduriyetleri değil de bu mağduriyetin tezahürleri ilgi odağı olduğunda alt sınıflar tehlikeli sınıflar olarak kodlanır. Oysa asıl tehlike, toplumsal mesafelerin başdöndürücü bir hızla artması ve buna karşı orta ve üst sınıflar tarafından getirilen tek çözümün fiziksel mesafeyi de artırmak ve kurbanları suçlu olarak kodlamak olmasıdır.

Yazımızı Sam Shepard'ın (2000) *Aç Sınıfın Laneti* adlı oyununun sonundaki meselle bitirmek istiyoruz. Kesilen koç yumurtalarının atıldığı dama inip çıkarak karnını doyurmakta olan kartal, artıkların kokusunu alıp dama sıçrayan bir kediyi pençeleriyle kaptığı gibi gökyüzüne yükselir.

> - Sonra dövüşüyorlar. Gökyüzünün ortasında deliler gibi dövüşüyorlar. Kedi kartalın bağrını deşiyor. Kartal kediyi atmaya uğraşıyor, ama kedi bırakmıyor. Çünkü düşerse öleceğini biliyor.
> - Ve kartal havada parçalanmakta. Kartal kendini kediden kurtarmaya çabalıyor, ama kedi bırakmıyor.
> - Ve çırpınarak gökten inip yere çakılıyorlar. İkisi birden yere çakılıyor. İkisi tek canmış gibi.

KAYNAKÇA

Acar, Hakan, Seyhun Akar, Gürhan Akdemir, Ulaş Aksakallı, Yılmaz Alataş ve Mehmet Engin (2006) "Migration, Urban Poverty and Underclass - "Working in the Garbage"", *Social Work and Society*, 4, 1 [http://www.socwork.net/2006/1/socialreports/acar_et_al]

Auletta, Ken (1982) *The Underclass*, New York: Random House.

Bauman, Zygmunt (1998) *Work, Consumerism and the New Poor*, Buckingham: Open University Press.

Bhalla, A.S. ve Frédéric Lapeyre (1999) *Poverty and Exclusion in a Global World*, Londra: Macmillan Press.

Bourdieu, Pierre (der.) (1993) *La Misère du Monde*, Paris: Seuil.

Buğra, Ayşe ve Çağlar Keyder (2003) *Yeni Yoksulluk ve Türkiye'nin Değişen Refah Rejimi*, Ankara: UNDP.

Castles, Stephen (2000) "Underclass or exclusion: Social citizenship for ethnic minorities", Ellie Vasta (der.) *Citizenship, Community and Democracy* içinde, Londra: Macmillan Press, 22-44.

Castles, Stephen ve Alastair Davidson (2000) *Citizenship and Migration - Globalization and the Politics of Belonging*, Londra: Macmillan Press.

Chevalier, Louis (2002[1958]) *Classes Laborieuses et Classes Dangereuses à Paris Pendant la Première Moitié du XIXe Siècle*, Paris: Perrin.

Datta, Satya (1990) "Class dynamics, subaltern consciousness and the household perspective: A new approach to Third World urbanization", Satya Datta (der.) *Third World Urbanization: Reappraisals and New Perspectives* içinde, Stockholm: HSFR, 27-72.

Dinçer, İclal ve Enlil, Zeynep Merey (2002) "Eski Kent Merkezinde Yeni Yoksullar: Tarlabaşı, İstanbul", *Yoksulluk, Kentsel Yoksulluk ve Planlama Kolokyumu*'nda sunulan bildiri, Şehir Plancıları Odası, 6-8 Kasım, İstanbul.

Dinçer, Bülent, Metin Özaslan ve Taner Kavasoğlu (2003) *İllerin ve Bölgelerin Sosyo-ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması*, Ankara: DPT, N°2671. [http://ekutup.dpt.gov.tr/bolgesel/gosterge/2003-05.pdf]

Fassin, Didier (1996a) "Exclusion, underclass, marginalidad: Figures contemporaines de la pauvreté urbaine en France, aux Etats-Unis et en Amérique Latine", *Revue Française de Sociologie*, 38, 1, Ocak-Mart, 37-75.

— (1996b) "Marginalidad et marginados: La construction de la pauvreté urbaine en Amérique Latine", Serge Paugam (Der.) *L'Exclusion - L'Etat des Savoirs* içinde, Paris: La Découverte, 263-271.

Gans, Herbert J. (1990) "Deconstructing the Underclass: The Term's Dangers as a Planning Concept", *Journal of the American Planning Association*, 56, 3, Yaz, 271-277.

Global IDP Project / Norwegian Refugee Council (2002) *Internally Displaced People - A Global Survey*, *2nd Ed.*, Londra: Earthscan.

Işık, Oğuz ve M. Melih Pınarcıoğlu (2001) *Nöbetleşe Yoksulluk - Sultanbeyli Örneği*, İstanbul: İletişim.

Kowarick, Lúcio (2005) "Social, Economic and Civil Vulnerability in the United States, France and Brazil", *International Journal of Urban and Regional Research*, 29,2, Haziran, 268-82.

Kurban, Dilek, Ayşe Betül Çelik ve Deniz Yükseker (2006) *Güvensizlik Mirasının Aşılması: Devlet ve Yerinden Edilmiş Kişiler Arasında Toplumsal Mutabakata Doğru*, TESEV ve NRC/IDMC. [http://www.tesev.org.tr/etkinlik/Turkish_Report_Turkish-Final.pdf]

Kurban, Dilek, Deniz Yükseker, Ayşe Betül Çelik, Turgay Ünalan ve A. Tamer Aker (2006) *"Zorunlu Göç" ile Yüzleşmek: Türkiye'de Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlığın Yeniden İnşası*, İstanbul: TESEV. [http://www.tesev.org.tr/etkinlik/zorunlu_goc_final.pdf]

Lewis, Oscar (1959) *Five Families: Mexican Case Studies in the Culture of Poverty*, New York: Basic Books.

— (1961) *The Children of Sanchez: Autobiography of a Mexican Family*, New York: Random House.

— (1966) *La Vida: A Puerto Rican Family in the Culture of Poverty - San Juan and New York*, New York: Random House.

Martin, Sonia (2004) "Reconceptualising Social Exclusion: A Critical Response to the Neoliberal Welfare Reform Agenda and the Underclass Thesis", *Australian Journal of Social Issues*, 39,1, Şubat, 79-94.

Mingione, Enzo (1996) "Urban poverty in the advanced industrial world: Concepts, analysis and debates", Enzo Mingione (der.), *Urban Poverty and the Underclass: A Reader* içinde, Oxford: Blackwell, 3-40.

Myrdal, Gunnar (1963) *Challenge to Affluence*, New York: Pantheon.

Önder, Harun ve Fikret Şenses (2006) "Türkiye'de Yoksulluk ve Yoksulluk Düşüncesi", Burak Ülman ve İsmet Akça (der.) *İktisat, Siyaset, Devlet Üzerine Yazılar - Prof. Dr. Kemâli Saybaşılı'ya Armağan* içinde, İstanbul: Bağlam, 199-221.

Paugam, Serge (1996) "Pauvreté et exclusion: La force des contrastes nationaux", Serge Paugam (der.), *L'Exclusion - L'Etat des Savoirs* içinde, Paris: La Découverte.

Procacci, Giovanna (1996) "A New Social Contract? Against Exclusion: The Poor and the Social Sciences", *EUI Working Paper*, RSC No. 96/41.

Sarıoğlu, Bülent (2006) "En az 800 bin kişi terör göçmeni", *Milliyet*, 24 Temmuz.

Shepard, Sam (2000) *Toplu Oyunları 1: Gömülü Çocuk-Vahşi Batı-Aç Sınıfın Laneti*, Ankara: Dost.

Şen, Mustafa (2002) "Kökene Dayalı Dayanışma-Yardımlaşma: 'Zor İş...'" Necmi Erdoğan (der.) *Yoksulluk Halleri - Türkiye'de Kent Yoksulluğunun Toplumsal Görünümleri* içinde, İstanbul: Demokrasi Kitaplığı, WALD, 164-192.

TESEV (2005) *Türkiye'de Ülke İçinde Yerinden Edilme Sorunu: Tespitler ve Çözüm Önerileri*, TESEV Ülke İçinde Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlık Haklarının Yeniden Tesisi ve Rehabilitasyon Araştırma ve İzleme Grubu [www.tesev.org.tr/etkinlik/TESEV_UYE_Grubu_Raporu.pdf].

TOHAV (Toplum ve Hukuk Araştırmaları Vakfı) (tarihsiz) *Zorunlu Göç Raporu* [www.tohav.org/anasayfa_files/zorunlu_goc.htm]

Türker, Yıldırım (2005) "Hırsızlarla mülküne uyananlar", *Radikal*, 28 Şubat.

UNOCHA (1998) *Principes Directeurs Relatifs au Déplacement de Personnes à l'Intérieur de leur Propre Pays*, New York.

Ünlü, Alper, Yasemin Alkışer ve Erincik Edgü (2000) *Fiziksel ve Sosyokültürel Değişim Bağlamında Beyoğlu'nda Suç Olgusunun Değerlendirilmesi*, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi.

Wacquant, Loïc J.D. ve William Julius Wilson (1993) "The cost of racial and class exclusion in the inner city", William Julius Wilson (Der.) *The Ghetto Underclass - Social Science Perspectives* içinde, California: Sage, 25-42.

Wilson, William Julius (1987) *The Truly Disadvantaged - The Inner City, the Underclass, and Public Policy*, Chicago: University of Chicago Press.

Wright, Erik Olin (1994) *Interrogating Inequality. Essays on Class Analysis, Socialism and Marxism*, Londra: Verso.

Yılmaz, Bediz (2006) "Yakındaki uzak: İstanbul'un bir kentiçi mahallesinde sosyal dışlanma ve mekânsal sürgün", Fikret Adaman ve Çağlar Keyder, *Türkiye'de Büyükşehirlerin Varoşlarında Yoksulluk ve Sosyal Dışlanma* içinde, Avrupa Komisyonu, Sosyal Dışlanma ile Mücadelede Mahalli Topluluk Eylem Programı 2002-2006.

Yılmaz, Bediz (2007) "Hayatta Kalmak Yaşamak Değildir! Kent Yoksulu Göçmenlerin Gündelik Yaşam Mücadelelerini *Habitus* Kavramıyla Düşünmek", *mülkiye*, no. 255, 203-225.

İşçi sınıfı oluşumunu yeniden düşünmek: Turizm sektöründen örnekler

*Aslıhan Aykaç Yanardağ**

Giriş

Bu çalışma, son yıllarda dünyada ve Türkiye'de büyük gelişim gösteren turizm sektöründeki istihdam yapısına, üretim ilişkilerine ve emek dönüşümüne bakarak bu gelişimi işçi sınıfı oluşumu açısından değerlendirecektir. İşçi sınıfı oluşumu, daha çok Sanayi Devrimi sonrası erken sanayileşme dönemi örnekleriyle literatürde yer edinmiş (Thompson, 1966), daha sonraki çalışmalar ise sınıf oluşumu sürecinin de sonraki aşamalarına odaklanarak sınıf bilinci oluşumu ve sınıf mücadelesi tartışmalarına yönelmişlerdir. İşçi sınıfı oluşumu çalışmalarına dair temel eleştiri, sınıf oluşumu sürecini lineer ve tektip evrensel bir model içinde çözümlemeleri ve bu çözümleme sonucunda da göreli olarak homojen bir işçi sınıfının ortaya çıktığını savunmalarıdır. Oysa gelişmekte olan ülkelerde sanayileşme ve işçi sınıfı oluşumuna bakan birtakım farklı çalışmalar, bu tür evrensel modellerin Hindistan (Chakrabarty, 1989), Kore (Koo, 2001) ya da başka birtakım ülkelerde yaşanan işçi sınıfı oluşumu süreçlerini kapsamadıklarını, özellikle sömürgecilik sonrası ulusal kalkınma sürecinin sınıf oluşumunu derinden etkilediğini belirtmişlerdir.

İşçi sınıfı oluşumuna dair bir başka eleştiri ise, bu süreç sonunda işçi sınıfının oluşumunu tamamladığını varsaymasıdır. Oysa, "Sınıflar –kısa vadede pazarlık etmek için ve uzun vadede devlet gücünü ele geçirmek için– oluşurlar, elde ettiklerinde de parçalanırlar. Ama sonra yeniden oluşurlar" (Wallerstein, 1979: 227). Bu eleştiri, bu çalışma için de önemli bir çıkış noktasıdır. Özellikle küreselleşmeyle birlikte yeni bir küresel işbölümünün ortaya çıkması, bu yeni işbölümü içinde farklı üretim modellerinin örgütlenmesi, bu üretim modelleri

(*) Ege Üniversitesi İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü.

altında kayıtdışı, düzensiz, ucuz emeğe ve özellikle ucuz kadın emeğine dayalı istihdam biçimlerinin formel sektördeki düzenli tam istihdam biçimlerinin yerini alması, "yeni bir işçi sınıfı" sorgulamasını da zorunlu kılmaktadır. "İşçi sınıfı hayatının maddi koşulları kültürel olarak da anlamlıdır ve bir mücadele alanıdır. İşçi sınıfı kültürünün dönüşümü ve tarihsel olarak yeniden üretimi yeni uluslararası emek çalışmaları gündeminde önemli bir maddedir" (Munck, 1988: 20). Daha önce genel bir kategori olarak "mavi yakalı" diye tanımlanan, genellikle erkek egemen, kol gücüne dayalı sanayi üretiminde tam zamanlı olarak istihdam edilen emek, bugün artan sermaye yatırımları ve teknolojik gelişmeler sonucunda "beyaz yakalı" hizmet sektörü çalışanlarının ve "pembe yakalı" kadın emeğinin gerisinde kalmaktadır. Kadınların işgücüne katılımı, emeğin sosyal yapısında bir çeşitlilik yaratırken, esnek uzmanlaşmaya dayalı üretim biçimi ile artık daha çok yarı-zamanlı, ev eksenli, gündelik ve düzensiz çalışanın olması, daha önce göreli olarak homojen algılanan emeğin giderek daha karmaşık bir yapıya sahip olmasına yol açmıştır.

Bu noktada sorulması gereken birinci soru şudur: Bugünkü işçi sınıfı E.P. Thompson'un (1966), Hobsbawm'un (1984) analiz ettiği ya da Engels'in (1993), Charles Dickens'in (2000) son derece görsel bir biçimde betimlediği işçi sınıfı mıdır? Önceki paragrafta kısaca özetlediğim yenilikler göz önüne alındığında sanayileşme döneminin işçi sınıfına ne olmuştur, bunun yerine gelen daha karmaşık yapıdaki yeni emek yeni bir işçi sınıfı olarak tanımlanabilir mi? Bugün işçi sınıfına dair bir çözümleme yapabilmek için, yeni üretim modellerinde istihdam edilen emeğin niteliklerini anlamak gerekir. Bunun için de turizm sektörünü temsilî bir örnek olarak kullanmayı amaçlıyorum. Sınıf çalışmaları içinde turizme yönelik çözümlemeler oldukça sınırlıdır. Bunun en temel sebeplerinden biri turizmdeki üretim sürecinin gerçek bir iş olarak kavramsallaştırılmaması, turizmde iş ve eğlence ayrımının net bir biçimde yapılmaması, sektörün sezonluk ve büyük oranda kayıtdışı işlemesinden dolayı sınıf oluşumu sürecinin görünmez olmasıdır. Bu çalışmanın ikinci hedefi, sınıf çalışmalarında genel olarak hizmet sektörünün ve daha özel olarak turizm sektörünün temsilî özelliğini vurgulamaktır.

Turizm sektörü, genel olarak kalkınmadaki rolü ve özel olarak döviz girdisi sağlaması, istihdam yaratması ve yerel kalkınmadaki katkısı açısından ekonomik çalışmalarda oldukça popüler bir örnek olmuştur (Sinclair ve Stabler, 1997). Bunun dışında siyaset bilimi (Sönmez, 1998; Brown, 1998; Hall, 1994), psikoloji, sosyoloji (Apostolopoulos vd. 1996; Urry, 2002; Rojek ve Urry, 1997), antropoloji (Smith, 1989), coğrafya (Ioannides ve Debbage, 1998; Pearce, 1995; Shaw ve Williams, 2002) ve hatta sosyolinguistik (Dann, 1996) gibi farklı disiplinlerin konusu olmuştur. Ayrıca yönetim, esnek üretim biçimleri, insan kaynakları ve çeşitli işletme alanlarında turizme yönelik çalışmalar dikkat çekmektedir (Baum, 1993; Butts, 2000; Evans, 2000).

Farklı disiplinlerde yapılan çalışmaları çeşitli teorik yaklaşımlara göre kategorize etmek de mümkündür. Örneğin, kalkınmacı yaklaşımın yükselişte olduğu dönemde turizm bir kalkınma aracı olarak görülürken (de Kadt, 1979), bağımlılık teorisinin getirdiği eleştirel bakış turizm çalışmalarına da yansımış; bu noktada turizm, gelişmiş ülkelerin gelişmekte olan ülkelerin doğal kaynaklarını ve ucuz emeğini kullandığı, aynı zamanda kendi kültürel değerlerini evrensel değerler gibi empoze ettiği bir alan olarak eleştirilmiştir (Britton, 1996). Postmodern teori turizmin çözümlemesinde de dikkat çekici bir biçimde kullanılmış (Urry, 2002; Wang, 2000), hatta Lash ve Urry'nin post-turizm kavramı, artık turistik bir deneyim için seyahat etmek yerine bilgisayarda arama yapmanın da tercih edildiğini anlatarak alışılmış turizm anlayışının sorgulanmasına yol açmıştır (Lash ve Urry, 1994). Daha yakın bir zamanda küreselleşme (Theobald, 1998), feminist teori (Davidson ve Taylor, 1999; Sinclair, 1997) ve çevre çalışmaları da (Briassoulis ve van de Straaten, 2000; Moisey ve McCool, 2001) turizm çalışmalarına yeni açılımlar sağlamıştır. Burada turizm literatürüne yöneltmek istediğim temel eleştiri, çalışmaların genel olarak emek ilişkilerini marjinalleştirirken turizmde talep, tüketim, toplam kalite yönetimi veya insan kaynakları gibi neo-liberal bakış açısına uygun araştırma alanlarını ön plana çıkarmasıdır. Emeğin basit bir şekilde üretim sürecinde bir girdiye indirgenmesi ve sosyal boyutundan soyutlanması, genel olarak hizmet sektörü ve daha özel olarak turizm sektörü açısından sorunludur. Bu çalışmanın bir başka amacı da turizm çalışmalarında hak ettiği yeri bulmamış sınıf analizinin, turizmin hem ekonomik hem de sosyal boyutları açısından önemini göstermektir.

Turizm endüstrisinde emek: Yeni bir işçi sınıfına doğru dönüşüm?

Turizm sektörü, sunduğu hizmetler, mekânsal organizasyonu, mevsimlik yapısı ve kayıtdışı boyutlarıyla kendine özgü bir yapı sergilemekle birlikte, küresel boyutuyla, küresel işbölümünü temsil etmesi ve bu işbölümünün yapısal eşitsizliklerini de kendi içinde taşıması yönüyle çağdaş işçileşme sürecine temsilî bir örnektir. Buna paralel olarak turizm, mevsimsel olmasıyla, kayıtdışı istihdamla ve özgün hizmetlerin sunumu için gerekli özel emek koşullarıyla kendine özgü bir emek yapısı yaratır; kapitalist üretim sürecinin sömürü ilişkilerini ve yarattığı eşitsizlikleri de somut olarak ortaya koyar. Turizmde çalışma ilişkileri ve emek yapısı, iş ve eğlence arasındaki ayrımın belirsizliğinden dolayı basite indirgendiği için çoğu zaman gerçek bir iş olarak değerlendirilmez; bu nedenle turizm emeği hak ettiği akademik ilgiden yoksun kalır (Guerrier ve Adib, 2003). Bu şartlar altında değerlendirilmesi gereken önemli sorular karşımıza çıkar: Turizm emeğini nasıl kavramsallaştırırız? Turizmdeki işçiler, tekstil, otomotiv, ya da ağır sanayideki işçiler kadar işçi midir? Bu işçiler diğer hizmet alanlarında, örneğin çağrı merkezlerinde ya da satış alanlarında çalışanlar-

la aynı mıdır? Bu işçileri bir bütün olarak, yeni bir işçi sınıfı olarak tanımlamak mümkün müdür? Bu tanımı destekleyecek kadar ortak unsur var mıdır? Bu işçiler kendi konumlarını nasıl algılar, kendilerini nasıl tanımlar? Bu genel sorularla tarımdan kopan ve turizmde çalışmaya başlayan işçilerin durumunu irdelemeyi hedefliyorum. Örneğin turizmin çok parçalı yapısı turizm işçilerinin bir bütün olarak tanımlanmasında ne ifade ediyor? Ya da bu işçilerin tarımsal geçmişleri ne kadar belirleyici ve birleştirici bir unsurdur?

Turizmin son dönemdeki büyümesine ve buradaki işçilerin deneyimlerine bakarak, ortaya çıkan küresel yeniden yapılanmanın ve geleneksel tarım sektöründen modern turizm sektörüne geçişin önemli bir emek dönüşümü yarattığını söylemek istiyorum. Bu makalede bir kısmı ele alınan alan çalışmaları, bu dönüşümü detaylı olarak göstermektedir.

İşçi sınıfı oluşumu, bu noktada teorik bir çerçeve olarak analizi şekillendirecektir. Bugüne kadar işçi sınıfı oluşumu denince akla ilk olarak, erken sanayileşme döneminde fabrika üretimi ve ağır sanayi örnekleriyle anlatılan ve daha sonraki işçi hareketi, işçi sınıfı ve sınıf çatışması çalışmalarına öncülük eden tarihsel çalışmalar gelmekteydi. Bugün neo-liberal düşüncenin yaygınlaşmasıyla emek çalışmaları yeni işçileşme örneklerini, hizmetler sektörünün yükselmesiyle birlikte ortaya çıkan yeni yapıları göz ardı ederken işin sonu ve emeğin tükenişi gibi fütürist tartışmalara yöneldi (Rifkin, 1995). Oysa bugün yaşanan küresel dönüşümler, yeni sektörlerde, yeni istihdam biçimleriyle, yeni bir emek dönüşümü yaşandığını ve yeni bir işçi sınıfının yapılandığını gösterir.

Kavramsal çerçeve: İşçi sınıfının oluşumu

Aşağıda anlatılacak aşamalar işçi sınıfı oluşumunu tanımlayan ve birbirini takiben ortaya çıkan gelişmelerdir. Ancak bu gelişmelerin zamanlamasının belli bir dönemin sosyal, kültürel, politik ve ekonomik koşullarından etkilendiğini, dolayısıyla lineer ve düzenli bir oluşum sürecinin her koşulda geçerli olmayacağını hatırlamakta yarar var. Bu aşamalardan her birinin ayrı bir rolü ve önemi vardır. İlk iki aşama, yani kırsaldan kopuş ve proleterleşme daha çok işçilerin deneyimlerindeki fiziksel, pratik ve maddi dönüşümlerle ilgilenirken son iki aşama, yani sınıf bilinci ve sınıf mücadelesi, değişen düşünce biçimleri ve ortaya çıkan yeni düşünce akımlarının eyleme dönüşmesiyle ilgilidir. Türkiye'de turizm sektörünün çok yeni olması, işçi sınıfının maddi ve fiziksel dönüşümünü gözler önüne sererken, işçilerin piyasadaki konumlarını fark etmeleri ve toplu olarak bir sınıf bilinci oluşturmaları söz konusu değildir. Turizm işçileri arasında sendikalaşma henüz yüzde 1 düzeyinde bile değildir. Her ne kadar, çok çalışma, düşük ücretler ya da çalışma koşullarıyla ilgili şikâyetleri olsa da bu şikâyetler, piyasa ekonomisindeki konumlarına dair bir bilinçlenme içermez. Sınıf bilincinin ve sınıf mücadelesinin eksikliği de söz konusu emek dö-

nüşümünün gerçek bir sınıf oluşumu olup olmadığını sorgulamamıza yol açar. Bu belirsizlik, bu konunun bundan sonra da gözlenmeye ve araştırmaya değer bir yanı olduğuna işaret etmektedir.

Kırsaldan kopuş

Kırsaldan kopuş (*deruralization*), emeğin geleneksel tarım sektöründen kapitalist emek piyasasına geçmesi anlamına gelir. Buna göre, geleneksel bir ekonomik sektörde aile ve akrabalık ilişkilerine bağlı olan gayri resmî sözleşme ilişkisi yerini kapitalist bir işletmede kişinin vasıf durumuna göre belirlenen formel bir sözleşmeye bırakır. Bu aynı zamanda aile yapılarında, hane içi işbölümünde ve kentsel yerleşimde birtakım sosyal dönüşümleri de beraberinde getirir.

Türkiye'de tarımsal yapıdan kapitalist sisteme geçiş farklı kırsal dönüşüm modelleri ortaya çıkarır. Keyder beş farklı kırsal dönüşüm modelinden bahsederken, "içyapının dış çevreyle etkileşimi" dediği genel bir tanım yapar (Keyder, 1983: 36). Keyder'in tipolojisi Geçimlik Tarım, İkinci Düzey Ticarileşme, Birikim Yaratan Küçük Meta Üretimi ve Kapitalist Tarım olarak çeşitlilik gösterir. Bu tipoloji, kırsalın toprak dağılımı, emeğin demografik yapısı ve hane özellikleri ile tanımlanan içyapısının iç göç, dış göç, ticarileşme ve mevsimlik işçilik gibi başka alternatiflerden oluşan dış faktörlerden etkilenmesinin sonuçlarından çıkar.

Türkiye'de turizm gelişmesinin sonucu ortaya çıkan kırsal dönüşüm de farklı biçimlerde gerçekleşir. Ancak burada üzerinde durulan kırsal dönüşüm tipolojisi değil, turizm sektörünün yapısına bağlı olarak öne çıkan emek dönüşümüdür. Turizm, daha çok az gelişmiş, doğal kaynakların bozulmadığı ya da tüketilmediği bölgelerde ve özellikle sahil kasabalarında gelişir. Turizmin gelişmesiyle birlikte, bölgede birinci geçim kaynağı olan tarımdan turizme önemli bir emek geçişi yaşanır, kırsaldaki geleneksel tarım ekonomisinden modern hizmet sektörüne, yani turizme geçiş, işçi sınıfı oluşumunun da birinci aşamasına işaret eder.

Proleterleşme

İşçi sınıfı oluşumunun temel göstergelerinden biri ücretsiz işçilikten ücretli işçiliğe geçiştir. Bu geçiş üretim araçlarına sahip olan kapitalistlerle yalnızca emeğine sahip olan ve bu emeği ücret karşılığında kullanarak kendine bir yaşam sağlayan emekçiler arasındaki üretim ilişkilerini temsil eder (McLellan, 1977: 250).

Ücretli emeğe geçişle birlikte işyerinde üretim süreci, iş organizasyonu ve iş ilişkileriyle ilgili bazı dönüşümler yaşanır. Yeni bir zaman-mekân bağlamına

geçiş, örneğin üretimin hanenin dışında yer alması ve üretim sürecinin sekiz saatlik işgünü ve beş günlük iş haftası ile sınırlanması temel çalışma şartları olarak tanımlanır (Thompson, 1982). Üretim araçlarına sahip olan sermayedar sınıf ile emeğini ücret karşılığı değişerek yaşamını sağlayan kesimin ayrılması da sınıf yapısının temelini oluşturur. Sınıf ayrımını belirleyen temelde üretim ilişkileri olsa da artı değerin toplanmasına yol açan sömürü ilişkileri ve üretim sürecini denetleyen güç ve otorite ilişkileri de söz konusu sınıf yapısını destekleyen unsurlardır. Proleterleşmenin somut olarak gözlendiği bir alan da hanedir. Üretim sürecindeki dönüşümler hanenin oluşumunda, hanede emeğin yeniden üretilmesinde de birtakım değişiklikleri zorunlu kılar. Dolayısıyla proleterleşme sadece emeğin ve emeğin maddi değerinin dönüşümü değil, aynı zamanda hanede yaşanan bir sosyal dönüşümdür (Stauth, 1984).

Turizm sektörüne baktığımızda, yaygın ve homojen bir biçimde olmasa da özellikle büyük işletmelerin fazla olduğu bölgelerde ücretli işçiliğe geçiş ve üretim sürecinde köklü değişiklikler görülmektedir. Özellikle hanenin bir üretim alanı olmaktan çıkması, günün önemli bir kısmının işyerinde hizmet üretimi için ayrılması, buna bağlı olarak tarımsal faaliyetlerin yalnızca turizm sezonu dışında kalan dönemde yapılması, dolayısıyla turizmden kazanılan ücretlerin birincil gelir kaynağı olması işçileşme sürecinin yarattığı temel dönüşümlerdir. Işe ve işin getirdiği üretim sürecine dair dönüşümlerin yanı sıra, emeğin yeniden üretiminin gerçekleştiği hane içinde de birtakım dönüşümler yaşanmaktadır. Örneğin hane bireylerinin giderek daha çok ve daha uzun sürelerde turizmde çalışması, tarımsal faaliyetlerden kopuşu derinleştirmektedir. İkinci olarak, hane gelirlerinin tarımsal üretimden çok turizmden gelen nakit akışından oluşması, hane içinde emeğin yeniden üretimini ve buna bağlı tüketim alışkanlıklarını da değiştirir. Dolayısıyla işçileşme, basitçe ücretli işçiliğe geçiş değil, aynı zamanda bu ücretlerin emeğin yeniden üretiminde merkez haline gelmesi, hem üretimde hem de tüketimde maddi bir dönüşüm yaşanmasıdır.

Sınıf kültürünün oluşumu: Proleterleşmenin sosyal temelleri

Sınıf kimliği sadece işçilerin üretim araçlarının mülkiyetinden dışlanmasından, sömürü ve üretim ilişkilerindeki ikincil konumdan ibaret değildir. Yeni zaman-mekân bağlamının sosyal etkisi işyerindeki yabancılaşmada somutlaşır. İşyerinin dışında söz konusu sosyal etki hane içinde, aile ilişkilerinde, patriarkal güç ilişkilerinde, hane içi işbölümünde ve cinsiyet ilişkilerinde gözlemlenir. Bunun yanı sıra sınıf oluşumu, sınıf kimliğinin ortak unsurları, maddi koşulların ve hedeflerin benzerliği, işçi sınıfı kültürü ve yaşam biçimi üzerinde inşa edilen sosyal örgütlenmede görülür. Burada Katznelson'un çok katmanlı analizi yararlı bir metodolojik yapıdır (Katznelson, 1986). Ayrıca Hobs-

bawm'ın işçilerin gerçek hayat deneyimleri, maddi koşulları, yeni alışkanlıkları, yaşam biçimleri ve kültürel alışkanlıklarını konu alan incelemesi iyi bir örnektir (1984).

Turizm örneğini günümüzdeki sınıf oluşumunun bir örneği olarak değerlendirirsek, sektörün içsel çeşitliliği ve emeğin heterojen yapısı, bütünsel bir sınıf kimliği oluşumundan söz etmemizi zorlaştırır. Ancak turizm işçilerinin sosyal anlamda ortak geçmişleri, iş dışındaki yaşamlarının benzerliği ve formel modern bir sektörde çalışmalarından doğan değişimleri içselleştirmeleri, bir sınıf temelinin ve bunu çevreleyen bir sınıf kültürünün oluşumuna işaret eder. Turizm gelişmesi belli bir bölgenin sosyal ve ekonomik koşullarına bağlı olarak farklı biçimlerde ortaya çıkar.

Sınıf bilinci eylemde: Sınıf mücadelesi

Sınıf bilinci, işçilerin kolektif olarak kapitalist üretim sürecinin sömürüye dayalı yapısını ve üretim araçlarının mülkiyetinden dışlanmalarını fark etme sürecinin bir sonucudur; sınıf bilinci aynı zamanda çeşitli örgütsel formlarda vücut bulan sınıf mücadelesinin de temelini oluşturur. Sınıf mücadelesini tanımlarken işyeri dinamikleri ve üretim ilişkilerinin yanı sıra maddi koşullardaki ortaklık ve toplumdaki ekonomik konumlarına dair ortak bir anlayış da önem taşır. Günümüz koşullarında teoride ve pratikte önemli bir güç kaybı yaşamakla beraber, sendikalar ve işçi partileri Sanayi Devrimi'nden beri sınıf mücadelesinin en yaygın örgütsel biçimleri olmuştur. Sınıf bilinci temelinde örgütlü işçi hareketinin oluşumu, kapitalist üretim ilişkilerine karşı bir duruşun gerçekleşmesi, işçi sınıfı oluşumunun da son aşamasıdır. Hobsbawm sınıf bilinci ve sınıf mücadelesi arasındaki yakın ilişkinin altını çizmektedir. Proleter koşulların doğal ve mantıksal bir sonucu olarak ortaya çıkan sınıf bilinci, Hobsbawm'a göre, işverenden daha iyi koşullar talep eden sendika bilincinin de en basit biçimidir (Hobsbawm, 1984: 57).

Burada sorulması gereken soru, buraya kadar anlatılan gelişim çizgisinin bu araştırmanın konusu olan örneklerde ne kadar gözlendiğidir. Turizm sektörünün mevcut yapısına baktığımızda, örgütlü bir işçi hareketinin olmaması, ya önceki aşamaların henüz gerçekleşmediğini ya da turizmde işçi sınıfı oluşumunun oldukça sınırlı olduğunu gösterir. Bunda işyerinde yapılan işlerin ve çalışma koşullarının çeşitlilik göstermesinin de etkisi vardır. Çalışma koşullarındaki çeşitlilik, ortak deneyimler sonucu oluşacak bir sınıf kimliğinin oluşumuna da ket vurur. Benim burada vurgulamak istediğim, her ne kadar büyük oranda kırsaldan kopuş ve işçileşme deneyimi yaşansa da bu deneyimler, işçilerin düşünce biçimlerinde değişiklik yaratmadığı için ortak bir kimlikle sonuçlanmaz ve tipik bir işçi sınıfı oluşumuna da örnek olmaz. Ancak bu, yaşanan emek dönüşümünü küçümsemek anlamına da gelmemelidir. Maddi koşullarda ve tüke-

tim alışkanlıklarında yaşanan değişiklik, sosyal çevredeki dönüşüm, kırsal toplumdan ve yaşam biçiminden görünür biçimde ayrılır.

Sonuç olarak, yukarıda anlatılan aşamalardan ve tanımlardan hiçbiri tek başına güncel işçi sınıfı oluşumunu tanımlamak için yeterli değildir. Bunları birer birer sınıf oluşumu kriterleri olarak değerlendirmek yerine, çok boyutlu bir sınıf analizinin tamamlayıcı parçaları olarak kullanarak işçi sınıfı oluşumuna dair bütünsel bir anlayış elde edebiliriz. Şimdi bu kavramsal çerçeve içinde, Türkiye'de turizm sektöründe yaşanan emek dönüşümüne bakarak sınıf oluşumuna dair bir çözümleme yapmak gerekir.

Yöntem ve alanın belirlenmesi

Türkiye'de son dönemde yaşanan hızlı turizm büyümesi, bu araştırma için farklı alanlardan veri toplanmasına imkân tanır. Bu farklı alanlar arasındaki zor seçim, birkaç kriterin kullanılmasıyla ve sistematik bir değerlendirmeyle yapıldı. Alan çalışmasının yapılacağı yerlerin belirlenmesinde birinci kriter, daha az popüler olan alternatif turizm seçeneklerine kıyasla kitle turizminin olduğu yerlerin seçilmesiydi. Türkiye'nin üç tarafı denizlerle çevrili bir Akdeniz ülkesi olması, deniz-kum-güneş üçlemesine dayalı kitle turizminin de yaygın olarak kullanılması anlamına gelir. Önceki bölümlerde anlatılan emek dönüşümü, alternatif turizm ya da kent turizmi yerine özellikle kıyı şeridindeki fazla büyük olmayan sahil kasabalarında görülür. Bu tercih, kitle turizmi dışında emek dönüşümü yaşanmadığı anlamına gelmez, daha çok kitle turizminin daha temsilî olmasından kaynaklanır. Aynı zamanda yöntemsel olarak daha az yaygın olan turizm seçenekleri araştırmayı pratik olarak zorlaştıracaktı. Dolayısıyla kıyı şeridindeki turizm bölgeleri, tarımsal geçmişleri ve belirli ölçülerde küresel turizme açılmaları sebebiyle uygun örnekler oldular.

İkinci kriter ise tarımsal yapının seçilen yerde bir öncül olması ve tarımsal geçmişle turizm arasında ilişkinin var olmasıydı. Tarımsal emeğin turizmdeki emek dönüşümünün çekirdeğini oluşturması bu kriteri zorunlu kılmaktadır. Her ne kadar İstanbul, İzmir ve Antalya gibi metropoliten merkezler uluslararası turist çekmeleri sebebiyle temsilî özellik taşısa da tarımsal yapıyla bir bağları yoktur; bu şehirlerde bu araştırmanın kapsamı dışında bir emek dönüşümü yaşanır. Aynı zamanda metropoliten merkezlerdeki ekonomik yapının karmaşıklığı, turizmdeki emek dönüşümünün derinlemesine incelenmesine olanak tanımaz. Burada farklı emek konuları ön plana çıkar; kent turizminde çalışanlar kırsal geçmişlerinden çok daha önce kopmuş ve piyasa ekonomisine girişlerini de daha önce yapmıştır, dolayısıyla emek dönüşümü sürecini farklı bir biçimde daha önce yaşamıştır.

Üçüncü kriter, seçilen alanların popüler turizm merkezleri ve küresel turizm piyasasının bir parçası olmalarıydı. Turizm çalışmalarındaki "yaşam-döngüsü"

teorisi turizm merkezlerinin belli bir zamanda geliştiğini ve en çok turistin geldiği en popüler doruk noktasına ulaştıktan sonra süreç içinde popülerliklerini yitirdiğini anlatır (Butler, 1980; Douglas, 1997; Getz, 1992). Bu anlamda Kuşadası, Bodrum ve Marmaris göreceli olarak popülerliklerini yitirdikleri için alan araştırmasına uygun olmadılar. Bodrum ve Kuşadası daha çok yerli turistlerin yazlık evler yaptıkları yerler olarak, iç turizme yönelik bir gelişme gösterdiler. Kaş ve Kalkan'da da benzer bir gelişme olsa da önceki örnekler kadar yaşanmadı. Alanya bu açıdan biraz daha özgün bir örnek sayılabilir: her ne kadar uluslararası turizme açık olsa da bu turistler Alanya'ya belli bir süre için gelip birtakım turizm hizmetlerinden yararlanmak yerine yerleşik bir düzen kurmayı tercih ettiklerinden bunu turizm yerine göç olarak değerlendirmek daha doğru olur.

Karşılaştırmalı bir analiz için seçilen alanların, turizmin tarihsel gelişimi, devletin turizmin gelişmesindeki rolü, işletme büyüklüğü ve yerel halkın turizme katılımı ya da tepkisi açısından çeşitlilik göstermesi farklı emek dönüşümü modelleri yaratması sebebiyle önem taşır. Kıyı şeridindeki farklı turizm merkezlerini değerlendirmem sonucunda Belek, Kemer ve Fethiye hem benzerlikleri hem de farkları ile kıyaslamaya olanak tanıyan bir alan seti oluşturdular. Karşılaştırmalı analiz, hem tarihsel olarak bugünkü emek dönüşümünü erken sanayi dönemi klasikleriyle birlikte değerlendirmek için, hem de aynı değişkenleri güncel koşullar altında farklı alanlarda inceleyerek dönemsel ve diğer faktörlerin etkisini anlamak için gereklidir.

Üç alan, turizm sektörünün büyüklüğü, kendinden önce gelen tarım sektörüyle ilişkisi ve küresel turizm piyasasıyla entegrasyonu açısından benzerlik gösterir. Üçü de yazlık evlerin ağırlıklı olduğu iç turizm yerine küresel turizmde belirleyici konumunu hâlâ yitirmeyen kitle turizminde etkindir. Üç alan da yaşam-döngüsü teorisinde vurgulandığı gibi turizm gelişimlerini tamamlamış ve gelişimlerinin doruk noktasındadır. Ancak her bir alan özgün yönleriyle karşılaştırmalı analiz için daha anlamlı olan farklara sahiptir. Fethiye turizmi tarihsel olarak diğer iki örnekten daha erken gelişmiş ancak buna rağmen tarımsal yapıyla bağını sürdürmüştür. Tabandan gelen, daha çok yerel ailelerin başlattığı bir turizm gelişimi belirleyici olmuştur. Belek ise Fethiye'nin tam tersine çok daha kısa bir tarihsel süreç içinde büyük oranda devlet desteğiyle ve yerli halkı dışlayarak gelişmiştir; buna paralel olarak tarımsal yapıyla bağı net bir şekilde kopuktur. Kemer ise devlet desteğinin yanı sıra yerel halkın da belli ölçüde katılımıyla gelişmiş, tarımsal yapı ise varlığını ancak geçimlik tarım düzeyinde sürdürmüştür. Bu temel farklar hem işletme yapıları açısından hem de iş ilişkileri açısından anlam taşır. Bu makale kapsamında üç örnek sınıf oluşumu sürecinin farklı aşamaları ve biçimleri gösterilmektedir.

Araştırmada toplam yetmiş kişi ile derinlemesine mülakat yapılmış, bunun yanı sıra üç alanın yerlisiyle yapılan enformel görüşmeler, gözlemler her bir

alanın turizm açısından tanımlanmasında belirleyici olmuştur. Bunun yanı sıra yerel yönetimlerden, otelciler derneği, yatırımcılar birliği, şoförler odası gibi yerel örgütlerden de bilgi alınmıştır. Sonuç olarak etnografik yöntemle turizmin gelişimi, yöredeki emek yapısı üzerindeki etkisi ve yaşanan emek dönüşümü hakkında nitel bilgi edinilmiştir.

Turizm endüstrisinde emek: İşçileşme süreci

Fethiye

Fethiye turizmi daha çok yerel halkın işletmesinde olan küçük ve orta boy işletmelerden oluşur. Bu işletmelerin gelişimi, kademeli olarak hane temeli üzerine kurulup sezondan sezona büyür. Bu işletmeler, genellikle hanenin fiziksel yapısının bir uzantısı olarak bir ailenin kendi arazisi üzerinde, kendi yatırım olanaklarına bağlı olarak ve tamamen hane işgücünü kullanarak ortaya çıkar. Özellikle turizm hizmetlerinin büyük bir bölümünün ev işlerine benzer hizmetler olması –örneğin temizlik, yeme içme, çamaşır gibi– nedeniyle hanedeki kadın üyeler bu işleri üstlenir. Öte yandan, işletme ile ilgili işler; inşaat, tamirat, alışveriş ve benzeri işler hanedeki erkekler tarafından yapılır. İşletme büyüklüğü ya da kazancı ne olursa olsun elde edilen gelir erkek hane reisi tarafından idare edilir.

Turizmde işlerin iyiye gitmesi ve işletmelerin büyüme gereksinimi, daha önce tarımsal faaliyetler için kullanılan aile arazilerinin ve kaynaklarının artan bir oranda turizme ayrılmasını da beraberinde getiriyor. Sezon sonunda elde edilen gelir, gerek mevcut yapının iyileştirilmesinde, gerek yeni eklemeler yapılmasında kullanılarak yeniden turizme yatırılıyor. Artan işgücü talebiyse daha çok kardeşler, kuzenler, yeğenler gibi geniş aile üyeleri ile tamamlanıyor.

Daha çok yerel ve küçük ölçekli işletmelerden oluşan bu sektör yapısı, işçileşme süreci açısından belli bir biçime işaret eder. Öncelikle, hane burada hem üretim birimi hem de tüketim birimi olarak merkezî bir ekonomik varlıktır. Başka bir deyişle, buradaki turizm, tarımdakine benzer bir şekilde hane prensipleri üzerinde kurulmuştur. Her bir hane üyesinin tek başına bir işçi olup belli bir ücret karşılığında belli bir işi yerine getirmesi yerine, burada hanenin, bir aile işletmesinin işgücü olarak toplu halde işçileşmesi söz konusudur. Bu işletmeler, aile niteliklerini işletmenin mülkiyeti üzerinden değil, aile üyelerinin işletmede toplu olarak çalışmalarından dolayı alırlar. Çoğu durumda, ailenin reisi olan erkek işletmenin tek sahibidir ve işletmenin gelirinden, yatırımlarından ve idaresinden tek başına sorumludur. Ailenin diğer üyeleriyse, hane eksenli tarım üretimine benzer bir biçimde turizm işletmesinde çalışırlar. Burada işbölümü göreceli olarak esnektir, çalışanlar arasında kabataslak bir dağılım ve aynı zamanda dayanışma söz konusudur. Aile üyeleri çalışmaları karşılığın-

da ücret almazlar, ancak ihtiyaçları karşılanır. Bu işletmeler genel olarak ücretsiz aile işçiliğine dayandığından burada kati bir ücretli işçiliğe geçişten ya da sermaye sahibi olanlarla ücretli işçiler arasında net bir ayrımdan söz etmek mümkün değildir. Çekirdek ailenin dışında geniş aile üyeleri için durum biraz daha farklıdır. Fakat her iki durumda da kelimenin tam anlamıyla bir işçileşme sürecinden söz edilemez. Enformel aile ilişkileri istihdamın süresini, şartlarını ve maddi karşılığını belirler.

Bu sektörel yapı içinde belirleyici olan başka bir unsur da turizm mevsimidir. İklim şartlarına bağlı olarak, Fethiye'de turizm sezonu Antalya'daki turizm merkezlerine kıyasla daha kısa, yaklaşık altı aydır. Bu durum da turizmde çalışanların yılın diğer yarısında başka bir gelir kaynağı bulmasını zorunlu kılar. Tarımın bölgede varlığını sürdürmesi, toprağa olan bağlılığın azalarak da olsa devam etmesi, yöre insanının tarımda deneyim sahibi olması ve en önemlisi turizmin tarımdan başka bir alternatifinin olmaması, sezonda turizmde çalışan insanları sezon dışında tarımda çalışmaya yöneltir. Çoğu kendi topraklarında tarım yapmaya geri döner, seracılık yaygın olarak yapılan bir tarım türüdür. Bunun yanı sıra mevsimlik işçi olarak civar ilçelere, hatta illere zeytin ya da pamuk toplamaya giderler. Tarımın bu kadar yaygın olarak devam etmesi, hane yapısının ekonomik bir birim olarak varlığını koruması açısından da açıklayıcıdır. Turizm sezonunun kısa olması, işçilerin aile bağlarını ve kırsal faaliyetlerini sürdürmesini zorunlu kılar. Her ne kadar turizmde çalışmak tarımdan daha iyi olarak değerlendirilse de, yılın yarısında tarımsal üretime ve bu üretimin gerçekleştiği hane mülküne bağımlılık sürer.

Fethiye'de daha az yaygın olan başka bir emek dönüşüm süreci ise büyük işletmelerde, yani tatil köyleri ve beş yıldızlı otellerde görülen türdür. Bu tür işletmeler tamamen kapitalist prensiplere ve formel emek ilişkilerine bağlı olarak çalıştıklarından, burada istihdam edilen işçiler bireysel olarak belli bir iş için belli bir ücret karşılığında sosyal güvenlikten faydalanarak çalışırlar. Burada çalışan işçiler altı aylık turizm sezonu boyunca ücretli işçi olarak çalışırlar; aynı zamanda bu işletmelerde sermaye sahibi ve çalışanlar arasında net bir ayrım vardır. Sezon sonunda köylerine kasabalarına dönen işçiler, hane merkezli tarım faaliyetlerinin bir parçası olurlar. Her iki tür emek dönüşümü sürecinde de emeğin sezon dışında tarıma dönmesi ortak noktadır. Bu durum iki grubun yaşadığı dönüşümlerde ortak özellikler ve eğilimler olduğuna işaret eder.

Buraya kadar anlatılan iki örnekte, işçileşme süreci tarımla bağını koparmayan yerel işçileri kapsar. Bu örneklerde hanenin belirleyici olması, aile işçiliğinin ve kayıtdışı iş ilişkilerinin ön planda olması, bu grupların kapitalist sistemle nispeten çarpık bir ilişki kurmalarına neden olur. Öte yandan, üçüncü bir tür işçileşme biçimi, tarımsal yapının ve tarıma dayalı emek ilişkilerinin tamamen bırakılarak kapitalist sistemle kati bir bütünleşmeye işaret eder. Bu da sezonda turizm sektöründe çalışmak için gelen göçmen işçilerdir. Çoğu zaman,

turizm sektörü bu işçilerin kapitalist bir işletmede çalıştıkları ilk sektör değildir. Her ne kadar bu üçüncü tür Fethiye'de en az yaygın olan işçileşme türü ise de, Mersin, Yozgat, Bursa gibi yerlerden gelerek turizmde kendilerine bir yer edinen kişiler için bu dönüşüme değinmeyi gerekli buluyorum. Göçle gelen işçiler ya büyük şehirlerden geliyorlar ya da daha önce yaşadıkları yerlerde ücretli işçi olarak deneyimleri var. Bunun dışında, bu tür deneyimlere sahip olmasalar da memleketlerinin turizm bölgelerine uzak olmasından dolayı tarımsal üretim sürecinden kesin bir kopuş yaşayanlar da var. Birincisi kırsaldan sosyal bir kopuşa işaret ederken, ikincisi mekânsal bir kopuştur. Kırsalla bağlarının olmaması, turizm sezonu dışında bu işçilerin işsiz kalması ya da kayıt dışı olarak çalışması anlamına gelir. Turizmden kazandıkları ücretler bu işçilerin birincil gelir kaynağıdır; bazıları sezon dışındaki masraflarını da karşılayabilmek için biriktirmeye çalışır, biriktiremeyenler uzmanlık alanlarına ya da sezon dışında yaşadıkları yerlere göre geçici işlerde çalışırlar. Göçe dayalı işçileşme modeli, Fethiye'de en az görülen işçileşme sürecidir, bunun en önemli nedeni ise Fethiye'nin yerlilerinin göçmen işçilere karşı tutumu ve kırsal kültür yapısının sürmesidir.

Özetleyecek olursak, Fethiye'de üç tür işçileşme süreci yaşanmaktadır. Birincisi kırsal hane ekonomisinin turizm işletmesine dönüşümüyle ortaya çıkan ve hane emeğinin ücretsiz turizm işçilerine dönüşümüdür. İkincisi büyük turizm işletmelerinin kapitalist yapısı içinde yaşanan işçileşme modelidir. Bu iki tür kırsalla bağları açısından benzerlik gösterirken kapitalist emek piyasasına giriş yollarıyla ayrılırlar. Üçüncü tür ise, farklı sebeplerden dolayı kırsalla bağlarını tamamen koparmış göçmen işçilerin deneyimleridir.

Belek

Belek'te işçileşme sürecini belirleyen unsurlar, ortalama işletme büyüklüğü, işletme prensipleri ve sektörün emek talebine bağlı olarak ortaya çıkan sektör yapısıdır. Belek'te büyük bir yoğunlukla büyük işletmeler hâkimdir, yerel yatırıma dayalı küçük ve orta boy işletmeler piyasada belirleyici olamayacak kadar azdır. İstihdam özelikle piyasaya hâkim olan büyük işletmelerdedir, bunların da istihdam politikaları deneyim, eğitim ve uzmanlaşma gibi tercihlere bağlı olduğundan, şartları sağlayan yerel emeğe ve ülkenin farklı yerlerinden gelen göçmen işçilere yöneliktir. Sektörün yapısının ve bileşiminin yanı sıra, turizm sezonunun uzunluğu da istihdam yapısını, dolayısıyla işçileşme sürecini belirler. İşçilerin büyük bir çoğunluğu ortalama on ay kadar çalışır, iki aylık bir sürede de ücretsiz izinli sayılırlar. Beklenmedik bir durum, örneğin performans düşüklüğü veya başka bir sorun yaşanmadığı sürece iki ay sonunda işlerine geri dönerler. Buradan anlaşılacağı üzere, Belek'te turizm sektörünün yapısı oldukça homojendir ve ortaya çıkan işçileşme de göreli olarak standart bir dönüşümdür.

Belirleyici olan tek işçileşme biçimi yukarıda anlatılan büyük otellerde istihdam ile gerçekleşir. Bu anlamda emek piyasasında yerel işçi olmakla göçmen işçi olmak arasında bir fark yoktur. Belli şartları sağladıkları sürece iki grubun da sektörde istihdam edilme olasılığı eşittir. Tarımsal bir yapıdan ya da başka bir kapitalist sektörden gelseler de, Belek'teki turizm işçileri bireysel bir dönüşüm yaşar; ücretli işçi olarak, vergi kesintileri, prim ödemeleri yapılarak, sosyal güvenlik ve iş güvenliğinden faydalanarak çalışırlar. Sektör formel prensiplere dayalı olarak çalışır, işçilerin yazılı sözleşmeleri vardır, emeklilik hakları vardır.[1] Burada sektörün sermayedar kesimi ile işçi kesimi arasında çok net bir sosyal, ekonomik ve hatta mekânsal ayrım vardır; bu ayrım hem işyerinde hem de ikamet ettikleri yerlerde, hane yapılarında gözlenir, bu da sınıf oluşumunun önemli bir göstergesidir.

Yine Fethiye'den farklı olarak, Belek'teki turizm işçileri tarımsal yapıdan kati bir kopuş yaşarlar. Burada hane ekonomik bir birim olmaktan çıkar ve tarımsal yapılarda görülen aileye dayalı kolektif emek, yerini turizm sektörünün ücretli emeğe dayalı bireysel işçiliğine bırakır. Belek'te büyük bir çoğunluk için turizm birinci ve hatta tek gelir kaynağıdır. Ayrıca turizm sezonunun göreli olarak uzun olması, işçilerin tarımdan kopuşunu destekler. İşçilerin önemli bir bölümü için tarımdan kopuş, Belek'e gelmeden önce piyasa ekonomisine girdikleri diğer istihdam alanlarında gerçekleşmiştir. Otelde elektrik işlerine bakan bir teknik eleman kendi durumunu şöyle anlatıyor: "Denizli'de elektrikçi dükkânım vardı. İşin vergisi, dükkânın kirası vardı. İşler iyi gitmeyince dükkânın kirasını bile çıkaramaz oldum. Buraya geldik, eşim de otelin mutfağında çalışıyor. Ücretli çalışıyoruz ama en azından her ay bir gelirimiz var."

Tarımdan kopuş ve turizm ekonomisiyle bütünleşme, otellerde yaşamak zorunda olan işçiler için daha yoğun oluyor. Belek'teki işletmeler, bekâr olan ve uzak yerlerden göç etmiş, ev tutacak maddi gücü olmayan işçilere kalacak yer veriyor. Özellikle İç Anadolu'dan ya da Doğu Anadolu'dan gelen, örneğin Niğde, Yozgat ya da Konya'dan gelen bekâr işçiler için ev tutmak büyük bir ekonomik yük olduğundan, bu işçiler otellerde kalmayı tercih ediyor. Fakat bu şekilde istihdam edilen işçiler, bir işletmede ortalama yüzde on veya en fazla yüzde yirmilik bir kesimi kapsıyor. Stajyer olarak çalışan üniversite ya da lise öğrencileri de genelde bu yurt tipi barınma olanaklarından yararlanıyor. Bu barınma olanakları, işçilerin yaşamlarını sürdürmelerine yetecek en asgari şartları sağlıyor. Çoğu zaman ranzalarda yatılıyor ve her işçiye bir dolaplık alan veriliyor. Yemekler personel yemekhanesinde yeniyor, sıcak su çalışma saatlerine göre veriliyor, bunun dışında ortak kullanıma açık bir televizyon salonu bulunuyor. Bu koşullar temel gereksinimleri karşılar olsa da aslında daha çok stajyerlere, bekâr ve aile sorumluluğu olmayan işçilere ya da geçici olarak çalışanlara uy-

1 Örneğin Fethiye'de ücretsiz aile işçiliği sebebiyle ve ihtiyaç durumunda geniş aile üyelerinin de istihdam edilmesi sebebiyle böyle bir resmî kayıt yoktur; bu istihdam ekonomik varlık göster-

gun şartlar sunuyor. Buradaki en temel sorun, yaşam alanının darlığı ve bireysel mahremiyetin olmaması; bu da emeğin kendini yeniden üretim aşamasında sıkıntılar yaratıyor. Bazı işçiler bu koşulları askerliğe ya da hapishaneye benzetirken, başka yerde iş bulsalar bu koşullarda çalışmayacaklarını da belirtiyor. Sömürü boyutundaki istihdam koşullarının ve fazla çalışma saatlerinin yükü, emeğin bu barınma koşullarında iyice artıyor. Başka bir barınma seçeneği de büyük otellerin civardaki az sayıda bulunan küçük otellerle anlaşma yaparak işçilere bu küçük otellerde barınma imkânı sağlamasıyla ortaya çıkıyor. Bu durum, işçiler açısından otelin barınma imkânlarından farklı bir durum yaratmıyor, sadece yöre ekonomisine dolaylı bir katkı sağlamış oluyor. Aileleri olan işçiler, genellikle Serik'te ya da Antalya'da yaşıyor, işçi servisleriyle ulaşımlarını sağlıyor. Belek'e 42 km mesafede olan Antalya'da barınma imkânlarının genişliği özellikle bir tercih nedeni oluyor.

Turizm ekonomisine başka bir giriş yolu da önemli bir alt sektör ya da yan sektör olan ulaşım alanında serbest çalışma durumudur. Burada tam olarak ücretli işçilikten ya da sosyal ilişkilerin işyerinde ve hanedeki ayrışmasından söz etmek mümkün olmasa da ulaşım hizmetlerinin gelişmesi göz ardı edilmeyecek bir ekonomik alan yaratır. Ulaşım hizmetlerinin içinde ticari taksiler, personel servisleri, dolmuşlar ve daha az olarak araç kiralama hizmetleri sayılabilir. Bu tür ulaşım hizmetleri, özellikle yerel erkek nüfus tarafından tercih edilen bir ekonomik alan olarak ön plana çıkmaktadır; bunun en önemli sebeplerinden biri de bir restoran ya da otel tarzı işletmeye kıyasla daha az sermaye gerektirmesi ve bireysel olarak işletilmesidir. Ayrıca ulaşım hizmeti, otel ya da restoran işine kıyasla daha az estetik emek gerektirir.

Özet olarak, Belek'te ön plana çıkan tek bir işçileşme modeli vardır; bu da büyük otellerde çalışmaktan geçer. Bu modelin en önemli özelliği ise, işçilerin kati bir biçimde kırsal köklerinden kopması sonucu aile ya da haneye bağlı kolektif emek ilişkileri yerine piyasa ekonomisinin bireysel emek ilişkilerine dayanmasıdır. Turizm sezonunun Belek'te diğer yerlere göre daha uzun olması da bu yapıyı destekler. Son olarak, her ne kadar hâkim modeli destekler özellik göstermese de ulaşım alanında yaşanan işçileşme de kayda değer boyuttadır.

Kemer

Kemer'de turizm sektörünün karmaşık bir yapıya sahip olması, emeğin dönüşümü ve işçileşme sürecini de etkilediği için karşılaştırmalı bakış açısına yeni unsurların dâhil edilmesini de gerektiriyor. Bir yandan işletme büyüklüğündeki çeşitlilik, diğer yandan bu işletmelerin bir kısmının Kemer'in yerlisi tarafından diğer bir kısmının büyük sermaye tarafından yapılması Kemer'de sınıf yapısı açısından farklılıklar yaratmakta. Bir başka unsur, turizmle birlikte yükselen emlak ve arsa fiyatlarını değerlendiren Kemerlilerin kazandıkları parayı

yatırıma dönüştürmeyerek bir rant ekonomisi yaratmış olmaları. Bu kesim, kira ve mülk gelirleriyle maddi anlamda zenginleşseler, ya da "sınıf atlasalar" dahi, sosyal anlamda kırsal yaşam biçimlerini sürdürdükleri için sınıf oluşumu sürecinin dışında kalırlar. Son olarak, büyük toprak sahibi olmayan Kemerliler, ellerindekini ranta dönüştüremedikleri gibi turizmde rekabet edecek yatırım gücüne de sahip olmadıklarından tarımsal faaliyetlerini sürdürürler ve turizm gelişmesinin dışında kalırlar. Bütün bu farklı konumlar, sınıf oluşumu sürecini karmaşıklaştıran unsurlardır.

Burada farklı işçileşme süreçlerini ayrıştırmak için Kemer'de emeğin turizme geçişini işletme büyüklüğüne bakarak açıklayabiliriz. Kemer'de farklı olan durum, Fethiye ve Belek'te birbirinden bağımsız yoğunlaşan büyük ve küçük işletmelerin aynı yapı içerisinde var olmasıdır. Buna bağlı olarak, Kemer'deki büyük işletmeler, Belek'teki işletmelere benzer bir şekilde daha net bir işçileşme süreci yaratırlar; bu işletmelerde ücretli işçilik, sosyal güvenlik ve formel yasal çerçevelerle düzenlenmiş iş ilişkileri belirleyicidir. Öte yandan, küçük işletmeler de Fethiye'deki benzerleri gibi daha gayri resmî ilişkiler çerçevesinde örgütlenmiştir. Ancak burada Fethiye'den farklı olarak aile ilişkileri değil, genel olarak kişisel ilişkiler etkilidir. Sezon uzunluğu açısından, tıpkı Belek gibi burada da işçiler yılın büyük bir kısmını turizmde çalışarak geçirir ve bu sayede farklı bir iş alanı aramazlar.

Farklı bir analiz işçileşme sürecini yerel emek ve göçle gelen emek ayrımıyla açıklayabilir. Genel olarak, işletme büyüklüğüne bakılmaksızın işçileşme sürecinin ya da emeğin dönüşümünün daha çok göçmen işçiler için geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Farklı yerlerden gelen göçmenler Kemer'de ücretli turizm işçileri olarak çalışırlar. Çalışanlarla yapılan anketlerde ve anket dışı görüşmelerde ısrarla vurgulanan bir nokta, Kemer halkının otellerde ücret karşılığı çalışmadığı, yani işçi olmadığı, bunun yerine dolaylı yollardan turizm sektörüne eklemlendiğiydi. Bunların içinde en çok ön plana çıkan, dolmuş ya da taksi gibi ticari araçlar satın alıp, ya kendileri kullanarak ya da şoföre vererek ulaşım alanında faaliyet göstermeleridir. Bu da daha çok Kemer'in erkek nüfusu için bir istihdam ortamı yaratır.

Kemer'de yerel halkın turizmde işçileşme yaşamaması, yani ücretli işçiliği tercih etmemesi, bölgede yaygın olan rant ekonomisiyle açıklanabilir. Bu anlamda yerel halkın işçileşmeye direndiği de söylenebilir. Ancak burada söz konusu olan direnişin ekonomik dönüşüme ya da turizme karşı bilinçli ve örgütlü bir direniş olmadığını da söylemek gerekir. Bölgede turizmin gelişmesi ve toprağın değer kazanması, burada toprak sahibi olan halka iki seçenek yaratır. Birincisi, arazilerini satarak faiz ile geçimlerini sağlayabilirler; ikincisi, inşaat yaparak emlak üzerinden gelir elde edebilirler. Sonuçta Kemerliler ne büyük işletmelerde işçi oldular ne de kendi yatırımlarıyla girişimci oldular; onlar daha basit bir şekilde turizm ekonomisinin yarattığı hareketlilikten faydalandılar.

Ayrıca Kemer'de turizmin yerel girişimciler tarafından başlatılmaması, daha çok devlet yatırımları ve Dünya Bankası destekli Güney Antalya Projesi kapsamında gelişmesi de bu yönden açıklayıcıdır.

Bundan sonra bakmamız gereken konu hanenin dönüşümüdür. Fethiye'de ortaya çıkan hanenin ekonomik dönüşümü Kemer örneğinde görülmemektedir. Ne münferit örneklerde ne de yapısal olarak Kemer'de, hanenin ekonomik bir birim olarak, ya da turizmde faaliyet gösteren bir üretim birimi olarak ön plana çıktığını söyleyemeyiz. Kemer'de hane, sosyal bir birim olarak varlığını sürdürmekte ve hane içinde ekonomik hedefi olmayan ancak geçimlik düzeyde yapılan tarım da sosyal ve kültürel bir etkinlik olarak devam etmektedir. Buradaki tarım ihtiyaçtan çok geleneksel yapının devamı ya da bir kültürel alışkanlık olarak düşünülebilir.

Sonuç olarak, gerçek anlamda ücretli işçiliğe geçiş olarak düşündüğümüz işçileşme sürecinin Kemer örneğinde yerel halktan çok göçmen işçileri kapsadığını söyleyebiliriz. Bu işçiler, ülkenin çeşitli yerlerinden gelir ve de çok farklı sosyal ve ekonomik birikimlere sahiptir. Örneğin Niğde'den gelmiş bir kadın otel işçisi Kemer'e geliş hikâyesini şöyle anlatıyor: "Önce kayınbiraderim otelde çalışmak için Kemer'e geldi; sonra eltime de iş bulunca o da buraya geldi. O da bir otelde temizlikçi olarak çalışıyordu. Biz de üç dört sene önce kocamla birlikte Kemer'e geldik; önce o iş buldu. Hepimiz Kuzudere'de oturuyoruz." Büyük işletmelerde çalışanların yaşadığı dönüşüm, hem ücretli işçiliğe geçiş açısından, hem bireysel dönüşümleri açısından hem de işçi-işveren ilişkilerinin resmî olması yönüyle çok daha formel bir seyir gösterir. Belek'te olduğu gibi, Kemer'de de büyük işletmeler çalışanların sınırlı bir kısmına barınma imkânı sağlar. Kemer'e göç eden işçilerin önemli bir kısmı aileleriyle birlikte geldikleri için otellerin sağladığı ve daha çok bekâr işçilere uygun barınma imkânından yararlanamazlar. Çevre köyler, göçmen aileler için daha uygun barınma olanakları sunar. Küçük işletmelerde durum biraz daha farklıdır. Bu tür işletmelerde, kişisel ilişkiler, özellikle göç bağlantıları belirleyici olur. Fethiye'de aile bağları, akrabalık veya aynı köyden kasabadan olma durumu iş ilişkilerinde belirleyiciyken, Kemer'de belirleyici olan hemşerilik ilişkileri ve göç bağlantıları olur. Yukarıda geliş hikâyesini anlatan kadın göç ağlarına tipik bir örnek sayılabilir. Öte yanda konuştuğum başka bir işçi, 28 yaşında Yozgat'tan geldiğini ancak geldikten sonra memleketine bağının azaldığını, dolayısıyla böyle bir göç ağının parçası olmadığını anlatıyordu. Bunda medeni durum ve gelinen yaş önemli bir fark yaratabilir.

Turizm işçileri: Yeni bir işçi sınıfı?

İşçileşme sürecinin nasıl geliştiğine ve farklılık gösterdiğine baktıktan sonra, işçilerin kendi konumlarını algılayış biçimlerine, çalışma koşulları ve gelecek ile

ilgili beklentilerine bakarak sınıf bilinci oluşumuna dair bir fikir edinmek mümkün olabilir. Bu bölümde sınıf kimliği ve sınıf bilinci üzerine odaklanacağım.

Fethiye

Sektörel yapıya, çalışma koşullarına ve işyerindeki sosyal ilişkilere baktığımızda, Fethiye'de az sayıdaki büyük işletmelerin dışında daha çok ücretsiz aile işçiliğinin görüldüğü küçük ve orta boy işletmeler hâkimdir. Bunun yanı sıra, turizm ve tarımın birbirini tamamlayan etkin ekonomik alanlar olması da ücretli işçiliğe geçişin tam anlamıyla gerçekleşmesini engeller. Bunun sonucunda, işçiler turizm sezonuna bağlı olarak turizm sektörüne periyodik olarak girip çıktıklarından işçi sınıfı sınırları esnek bir yapıya sahiptir. Fakat yapılan görüşmeler, işçilerin turizm sektörüne bağlılıklarını ortaya koymaktadır.

Öncelikle turizmde çalışanlara sezon dışında ne işle uğraştıkları sorulduğunda hiçbiri tarımsal faaliyetlerini alternatif bir istihdam alanı ya da gelir kaynağı olarak belirtmediler. Ancak görüşmeler derinleştikçe ve daha detaylı bir biçimde sorulduğunda, örneğin kışın ne ile geçindikleri ya da zamanlarını nasıl geçirdikleri sorulduğunda, zeytine gittiklerini ya da ailelerine ait seralarda çalıştıklarını söylediler. İşçiler tarımda çalışmalarını bir iş olarak görmemekte ve buna daha çok yıllık rutinlerinin bir parçası olarak bakmaktalar. Görüşmelerin bazılarında işçilere kışın "çiftçi" olup olmadıklarını sorduğumda bu tanıma net bir şekilde karşı çıktılar, gerekçe olarak da tarımsal faaliyetlerinin gerçek bir iş olmadığını söylediler. Her ne kadar tarlada çalışsalar da bunu formel bir iş olarak görmüyorlar. Bu düşünce biçiminin iki nedeni olabilir. Birincisi, aile işçisi olarak çalışsalar dahi turizmde bir şekilde kendilerine ödeme yapılıyor, aynı zamanda formel bir üretim sürecinin parçası haline geliyorlar. İkinci neden ise, turizmdeki çalışma ilişkilerini ve üretim sürecini içselleştirmelerinden dolayı artık tarımsal işlere ilgi duymuyorlar. Burada yapabileceğim yorum ise, her ne kadar bir sınıf bilinci yaratacak boyutta değilse de, Fethiye'deki turizm işçileri turizm işini kabullenmiş ve bu üretim sürecine uyum sağlamış durumdadır; bu nedenle bu insanları "turizm işçisi" olarak tanımlamak daha doğrudur.

"Turizm işçisi" tanımının yaygın kabulünü gösteren başka bir unsur, bu bölgede tarihsel olarak yaygın olan "yayla" kültürünün giderek azalmasıdır. Turizmin yaygınlaşmasından önce, yaz aylarında Fethiyeliler yaylaya çıkar; burada yer fıstığı, susam gibi farklı ürünler yetiştirirlerdi. Yaylaya, yani kırsal araziye mevsimlik göçün sebebi, hem deniz seviyesindeki yaz sıcağından kaçmak hem de bu serin bölgelerde tarımsal üretimi sürdürmekti. Turizmle birlikte yaylaya çıkma geleneği büyük ölçüde azaldı. Yerlilerin bazıları hâlâ yaylaya çıkanlar olduğunu söylese de işçilerin büyük bir kısmı, turizmde çalışma imkânları olduğundan beri yaylaya çıkmadıklarını, yalnızca çalışmayan yaşlı nüfus ile küçük çocukların yaylaya gittiğini belirttiler. Bazı işçiler açıkça "O kadar işe az bir pa-

ra, gitmeye değmiyor." diyerek gitme konusunda isteksizliklerini belirttiler. Daha genç olan işçiler ise turizmde çalışmayan aile üyelerinin yaylaya gittiğini, ancak turizmde ortamın daha eğlenceli olduğunu, bu yüzden gitmek istemediklerini belirttiler.

Bütün görüşmelerde, işçilere gelecek yıl turizmde çalışmayı planlayıp planlamadıkları ve önümüzdeki beş yıl için planları sorulduğunda, bir ya da iki istisna dışında bütün cevaplar gelecek sezonda turizmde çalışacakları yönünde geldi. Beş yıllık planlarına bakıldığındaysa durum daha karışıktı. Yerli küçük girişimciler –genellikle aile reisi olan erkekler–, işlerini gelecekte de sürdürme konusunda daha net bir görüntü sergilerken, çalışanlar arasında belirgin bir planı olmayanlar ve belli bir birikim elde ettikten sonra kendi işini başlatma eğiliminde olanlar çoktu. Ne tür işler kurmak istediklerini sorduğum zaman, genellikle daha az sermaye gerektiren, restoran, kafe, bar tarzı işletmeler otel veya pansiyon gibi daha çok arazi ve sermaye gerektiren işlere tercih ediliyordu.

Belek

Belek'te sektörel yapıyı ve üretim sürecini tanımlamak için "turizm fabrikası" benzetmesi çok yerinde bir betimlemedir. Tamamen beş yıldızlı oteller ve birinci sınıf tatil köylerinden oluşan Belek turizmi, oldukça homojen bir yapıya sahiptir. Bütün bu işletmeler ortalama 1000-1200 yataklı işletmeler olup, yine ortalama 300 kadar işçi istihdam ederler. Her yıl, Mayıs ayından başlayarak Kasım ayı sonuna kadar yüksek doluluk oranlarına sahip bu işletmelerde turizm ürününün bütününü oluşturan barınma, yeme-içme ve eğlence hizmetleri kitlesel olarak üretilir ve tüketilir. Hatta bu üretim sürecini Fordist olarak nitelendirmek, üretim miktarı ve üretim sürecinin sürekliliği açısından gerçekçi bir yansıtma olur. Turizm fabrikası benzetmesi, burada da sınıf dinamiklerini açıklarken faydalı olacaktır. Belek'teki turizm işletmesi bir fabrika gibi işlerken, çalışanları da imalat sanayinin fabrika işçileriyle benzerlik gösterir. Bu yönüyle Belek işçileri, üç örnek içinde işçi sınıfı özelliğini en fazla gösteren gruptur. Bu sadece işçileşme sürecinin sonucu olarak değil, aynı zamanda işçilerin sosyal geçmişleri, iç dinamikleri ve diğer sınıflardan farkları ile görülür.

Belek'teki tüm işçilere kısa dönemde ve uzun dönemde işlerine bağlılıkları sorulduğunda, ailevi durumları ya da evlilik planları sebebiyle belirsiz cevap verenler dışında, genel olarak işlerine yüksek bağlılık gösterdikleri ortaya çıktı. İşlerine bağlılıkları, diğer iki örnekte bir şekilde para biriktirip kendi işlerini kurmayı hedefleyen işçilerin aksine, işçi kimliğini benimsediklerinin bir göstergesidir. Belek'te işletmelerin büyük olması ve küçük işletmeler için bu piyasa içinde fazla iş imkânı olmaması, bu işçilerin kendi işlerini kurma ve rekabet edebilme beklentilerini de bastırmıştır. Piyasanın oligopolist yapısı, dolaylı olarak işçilerin sınıf sınırlarını daha net bir biçimde kavramalarına yol açmıştır.

İşçilerin sınıfsal konumlarını içselleştirmelerinin başka bir boyutu da turizm ortamını algılama biçimleridir. Hem sosyal statü açısından, hem de ekonomik getiri açısından yöneticilerden ve üretim araçlarının sahibi olan otel işletmecilerinden ayrı bir yerde durmaları, bunun yanı sıra otele gelen yüksek profilli turistlerden de sosyal, ekonomik ve kültürel olarak ayrılmış olmaları, sınıfsal konumlarını pekiştirdiği gibi sınıfsal hareketliliğin de sınırlarını belirler.

İşçilerin hane içinde ve toplumsal yapı içindeki deneyimleri, işyeri dinamiklerini içselleştirip sosyal hayatlarına aktarmaları, çiftçilikten hizmet sektörüne geçişleri, klasik işçileşme sürecini düşündüren unsurlardır. Ancak burada ortaya çıkan işçi sınıfı, önceki dönemdekinden demografik özellikleri, işlerinde kullandıkları vasıfları açısından ve üretim süreci açısından farklıdır. Burada estetik ve fiziksel emeklerini birleştirerek birtakım hizmetler üretirler, bu hizmetler elle tutulur ürünler olmadığından, işçi ile ürün arasındaki ilişki farklıdır.

Belek'teki yeni işçi sınıfı, daha önceki dönemde imalat ve ağır sanayide görülen işçi sınıfına benzer biçimde homojen ve diğer sınıflardan farklı olarak yapılanmıştır. Ancak üretim süreci ve üretim sürecinde kullandığı emeğin niteliği yönüyle de önceki dönemden farklıdır.

Kemer

Kemer'de turizm sektörünün karmaşık yapısı, işçilerin farklı sosyal yapılardan gelmesi unsuruyla birleştiğinde çözümlenmesi güç bir görüntü ortaya çıkar. Bir yandan farklı göç ağlarının sonucunda Kemer'de çalışmaya başlayan göçmen işçiler, diğer yandan gelişen turizm sektöründe çalışmayan ama ekonomik varlığını sürdüren yerliler, çok yönlü bir sınıfsal analizi zorunlu kılar.

Kemer'de işçi sınıfına dâhil olan kesimin büyük çoğunluğunu göçmen işçiler oluşturur. Bir yandan tarımsal yapıdan kopup modern turizm sektörüne geçmeleri hem ekonomik hem de sosyal bir dönüşüm yaratırken, diğer yandan doğup büyüdükleri, ait oldukları yerlerden kopup yeni bir coğrafyaya yerleşmeleri başka bir dönüşüme yol açar. Çoğu zaman coğrafi hareketliliği belirleyen göç ağı, yeni yerleşim alanlarında işçiler arasında birliğin ve dayanışmanın oluşmasını da sağlar. Bütün bunların yanında turizmde çalışmak bu insanlar için benzer maddi kazanımlar, ortak çalışma hayatı ve sınıfsal hareketlilik potansiyeli anlamına geldiğinden sosyal konumlarını da benzer biçimlerde değerlendirmelerine yol açar. Bütün bu ortak koşullar ve benzerliklerin sosyal olarak algılanması bu gruba bir sınıf potansiyeli kazandırır.

İkinci olarak, yerli halkın işçileşmeye karşı örgütlü ya da bilinçli olmasa da bir direniş göstermesi, yeni bir sınıf boyutunu tartışmaya dâhil eder. Bu insanlar, sahip oldukları mülklerin geliriyle geçimlerini sağlarlar. Bu mülkler, emlak ya da arsa dışında taksi ya da dolmuş da olabilir. Fakat sonuçta bu gelir kazanma biçimi, sürekli sermaye birikimi ve yatırım yaratmadıkları için onları kapi-

talist yapmaz, emeklerini satarak kazanmadıkları için emekçi de yapmaz. Dolayısıyla bu rantçı grup, toplum içinde üretken olmayan ve münferit bir grup olarak ayrı durur.

Son olarak, hem göçmen işçilerde hem de Kemer'in yerlilerinde bir ortak nokta olan tarımsal üretimin geçimlik düzeyinde de olsa devam ediyor olması, sınıf oluşumu sürecini uzatan bir unsur olarak önem taşır. Bu geçimlik tarım, ekonomik getirisinden çok bu insanların kırsal kökenlerine bağlılığıyla yani geleneksel toplum yapısıyla açıklanabilir. Rantla geçinen yerel halk için tarımsal üretim, turizme karşı gösterdikleri direnişin bir parçası iken, göçmen işçiler için kültürel değerlerinin ve geleneksel yapının korunması anlamına gelir. Özellikle Kemer'deki işçileri Belek'tekilerle karşılaştırdığımızda, bu durum netlik kazanır. Belek'te işçilerin tarımsal kökenlerinden ekonomik ve mekânsal ayrımı sosyal ve kültürel boyutlarıyla da kendini gösterir. Burada insanların büyük bir çoğunluğu modern yaşam tarzlarını, tüketim alışkanlıklarını benimser. Bu, sosyal konumlarını ve işçi statülerini de belirleyen bir dönüşümdür. Kemer'deyse insanlar ekonomik olarak olmasa bile mekânsal olarak kırsala bağlarını sürdürür. İşçilerin civar köylerde yaşamayı tercih etmeleri de henüz kendilerini işçi olarak tanımlamadıklarının bir göstergesidir.

Analitik çerçeve: Yeni bir işçi sınıfı yapılanırken

Bu araştırmanın temel amacı, "turizm işçileri" olarak tanımlanan kategorinin özgün niteliklerini tanımlamak ve bu kategorinin oluşumunda öne çıkan farklı biçimleri detaylı olarak açıklamaktı. Turizm işçileri kategorisi, işçilerin yaşam biçimleri, tercihleri ve sosyal yapıları gibi iç dinamiklerine değinirken, bu kategorinin oluşumuna dair farklı biçimler dışsal faktörlerin etkisini vurgulamaktaydı.

Turizm işçilerini tanımlayan bir ölçüt, büyük bir kısmının tarımsal bir yapıdan gelmeleridir. Daha önce tarlalarda ya da benzer tarım alanlarında kısıtlı denetim altında düşük vasıflı işler yapmaya alışkın olan bu kesim için tarımdaki kazanç düşüktür ve iklimden kaynaklanan bir belirsizlik içerir. Belli bir bölgeden hasat için göç eden mevsimlik işçiler dışında, tarımsal yapı içinde formel bir ücret ilişkisi yok denecek kadar azdır. Ekonomik boyutunun yanı sıra, tarımsal yapı kendine özgü bir sosyal ve kültürel yapıya da sahiptir. Özellikle patriarkal yapı, hane içi cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal dayanışması birleştirici olduğu kadar kısıtlayıcı özelliklerdir. Böyle bir yapıdan, turizm gibi modern kapitalist bir alana geçiş sadece ücret ilişkileri ve formel iş ilişkilerine geçiş değil, aynı zamanda gündelik hayatın farklı alanlarında sosyal ve kültürel dönüşümler anlamına gelir. Turizmde çalışmak ücretli işçiliğe geçiş, katı çalışma koşulları, zamanın sıkı yönetimi, üretim sürecinin denetlenmesi ve karar verme mekanizmalarının hiyerarşik düzenini beraberinde getirir.

Turizm işçileri kategorisini tanımlayan ikinci ölçüt, hizmet işinin özgün nitelikleridir. Hizmet işleri, tarımdan ve sanayi işlerinden birçok yönden farklılık gösterir. Hizmet işi, belli bir görevin tamamlanmasına dayalı ve işçinin fiziksel varlığının üretilen ürünün bütünleşmiş bir parçası olduğu, ürünün ise elle tutulamayan bir ürün olduğu bir iştir. Turizm sektörü, diğer hizmet sektörlerinden farklı olarak, işçinin estetik bir emek harcamasını da gerektiren bir çalışma alanıdır. Küreselleşmeyle birlikte, hizmet sektörünün büyümesi ve sanayi istihdamının azalması bu ölçütü makro düzeyde de anlamlı kılar. Küresel emeğin büyük bir kısmı, hizmet sektöründe çalışanlardan oluşur. Sanayi üretimi ve hizmet üretimi arasındaki radikal farklara rağmen sanayi üretiminde ortaya çıkan bazı unsurlar ve iş ilişkileri hizmetlerde de geçerliliğini korumaktadır. Üretim sürecinden yabancılaşma, emek sömürüsü ve mülkiyet ilişkilerinden dışlanma, hizmet sektöründe çalışanların da yaşadığı deneyimlerdir. İşyerindeki güç ilişkileri ve üretim sürecinin denetimi için de aynı şeyleri söylemek mümkündür.

Son olarak, turizm sektörünü farklı kılan unsurlar, yani sezonluk olması, sektörel yapı, cinsiyete dayalı işbölümü, ve iş ve eğlence ayrımının net olmaması, turizm işçilerinin dönüşümünü belirleyen diğer bir ölçüttür. Turizm işçileri, küresel yeniden yapılanma gibi dışsal gelişmelerden etkilendikleri kadar, kendileri de küresel emeğin sosyal yapısında yarattıkları değişiklikle bu dışsal gelişmelerde etkili olurlar. Dolayısıyla burada tanımlanan turizm işçileri kategorisi, akademik tartışmalara özgü soyut bir kavram değil, farklı ekonomik alanlarda faaliyet gösteren işçiler üzerinde doğrudan ve geniş bir etkisi olan bir sosyal gerçektir.

Turizm, daha önce tarımda çalışan işçiler için kapitalist piyasa ekonomisine ilk geçiş noktasıdır. Bu geçişin farklı sonuçları vardır: bir ücret karşılığı çalışmak, nakit paraya dayalı iş ilişkisi, işin iş olmayan etkinliklerden ayrışması (özellikle hane üretimi üzerine kurulu tarımsal yapılara kıyasla) ve turizmdeki üretim sürecinin zamansal ve mekânsal olarak tarımdan farklı bir organizasyona dayanması. Turizm işçilerinin işyerindeki deneyimleri onların iş dışındaki ortamlarına da, örneğin hane ilişkilerine (patriarkal güç ilişkileri ve cinsiyete dayalı işbölümü) ve sosyal ilişkilerine (cemaatin dağılması ya da yoğunlaşan dayanışma ilişkileri) yansır. Sonuç olarak, turizmin gelişmesi, Türkiye, Bali, Yunanistan veya Kosta Rika gibi gelişmekte olan ülkelerde kapitalist emek piyasası içindeki diğer ekonomik alanlardan işçi transferi yerine, yeni bir emek dönüşümü süreci başlatır.

Bu araştırmada anlatılan emek dönüşümü güncel sınıf dinamikleri için oldukça temsilîdir. Tarihsel örneklere kıyasla bugünkü emek dönüşümü, küresel emeğin büyük bir kısmının dâhil olduğu hizmet sektöründe gerçekleşir; kadın ve çocuk emeği de bu sürecin bütünsel bir parçasıdır (Munck, 2002: 118). Bu süreç, özellikle sanayileşmenin geciktiği ve tarımsal üretimin önemli bir istihdam alanı olarak varlığını sürdürdüğü az gelişmiş ülkelerde daha yaygındır.

Bugünkü emek dönüşümü modelleri, yalnızca ücretli işçiliğe geçiş ve üretim araçlarına sahip olma ya da olmama durumuna göre belirlenen bir sınıfsal konumun oluşumundan ibaret değildir; aynı zamanda küresel ekonominin prensiplerinden, işçilerin uzmanlık ve gelir seviyelerinden ve sonuç olarak farklı sınıfsal konumlarından etkilenen sosyal ve tarihsel bir deneyimdir. Bu nedenle turizm işçileri, uzmanlaşmalarında ve gelir düzeylerindeki farklılık, geçirdikleri sosyal, kültürel ve ekonomik dönüşümler ve onları tanımlayan diğer özgün niteliklerle birlikte, güncel sınıf dinamikleri tarafından biçimlenen ve karşılığında bu dinamikleri biçimlendiren önemli aktörler arasında başı çeker.

Neden alan çalışması yapılan üç alan farklı emek dönüşümü süreçlerine işaret etmektedir? Bu sorunun cevabı her örneğin iç dinamiklerinden ve daha önce sözü geçen bazı değişkenlerin her bir yerde farklı bir bileşim oluşturmasındandır. Şimdi bakmamız gereken, bu sonuçların işçi sınıfı oluşumunun farklı evrelerine nasıl denk düştüğüdür.

Kırsaldan kopuş

İngiltere'deki Çitleme Hareketi, köylülerin kitlesel olarak topraklarından çıkarılması, kırsal grupların dağılması ve köylülerin doğrudan ya da dolaylı olarak kentlere göç edip gelişmekte olan sanayi kollarında çalışması sonucunu doğurdu ve kentleşme sürecini başlattı (Polanyi, 1957: 36). Kitlelerin yoksullaşması, sosyal anlamda radikal dönüşümlere öncü oldu; yeni dayanışma ağlarının yanı sıra ekonomik, sosyal ve kültürel parçalanmayı da beraberinde getirdi. Kıta Avrupası'nın deneyimi ise daha farklı oldu; yüksek ücretler ve kentsel yaşamdan etkilenen kırsal kitleler daha iyi bir yaşam için kentlere göç ettiler. Polanyi bu durumu şöyle tanımlar:

> Sanayi Devrimi Kıta Avrupası'na yarım yüzyıl sonra ulaştı. Orada işçi sınıfı toprak çevrilmesi gibi bir hareketle topraktan uzaklaştırılmamıştı; tersine, daha yüksek ücretlerin ve şehir yaşamının çekiciliği, yarı serf tarım emekçisinin malikaneden ayrılıp, geleneksel aşağı orta sınıflarla kaynaşarak şehirli bir görünüm kazanabileceği şehirlere göç etmesine yol açtı. Sefalet bir yana, bu yeni ortamında kendini yükselmiş buluyordu (Polanyi, 1957: 244).

Sanayi Devrimi, Türkiye ve birçok gelişmekte olan ülkeye çok daha geç ulaştı. Türkiye'de yaşanan köyden kente göç, daha çok kıta Avrupası ile benzerlik göstermektedir. Son dönemde yaşanan sanayi devrimi, yani hizmetlerin küresel olarak sanayi üretimi boyutunda büyümesi, emek için dünya çapında dönüşümler yarattı. Turizm işçileri de bu dönüşümün en önemli parçalarından biri oldu. Turizm, gerek şehirlerde gerekse kıyı kasabalarında kırsal nüfus için modern bir alternatif olarak çekicilik kazandı. Biçimleri ve kapsamları farklı

olsa da her üç örnekte de turizm kırsaldan kopuşu beraberinde getirdi; bu, girişimcilikle, istihdamla ya da göçle gerçekleşti. Bu kopuşun farklı biçimlerde olması, toprak dağılımından turizm sezonunun uzunluğuna, tarımsal gelirlerden turizmin ne derece tarımın yerine geçtiğine kadar çeşitli sebeplerle açıklanabilir. Bunun yanı sıra, bazı faktörler bu süreci hızlandıracak bir katalizör etkisi gösterir: devletin turizm gelişimine katkısı ya da farklı aktörler tarafından başlatılan projeler gibi.

Proleterleşme

Ücretli işçiliğe geçiş ve nakde dayalı iş ilişkisi, işçileşme için geçerli fakat yetersiz bir koşul oluşturur. Burada kullanılan üç örnekte de nakit ilişkileri son derece yaygındır ve ancak aile ve akrabalık ilişkileri durumunda kullanılmaz. Turizmle birlikte yaygınlaşan zaman-mekân bağlamı, tarımdan turizme geçişte değişiklik gösteren başka bir unsurdur. Sektörel ve ekonomik dönüşümler dışında, işyerinde ve hane içindeki sosyal ilişkiler, örneğin üretim araçlarının mülkiyetinden dışlanma, üretim sürecinde sıkı denetime tâbi olma, işyerindeki güç ve otorite ilişkileri, erkeğin eve gelir getirdiği klasik modelin değişmesi ve son olarak hanede işbölümünün değişmesi işçileşme sürecine yönelik derinlemesine bir anlayış sağlar. Bütün bu iç dinamikler turizm işçilerinin deneyimlerinde gözlenebilir. Bu işçiler, üretim araçlarının mülkiyetinden dışlanmıştır. İkinci olarak, üretim sırasında sıkı bir denetime tâbidirler ve bu tarımsal üretim aşamasında yaşamadıkları bir deneyimdir. Üçüncü olarak, hanedeki işbölümünden farklı bir kimlik elde etmektedirler. İşçileşme, bireylerin sektörel yapı içindeki konumlarını tanımlayan sosyal bileşenleri açısından da önem taşır.

Sınıf kültürünün oluşumu: Proleterleşmenin sosyal temelleri

Turizm gelişmesinin işçiler üzerindeki sosyal etkisini anlamak için, geçirdikleri dönüşüme ve bu dönüşümü nasıl algıladıklarına bakmak gerekir. Bütün işçiler farklı derecelerde de olsa işyerinde yaşadıkları değişimin, bunun gündelik hayatlarına ve sosyal ortamlarına yansımasının farkındadırlar. Üretim sürecinin denetimi, tüketim alışkanlıkları ve aile ilişkilerindeki değişimler gibi daha yakın deneyimler daha çabuk fark edilmektedir.

Bireysel deneyimlerin ötesinde ve bireysel düzeyde anlaşılmayan, özellikle diğer sınıflarla ilişkili olarak daha toplu değişimler de söz konusudur. Örneğin işçilerin büyük bir çoğunluğunun, kendini kırsal kökenleriyle tanımlamaması ve turizm işçisi kimliğini benimsemeleri, kendilerini bilinçli bir biçimde köylü ya da çiftçi kimliğinden ayırdıklarını göstermektedir. Öte yandan, müdürlerine, yöneticilerine ya da işletme sahiplerine kıyasla, kendi sınıfsal konumları-

nın farkında oldukları ya da bunu dile getirdikleri de söylenemez. Bu anlamda, turizm işçileri arasında sınıf bilincinin oldukça zayıf olduğu söylenebilir. Bu zayıflığı birkaç neden açıklayabilir. Birincisi tarımdan turizme geçiş bu insanlar için sosyal yapı içindeki konumlarının iyileşmesi dolayısıyla bir üst sınıfa geçiş olarak yorumlanabilir. Her ne kadar aldıkları ücret yoksulluk sınırının altında olsa da nakit ücret almaları, sosyal ve ekonomik olarak daha iyiye gittikleri illüzyonunu yaratmaktadır. Başka bir neden ise, tarihsel örneklerin aksine turizm sektöründe yaşanan işçileşme sürecinin, sınıf bilinci oluşturacak kadar bütünsel ve homojen olmayışıdır. Belli bölgelerde belli işçileşme modellerinin yoğunlaştığını görsek de bu yoğunluk sınıf bilinci yaratacak düzeyde değildir. Son olarak, Türkiye'de turizmin yakın bir geçmişte başlayan ve gelişmekte olan bir sektör olması, işçiler arasında sınıf bilincine yönelik bir farkındalığın ortaya çıkmasını zorlaştırır.

Sınıf bilinci eylemde: Sınıf mücadelesi

İşçiler arasındaki sınıf bilincinin zayıf olması, bunu takiben oluşacak emek hareketini ve sınıf mücadelesini de etkiler. Sektörde çalışan işçilerin sayısı düşünüldüğünde, sendikalaşmanın kayda değmeyecek kadar düşük bir seviyede olduğu açıktır. Bunun ötesinde, işçiler arasında gerek işçilerin kendileri tarafından, gerekse sendikalar tarafından başlatılan dayanışma hareketleri de yok denecek kadar azdır. Emek hareketindeki zayıflık, sınıf bilincinin zayıf olmasından kaynaklanan üç nedenle açıklanabilir. Birincisi, turizm sektöründe işçi sınıfı oluşumu henüz başlangıç aşamasında olduğu için, bu alanda çalışanlar kapitalist sistemin emek sömürüsüne dayalı olması ya da düşük ücretli düşük vasıflı işler üzerinde kurulu sektörel yapı hakkında derin bir deneyime ve bilgiye sahip değildir. Bu insanlar için para karşılığı çalışmak, tarımsal ürünlerini zor şartlarda düşük fiyatlara satmaktan ve paralarını geç almalarından çok daha iyi bir durumdur. İkincisi, turizmde emeğin göreceli olarak heterojen olması, hem farklı sosyal yapılardan gelen işçiler olması hem de sektörün çok parçalı yapısı, işçilerin farklı deneyimler yaşamalarına yol açar; bu da sınıf mücadelesini olumsuz etkiler. Tarımsal yapıdan gelen ve kapitalist sistemle ilk defa tanışan işçiler için ücretli çalışma, gelirleri düşük olsa dahi iyi bir gelişme olarak görülürken, biraz daha vasıflı çalışanlar düşük ücretlere karşı daha tepkisel davranabilirler. Ancak deneyimlerdeki derin farklar, kitlesel bir bilincin ve tepkinin oluşmasına engel olur. Son olarak, neo-liberal ekonomi politikalarının yaygınlığı ve emek hareketini derinden etkilemesi, yeni oluşmakta olan ve oluşum sürecini tamamlamamış olan yeni işçi sınıfını olumsuz etkiler. Neo-liberal ekonomi politikalarının neredeyse genel geçer doğrular olarak kabulü, işçi sınıfının mücadelesi önünde sistematik bir engeldir. Bu grup içinde en radikal dönüşümü yaşayan göçmen işçilerin olası bir emek hareketinde öncülük etme-

si mümkündür. Ancak bu yönde bir inisiyatif kullanılmaması, işçi kimliğinin henüz birleştirici boyutta olmadığını gösterir.

Sonuç

Bu araştırma kapsamındaki üç örnek, Türkiye'de turizm gelişmesinin farklı bölgelerde farklı aşamalarda olduğunu ve bunun sonucunda kitlesel ve homojen bir işçileşme süreci yaşanmadığını gösteriyor. Öncelikle tarımdan turizme geçiş Fethiye'de çok daha yavaş seyrederken, Belek'te çok daha net bir kopuşa işaret etmektedir. Kemer'de ise bu durum rant ekonomisinin de bir seçenek olarak ortaya çıkışıyla farklı bir boyut kazanmaktadır. İkinci olarak, formel modern sektörde ücretli işçiliğe geçişe baktığımızda bir önceki aşamaya benzer olarak Fethiye'de ücretli işçiliğin az olduğunu, öte yandan Belek'te yalnızca ücretli işçilik olduğunu ve bunun birincil geçim kaynağı haline geldiğini söylemek mümkündür. Üçüncü olarak her ne kadar üç örnekte de turizmde çalışanlar turizm işçisi kimliğini kabul etseler de kendi sınıfsal konumlarını diğerlerinden ayıracak bilince sahip olduklarını söylemek henüz mümkün değil. Dolayısıyla bu aşamada sınıf oluşumuna dair unsurlar bulunsa da tam anlamıyla bir sınıf bilincinden söz etmek için erkendir. Son olarak, turizmdeki sendikalaşma, gerek turizm istihdamının büyük oranda kayıtdışı olmasından, gerek mevsimlik çalışmadan dolayı oldukça düşüktür.

Sonuç olarak turizm işçilerinin geleneksel anlamda işçi sınıfı oluşumu sürecini tamamlamadıkları söylenebilir. Ancak tarihsel olarak çok kısa bir süre önce kendilerini "köylü" ya da "çiftçi" olarak tanımlayan bu kesim, işçi sınıfını tanımlayan maddi koşullarla kimlik unsurlarını belli oranda içselleştirmiştir. Bu insanların gelecekte de turizmde çalışma eğilimleri, sınıf unsurlarının giderek yoğunlaşacağına ve yaygınlaşacağına işaret etmektedir. Bu durumda yeni bir işçi sınıfına dair tanımlar, kavramlar ve ilişkiler üzerinde durmak sınıf çalışmalarının geciktirmemesi gereken işlerin başında gelir.

Sınıf oluşumunun bir süreç olduğunu, süreklilik gösterdiğini ve sınıfların bir nedenle, bir misyon için oluştuğunu bir kere daha vurgulayarak, küresel kapitalizmin bu kadar yayıldığı ve yoğunlaştığı bu tarihsel dönemde, sömürü, yoksulluk, sosyal dışlanma ve eşitsizlik gibi temel toplumsal sorunların "yeni bir işçi sınıfı"nı zorunlu kıldığını düşünürsek, gerek turizm işçileri, gerek hizmet sektöründeki diğer işçiler, gerekse ev-eksenli, yarı zamanlı ya da kayıtdışı çalışanlar, tarihin onlara yüklediği görevi gerçekleştirecek bilinci er geç kazanacaklardır.

KAYNAKÇA

Apostolopoulos, Yiorgos, Stella Leivadi, ve Andrew Yiannakis (der.) (1996) *The Sociology of Tourism: Theoretical and Empirical Investigations*, Routledge.

Baum, Tom (1993) *Human Resource Issues in International Tourism*, Butterworth and Heinemann.

Briassoulis, Helen, ve Jan van der Straaten (der.) (2000) *Tourism and the Environment: Regional, Economic, Cultural, and Policy Issues*, Kluwer.

Britton, Stephen (1996) "Tourism, Dependency, and Development: A Mode of Analysis", Apostolopoulos, Yiorgos, Stella Leivadi, ve Andrew Yiannakis (der.), *The Sociology of Tourism: Theoretical and Empirical Investigations* içinde, Routledge.

Brown, Frances (1998) *Tourism Reassessed: Blight or Blessing?*, Butterworth and Heinemann.

Butler, R.W. (1980) "The Concept of Tourism Area Cycle of Evolution: Implications for Management of Resources", *Canadian Geographer*, 24(1).

Butts, Steven L. (2000) "Business as Usual: Tourism Development into the 21st Century", Robinson, Mike vd. (der.), *Management, Marketing and the Political Economy of Travel and Tourism* içinde, Centre for Travel and Tourism.

Chakrabarty, Dispesh (1989) *Rethinking Working-Class History: Bengal 1890-1940*, Princeton University Press.

Dann, Graham (1996) *The Language of Tourism: A Sociolinguistic Perspective*, CAB International.

Davidson, Julia O'Connell, ve Jacqueline Sanchez Taylor (1999) "Tales of Two Worlds: Globalization and Sexual Exploitation" Edwards, Paul ve Tony Elger (der.), *The Global Economy, National States and the Regulation of Labour* içinde, Mansell.

de Kadt, E. (der.) (1979) *Tourism: Passport to Development?*, Oxford University Press.

Dickens, Charles (2000) *Hard Times*, W.W. Norton.

Douglas, Ngaire (1997) "Applying the Life Cycle Model to Melanesia", *Annals of Tourism Research*, 24(1).

Engels, Friedrich (1993) *The Condition of the Working Class in England*, Oxford University Press.

Evans, Nigel (2000) "Tourism Higher Education Revisited: A Business Management Framework", Robinson, Mike vd. (der.), *Management, Marketing and the Political Economy of Travel and Tourism* içinde, Centre for Travel and Tourism.

Getz, D. (1992) "Tourism Planning and the Destination Life Cycle", *Annals of Tourism Research*, 19(3).

Guerrier, Yvonne, ve Amel Adib (2003) "Work at Leisure and Leisure at Work: A Study of the Emotional Labour of Tour Reps", *Human Relations*, 56(11).

Hall, Colin Michael (1994) *Tourism and Politics: Policy, Power and Place*, John Wiley and Sons.

Hobsbawm, Eric (1984) *Workers: Worlds of Labor*, Pantheon Books.

Ioannides, D. ve K. G. Debbage (der.) (1998) *The Economic Geography of the Tourism Industry: A Supply Side Analysis*, Routledge.

Katznelson, Ira (1986) "Working-Class Formation: Constructing Cases and Comparisons", Katznelson, Ira, ve Aristide R. Zolberg (der.), *Working-Class Formation: Nineteenth-Century Patterns in Western Europe and the United States* içinde, Princeton University Press.

Keyder, Çağlar (1983) "Paths of Rural Transformation in Turkey", *Journal of Peasant Studies*, 11(1).

Koo, Hagen (2001) *Korean Workers: the Culture and Politics of Class Formation*, Cornell University Press.

Lash, Scott ve John Urry (1994) *Economies of Signs and Space*, Sage.

McLellan, David (1977) *Selected Writings by Karl Marx*, Oxford University Press.

Moisey, R. Neil ve Stephen F. McCool (2001) "Sustainable Tourism in the 21st Century: Lessons from the Past, Challenges to Address", McCool, Stephen F., ve R. Neil Moisey (der.), *Tourism, Recreation, and Sustainability: Linking Culture and the Environment* içinde, CAB International.

Munck, Ronaldo (1988) *The New International Labour Studies: An Introduction*, Zed Books.

— (2002) *Globalisation and Labour: The New 'Great Transformation'*, Zed Books.

Pearce, D.G. (1995) *Tourism Today, A Geographical Analysis*, Harlow, 2nd edition.

Polanyi, Karl (1957) *The Great Transformation*, Beacon Press.

Rifkin, Jeremy (1995) *The End of Work: The Decline of the Global Labor Force and the Dawn of the Post-Market Era*, Putnam's Sons.

Rojek, Chris ve John Urry (der.) (1997) *Touring Cultures: Transformations of Travel and Theory*, Routledge.

Shaw, Gareth ve Allan M. Williams (2002) *Critical Issues in Tourism: A Geographical Perspective*, Blackwell.

Sinclair, M. Thea (der.) (1997) *Gender, Work and Tourism*, Routledge.

Sinclair, M. Thea ve Mike Stabler (1997) *The Economics of Tourism*, Routledge.

Smith, Valene L. (der.) (1989) *Hosts and Guests: The Anthropology of Tourism*, University of Pennsylvania Press.

Sönmez, Sevil F. (1998) "Tourism, Terrorism, and Political Instability", *Annals of Tourism Research*, 25(2): 416-456.

Stauth, Georg (1984) "Households, Modes of Living, and Production Systems", Smith, Joan, Immanuel Wallerstein, ve Hans-Dieter Evers (der.), *Households and the World-Economy* içinde, Sage.

Theobald, William F. (der.) (1998) *Global Tourism*, Butterworth and Hienemann.

Thompson, E. P. (1966) *Making of the English Working Class*, Vintage Books [Türkçesi: *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, Birikim Yayınları, İstanbul, 2004].

— (1982) "Time, Work Discipline, and Industrial Capitalism", Giddens, Anthony ve David Held (der.), *Classes, Power and Conflict: Classical and Contemporary Debates* içinde, University of California Press [Türkçesi: *Avam ve Görenek - İngiltere'de Geleneksel Popüler Kültür Üzerine Araştırmalar* içinde, çev. Uygur Kocabaşoğlu, Birikim Yayınları, İstanbul, 2006, 437-494].

Urry, John (2002) *The Tourist Gaze*, Sage, 2nd edition.

Wallerstein, Immanuel (1979) *The Capitalist World-Economy*, Cambridge University Press.

Wang, Ning (2000) *Tourism and Modernity: A Sociological Analysis*, Pergamon.

Göçmenlerin mücadeleleri ve sınıf analizi - bir muhasebe

*Manuela Bojadžijev**

Sınıf mücadelesi, kapitalizmin tahliline politik bir perspektif kazandırmanın parolasıydı. Şimdiye dek Bourdieu, Deleuze, Negri/Hardt vb. teorisyenler, her ne kadar sınıflar fragmanlaşsa ve mücadeleler çoğullaşsa da sınıf mücadelesinin tarihin motoru olduğu fikrine tutunmaya devam ettiler. Global göç hareketleri ve cinsiyet ilişkileri bakış açılarından sınıfların fragmanlaşması herhalde en iyi sınıfların bileşimine dair operaist teori[1] yardımıyla düşünülebilir. Bu teori yatay işbölümünü teknolojik yeniliklerin sonucu olarak değil, tersine, "sermayenin teknik bileşimini" sınıflar arasındaki bir politik güç dengesinin katılaşması olarak tasarlar. Üretim örgütlenmesinin biçimleri (teknoloji bileşimi), bu yapıya yönelik içkin cevapları önceleyen örgütlenme biçimlerinin (politik bileşim) belirli bir örüntüsüyle mütekabiliyet içindedirler; bu örgütlenmelerin güçlenmesi ve birbirleriyle bağlantılanmaları, yeni bir mücadele döngüsünü harekete geçirebilir. Beri yandan, global düzlemde, sınıfların fragmanlaşmasının ve mücadelelerin çoğullaşmasının, anti-kapitalist mücadeledeki özgürleştirici perspektifi genişletecek yerde yitirtecek derecede ilerleyip ilerlemediği sorusu çıkmaktadır karşımıza. Peki ama bu mücadelelerin içinde inşa edildiği ve çok defa aynı zamanda bunların yürütülmesini engelleyen toplumsallaşma biçimleri nasıl oluşmuştur? Marksist sınıf analizleri, göç ve göçmen toplumlarıyla karşılaştıklarında ne gibi zaaflar sergilemektedirler? Postkolonyalizm, globalleşme, göç hareketleri koşullarında sınıf analizinden geriye ne kalıyor? İlkin Marksist açıklama girişimlerinin işe yararlığına ve sınırlarına baktıktan sonra, göç ile sınıf bağlamının bugünkü ilişkisine dair bazı düşünceler ortaya atacağım.

(*) Freie Universität Berlin, Doğu Avrupa Enstitüsü.

1 1960'ların ortalarında İtalyan radikal Marksist hareketi içinde doğan *Operaist* hareketin teorisi, üretici güçlerin değil sınıf mücadelesinin ve direnişlerinin tarihin motoru olduğu fikrine dayanır.

"Avrupa'daki Üçüncü Dünya"

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Batı Avrupa'nın kuzeyine işçi göçünün başladığı, göçmenlerin ilk politik örgütlenme biçimlerinin ortaya çıktığı ve bunun sonucu olarak yerleşik sınıf analizlerinin sınırlarının görünür hale geldiği âna geri dönüyorum. Kendimi Federal Almanya örneğiyle sınırlayacağım. Söz konusu analiz tasarımlarındaki krizin bilimsel çalışmalarda ifadesini bulduğu ilk an, gayet yalın biçimde bir örnek üzerinden tanımlanabilir. Kuzey Avrupa bağlamında işçi göçü sorununu sistematik biçimde konu eden ilk kitaplardan biri *'Dritte Welt' in Europa* [Avrupa'daki 'Üçüncü Dünya'] adını taşır (Blaschke ve Greussing der., 1980). Kitap, 1979 yılında Berlin'de yapılan bir konferansta sunulan tebliğlere dayanır. Göçmenlerin yüksek katılımıyla yürütülen işçi mücadelelerinin konjonktürel doruk noktasının, keza hemen bütün Kuzey Avrupa devletlerinin 1973'te göçmen işçi alımını durdurmasının bir beş yıl ardından bu kitap, bir bakıma, göç üzerine Marksist odaklı sınıf analizinden bir "göç sosyolojisine" geçişin eşik taşını koyar. Sınıf analizinin tüm unsurlarını burada görsek ve işçi mücadelelerinin yüksek bir evresinde bulunulduğunu bilsek de, 1980'li yılların akışı içinde giderek "kültürel kimlik" paradigmasının rüzgârına dönüşecek olan esintiyi o zamandan hissederiz. Kitaptaki bazı katkılar eleştirel bir yaklaşımla bu dönüşümü öncelerler. Başka bazı makaleler, Marksist analizlerin açmazlarını tartışmaya girişirler. Bu bakımdan kitap, bir bitiş çanı çaldığı gibi, bir başlangıç da teşkil eder. Sınıf analizi ile göçün bundan böyle artık sevilen bir ikili oluşturmayacakları sonucuna varırız; bunları birbirine bağlayan ipe yeniden sarılacaksak da bunun için yapacak bir hayli iş vardır.

Şimdi bir adım daha geri gidecek, Marksist sınıf analizi ile göçmen işçi mücadelelerinin buluştuğu zamana uzanacağım. Bunu yaparken de hep dönüp bahsettiğim kitabın argümanlarına rücu edeceğim.

Göçmen mücadeleleri

1960'ların ve 1970'lerin göçmen mücadelerine bir kuş bakışı, yönümüzü bulmamıza yardımcı olacaktır. Bu mücadeleler Federal Almanya'da kesif bir toplumsal ve politik dönüşüme katkıda bulunmuşlardır. Göç pratiklerinin, devlet(ler)in göç politikalarına karşı bir özerklik geliştirmeleri itibariyle, bizzat bir toplumsal hareket olarak yorumlanmaları gerektiği tezini ortaya atacağım. Bu argümanın arka planını oluşturan tarihsel araştırmamın ayrıntısına böyle bir makalede girmem mümkün değil; ancak bu araştırma, kısaca, 1950'lerin ortalarından itibaren devletler arasında imzalanan ikili anlaşmaların göçe yol açmaktan ziyade esasen onu denetim altına alma işlevi taşıdığını gösteriyor. Göçmenlerin işçi mücadelelerine katılımı, Fordist toplum biçiminin krizine esaslı

bir katkıda bulunmuş ve işletme içi mücadelelerin dar perspektifini kırarak, bakış açısını göç olgusunun bütün hayat alanlarındaki tezahürlerine, gündelik hayat ve yeniden üretime, dile, kültüre ve en az onlar kadar önemli olmak üzere, fabrikanın yanısıra göçmenlerin mücadelelerinin billurlaşma noktasını oluşturan barınma koşullarına dek genişletmiştir. Göçmenler "vahşi grevleri" ile daha yüksek ücret taleplerini emek örgütlenmesinin genel sorunlarıyla bütünlediler; barakalardaki berbat barınma şartlarını ve yurtlarda onları özel hayattan mahrum bırakan koşulları gündeme getirdiler. İlk ev işgallerini ve kira boykotlarını gerçekleştirenler, onlardı. Kantinlerde verilen yemeklerin 'güvenilmezliğini' ve aşırı pahalı olmasını protesto için iş bıraktılar; işletme içi ayrımları aşmak üzere, eşit ücret artışı talebini ileri süren "Herkese 1 Mark" şiârını ortaya attılar; sağlık ve hukuk danışmanlığı sunan ve dil kursları veren merkezler örgütlediler; çocuk paralarının kısılmasına karşı mücadele verdiler; bazı kentsel bölgelere giriş kısıtlamaları konmasına direndiler; belgesiz göç ederek işçi alım yasağını deldiler ve aile birleşimini gayet cömertçe geniş yorumladılar; ülkede kalma hakkı için mücadeleyi örgütlediler ve geçici legalleşmeler elde ettiler; eğitimde çocuklarının ayrımcılığa uğramasını ve göçmen gençler arasındaki yüksek işsizlik oranını dillendirdiler. Bu tartışmalar, onların politik örgütlenmesinin başlangıçtaki koşullarını da değiştirdi; zira sürekli, grev ve yabancılar hukukunun kısıtladığı politik faaliyette bulunma özgürlüğünü talep ediyorlardı. Bütün bunlardan daha az önemli olmayan bir husus, bu mücadelelerin birçoğunda "Almanlar" ile "yabancılar" arasındaki kurumsal sınırı sorgulamak ve mücadelelerdeki müşterek noktaları bulmak ve keşfetmek suretiyle ırkçı husumetlere karşı koymalarıydı (Bojadžijev, 2008).

Çokuluslu işçi sınıfının oluşumu

O zamanlarda, 1970'li yılların başlarında bile, sol sendikacılık hareketi ve radikal sol gruplar içinde, sınıfın göçle değişen bileşiminin müşterek talepleri ve direnişi ne derece engellediğine dair tartışmalar yapılıyordu. Radikal sol grupların fabrikalarda politik çalışma yürütme girişimlerinde, işletmelerde politik çalışmanın potansiyellerini araştırma ve örgütleme çabalarında, "çokuluslu işçi sınıfı" kavramı kullanılmaya başlamıştı. Göçmenlerin katıldıkları veya başlattıkları işçi mücadeleleri, hiçbir zaman bir model oluşturacak yoğunluğa erişmedi, çünkü bunlar münhasıran belirli bir göçmen grubuyla ilgili eylemlerdi veya örneğin Britanya'da olduğu gibi kendi sendikal örgütlenmelerini yaratıyordu (Virdee, 2002). 1973 Grevleri dalgası, yükünü en düşük ücretleri alan kitlesel üretim işçilerinin çektiği (göçmenlerin bu kesimdeki oranı % 80'e ulaşıyordu) bir grev döngüsünün sona ermesi anlamına geliyordu. Bu grev döngüsünde gelecekteki mücadelelerin izlekleri de ifadesini bulmuştu: emek örgütlenmesi yanında, fabrika dışındaki hayat da konu ediliyordu. Bu bakımdan,

"vahşi grevler"de somut taleplerin yükseltilmekle kalmayıp, hayata ve emeğe ilişkin farklı bir tasarımın da ifadesini bulduğu rahatlıkla söylenebilir.

Bu bağlamda "ırkçılık", kavram olarak pek az dile getiriliyordu. Mamafih ırkçılığın yurttaş haklarından daha düşük derecede yararlanma durumu, göçmenlerin çalışma koşullarının 'farklılığı' ve bunların ırkçı damgalamaya katkıda bulunmasıyla tüketilemeyeceğini hesaba katarsak; onun işçi ile sınır aşırı göç arasındaki ilişkide nasıl tezahür etttiği sorusu çıkar ortaya. Bu soruya ilişkin dönemin solu içinde yürütülen tartışmaya bir göz atmakta yarar vardır, çünkü argümantasyon yapısında bugüne dek uzanan hatlar çekebilir ve geçerliliği bugüne dek uzanan bir eleştiriyi buradan süzebiliriz. Sınıfın bileşimi, göç ve ırkçılık arasında o dönem varolan ilişkiyi anlamak için, içiçe geçmiş üç argümantasyon çizgisi belirleyebiliriz. Birincisi göç ile sınıf arasındaki ilişkiyi kapsar, ikincisi işçi sınıfının bölünmesine ilişkin ünlü formülle meşgul olur, üçüncüsü ise "öncü" imgesinde tezahür eder.

Yedek işgücü ordusu, alt-proletarya ve aşırı-sömürü

Göçmen işçilerin inisiyatif aldığı ve yürüttüğü mücadelelerin büyük ölçüde yalıtılmış olarak sürdürüldüğü vurgulanmalıdır. Hatta bazen iş arkadaşlarından bile yalıtılmış oluyordu; vahşi grevler yerine kurumsal müzakere yollarını tercih eden sendikal örgütlenmeden ise çoğunlukla yalıtılmıştı. O zamanlar sol sendikal çevrelerde göçmen mücadelelerinin analizinde, emek piyasasının tabakalaşması içinde "alt tabaka"yı oluşturan göçmenlerin "aşırı sömürülmesi"nden söz ediliyordu. Birçok Marksist analiz bir metropol-periferi karşıtlığını varsayarak, sınıflı toplumun yalnızca metropellerde bulunabileceğini, periferide ise "potansiyel göçmenlerden oluşan bir tek sınıflı toplum"un varolduğunu ileri sürüyordu (Shanin, 1980: 76); periferideki bu toplum, sınıfı geçerek metropole geldiği anda sınıfa dönüşüyor, alt-proletarya oluveriyordu.

Ayrıca, dikkate değer bir biçimde, tıpkı "iten" ve "çeken" etkenlerle iş gören basitleştirilmiş ekonomik tasarımlarda olduğu gibi, göç süreçlerinde göçmenlerin öznelliği kaale alınmıyordu. Göç, sanayinin yedek işgücü ordusu kavramı altında konumlandırılıyor ve Avrupa'nın periferisini ucuz işgücüne indirgeyen yayılmacı emperyalist projenin neticesi olarak görülüyordu. Yeniden üretim masrafları düşük olan bu işgücü, devletlerin devşirme politikalarıyla seferber edilmekteydi. O zamanın analizlerinin ekonomik indirgemeciliğine bağlı olarak göçmenler münhasıran sermaye birikiminin nesneleri olarak görünürler; uluslararası sömürü ilişkilerinin kurbanı ve devlet(ler)ce yönlendirilen göçmen politikasında oradan oraya sürülen bir kitledirler.

Üretim sürecinde ise bütün diğerleri gibi işçi sayılıyorlardı, bunun dışında ise göçmen (yabancı devlet yurttaşı) olmaları bakımından farklı koşullara tâbi idiler. Bu analizde, iş/çalışma ile gündelik hayat, üretim ile yeniden üretim

birbirinden kopuk alanlardı. Çıkış noktasını, verili durumu inşa eden ve ayakta tutan koşullar, göçün ve göçmenlerin yerleşiminin koşulları konu edilmiyordu. Yurttaşlığın göçmen politikaları ve yabancılara ilişkin yasalarla belirlenen değişik dereceleri, sömürünün de farklı biçimler almasına etkide bulunurlar. Belirli bir sınıf bileşiminin birbiriyle bağlantılı uğraklarıdır bunlar. Söz konusu analizler, ırkçı tabakalaşmayı, bunun sermaye birikim süreçlerine kaydedilmiş olmasını ve öznelliğin/özne inşasının ırkçı biçimini de kavramıyordu. Irkçılık salt işçi sınıfının ideolojik bölünmesinin işlevsel aygıtına indirgeniyordu; devletin göçmenler politikasına bir eleştiriye, yurttaş haklarının tanınmamasına dönük ve gündelik ayrımcılık pratiğine dönük bir reddiyeye ender rastlanıyordu ve bunlar da uluslararası sınıf mücadelesinin –doğal addedilen– birliği müteârifesi veya "Mücadeleniz mücadelemizdir" sloganı içinde kaynayıp gidiyordu.

İşçi sınıfının bölünmesi

Radikal solun tasarım ve tartışmalarında "işçi sınıfının 'Alman' ve 'yabancı' işçiler diye bölünmesi", işçi mücadelelerinin başarısızlığa uğramasını açıklayan ve ırkçılığı özgül bir biçimde dillendiren bir formül hizmeti görüyordu. İşletmelerde Alman ve göçmen işçiler arasındaki bölünmeler sürekli tartışma vesilesi oluyordu. Devletin yabancı işçileri konumlandırmaya dönük âletleri, örneğin işçi alım anlaşmaları ve yabancılar yasasından kaynaklanan kısıtlamalar, politik faaliyetlerle ilgili çıkış noktalarını da hukuken farklılaştırıyordu. Bir grev yenilgisinin bedeli, sınırdışı edilebilecek olan yabancı işçiler için, işten çıkarılmayı göze alan Alman işçilere göre çok daha ağır olabilirdi. 1965'te çıkarılan Yabancılar Yasasıyla resmî makamlar kalma iznini "yabancının ülkede bulunuşunun Federal Almanya Cumhuriyeti'nin çıkarlarına halel getirmemesi" şartına bağlamışlardı (örn. Schönwälder, 2001: 239). Bu müphem hukukî tanım, devlet aygıtlarına hayli geniş bir takdir alanı bırakıyordu. Aynı zamanda işgücünün bileşimi de, örneğin yüksek ücretli grupların varlığıyla, fabrika düzleminde bir hiyerarşiyi ve bölünmeyi teşvik ediyordu. Göçmenler yürüttükleri işçi mücadelelerinde, ırkçılığı ve kendilerine reşit insan muamelesi yapılmamasını dile getiriyor, fiil ve sözleriyle bunları protesto ediyorlardı; "tembel Güneyli" gibi ithamlara/lâkaplara itiraz ederek veya Alman ve göçmenlerin ortak eylem yapması için bastırarak...

İşletme yönetiminin, devlet aygıtının, basının mücadele azmini baskıcı önlemlerle zayıflatma stratejileri ve işletme içindeki ırkçı bölünmeler, göçmenlerin ısrarla ittifaklara oynaması ve dayanışma talep etmesiyle pekâlâ etkisizleştirilebilirdi. Hedefli müdahalelerle bunun başarıldığı da oldu: aslında hiç takılmadıkları içkili lokalleri ziyaret ederek, Alman usta işçilere tesir ederek, bir günlüğüne şenlik havasına sokulan fabrikanın geçici temellükü yoluyla...

Yerleşik analizlerin kavrayamadığı, tabakalaşmanın bizzat ırkçılığın ifadesi olduğuydu. Çünkü emek örgütlenmesi ve işbölümü bir "tarihsel uzlaşma" üzerine kuruludur. Bu uzlaşma işgücüne, ücretin sıkı sıkıya piyasaya tâbi olmayacağının, örneğin bir krizde, büyük iktisadî daralma evrelerinde yerlerde sürünmeyeceğinin garantisini verir. Ama bu uzlaşma işçi mücadelelerinin bir sonucudur aynı zamanda. Ne var ki işçilerin birliğini de bizzat bu sistem engellemiştir. Ulusal işçi sınıfı için sağlanan bu uzlaşmanın koruması altında bir sömürü ve sürekli bölünme sistemi yerleşmiş, kurumsallaşmış, böylece işçi sınıfının tırnak içindeki birliğinin de içi boşalmıştır. Keza ırkçı tabakalaşma ve bunun birikim süreçlerindeki kaydedilmişliği kavranamaz halde kalmıştır. Bu bakış açısından, göçmenlerin gündelik hayatta verdiği mücadeleler de görünmez olmuştur.

Öncü konumu

Solun gözünde, mücadeleci eylemliliklerine ve kararlılıklarına hayranlık duyulan göçmenler işçi mücadelelerinin öncü gücü idi. Üretim sürecindeki konumları bunun işareti sayılıyor, örneğin şöyle söylenebiliyordu: "(...) Federal Almanya'daki yabancılar sanayi üretiminin çekirdek kısmında [çalışıyorlar] ve böylelikle Fedreral Almanya'nın tüm sınaî üretimini felç edebilecek, –vurucu güce de dönüşebilecek–, bir itiraz potansiyeline sahipler" (Dohse, 1985: 226). Bu alıntı, verilebilecek sayısız örnekten yalnızca birisi.

Sol muhalif sendikacılar Hildebrandt ve Olle (1975), o sıralarda göçmen işçilerin grevleriyle, –kendi tanımlarıyla–, bir ulus içindeki farklı milliyetlerden işçilerin "uluslararası rekabeti" meselesi açısından meşgul olmuşlardı. "Milliyet"in, ortak talepler ve ortak direnişi engelleyen bir rekabet uğrağı teşkil edip etmediğine bakıyorlardı. Irkçılıkla nasıl mücadele edilmesi gerektiği sorusunun cevabı, onlara göre, bütün işçilerin durumlarının aynılaştırılması talebi idi. Nihayetinde yabancı işçinin durumu, tedricen "ulusal bütünsel işçi"ye yayılan paradigmatik bir karaktere sahipti; zira iş güvencesinin yitişi, kötü çalışma koşulları, çalışma yoğunluğu ve ücret düşüşü geleceğe dönük ve sürekli olarak "yerli işçilerin" de koşullarını belirleyecekti. Bu nokta, işçi hareketinin enternasyonalist bir stratejiyle ortak direnişine imkân açıyordu.

İtalyan otonom sol gruplarından Lotta Continua'nın[2] Federal Almanya'da göçmenlik deneyiminde biçimlenen yapıları, meseleye biraz başka bakıyordu. Onlara göre analizin püf noktası (göçmenlerin de dahil olduğu) kitlesel işçi tipolojisiydi; işçi sınıfının çokuluslu bileşiminin oluşturduğu yeni koşullara bağlı bir tipolojiydi bu. Kitlesel işçinin özerkliğinin [otonomluğunun] alâmeti, parti veya sendika biçiminde değil, sermayenin emirlerine karşı kendi kendine örgütlenme-

2 Mücadele sürüyor; sürekli mücadele – ç.n.

siydi. Bu analize göre göçmenlerin mücadeleleri, bundan sonra yürütülecek politik mücadelelerin de ölçütlerini koyması gereken bir "işçi iktidarı" evresine ulaşmıştı. Şöyle diyorlardı: "Bu mücadelelerin odağındaki ücret talepleri, kendi mâdun konumlarına ve ayrımcılığa uğramalarına karşı, içinde bulundukları mültecilik durumuna çok daha geniş bir isyanın bir somutlaşmasıdır" (Lotta Continua, 1974: 77). *Arbeiterautonomie in Westdeutschland* [Batı Almanya'da İşçi Otonomisi] adlı kitaplarında yapıyorlardı bu hülasayı. Fiiliyatta ise, göçmenlerin örneğin barınma koşullarını emek örgütlenmesinin koşullarıyla ilintilendirebilecek politik eylem biçimleri geliştirilememiştir. Ne var ki özellikle 1970'ler boyunca politik tasarımlar, tam bu noktaya odaklanmak yerine vakitlerini iş ortamında gözönüne alınacak "ulusal ve kültürel kimlikleri" tayin etmeye harcadılar.

O zamanlar özerklik/otonomi politikasını öne çıkaran feminist girişimler de, –örneğin Devrimci Mücadele Kadın Grubu–, Lotta Continua'nın göçmen işçiler için kullandığı argümantasyonla geniş ölçüde mutabıktılar. Bu kadın grubunun teorik yaklaşımında, iki tasavvur formüle ediliyordu. Birincisi, kadınları mücadelenin itki verici unsuru sayıyorlardı. Göçmen kitlesel işçi figürüne koşut bir öncülük konumu tasavvur ediliyordu. Bir yandan, üretim sürecindeki nesnel konumları, kadınların üretim ile yeniden üretim arasındaki sınırı gevşetmelerini sağlıyordu; onların yeniden üretim alanıyla özel bir ilişkileri vardı. Diğer yandan, Devrimci Mücadele'nin kadın grubu, bugün "konumlan(dırıl)mış bilgi" olarak tanımlanan bir pozisyon alarak, kadınların mücadelesinin bakış açısına yerleşiyor ama bunun "kadın perspektifiyle" karıştırılmaması gerektiğini söylüyordu. Bu tasarımda kurtuluş hareketi, kadın mücadelelerinin özerkliği üzerinden yürür: Kadınlar cinsiyetçiliği altetmek için "hareketin öznesi" olmalıdırlar. "Kadının tarihin dışında olmadığı" fikri, cinslerin koşullarının farklılığının tanınmasını değil, böylesi hiyerarşileri ayakta tutan ve ancak kadınların "özne olmalarıyla" aşılabilecek koşulların eleştirisini hedeflediklerini de gösterir. Analizde belirleyici bir adımdır bu; göçmenlerin koşullarına aktarıldığında, yurttaşlık açısından eşitlenmenin sınıf ilişkilerinin eleştirisini bir formüle oturtmaya asla yetmeyeceğini açık seçik gösterir. Göçmenlerin tanınmasından bahseden, üstelik onları sıklıkla "kültürlerine" indirgeyen ama göçmen politikasını konu etmeye yanaşmayan çokkültürcü tasarımların zaaflarını da bu noktadan hareketle öngörebiliriz.

Göçmenlerin mücadeledeki öncülüğü kavramıyla ve imgesiyle ilgili olarak, feminist grupların konumuyla da koşutluklar taşıyan, birbirinden bağımsız ama içiçe geçen üç argümantasyon adımı atılmıştı bu tartışmalarda. 1. Göçmenlerin kitlesel işçi tabakasındaki sayısal baskınlığı. "Üretim bantları yabancıdır" sözü, bu tasavvuru ifade eder. 2. Aynı zamanda, göçmenlerin çalışma koşullarının, tıpkı kadınlarınki gibi, gitgide genelleşeceği varsayımı. Bugün göçmenlere mahsus iş veya kadın işi sayılan çalışma biçimleri, yarın herkesin yapacağı işler olacaktır. Dolayısıyla, bu argümana göre, müşterek bir mücadele

zorunludur. 3. Özel bir sömürüye tâbi olmalarının (göçmenler üretim bandının sürat baskısına, ücret hiyerarşisine, yurtlarda ikamete vb.; kadınlar ise "en mâdun erkekler tarafından bile ezilmeye" tâbidirler), sömürünün esas yükünü taşıdıkları anlamına alınması. Bu argümantasyon sömürünün kurbanları arasında bir hiyerarşiyi devreye sokarken, aynı zamanda sömürünün her tabakasında varolan ve tam da göçmenlerin ve feminizmin mücadelesininin dillendirdiği çelişkileri karartıyordu. Böylece göçmenler veya kadınlar lunapark aynasındaki gibi ya romantikleştirilerek mücadelenin kahramanları veya kapitalist sömürünün özel kurbanları suretinde görünüyorlardı.

Geriye bakarak, göçmen ve kadın emeğinin öncü konumunu belirlemeyi hedefleyen bu üç veçhenin, koşullar arasındaki farklılıkların politik bir çalışmanın hareket noktası olabilecekken düzlenmesine de yol açan bir sefaletin söylemine[3] tekabül ettiklerini söyleyebiliriz. Mutlaka bir öncü konumundan söz edilecektiyse, bunun konjonktürel olarak yani o sıradaki tarihsel durum bağlamında kavranması gerekirdi; yapısal olarak, yani paradigmatik bir alâmet olarak değil. Ancak o zaman, ırkçılığın ve cinsiyetçiliğin bu ilişkiler içinde nasıl inşa edildiği çözümlenebilirdi. Söz konusu olan bir sınıf değil, daha ziyade, birlik ve homojenlik kavramını sürekli tekzip eden son derece dinamik bir yeni bileşim idi. Gerek göçmenlerin gerek feministlerin, dönüp dolaşıp yaşama/yaşamaya ilişkin sorular ortaya atan mücadeleleri, salt ekonomik mücadelelere tâbi düşünülmemeliydi. Bugünden bakıldığında görülüyor ki, o mücadelelerde, yeni emek ilişkilerinin bir kesiti görülebilirdi – sonraki çelişkilerin kendini nasıl ifade edeceğine ilişkin öngörü de sunan bir kesit.

Mekân, zaman ve özneye ilişkin spekülasyonlar

Bu teorik-politik girişimler, bütün kavramsal zaaflarına rağmen, yine de şimdilerde pek sevilen, sosyolojik veya kültürel bir sınıf anlayışına dayanan yaklaşımların ötesine geçer, bunun yerine, sınıf ilişkilerinin de içinde inşa edildiği toplumsal mücadeleleri vurgularlar. Çünkü sınıflar, Marksist filozof Louis Althusser'in meâlini söylersek, yalnızca sınıf mücadelesinde varolurlar.

Fordist "misafir işçi istihdamı" çağından farklı olarak, bugünün göç ve göçmenlik koşullarında emeği karakterize eden etkenler, ademi merkezileşme, mekânsal saçılma, esneklik, hareketlilik, enformellik ve bizzat aynı türün içinde bile çok farklı örgütlenme ve statülere yer veren bir dolu emek biçiminin varlığıdır (örneğin kamusal bir kreş çalışanı ile esnek çalışan göçmen bir bakıcı kızın koşulları arasındaki fark). Göçmenler iş bulabilmek için dünyanın her köşesine giderler, statülerine göre sınırları resmen geçer ya da sınır kapılarından kaçarlar; yüksek vasıflı işgücünü düşündüğümüzde, sınırları neredeyse

3 Kapitalizmde ezilenlerin sefaletinin sürekli, neredeyse doğrusal olarak artacağını vaz'eden, kapitalizmin yıkılmasının imkânını da böylece "çelişkilerin derinleşmesinde" gören teorik tutum – ç.n.

görünmez kılarlar. Böylece hızlandırma ve yavaşlatma süreçleri ve içermenin çok farklı dereceleri bağlanır birbirine. Göçmenler, Balibar'ın bir söz oyununa başvurarak, "eternally displaced" [ebediyyen yersiz yurtsuzlaştırılmış] ve "internally excluded"dur [içerilerek dışlanmış], başka deyişle ebediyyen yersiz yurtsuzlaştırılmışlardır (veya başka türlü söylersek: açığa çıkarılmış, serbest bırakılmış) ama aynı zamanda yurttaş haklarının içerme mekanizmaları göçmenler için onları ikinci sınıf yurttaş statüsünde içeren bir dışlama anlamına gelir, veya işte: farklılaştıran bir içerme. Mülkiyet geliri ile emek geliri arasındaki, keza kol emeği ile entelektüel emek arasındaki farklar her ne kadar hâlâ önemini korusa da, sınıf konumu, artık esas itibariyle işbölümündeki yerle belirlenemez Balibar'ın değerlendirmesine göre. Bugün ayrım çizgisi her şeyden önce, görece korunaklı emek ile emniyetsiz emek arasındadır; bu da global ve yerel düzlemde iktidar ilişkileri –ve mücadeleleri– içinde sürekli yeniden çizilen bir ayrımdır. Alanlar arasında ve alanlar uğruna rekabetin yeni biçimleri zuhur etmektedir. Vergi kolaylıklarıyla, emek gücü için düşük standartlarla, sosyal hakları budayarak yatırımları çekmeye çalışan kıtasal ve ulusal mekânlarda süregiden rekabetin yanında, gelişme bölgeleri, rezervasyon alanları, hatta depo olarak kullanılan kentsel mekânlar da rekabet halindedir (Balibar, 2007: 59). Tersine, yeni coğrafi ve stratejik alt üst oluşlar yeni göçmen akınlarını harekete geçirmektedir. Bu göç hareketleri bir yandan alanların/bölgelerin kontrolüyle ilgilidir; diğer yandan göçmenler, barış koşullarında yaşayabilecekleri yerlere erişmeye çalışmaktadırlar – sonunda eriştikleri yerler, yeni proletaryanın yaşam alanları haline gelen, her şeyden önce güvensizlik barındıran ve emniyetsiz işler ile işsizlik dışında seçenek sunmayan kentsel bölgeler olsa bile.

Bütün bunlar ışığında, globalleşme kavramının daha ziyade karartmaya yaradığı şu basit soru: pazarın aslında ne kadar global olabileceği sorusu, karmaşık sorunları gündeme getiriyor. Bu süreci ele alırken bir "mekân ve zamanın yok edilmesi"nden hareket etmek yerine, mekânsallık ve zamansallığın yeni bir kurgusunu düşünmek gerek. Üretken sermayenin pekâlâ yerel bağları olduğu gibi, aynı zamanda para sermayesinin "postfordist çağın" timsali olan yüksek bir akışkanlığı da söz konusu. Emek gücünün durumu da buna tekabül ediyor. Göç/göçmenlik, bir köken ülkeden bir hedef ülkeye yönelen düzçizgisel bir akışa giderek daha az tâbi oluyor; emeğin zamansal ve mekânsal yönetimiyle bağlantılı olarak, döngüselliğin ve transit geçişlerin rolü giderek artıyor. Birçok durumda, tek tek göçmenlerin biyografilerinde eğitimli ve eğitimsiz emeğin, düşük ve yüksek vasıflı emeğin bileşimi yeniden oluşuyor. Transit geçilen yerden başka bir yere göçü finanse etmek veya iltica edebilmek için insanların geçici olarak basit işlerde çalıştığı bekleme süreleri, az rastlanır tecrübeler değildir. Sınırlar burada filtre ve hızlandırma mekanizması işlevi görüyor; "Avrupa kalesi" mecazının düşündürdüğü gibi gerçekten emekgücünü bloke etmelerinin gerektiği vakalar pek enderdir.

Göçün/göçmenliğin yeni halleri, bu fragmanlaşma, emniyetsizlik koşullarında, deneyimlerin ve sınıfsal konumların bu çoğul durumunda, toplumsal mücadeleler için ne gibi bir imkân ve nasıl bir gelecek ifade eder? Geçmişin hatalarının gösterdiği gibi, tekleştirme, tek-biçimlileştirme de, mücadelenin imtiyazlı bir öznesini öne çıkarmak da, hiçbir şekilde başarı vaat etmiyor. Politik öznelliğin oluşum halindeki yeni biçimleri incelenmeyi, üzerine düşünmeyi bekliyorlar. Şunu kesin olarak söyleyebiliriz ki, bir mekânı, bir zamanı veya bir özneyi (bu üç veçhe kaçınılmaz olarak iç içedirler, çoğunlukla) varsaymak ve onu tercih etmek, böyle bir arayışa engel olmaktan başka bir işe yaramayacaktır.

Almanca'dan çeviren TANIL BORA

KAYNAKÇA

Balibar, Etienne (2007) "Uprisings in the Banlieues", *Constellations*, 14 (1): 47-71.

Bojadžijev, Manuela (2008) *Die Windige Internationale. Rassismus und Kämpfe der Migration*, Münster.

Birke, Peter (2007) *Wilde Steiks im Wirtschaftswunder. Arbeitskämpfe, Gewerkschaften und soziale Bewegungen in der Bundesrepublik und Dänemark*, Frankfurt/New York.

Blaschke, Jochen ve Greussing, Kurt (der.) (1980) *"Dritte Welt" in Europa. Probleme der Arbeitsmigration*, Frankfurt am Main.

Dohse, Knut (1985) *Ausländische Arbeiter und bürgerlicher Staat. Genese und Funktion von staatlicher Ausländerpolitik und Ausländerrecht. Vom Kaiserreich bis zur Bundesrepublik Deutschland*, Berlin.

Hildebrandt, Eckart ve Olle, Werner (1975) *Ihr Kampf ist unser Kampf. Ursachen, Verlauf und Perspektiven der Ausländerstreiks 1973 in der BRD*, Offenbach.

Schönwälder, Karen (2001) *Einwanderung und ethnische Pluralität. Politische Entscheidungen und öffentliche Debatten in Großbritannien und der Bundesrepublik von den 1950er bis zu den 1970er Jahren*, Essen.

Shanin, Teodor (1980) "Migranten, die reisen, Bauern, die arbeiten und Marxisten, die schreiben", Blaschke, Jochen ve Greussing, Kurt (der.), *"Dritte Welt" in Europa. Probleme der Arbeitsmigration* içinde, s. 72-85.

Virdee, Satnam (1999) "England: Racism, Anti-Racism and the Changing Position of Racialised Groups in Economic Relations", Dale, Gareth ve Cole, Mike (der.), *The European Union and Migrant Labour* içinde, Oxford/NewYork, s. 69-90.

Korkut Boratav'la Türkiye'de sınıf analizi üzerine

Tanıl Bora - Necmi Erdoğan

• *Türkiye'de sınıf analizi literatürü ile ilgili ne düşünüyorsunuz? Bu literatür, Türkiye örneğinde sizin işaretini verdiğiniz sınıf profilleri-tecrübeleri-ideolojik-politik tavırlarının, sınıf oluşum sürecinin, o arada sınıf zihniyetlerinin, ahlâki ekonomilerinin vs. ne ölçüde izini sürdü? Bu tabii asli olarak iktisat-politik iktisat çalışmalarına değil, onlarla rezonans halindeki politik-kültürel-antropolojik çalışmalara düşen bir iş. Ama nihayetinde bir yanda emek sürecine, fabrika rejimine, devlet-sermaye ilişkilerinin iktisadına vb. bakan çalışmalar, diğer yanda ise azgelişmiş bir kültürel çalışmalar-antropoloji veya merkez-çevre anahtarı ile iş gören siyasal bilimin iki ayrı yerde durduğu bir tablo çıkıyor. Sınıfın oluşumu, sınıf kültürü, sınıf zihniyeti, ahlâkı vs. konular kör noktada gibi kalıyor. Siz de bu alana ilgi duyan iktisatçıların sosyoloji ve antropolojiye, sosyolog ve antropologların da iktisadiyat ve bölüşüm ilişkilerinin analizine yabancı olmasının getirdiği kısırlıktan yakınmıştınız zaten...*

– Sınıf kavramına, Marksist geleneği izleyerek bir açıklık getirdikten sonra, bu anlayışı iktisat çalışmalarıma taşımaya çalıştım. Bu tür çalışmaların merkezinde bölüşüm ilişkilerinin çözümlenmesi yatıyor. Bölüşüm ilişkilerinin çözümlenmesi, sadece bugün değil, kapitalizmin erken tarihi içinde dahi devlet olgusunu dışlayarak mümkün olmadığı için, devlet-sınıf bağlantıları da bu çalışma gündeminin içine girmiş oluyordu. Türkiye'nin son yüzyıllık iktisadi, toplumsal, zaman zaman siyasi tarihini bu perspektifle okumaya; Türkiye ekonomisinin bazı güncel sorunlarının incelenmesine bu açıyı getirmeye çalıştım. Nadiren fırsat bulduğumda alan çalışmalarının getirdiği olanakları kullanarak sınıf olgusunun gündelik hayat, ideoloji, siyasi davranış gibi çetrefil alanlardaki yansımalarına nüfuz etmeye çalıştım. İma ettiğiniz gibi, "Türkiye'de sınıf analizi literatürü"nün, bu çalışmaların "izini sürmesi" söz konusu olamazdı.

Benim bu çerçeve içindeki çalışmalarım, bu literatürün sadece bir parçası olmuştur. Evet, farklı alanlarda sosyal bilimcilerin birbirlerinin katkılarına yabancılığı ciddi bir sorundur. Ancak, sözünü ettiğiniz alanların içinde "merkez-çevre anahtarı"nı kullananlar dışındakilerin tümüne Marksizm mikrobu bulaşmıştır. Bu nedenle de, bazı alt-alanlarda "azgelişmiş" olsa dahi, Türkiye'deki sınıf analizi literatürünün bilançosu ve geleceği üzerinde çok iyimserim. Türkiye Sınıf Araştırmaları Merkezi gibi disiplinler arası iletişime açılan girişimler bu bakımdan çok önemlidir.

• *Türkiye'nin gerçek anlamda 1980 sonrasında, aslında tam olarak belki 90'lardan itibaren, açık seçik sınıflı toplum görünümü kazandığını söyleyebilir miyiz? Elbette ondan önce sınıflar ve sınıfsal ayrışma yoktu demek değil bu. Ancak sınıf atlama mekanizmalarının daralması, ayrışmanın hem ekonomik hem kültürel-sosyal görünümlerinin berraklaşmasından söz edilebilir mi? Hem de –doğrudan doğruya sınıf bilinci diyemesek de– insanların kendi toplumsal durumlarını algılama biçimlerinin değişimi bakımından, yani sınıf oluşumlarının öznel faktörlerini göz önüne alarak...*

– 1980 sonrasının sınıf dengeleri bakımından Türkiye'ye getirdiği önemli dönüşümü, burjuvazinin devlet aygıtı üzerindeki egemenliğinin pekişme derecesinde arayabileceğimizi düşünüyorum. Bunu gerçekleştirebildiği ölçüde (1989'u izleyen kısa bir dönem dışında başarı da sağlamıştır) sözünü ettiğiniz, "sınıf atlama mekanizmalarının daralması" ve ayrışmanın derinleşmesi de hızlanmıştır. Burjuvazinin sınıf bilinci güçlenirken, ona paralel giden ikinci bir dönüşüm de gerçekleşmiştir. Sakız gibi çiğnenen bir yaveyi (doğru olduğu için) tekrarlamak zorundayım: 12 Eylül rejiminin her türlü sola karşı etkili tasfiye operasyonu ve bu dönemdeki hukukî, kurumsal ve siyasal düzenlemeler emekçilerin sınıf bilinçlerinin aşınmasını hedeflemişti; askerî yönetimi izleyen Özal dönemi de bu girişimi tamamlamış; bu hedef doğrultusunda önemli başarılar gerçekleşmiştir. Böylece toplumsal ayrışmalar derinleşirken, sınıf mücadeleleri zayıflamıştır.

• *Türkiye toplumunun sınıfsal formasyonunun son 30 yılda hem keskinleşmesi, hem derinleşmesi düşünüldüğünde, bu ayrışma sürecinin toplumsal-siyasal alanı şekillendiren "baş çelişki" gibi görünmemesini neye bağlamalıyız? Neo-liberal stratejinin yarattığı yıkım ve dönüşüme rağmen, bu dönüşümün "iktisadi çekirdeği"nin kamusal gündemin ve toplumsal mücadelelerin odağındaki antagonizma olmaması ve bunun yerine laiklik ve milliyetçilik eksenlerinin hâkim olması neden? Bu "doğrudan sınıfsal görünmeyen" eksenlerin sınıfsallıkla ilişkisi nedir?*

– Halk sınıflarının ekonomik, sosyal sorunlarını, özlemlerini siyaset sahnesine taşıyacak sınıfsal platformlu sol akımlar etkili boyutlarda var oldukça sınıf mücadelesi toplumsal hayatın önemli bir öğesi olur. Bu akımlar ortadan kal-

kar; fiilen etkisizleşirse, bu sorunlar ve özlemler yok olmaz; ancak, başka akımlar bu boşluğu doldurur ve halk muhalefeti sınıf mücadelesi dışında tepki biçimlerine dönüşür. Türkiye'de 12 Mart ve 12 Eylül rejimini izleyen yıllarda CHP ve o geleneği sürdüren SHP, ılımlı da olsa sınıfsal platformlu sol çizgilere yöneldiler ve önemli seçim başarıları kazandılar. Bu yönelişlerin tıkanması, son bulması trajik sonuçlara yol açtı; sorduğunuz durumun oluşmasında belirleyici oldu. Belki maalesef, Türkiye'de sosyalist sol da, siyaset yelpazesi içinde kendisinin hemen sağında yer alan bir kitle partisinin (CHP, SHP, DSP'nin) daha önce söylediğim anlamda sola yöneldiği konjonktürlerde gelişmiştir. Bu kitle partileri, halk sınıflarının özlemlerini siyasete taşıma seçeneğini; yani, ılımlı boyutlarda dahi olsa burjuvaziyle hesaplaşma seçeneğini reddettikten sonra, siyasî İslâm, tarikat-cemaat örgütlenmesinin katkılarıyla sözü geçen boşluğu doldurdu. CHP (veya o geleneği izleyen siyasi partiler), söylediğim anlamdaki solculuğu terk ettikten sonra, muhalefet stratejilerini bir yandan anti-laik uygulamaların eleştirisi; öte yandan da Kıbrıs, Ermenistan, Kuzey Irak konularında (ve Türkiye Kürtlerinin sorunları üzerinde) dar milliyetçi bir çizgi üzerine inşa ettiler. Dış siyasetteki muhalefetlerinin bağımsızlık hedefiyle bağlantılı anti-emperyalist bir çizgi oluşturmadığı açıktır. Laiklik kaygılarına dayalı muhalefet ise haklıdır; ancak, sınıfsal odaklı bir toplumsal muhalefetle birlikte sürdürülmezse halk sınıflarıyla bağlantıları daha da zayıflatır; geri teper ve bir kısır döngüye yol açar.

• *1980 sonrasında Türkiye'de koruma-kollama ilişkilerinin baskın olduğu "ham" sınıf iktidarının artık devre dışı kalıp, sermaye iktidarının "olgunlaştığı" (burjuvazinin genel/soyut çıkarı temelinde kurumsal, anonim temele oturduğu) tezine karşı çıkıyorsunuz. Bunu devletin "kolektif kapitalist" rolünden çok, kayırmacı, kollamacı, kesimsel, bireysel sermaye çıkarlarına hizmet rolünü üstlenmesiyle beraber düşünebilir miyiz?*

– Evet, sözünü ettiğiniz görüşü tamamen o anlamda kullanıyorum. Özal, Çiller, Mesut Yılmaz, AKP dönemleri, bu bozulmuşluğun kalıcılığını gösteren sayısız olguyla doludur. Daha da ilginci, halk sınıflarına karşı izlenen politikalarda sermaye katmanlarının yekvücut dayanışması; makro-ekonomik yönetimde ve uluslararası sermayeyle ilişkilerde IMF reçetelerinin harfiyen izlenmesi; kurumsal-yapısal "reformlar" söz konusu olduğunda AB-Dünya Bankası kurallarına teslimiyet; ancak, bu genel çerçevenin imkân verdiği tüm talî ("mikro") alanlarda "yarenler" lehine kayırmacı, avantacı mekanizmalar... Neo-liberalizmin Türkiyesi budur.

• *Türkiye'de kapitalizmin tarihine bakınca, İttihatçılar'ın "milli iktisat" siyasetinden bugünün neo-liberalizmine uzanan bir hat boyunca, yağma-çevre talanı-yolsuzluk-peşkeş çekme vb. yoluyla sermaye birikimi dikkat çekiyor. Yanı sıra, en son*

Tuzla örneğinde görüldüğü üzere, Engels'in "İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu"nda anlattığından hiç de farkı olmayan bir rejimle karşı karşıyayız. Bunlara bakınca, Türkiye'de sermayenin bir nevi hiç bitmeyen bir ilkel birikim mantığıyla ürediğini söyleyebilir miyiz? Bunun makroekonomik politikalar, yasal-kurumsal düzenlemeler ve daha genel olarak birikim stratejileri ile ilişkisini nasıl anlamalıyız ve burjuvazinin hâlâ "lümpen" niteliğini sürdürmesiyle bunu beraber düşünebilir miyiz? Öte yandan bu süreç, sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşması yönünde ilerlerken, yine başından beri olduğu üzere, kısa süre öncesine kadar adı sanı bilinmezken neredeyse bir anda ciddi bir güç olarak beliren sermayedarlar da türetiyor. Bunun burjuvazinin topografyası ve soykütüğü açısından önemi nedir?

– Tuzla örneği, ilkel birikimden ziyade vahşi kapitalizmin bir örneğidir. 19. yüzyılda Avrupa'da vahşi kapitalizmin burjuvazisi, yaratıcı, yenilikçi, az tüketen, yüksek birikim tutkusu izleyen özellikler taşıyordu. İyi-kötü bir sosyal devlet deneyiminin ardından geldiği için 21. yüzyıl Türkiyesi'nde vahşi kapitalizm, ilkel iş adamları tarafından yürütülüyor. Bu "ilkellik" nitelemesinin kapsamına Tuzla'daki işçi ölümlerini, teröristlere, dış düşmanlara bağlamak isteyen Sanayi Bakanı'nı ve "bu ölümler bir işçi-işveren sorunu değildir" diyen Çalışma Bakanı'nı da katmalıyız. Buna karşılık, *Kapital*'deki anlamdan ziyade David Harvey'in kullandığı anlamda ilkel birikimin geçerli olduğu çok geniş alanlar, sözünü ettiğiniz *"yağma-çevre talanı-yolsuzluk-peşkeş çekme"* mekanizmaları içinde söz konusudur. Yöntemler, uygulama alanları nelerdir; kimler, nasıl kayırıldı? Çok uzun, renkli bir liste var ve bu liste, örneğin, korumacı-müdahaleci 1980-öncesinin örnekleriyle karşılaştırılamayacak kadar zengindir. Bu, vahşi kapitalizm gibi derinliğine sermaye birikimine dayanmaz; yutarak, başkalarının birikimine el koyarak büyümeye dayanır. Bireysel zenginlik yaratır; toplumsal servete, sermaye stokuna katkı sağlamaz. Siyasi iktidarın kayırmacı uygulamalarına dayandığı için her dönem, kendi zenginlerini (içlerine siyasetçileri de katarak) yaratır.

• *Devlet ile burjuvazi ve onun farklı kesimleri arasındaki ilişkiyi nasıl koyuyorsunuz? TÜSİAD ile "resmî söylem" arasında zaman zaman kendini gösteren politik mesafe, burjuvazi ile liberal anlamıyla demokrasi arasındaki ilişki, sizin de çalışmalarınızda vurguladığınız tarihsel biçiminden ne ölçüde kayda değer bir farklılık taşıyor?*

– 1980 öncesinde burjuvaziyle siyasi iktidar arasındaki ilişkilerde kayırılan iş adamlarına, seçilmiş sermaye gruplarına rant sağlanmasını, kaynak aktarılmasını devlet aygıtının bürokratik katmanı önlemeye çalışırdı. "Devlet malını yedirtmem" ilkesinin ifade ettiği yanılsama, farklı bir ifadeyle devlete sahip çıkma misyonu, kamu bürokrasisi içinde yaygındı. Rant oluşumu, ekonomik modelin özellikleri nedeniyle önlenemez; ancak, rantların paylaşımı nesnel kurallara bağlanır; belli iş adamlarına değil, bir sektörün tümüne, DPT'nin önce-

liklerinin belirlediği faaliyetlere olduğu gibi intikal gözetilir. Bu işlevdeki başarı, devletin "kolektif kapitalist" niteliklerinin ilerlemesi anlamına gelir. Ekonomik bürokrasinin, Özal döneminden itibaren bu işlevi yürütecek yetkileri kısıldı; yapısı değişti; ideolojisi dönüştü. Siyasî iktidarla iş çevreleri arasındaki ilişkiler böylece *ilkelleşti*. Durum böyle olunca, burjuvazinin katmanları arasında gözetilenler / dışlananlar ayrımının doğması kaçınılmazdı. Dışlanan bir TÜSİAD başkanının Özal rejimini o günlerde *kleptokrasi* olarak nitelendirmesi anlamlıdır. Bu ayrışma Özal sonrasında süregeldi; AKP'li yıllarda da devam ediyor. Ancak, aynı dönemler, siyasî iktidarların *genel olarak sermayenin* lehine dramatik düzeltmeler yaptığı yılları da içerir. Örneğin, siyasî iktidarların halk sınıfları lehindeki bölük-pörçük (ve "popülizm" yaftası altında sermaye çevrelerince lanetlenen) uygulamaları, "devlet bölüşüm ilişkilerinden elini çeksin" ilkesi gereği adım adım tasfiye edildi. 1990'lı yıllarda, istikrarsız hükümetlerin yol açtığı "popülist deformasyonlar", sermaye çevrelerini, "12 Eylül-Özal dönüşümleri boşa mı gidiyor?" endişesine sürüklemekteydi. 1998 sonunda IMF ile başlayan ve çok daha geniş bir gündem içeren ilişkiler, bu endişelere son vermeyi hedefliyordu. IMF-Dünya Bankası gözetimi on yıl boyunca kesintisiz sürdürüldü. AKP'nin bu programı olduğu gibi benimsemesi ve daha da önemlisi tek parti iktidarını getirmiş olması, bir bütün olarak sermaye için çok büyük bir önem taşıyordu. Böylece burjuvazinin dışlanan gruplarının yakınmaları, sermayenin tüm katmanları için büyük önem taşıyan emek-karşıtı yönelişler nedeniyle arka plana kaydı. Bu genel saptamaların ötesindeki siyasi iktidarla iş çevreleri arasındaki "al gülüm, ver gülüm" bağlantılarını ilerici medya emekçileri yakından izliyorlar; yayınlıyorlar.

Türkiye'de büyük burjuvazi-demokrasi ilişkilerine gelince, 12 Eylül rejiminin ardındaki habis rollerini unutamayız. ANAP döneminden bu yana, formel demokrasiye, yani "siyaset ekonomiye karışmamak koşuluyla, seçimle gelen seçimle gitsin" sloganıyla özetlenebilecek bir rejime angaje görünüyorlar. Altmış yıllık bir parlamenter düzen içinde, demokrasiyle popülizm arasında yakın bir bağlantı algılamış olan halk sınıfları bakımından bu yönelişin hayata geçmesi, temsilî demokrasinin kitle tabanının, meşruiyetinin aşınmasına yol açmaz mı? Bizler, yani solcular ise, bir yandan "almadan vermek" olarak algılanan popülizmin "alarak vermek" düzenine geçerek (emek lehine geniş bir alanı kapsaması şartıyla) aşılmasını savunmalıyız. Öte yandan da, alan-veren ilişkisinin örgütlü halka dayanmayan bir parlamenter rejimde sağlıklı bir tabana oturamayacağını ısrarla vurgulamayız. Bu özellikleri içermeyen bir siyasi rejimin demokratik karakterini de daima sorgulamak zorundayız.

• *Sınıflar ile siyasal temsil arasındaki ilişkiyi biraz deşelim. Mesela Meksika'da yapılan seçimlerle ilgili bir değinmenizde halkın "sınıf refleksiyle" davrandığını vurguladınız. Türkiye'de böyle bir refleksten söz etmek ne ölçüde mümkün? Böyle*

bir "refleks" teşhis edebiliyor muyuz? Edemediğimiz ölçüde bu "refleksi" "bozan", kıran dinamikleri nasıl anlamalıyız? Malûm, bizdeki seçim tahlillerinde hegemonik hale gelen ve klişeleşen bir izah tarzı var: merkez-çevre çatışması. Şu ya da bu biçimde kendini gösteren bir sınıf tavrının oluşumunu, kendini varetmesini "ketleyen" ve belki kendileri de sınıf ilişkileri ile birlikte düşünülmesi gereken etmenler neler? Hatırlatma kabilinden, bir yazınızda "o halde Allah'a şükür ki, yoksuluz" diyen varoşlu öğrenciyi örnek vererek, "yoksul insanların dünyaya sınıfsal bir perspektifle bakmaları aşınmış olabilir; ama sınıfsal refleksler ortadan kalkamaz" diyorsunuz ve "köktendinci İslâmın denetimi altında biçimlenen sınıfsal refleksin Ayşe Arman'ın temsil ettiği mini etekli, Ramazanda Boğaz'da içki içen insanların hayat tarzını tahripkâr bir nefret yoğunlaşmasıyla hedef almasından" söz ediyorsunuz. Velhasıl, Türkiye'de sınıf oluşumlarında ve "sınıf refleksinde" dinsel ve kültürel etmenlerin damgası meselesine dair neler söyleyebilirsiniz...

– Bunlara daha önce değindim. Şematik olarak, kısaca tekrarlayayım: Sol siyaset fiilen tasfiyeye uğrarken, sınıf bilinci aşınır; sınıf mücadelelerinin yöneleceği kanallar giderek tükenir. Bu süreç, bir de, sınıf çelişkileri derinleşirken gerçekleşmişse, sınıfsal refleksler yok olmaz; soruda değindiğiniz değer yargılarıyla ilgili, "kültürel" alanlara akar. Sol siyasetin bıraktığı boşluğu, tarikat-cemaat bağlantılı siyasi İslâm doldurursa, seçkinlere özgü, "laik" hayat tarzlarını hedefleyen nefret yoğunlaşması biçimini alan tepkiler yaygınlaşır. Latin Amerika türü (yani sınıf bilinci içeren ve sınıf mücadelesine yönelen) sınıfsal reflekslerle Ortadoğu-türü "kültürel" sınıf refleksleri arasındaki ayrıma önem veriyorum.

• *"Osmanlı toplumunda bir devlet sınıfından bahsedilebilir mi?" tartışmasını ucu açık bırakıyorsunuz, ancak modern Türkiye'de askerî ve sivil bürokrasinin bir egemen sınıf olarak değil ancak bir ara tabaka olarak değerlendirilebileceğini vurguluyorsunuz. Bununla ilgili iki noktayı tartışabiliriz. Birincisi, OYAK örneği. Orduyla sermayeyi bütünleştiren bu dev iktisadi kompleks, askeriyenin –sınıf demeyelim– bir zümre olarak neredeyse belirgin ekonomik ayrıcalıklar kazanmasını sağlıyor. OYAK, –temel tezinizi sorgulamak gerekmiyor, müstakil bir konu olarak düşünelim–, nasıl çözümlenmeli? İkincisi, yine kültürel sermaye kavramını ve sınıf oluşumlarının iktisadi üretim ve bölüşüm ilişkilerinin berisinde yer alan ama aslında pekâlâ doğrudan doğruya onlara müdahale de edebilen mekanizmalarını hesaba katmamız gerekmez mi? Bu mekanizmalar içinde, "devletlü" imgesinin rolü önemli değil mi? Mutlaka bürokrasinin egemen sınıf olduğu sonucunu türetmek gerekmez bu bakış açısından –hatta bu bakış bizzat burjuvazinin tahakküm mekanizmalarını çözümlemeye de yarayacaktır–; ancak Türkiye'de sınıfların oluşumunda, sınıfsal ilişkilerin formatının oluşmasında önemli bir boyutu atlamamamızı sağlayacaktır.*

– Bürokrasiyle ilgili görüşlerim değişmedi. OYAK olgusunun abartıldığını düşünüyorum. Askerî bürokrasinin sosyolojik analizi yapıldığında, Türkiye'de

subayların toplumsal kökenleri, geçim düzeyleri, hayat tarzları ve ana çizgileriyle ideolojik konumları bakımından, örneğin Mülkiyeli kamu görevlileri ile karşılaştırdığınızda (çalışma koşulları dışında) önemli farklar çıkacağını ve OYAK'ın bu duruma niteliksel, hatta nicel bir değişme getirdiğini sanmıyorum. Öte yandan, silahlı kuvvetlerin üst kademelerinin, Genel Kurmay Başkanlığı'nın siyasete müdahale vesileleri giderek daralmaktadır. Nasıl ki Hazine Müsteşarlığı'nın yönetici ve uzman kadroları adım adım neo-liberal perspektife ayak uydurmuşlarsa, yüksek rütbeli komutanlar da sermayenin Türkiye toplumu üzerindeki genel egemenliğine giderek uyum sağlamaktadırlar. 12 Mart ve 12 Eylül darbelerinin ana işlevlerinden birinin sermayenin tahakkümünü pekiştirmek olduğunu tekrar vurgulayayım. Bugüne bakınca, dış ilişkilerde (örneğin ABD-İsrail bağlantılarında) siyasi iktidarla çatışmamaktadırlar. "Milli güvenlik" olgusunu doğrudan ilgilendiren Telekom'un (üstelik bir Lübnan-Suudi grubuna satılarak) özelleştirilmesi sineye çekilmiştir. AKP'nin DTP'yi Kürt bölgelerinden tasfiye etme çalışmalarına (laiklikle ilgili endişeler tamamen arka plana atılarak) destek verilmektedir. Sözünü ettiğiniz ideolojik çeşitlenmeler ise toplumsal tarihimizin zenginliğinin parçalarıdır ve bunları dünü, bugünü ile çözümlememiz elbette önemlidir.

• *Aynı soruyu başka bir dereden su getirerek de sorabiliriz! Kapitalist gelişme, sermaye birikimi, bölüşüm ilişkileri vs. bakınca devleti burjuvazinin ortak işlerini (veya özel-şahsi işlerini) yürüten organ, sivil toplumun örgütlü ve yoğunlaşmış gücü, kapitalist devlet olarak düşünmek gerekiyor. Ama bir yandan da siyasal alana bakıldığında, bu sınıfsallıkla ilk bakışta ancak dolaylı bir ilişkisi olan bir başka sıfat, otoriter-ceberrut-pretoryen bir devlet ve kendini onun âlî çıkarlarını gerçekleştirmekle mükellef addeden bürokratik-askerî zümre var gibi. Merkez-çevre problematiği de dahil kimi analizlerde, kendinden menkul bir iktidara ve özsel çıkarlara sahip bir devlet nosyonu ile karşılaşıyoruz. Sizin böyle bir perspektifi eleştirdiğinizi biliyoruz. Bu karmaşık ekonomik ve siyasal süreçleri ve güç ilişkilerini birbirine bağlayan bütünsel bir analizin imkânını nasıl düşünebiliriz? Mesela IMF programları, Çalık grubu, Tuzla, Ergenekon, Kürt meselesi, laiklik... Yani neo-liberal zihniyetin fonlar, güya özerk kurullar, kamu hizmetlerinin işletmeleştirilmesi vb. yoluyla devleti yeniden yapılandırması ile laiklik, ulusalcılık, Ergenekon, ordu, yargı vb. üstünden yürütülen iktidar mücadelelerini nasıl beraber düşüneceğiz? Ekonomik ve siyasal alanları ve bu alanlardaki güç ilişkilerini sınıf analizi açısından nasıl kavramlaştıracağız? Tabii, sınıf iktisat, sendika, gelir dağılımı vb. meselesidir, siyasette ise bambaşka tarihsel, kültürel, politik dinamikler vardır gibisinden bir problematiğimiz olmayacaksa... Tabii bir de bütün bunları global sermayenin vaz'ettiği ekonomik ve siyasal kodlarla beraber düşünmemiz gerekiyor herhalde?*

– Bu sorularla, beni tartışmaktan hoşlanmadığım bir mecraya, sol siyasetin stratejik sorunlarına yönlendiriyorsunuz. Kırk dereden de su getirseniz, beni

güncel uzantılarıyla pretoryen devlet söylemine ikna edemezsiniz. Türkiye'ye özgü olmayan bir küçük burjuva radikalizmi vardır. Cumhuriyetin kuruluşunda, ilk atılımlarında, yirmi küsur yıllık erken tarihinde önemli roller oynamıştır. Tarihimizin en demokratik anayasasının oluşmasına katkı yapmıştır. Demokrasinin altın çağı olan 1960'lı, 1970'li yılların aydınlık ortamının oluşmasında rol oynamıştır. Son yıllarda sendikalar giderek zayıflar ve dağınıklık içinde önem yitirirken, mühendisler, hekimler, hukukçular, kendi meslek örgütlerinin iktidar yörüngesine girmesini, neo-liberal söyleme teslimiyeti önleyebilmişlerdir. Hem toplumsal taban, hem de dünya görüşü itibariyle işçi sınıfıyla ve sosyalizmle düşmanca çelişkiler içermeyen özellikleri vardır. Kapitalizmin aşılması bir gün Türkiye'nin tekrar gündemine gelecekse, bu, küçük burjuva radikalizmiyle Marksizmden esinlendiği için aydınlanma geleneğinin mirasını taşıyan sosyalizmin yollarının kesişmesiyle mümkün olacaktır. Farklı bir deyişle, Cumhuriyet mitinglerinin güdümsüz, gönüllü katılmacılarıyla, 15-16 Haziran kalkışmasının veya 1989'daki Zonguldak-Ankara yürüyüşünün işçilerini aynı mücadelede birleştiren ittifaklarda gerçekleşecektir. Dolayısıyla bu radikalizmin kalıntılarını taşıyan bağımsızlık-laiklik tutkularının sosyalistler tarafından küçümsenmesi çok ağır bir hatadır. Tekrar, tekrar vurgulamak isterim: Türkiye'de laikliğin aşınması, işçi sınıfının gerici, köktendinci akımlar tarafından teslim alınmasına yol açtığı için, öncelikle solcuların sorunudur. Küçük burjuva radikalizminin burjuva ideolojisi tarafından teslim alınması, egemen sınıfların öncelikli hedeflerinden biridir. Bu teslimiyetin bir yanı anti-demokratik, paranoyak eğilimlerin güçlenmesi, yaygınlaşması biçimini alır. Öte yandan küçük burjuva radikalizminin, faşizan eğilimlere, ırkçılığa savrulmasına, ya da seçkinci eğilimlere kapılıp emek düşmanlığı doğrultusunda yozlaşmasına karşı her yerde, her toplumsal ortamda, sivil-asker ayrımı yapmadan her meslek grubunda mücadele etmek de gerekir.

Sözünü ettiğim eğilim, akım ve ideolojik çeşitlenmeler bir şeydir; devletin baskıcı işlevlerini temsil eden, sürdüren, uygulayan kurumlar, açık-gizli tertipler, bu işleri yürüten görevliler, onların tetikçiliğini yapan ajanlar ayrı bir şeydir. Bourdieu'nün sevdiğim bir ayrımıyla, "devletin sağ eli" her yerde baskıyı, şiddeti, karanlık düzenleri, faili meçhul cürüm ve cinayetleri yürütür. Kendine özgü kuralları, ruh halleri, belki kırıntı biçiminde ideolojileri vardır; ancak son tahlilde "düzeni koruma", "anti-komünizm" bayraktarlıkları altında, yaptıkları işleri egemen sınıflar adına sürdürmüşlerdir. Düzen karşıtı sol akımlarla, faşist akımlar arasında hiçbir zaman tarafsız kalmamaları; hatta tetikçilerini bu ikincilerden seçmeleri bunu gösterir. Türkiye demokrasisinin altın çağı olan 1960 sonrası, bu karanlık güçlere karşı yapılan mücadelelerle gerçekleşti. Taylan Özgür'le başlayan siyasi cinayetler silsilesinin sorumlularıyla sözünü ettiğim küçük burjuva radikalizmi nasıl karıştırılıyor; anlayamıyorum.

Ergenekon davasının coğrafi, siyasi ve kurumsal olarak kısıtlı tutulmuş ol-

masını; siyasi iktidarın öncelikleri doğrultusundaki hedef saptırınalarını bir yana bırakalım. Dava, olası seyri dışında, çok önemli bir işlev de ifa etmektedir: İddianameyi, eklerini ve çeşitli çevrelerin tavırlarını birlikte değerlendirdiğimizde, Türkiye toplumunun tüm kurumlarıyla, egemen çevrelerinin tüm katmanlarıyla ne kadar vahim bir çürüme içinde olduğunu gösteriyor. Savcı, bu karınakarışık, sakat iddianameyi kaleme aldıktan sonra, bütün ekleri klasörlere yükleyip kamuoyuna açık hale getirince, adeta "alın işte; hepiniz pislik içindesiniz; ne haliniz varsa görün" demektedir. Bu özelliğiyle meraklılara, çok ciddi ve kapsamlı bir toplumsal-politik eleştiri malzemesi sunuyor.

• *Popülizmi düşünürken, onun sizin vaktiyle yaptığınız analize de esas oluşturan belirli bir sermaye birikim stratejisi, devlet ve sınıflar arasındaki ilişkiyi düzenleyen belirli kurumsal mekanizmalar, iktisat politikaları vb. üstünden yapılan tanımının yanı sıra, ideolojik-politik ve kültürel yönlerine vurgu yapan tanımını da akılda tutmak gerek. Özellikle Türk sağı düşünülünce, popülizmin bu kültürel yönü önemli görünüyor. Sınıflar ve temsil bağlamında yakın zamanlardan akla gelen bir örnek, Rahmi Koç'un Ayşe Arman'a verdiği röportajdaki "sakalsız-bıyıksız" insan çalıştırma ile ilgili sözlerine Erdoğan'ın gösterdiği tepki. Erdoğan'ın Koç'u karşısına almasının ardındaki somut rasyonelin ne olduğu veya olabileceği bir tarafa, o tepkide daha önce sözünü ettiğimiz yoksul liseli gencin kodlarıyla bir rezonans olduğunu söyleyebiliriz. Ama öte yandan, bu iki aktörün iktisat programı açısından hemfikir ve fakat kültürel kodlar açısından seçkinci-beyaz Türk'e karşı "eşitsizliğe itiraz eder görünen" şeklinde ayrışır görünmesini nasıl anlamalıyız? Tabii Erdoğan'ın bu "kültürel" tepkisini 1 Mayıs'ta yine çalışanlar için gösterdiği "ayaklar baş olursa" tepkisiyle de beraber düşünmek gerekiyor ya... Türk sağının hem kapitalizmin asli taşıyıcısı olması ve sermaye mantığının baş failliğini üstlenmesi, hem de kendini böylesi kültürel motifleri de kullanarak kutsal bir mağduriyet-mazlumluk hâlesi içinde sunması hakkında ne dersiniz?*

– Bu sorudaki ima, saptama ve değerlendirmelere tamamen katılıyorum; eklenecek pek az şey var. Kozmopolit, alafranga hayat tarzlarının temsilcileri ile zengin iftar sofralarının ev sahipleri, tesettürlü tatil mekânlarının müdavimleri arasındaki ayrışma bir yanda; ortak ekonomik-toplumsal çıkarlarda birleşme öte yanda... Bir de iktidarı egemen sınıflar adına yürüten kadroların, sadece Türkiye'de değil, Batı'da, Doğu'da her yerde, fırsat buldukça "halkın içinden" geldikleri mesajını kamuoyuna taşımaları... Bu doğrultuda sohbeti ilânihaye uzatabiliriz.

• Sınıf Profilleri *çalışmanızda işsizler, hizmet sektörü çalışanları ve mavi yakalı işçileri "halk katmanları" olarak kategorileştirmiştiniz. Bugün bu kategori hâlâ geçerli herhalde. "Halk katmanları"nı sınıfsal ve toplumsal-politik alarak nasıl konumlandırırsınız? "Halk sınıfları"nın bugün nasıl bir topografyası var? İşçi sı-*

nıfının bu topografyadaki rolü nedir? Enformel emek süreçleri, "yeni" kapitalizmde küçümsenmeyecek bir işlev görüyor, yer kaplıyor. Gerek vasıflı emek biçimleri, gerek vasıfsız emek biçimleri (taşeron işçilik, temizlikçiler-gündelikçiler, katı atık toplayıcıları) açısından... İşçi sınıfı ne ölçüde diğer katmanlardan (enformel sektör, "yoksullar" vs.) ayrışık bir konuma sahip? Politik iktisat açısından ve tükekimkültürel kalıplar-zihniyet açısından? Mesela çok dem vurulan "İslâmiliğin" rolü açısından?

– Ampirik bir tanımlama söz konusu olduğunda, halk sınıflarının bileşenlerini bugün de korumayı yeğlerim. *Sınıf Profilleri*'nin araştırıldığı on altı yıl öncesine göre bugün, işçi sınıfı saflarında örgütlülük derecesinin çarpıcı boyutlarda düştüğü; kayıtdışılık, enformellik biçimlerinin yaygınlaştığını gözleyebiliyoruz. İşsizlerin sayısı ve oranı da arttı. Bunların katılımıyla, yedek emek ordusu büyüdü. O incelemeden bugüne ekonomi 1994'te ve 2001'de iki derin krizden geçti; 1999'da ciddi boyutta daraldı. Bu şoklar, emekçi sınıfları sarstı. Özgüvenlerini çökertti. İşçi sınıfının siyasi tercihler bakımından geleneksel sol ile siyasi İslâm arasında bir yol ayrımında olduğunu 1991'de *Sınıf Profilleri*'nde belirleyebilmiştim. İstanbul'un yoksul semtlerinde yapılan ve sınıfların siyasi tavırlarını ayrıştıran ankette, SHP-DSP ve sosyalist partilerden oluşan bir "sol blok" ile Refah'ın temsil ettiği siyasi İslâm arasında halk sınıflarının desteği için henüz sonucu belirsiz bir yarışma ortaya çıkıyordu. Daha önce tartıştığım etkenlerle bu tercihin nasıl sonuçlanacağı sonraki yıllarda ortaya çıkacaktı.

• *Sınıfsal yapıların/konumların "görünmezleşmesine" katkıda bulunan başka bir düzlem olarak, tüketim kültürünü de düşünmeliyiz.* Sınıf Profilleri *çalışmasında, tüketim kalıpları üzerinden önemli gözlemlerde bulunuyordunuz. (Sözgelimi, beyaz yakalı emekçilerle küçük burjuvazinin tüketim kalıplarının yakınsadığına dikkat çekiyordunuz.) Sanırım, bu çalışmanızdan sonra geçen dönemde, tüketim kültürünün "gelişmesine" de bağlı olarak, tüketim kalıplarının –maddi sınıf yapılarının ötesinde– sınıf oluşumlarında, sınıf kimliklerinin şekillenmesindeki etkisi daha da arttı. Bunun üzerine konuşsak. (Belki bunu "temel bölüşüm ilişkileri" ile "ikincil bölüşüm ilişkileri" arasında yaptığınız kavramsal ayrımla bağlantılandırmayı da düşünürsünüz.)*

– Benim sınıfsal tüketim kalıpları üzerinde sözü geçen çalışmadaki saptamaların çok basit düzlemde kalmıştır. Farklı toplumsal sınıf ve tabakaların gündelik yaşamı, hayat tarzları, tüketim kalıp ve alışkanlıkları üzerinde sosyal bilimcilere çok önemli roller düştüğünü düşünüyorum. Bu alanlarda, sözü geçen katmanlar arasındaki yeknesaklaştırıcı ve farklılaştırıcı süreçlerin birlikte incelenmesi gerekiyor. Sınıf oluşumlarının değil; ama sınıf kimliklerinin biçimlenmesinde farklılaşma süreçleri büyük önem taşıyor.

• *Genellikle yoksulluğun görünmezleştirilmesinden söz edile geldi ama dönüşen haliyle köylülüğün görünmezleşmesinden de söz etmek gerek. Tarımın ve köylülüğün dönüşümü süreci ortaya nasıl "sınıf profilleri" çıkarıyor?*

– Anlık bir fotoğraf çekiminde tarımdaki sınıf profillerini çıkarmanın nesnel ölçütlerine sahibiz. Ancak, bu fotoğrafın arka planını, içinden geçtiği dönüşümü, sosyolojik alan çalışmaları olmadan kavrayamayız. Yeni kuşak neo-liberal politikaların başlangıç yılı olan 1998'den bugüne üç buçuk milyona yakın, AKP'li yıllarda iki milyonu aşkın insan tarımsal üretimden koptu. Kısa sürede gözlenen bu erime, ekonomik yapıda bir olgunlaşma anlamına gelmiyor; zira, aynı dönemde Türkiye, "istihdam yaratmayan büyüme" diye anılan bir süreçten geçmiştir. 1998-2007 arasında tarımın ticaret hadleri yüzde 35 gerilemiştir. "Köylülüğün tasfiyesi" söz konusu mudur? Fakat neye dönüşerek? Kırsal yapıda tarım-dışı uğraşlar, tarımsal istihdamdaki düşmeyi emecek boyutlarda genişlemiş olamaz. Kapitalist ilişkileri genişleten mülksüzleşme mi gerçekleşiyor? Köylü üretimi (küçük meta üretimi) emek fazlasını eriterek, ancak üretim ilişkilerini aynen koruyarak süregelmekte midir? Öte yandan daha da "köylüleşen" bir "varoşlar Türkiyesi"ne doğru dört nala gidiş mi söz konusudur? Yoksa, istatistiki yanılsamalar mı var? Disiplinlerarası işbirliğine dayalı alan çalışmalarına acil gereksinim vardır.

Prof. Şerif Mardin'in bir 'sanı'sı üzerine:

["Çağdaş düşünürlerimiz arasında da bir *Nietzscheen*'i yaratabildiğimizi sanmıyorum."]*

*Hasan Ünal Nalbantoğlu***

> ***Arthur Jensen*** [dev şirketler ve medya grubunun CEO'su]: [ezici bir kısa va'zın sonunda] .. Dünya işten ibarettir Bay Beale. İnsanoğlu dizlerinin üstünde dikilmeye başladığı günden beri de öyle oldu. Ve bilir misiniz ki Bay Beale, çocuklarımız, üzerinde savaş ve kıtlığın, baskı ve zulmün artık kalmadığı o mükemmel dünyayı görecek kadar yaşayacaklar. Herkesin ortak kârlılık uğruna çalıştığı, herkesin bir hisseye sahip olduğu, içinde tüm temel ihtiyaçların karşılandığı, tüm kaygıların teskîn edildiği, onca cansıkıntısının eğlenceyle giderildiği, dünyayı saran uçsuz bucaksız bir anonim şirket. İşte, ben de sizi bu hidâyetin vâizi seçtim Bay Beale.
>
> ***Howard Beale*** [kafayı üşütmüş ana haber sunucusu]: [dili tutulmuşcasına] Neden ben?
>
> ***Arthur Jensen***: Çünkü televizyondasın geri zekâlı! Pazartesiden Cumaya haftanın her gecesi altmış milyon kişi seni izlemekte.
>
> ***Howard Beale*** [baş kaldırırcasına]: Tanrı'nın yüzünü gördüm ama ben!!
>
> ***Arthur Jensen***: Bakın, bunda haklı olabilirsiniz Bay Beale.
>
> *Network* (Sidney Lumet, 1976) filminden[1]

(*) Bu yazı, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü'nce gerçekleştirilen, "Türk Sosyolojisinde Üç Bilim İnsanı: Cahit Tanyol - Mübeccel Kıray - Şerif Mardin" başlıklı sempozyumun (İstanbul, 26-27 Kasım 2007) Prof. Şerif Mardin'e ayrılan üçüncü oturumunda yapılan ve o sempozyum metinleri arasında basılacak konuşmanın öngörülmemiş bir yönde sonradan genişletilmiş biçimidir.

(**) ODTÜ Sosyoloji Bölümü.

1 **"Arthur Jensen**: [...] The world is a business, Mr. Beale. It has been since man crawled out of the slime, and our children will live, Mr. Beale, to see that perfect world in which there's no war or famine, oppression or brutality. One vast and ecumenical holding company, for whom all men will work to serve a common profit, in which all men will hold a share of stock, all necessities provided, all anxieties tranquilized, all boredom amused. And I have chosen you to preach this evangel, Mr. Beale.
Howard Beale: Why me?.

Türkiye'nin değişen sosyal bilimler topografyasının belirli bir zamanmekânına damgasını vurmakla kalmayıp, etkisi insan ve topluma ilişkin düşün ve bilim etkinlikleri üzerinde bugün de süregiden bir bilim insanı Prof. Dr. Şerif Mardin'in bir sanısı/savı üzerinedir eldeki yazı. Yazının sırf onun yadsınamaz katkılarını vurgulamakla sınırlı kalmaması tercihimdi. Böylesine çaplı bir akademisyen ve düşünürün eski bir öğrencisi olarak hakkını vereceksek eğer, ancak belirgin birkaç konturuna değinebileceğim düşünceyi tetikleyici eğitsel ve yazılı katkısı yanında, bazı fikirlerinin özenli ve yapıcı bir eleştirisinin de yazıda yer alması gerekir. Dolayısıyla, burada gerçekleştirmeye çalışacağım şey, özellikle 'Batı metafiziği'ne içkin dikotomik ayrım ve hele kutuplaştırmaların Mardin'in söylemine de sızarak, ona yaklaşım, yöntem ve kuramsal bakımdan damgasını vurduğunu göstermek. Bunu da, hocamızın ülkemizde özellikle siyasal bilimlerin gelişmesine katkısını hiç de göz ardı etmeden kendisinin özellikle, ülkemiz düşünündeki arızalı durumu *daimon* eksikliğine bağlayan ama kanımca bizi gene aynı dikotomiler içine ittiğini düşündüğüm bir 'sanı'sı[2] üzerinden giderek tartışmaya açmak.

Öznelere indirgemek değil amacımız dedik; ama hocanız olmuş, daha önce ikincil sosyalizasyonunun hiç değilse bir ayağının 1950'ler Amerikası'nda gerçekleşmesiyle edindiği belirli akademik yol-yordam (*méthodos*) ve gelenekleri meslek yaşamında uygulayarak öğrencilerine de örnek oluşturmuş bir akademisyenin katkısını nasıl boşlayabilirsiniz ki? Ahlâk repertuvarında öğrenmeye ve öğretmeye önemli bir yer ayırmış bir insanın '*habitus*'unun çok farklı olması bir noktadan sonra ne kadar önem taşır ki, meşrebi öğrenmeye yatkın olanlar için en azından?

Geriye baktığımda, böyle bir alışkanlığın aşılanmasında büyük rol oynayan Prof. Mardin'e bu katkısından ötürü teşekkür borçluyuz. Ondan çok şey öğrenenler sırf bununla yetinemezler ama. Bizzat kendisinin aşıladığı alışkanlık gereği, Türkiye'de sosyal bilimlerin gelişmesine katkıda bulunmak istiyorsak eğer, Şerif hocanın gözde sosyologları arasında yer alan Robert K. Merton'un deyişini (*on the shoulders of giants*)[3] bir ölçüde değiştirirsek, "ustaların omuzla-

---

Arthur Jensen: Because you're on television, dummy. Sixty million people watch you every night of the week, Monday to Friday.
Howard Beale: I've seen the face of God!!
Arthur Jensen: You just might be right Mr. Beale."

2 Prof. Mardin'in ilerideki sayfalarda üzerinde daha ayrıntılı durmaya çalışacağım 'sanı'sının ne olduğuna şu kısmî alıntıyla işaret etmeyi şimdilik yeterli buluyorum: "Osmanlı kültüründe, 'Daemon' 'şer-şeytan'la bir tutulduğundan yaratıcı bir güç olarak ortada yoktur[...] Çağdaş düşünürlerimiz arasında da bir *Nietzscheen*'i yaratabildiğimizi sanmıyorum[...]" Şerif Mardin, "'Aydınlar' Konusunda Ülgener ve Bir İzah Denemesi," *Toplum ve Bilim*, No. 24 (Kış 1984): s. 15. Ayrıntılar için bkz. aşağıda dipnot 9.

3 Bu deyişin uzak ve yakın geçmişi için bkz. Robert K. Merton, *On the Shoulders of Giants: A Shandean Postscript*, with a 'Foreword' by Catherine Drinker Bowen (New York: The Free Press, 1965): 2-8.

rına basıp" da yükselmek zorundayız. Bu yükselişin bir parçası da 'yapıcı eleştiri'lerden geçmek zorundadır. Birazdan girişeceğim de bunun küçük bir örneği. Somut konuşursak, hakkında kendisinden farklı düşündüğüm iki önemli noktayı irdeleyeceğim. Birinci aykırı noktam şu:

I

Prof. Mardin 2000 yılındaki bir kongreye sunduğu bildirisinde "bazı sivri fikirleri"nin "bir nevi eskiz olarak kabul" görmesini rica ettikten sonra, üç noktayı tartışma gündemine şu sözlerle taşımaktadır:

> "Modernleşme özelliklerinin Türkiye'ye yansıması açısından, bu yansımanın özelliklerinin bana düşündürdüklerini anlatmaya çalışacağım. Bu da tabiî benim kendi seçimim olacaktır. Şimdi bu üzerinde durduğum üç ana noktayı belirteyim:1. Sivil Toplum Kurulma Süreci, 2. Kamu Alanının Teşekkülü. Yani, toplum, insan, sanat, bilim... bunların serbestçe tartışıldığı bir toplumsal platformun oluşması, 3. İsmini 'Uçmak' olarak tanımlayabileceğimiz özgün, sınırda fikirleri imal edebilmeyle ilgili gelişmeler."[4]

Prof. Mardin'in artık "anlama ve kullanma seviyesine geldiğimizi"[5] düşündüğü ilk iki süreç üzerinde tüm önemine karşın burada ancak sınırlı ölçüde, o da hemen aşağıda ve bir de en sonda duracağım.

Gelelim öyleyse hemen sözünü ettiğim iki noktanın birincisine. Bu noktayla ilgili belirteceğim aykırı görüş 'sivil toplum' kavramına dair çoğu görüşle, bu arada da Prof. Mardin'inkiyle düştüğüm bir görüş/fikir ayrılığı olup hocamın yukarıdaki ilk iki süreç hakkında yazdıklarıyla doğrudan ilgilidir. Prof. Mardin aynı bildirisinin başlarında şöyle sürdürmektedir kendi görüşünü:

> "Bu noktaları toplumsal, sosyal yapı alanları olarak değerlendirmeye çalışacağım. Bunun bilhassa altını çizmemin nedenlerinden bir tanesi, genellikle ülkemizde bir değerlendirme yapılacağı zaman, modernleşmenin hem iktisat hem de sosyal yapı alanını içerdiği[nin] sayılmış olmasıdır. Ben ise, bu iki alanı birbirinden ayırarak, başka bir ifade ile sosyal yapıya öncelik vererek merceği o şekilde kullanmanın bize yeni görüş imkânları sağladığını sanıyorum. Bu merceği kullanmak herhalde başka

4 Şerif Mardin, "Genel Hatlarıyla Modernleşme," *Modernleşme, İslâm Dünyası ve Türkiye* (İstanbul: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, 2000): 22. http://www.isavvakfi.org/metinler.php?kat_id=551&grup=YAYİNLARİMİZ

5 "Bahis konusu ettiğim bu üç süreçten ikisini anlama ve kullanma seviyesine geldiğimizi sanıyorum. Kardeşlerimden ricam, bir dinî anlayıştan olduğu kadar, bir insan anlayışından kaynaklanan ve insanı bu şekilde iki taraflı keskin bir kılıç olarak gören yaklaşıma da önem vermeleridir. Bir daha altını çizeyim, bu insan portresini anlamak, ille de şerri kabul etmek anlamını taşımaz. Fakat, bunu anlamazsak, Batı'nın çok derinlerinde iyilik ve şerrin iki tarafı keskin bir kılıç olarak çalıştığını anlayamazsak, onların kültüründe böyle bir dip yeri olduğunu anlamazsak, çoğu zaman onların ne yazdıklarını, ne anlattıklarını ve bize ne anlatmak istediklerini anlayamayız." "Genel Hatlarıyla Modernleşme": 30-31.

> türlü göremeyeceğimiz şeyleri tecessüm ettirir...Bugün, sivil toplum dediğimiz zaman, bunu herhangi bir askerî teşekkülle ilgili olarak değil, toplumsal bir yapı anlamında kullanıyoruz."[6]

İyi de, 'sivil toplum' denen bu toplumsal yapı yekpâre bir blok mudur da, adına 'siyasi devlet' dedikleri ve sanki kendi bünyesine yabancı düşmekle kalmayıp bir de içkin tanımı gereği 'ceberrut'luğuyla karşısında konuşlanmış ve 'hegemonya'sını sürdürmek için sivil toplumdan asgari 'onay' alma ihtiyacı bile duymayan bir işleyiş karşısında demokratik işleyiş adına mücadele sürdürüyor olsun.

Hem, geçmişi ve şimdisi askerîye sınıfının sultası altında ne denli belirleniyor olursa olsun, çoğumuzca demokratik bir işleyişin beşiği sanılan 'sivil toplum' karşısındaki 'devlet' de salt askerî bir teşekkülden ibaret değildir. Burada sadece Şerif hocamın değil, çoğu Marksist'in de 'olması gerekeni' (*Sollen*) 'olan'la (*Sein*) karıştırdıklarını düşünmekteyim. Bu yanılgının da her nedense nerdeyse kutsal 'sivil toplum' sözcüğünün kapsamında düşünülmesi gereken toplumsal mücadeleler yumağının en azından kısa erimde hani nerdeyse 'imtiyazsız ve kaynaşmış' bir kitle ('kitle'??!!) olmasına ramak kalmış bireyler ve onların meydana getirdiği grup ve katmanların çelişkisiz işleyişine dönüşebileceğini sanma safdilliğinden kaynaklandığı görüşündeyim.

Bu toz pembe rüyânın vahim bir sonucu var: o da, pek bir model alınan Batı'mızda "hükümet-dışı örgütler" (*NGO*s) diye bilinen toplumsal tayfın bizde 'sivil toplum örgütleri' diye yanlış lanse ediliyor oluşudur. Gerçekte çoğu örnekte görüldüğü gibi, "sivil toplum örgütleri" denen geniş yelpazeye yuvalanmış nice özel çıkarın ortak kamu çıkar ve yararını tepeleyerek önüne geçtiği, üstelik bir de bu çıkarların demokrasi ve hümanizma yavansöylem ve retoriğiyle savunulduğu aynı akışkan toplumsal ortam hakkında çoğu kişiden farklı düşündüğümü bir yazımda[7] belirtmiş ve kanıtlamaya çalışmıştım. Bu nedenle, işin özünün belki de asıl Althusser tarafından en iyi biçimde konuşlandırıldığını belirtmekle yetiniyorum şimdilik.

Farklı üretim tarzlarını barındıran tarihsel "toplumsal formasyon" sözcüğünü sosyologların tarihsizlik kokan 'toplum' sözcüğüne yeğleyen Althusser şöyle yazar:

> "Ancak, büyük çoğunluğu *özel* kurumlar olduğu için, kamu statüsüne sahip bulunmayan kurumları ne hakla Devletin İdeolojik Aygıtları olarak kabul ettiğimizi sormak için [bu] gözlemimize karşı çıkanlar olacaktır [...] Gramsci daha o zaman, tek cümleyle, bu itirazı öngörmüştü. Kamu ve özel ayrımı burjuva hukukunda yer alan ve

6 Şerif Mardin, "Genel Hatlarıyla Modernleşme": 23.

7 "Felsefede Hukuk Dilinin ve Sivil Toplum Kavramının İnanılmaz Serüvenleri," *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi (HFSA), 12. Kitap* "Hukuka Felsefi ve Sosyolojik Bakışlar-II" Sempozyumu (İstanbul, 7-11 Eylül 2004) Bildirileri (İstanbul: İstanbul Barosu Yay., 2005): 75-89.

> burjuva hukukunun 'iktidarını' uyguladığı bağımlı alanlarda geçerli olan bir ayırımdır. Devletin alanı bu ayırımın dışında kalır, çünkü devlet alanı 'hukuk-ötesi'dir. Egemen sınıfın *devleti* olan devlet ne kamusal ne de özeldir, tam tersine her türlü kamusal ve özel ayırımının ön-koşuludur. Aynı şeyi şimdi de DİA'larımız için söyleyelim. *DİA'ları gerçekleştiren kurumların özel ya da kamusal olması pek önemli değildir. Önemli olan işleyişleridir. Özel kurumlar aynen DİA'lar gibi 'işleyebilir'ler. Bunu kanıtlamak için DİA'lardan herhangi birini biraz derinlemesine analiz etmek yeterli olacaktır.*" [a.b.ç.][8]

II

Şimdi de gelelim Prof. Mardin'in burada biraz daha kapsamlı irdelenmesinde yarar gördüğüm üçüncü noktası (kanımca özne-temelli ele alındığı için fazlaca iradîleştirilen şu "uçma" olayı ve onunla yakından ilgili olarak '*Daimon*') hakkındaki ikinci aykırı noktama.

İlkin, kirli toplumsal gerçekliklerden kaçabilmek için gereken maddi olanaklar ve lükse sahip tuzu kuru toplumsal kesimlere özgü ruhsal boşlukları gene boşlukla doldurmaya teşne 'new age' felsefelerinin telkin ettiği uçmayı ister istemez ansıtan şu 'uçmak' sözcüğü üzerinde duralım sözü Şerif hocaya vererek:

> "'Uçma' dediğimiz zaman, hani kendi başına müphem, belki de bir akademisyenin kullanmaması gereken hafiflikte bir kavramla işe başladım biliyorum.
>
> Bu başlık altında neler anlatacağımı ifade etmek için size, [...] Üniversitesi'nin kuruluş safhası ile ilgili bir anımı arz etmek istiyorum. Biz, bundan birkaç yıl önce, [...] Üniversitesi öyle olacak, böyle olacak, kalite nasıl olsun? Kaliteli profesörler getirilsin...' diye konuşuyorduk. Bunların hepsi güzel. Fakat, bütün bu tartışmalardan sonra ben, 'Bir üniversitenin gerçek bir üniversite olması için, bir gün dışarıdan kendilerine "deli" ya da "uçuk" denen insanları bağrına basmasını bilmesi gerekecektir' dedim.
>
> Gerek sıra dışı düşünmek gerekse bu düşünceleri kabul etmek akademik cesaret isteyen bir iştir. Ama, bu akademik cesareti göstermeden, sanıyorum ki, gerçek bir

8 Louis Althusser, "İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları: Bir Araştırma için Notlar," *Yeniden Üretim Üzerine*, çev. A. Işık Ergüden - Alp Tümertekin (İstanbul: İthaki Yay., 2006), "İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları (Bir Araştırma için Notlar)": 381, 373-374. Alıntının Fransızcası: 'Mais on ne manquera pas de relever la seconde, pou ne demander de quel droit nous pouvons considérer comme Appareil idéologique d'*Etat* des institutions qui, pour la majorité d'entre elles, ne possédent pas de statut public, mais sont tout simplement des institutions *privées*. En marxiste conscient, Gramsci avait déjà, d'un mot, prévenu cette objection. La distinction du public et du privé est un distinction intérieure au droit bourgeois, et valable dans les domaines (subordonnés) où le droit bourgeois exerce ses < pouvoirs >. Le domaine de l'Etat lui échappe car il est < au-delà du Droit >: l'Etat, qui est l'Etat *de* la classe dominante, n'est ni public ni privé, il est au contraire la condition de toute distinction entre public et privé. Disons la même chose en parlant cette fois de nos Appareils Idéologiques d'Etat. Peu importe si les institutions qui les réalisent sont <publiques > ou < privées >. Ce qui importe c'est leur fonctionnement. Des institutions privées peuvent parfaitement < fonctionner > comme des Appareils idéologiques d'Etat. Il suffirait d'une analyse un peu poussée de n'importe lequel des AIE [Appareils idéologiques d'Etat] pour le montrer.', 'Idéologie et Appareils idéologique d'État (Notes pour une Recherche)', *Sur la reproduction* (Paris: Presses Universitaires de France, 1995): 282-283.

> üniversite çalışamaz. Dışta, dışlanmış olan kimselerin gerçek değerini ortaya koymak için onları üniversitenin bağrına basmak[nın], bu üniversitelerin gerçek bir üniversite olması için esaslı desteklerden biri yahut da unsurlardan biri olduğunu sanıyorum."[9]

Şerif hocanın buradaki görüşlerine ve hele 'gerçek bir üniversite'nin nasıl olması gerektiği hususunda söylediklerine hiç kuşkusuz itirazımız olamaz. Ama falanca ya da filanca özel üniversitenin bir DİA mı, yoksa anlı şanlı bir sivil toplum savunucusu olarak mı görülmesi gerektiğine karar vermeden önce bir an Althusser'den alıntının sonunda yazılanları hatırlayalım. Üstelik sözü geçen *özel 'sivil toplum' üniversitesi*nin yabancı ve de yerli –dilerseniz tam da bu sırayla– 'uçarlar' ve 'deliler'e âguşunu hemen açacak denli devrimci bir özel teşebbüs olduğunu, hele görünüşler ve onların bulandığı retorik ne olursa olsun, kendini ceberrut 'Devlet' karşısında toplumun ortak kültürel çıkarlarını savunmakla mükellef avant-garde bir 'sivil toplum' örgütü konumunda saydığını da hiç sanmıyorum.

Hemen bir kuşkumu daha ifade edeyim: Üniversiteyi, hele şirket mantığıyla çalışanlarını 'uçan'lara kucak açacak kadar cesaret, istençle *donanmış olması gereken* (gene şu *Sollen*) bir 'Özne' saymak nereye kadar gerçekçidir?

Böylece sanırım tartışmamın esas odaklanacağı noktaya yani Prof. Mardin'in 'uçmak' olarak nitelediği düşün özelliğini tetikleyici ve belirli nedenlerle[10] "*yoldaş-tin*" olarak çevirmeyi uygun gördüğüm "*daimon*"a (=)gelmiş bulunuyoruz. Şerif hoca bu konuda dilimizde belki de öncü bir yazısında *daimon*ik olanı modern zihniyetin başlıca zaaflarından sayılması gereken 'psikolojiğe indirgemek' yanlışlığına düşmemeye dikkat ederek şöyle betimlemişti:

> "'Daemonic' insan şahsiyetinin tümünü bir dalga gibi kaplama potansiyeli taşıyan herhangi bir tabii eğilimdir. Cinsiyetin kudreti, yaratıcının inadı, kızgınlığın yakıcılığı, iktidar hırsı insanın 'daemonic' uzantılarının örnekleridir. 'Daemonic' bir nes-

9 Mardin, "Genel Hatlarıyla Modernleşme": 22.

10 Görüşümce, *Daimon* kişiye ne yapması gerektiğinden çok ne yapmaması gerektiğini telkin eden 'yoldaş-tin'dir. Bu nedenle hem *daimon* hem de *daimónion* ('yoldaş-tine özgü;' 'yoldaştince') sözcüklerini kendi cümlelerimde Antik Yunanca'da ve özellikle Herakleitos fragmanlarıyla Sokrates diyaloglarında geçtiği gibi kullanmayı yeğledim. Sözcüklerin olabildiğince doğru anlam ve en yakın çevirisi hakkındaki kuşkularımı pekiştiren ve bu hususta bilgi dağarcığını paylaşan Tansu Açık'a teşekkürlerimle. Stefan Zweig'ın konuya ilişkin bilinen bir kitabının çevirisine yazılan önsözde ise şöyle yazılmaktadır: "Zweig'ın 'Daymon' dediği bu güç, mizacın âdetâ tabiatüstü bir belirleyicisidir, insanın içindeki ifrittir. Kişilerin bir türlü değiştiremedikleri bir şey olduğu için de 'kader'dir." bkz. Stefan Zweig, *Dünya Fikir Mimarları, Cilt I: Kendileri ile Savaşanlar: Kleist-Nietzsche-Hölderlin*, çev. G. Aytaç (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1990): vii. [Stefan Zweig'ın *Baumeister der Welt* (Dünya Fikir Mimarları) adlı üç cilt eserinin ciltlerinden biri olan ve doğru sırasıyla Hölderlin, Kleist ve Nietzsche'yi işleyen *Der Kampf mit dem Dämon* başlığıyla ilk 1925'de yayınladığı ve iki kez Türkçeye eksik çevrilen eserinin değerli 'Giriş'i kitabın ikinci çevirisinde her nedense çıkarılmış, başlık değiştirilmiş ve düşünürlerin sırası değiştirilmiş olarak yayınlanmıştır. İlk çeviri için bkz. S. Zweig, *Nietzsche: Demon'la Muharebe*, Alm. çev. Hasan Cemil Çambel (İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1940)]

> ne olmaktan çok, saklı bir güç, insanın yaratıcı ve kahredici gücünün müşterek kaynağıdır. İnsan davranışının derinliklerine nüfuz etme insanın "daemon"unu şuurunda kabul etmeye ve anlamaya bağlıdır [...] 'Daemon'un kabul edilmediği, maskelendiği ve yalnız 'kötü' ile bir tutulduğu uygarlıklarda edebiyat ve sanat yüzeysel kalmaya mahkumdur. İslam (resmi) kültüründe (tasavvufun dışında kalan Ortodoks Şeriatçılıkta) ve bu arada Osmanlı kültüründe, 'Daemon' 'şer-şeytan'la bir tutulduğundan yaratıcı bir güç olarak ortada yoktur [...] Çağdaş düşünürlerimiz arasında da bir *Nietzscheen*'i yaratabildiğimizi sanmıyorum [...] Türk ruhbilimcilerinin de ekseriyeti 'daemon'u kabul etmezler. Psikologlarımızın ekserisi ise 'Kutu' psikolojisine (kutu doldurmakla yapılan psikolojiye) ve *behaviorism*'e özel bir eğilim gösterir."[11]

Burada düşünülmesi gereken bir gerçek daha var 'uçmak' ve '*daimon*'la ilgili olarak: *Daimon*'un bir toplumsal formasyonda yeşer[emey]işini ille de bir şeyle açıklamak gerekiyorsa eğer, bunun sorumluluğunu psikolojikleştirici bir indirgemecilikle birey düzeyinde değil, toplumsal kurumlar ve süreçlerin işleyişinde aramak daha doğru olacaktır. Zaten Prof. Mardin bunları yazarken, kısmen de olsa, psikolojikleştirmenin karşısında olduğunu açıkça belirtmiş oluyor. Kendim de Prof. Mardin'in yazısından esinle, ama *daimon*'u biraz daha farklı düşündüğüm ve de üniversite ve bilimle içiçeliğini kısmen irdelediğim bir yazımda *daimon*'un "tarihsel bir toplumsal formasyonun labirentlerinde dolaşan, o formasyona içsel, görünmez bir yaşam enerjisi gibi düşünülebil"eceğini ve "falanca kişinin huylu ya da huysuz, ya da birinin meşrebinin şöyle ya da böyle olmasıyla ilgisi[nin] yok olmasa da asgari" olduğunu ileri sürmüştüm.[12]

Dolayısıyla, biz dönelim üçüncü süreç üzerine tartışmamıza. Prof. Mardin alıntıladığım sonraki bildirisinde de şöyle sürdürmektedir savını:

> "bizde Baudelaire gibi uçan yazarlar yoktur ve kültürümüz Baudelaire ve Rimbaud'lar yaratmaz. Çünkü onlar, değerlerimizde, suç ile yakın ilişkileri olan insanlardır. Oysa, bu iki tipteki kişileri olmayan topluluk, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın dediği gibi, idealizm ile bayağılık arasında gidip-gelmeye mahkumdur. İdeali tutturamayan bayağı oluyor. Bu bence, bizim toplumumuzun önemli göstergelerinden bir tanesidir.
>
> Genellikle Türkiye'deki düşünce üzerinde bir dış sansürün olduğu söylenmiştir. Ben ise, devam eden bir nevi iç sansürün de aynı zamanda çalıştığına inanıyorum. Bu

---

11 "'Aydınlar' Konusunda Ülgener ve Bir İzah Denemesi," *Toplum ve Bilim*, No. 24 (Kış 1984): 9-16; alıntı için özellikle s. 15. Yazının aynı başlık altında yeniden basımları için ayrıca bkz. Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002): özellikle 257-258 ve *Yeni Dergi*, 4 (Ağustos-Eylül 1994): 91-95 (Bu dergideki yazılara dikkatimi çeken Ali Artun'a teşekkürlerimle). Yazının kaynağı olarak burada esas *Toplum ve Bilim*, No. 24'de çıkan versiyon kullanılmıştır.

12 "*Daimon*'unu yitiren Üniversite," *Toplum ve Bilim*, 109 (Haziran 2007): 191. Yazının daha kısa versiyonu için ayrıca bkz. "*Daimon*'suz Bilim?" *Bilim ve İktidar* [Karaburun Bilim Kongresi (8-10 Eylül 2006) metinleri] (Ankara: Dipnot Yayınları, 2008): 14-33.

şekilde, sansürlü olan yazar, Borges gibi yazamaz. Romanları, bir yaşlı gözlü serzenişten ileri gidemez. Freud'un, Lacan'ın ve Foucault'nun ne dediğini anlayamaz. Postmodernizm'den bahsettiği zaman da, bir modayı tanımlamaktan ileri gidemez."[13]

Aşağıdaki uzun alıntıdan anlaşıldığı kadarıyla, bunun sebebi de şuraya bağlanıyor gibidir Prof. Mardin'in gözünde:

"'Uçma,' Türkiye'de meşru sayılmaz. 'Uçma'dan da neyi kastediyorum? Batı'da çok eski bir kavram var [...]: 'Daemon' kavramı.[14] Bu kavram bir taraftan ürkütücü; fakat, diğer taraftan yaratıcı bir öğe olarak düşünülmekte. Yani insanın, hem bir insanlığı aşan, taşkın bir şeyini ifade ediyor; ama o taşkınlığın beraberinde bir yaratıcılık getirdiğini anlatıyor [...] Türkiye'de, İslâm'da, Osmanlı'da [ise] 'şeytan' vardır; fakat 'şeytanîliğin yaratıcılığı' diye bir şeyi düşünmek mümkün değildir. Bunu böyle düşünmek, bizim için günahtır. Batı'daki 'daemon' kavramıyla bunun ötesinde bir şeyin şekillendiğini görüyoruz. Bu, yalnız bir tarafında iyilik, diğer tarafında kötülük meleği olmasına dayanan bir kavram değil."[15]

Bu arada, Prof. Mardin'le yapılan bir söyleşinin de yer aldığı '90 yılların ilk yarısında çıkmış süreli bir yayının Said Nursî'ye ayrılmış özel sayısında, ve tam da bu konuda, kendisine yönelik eleştirel bir yazının varlığına da işaret etmekle yetinelim.[16]

Kendim ise geçmiş bir yazıda görüşümü şöyle ifade etmiştim:

"Mardin'in bu yazdıkları çok önemli ve düşünmeyi tetikleyici, doğurgan olabilecek bir iddiadır; ama öte yandan da 'meşrep'leri, 'huy'ları onları toplumsal vb. davalar uğruna kendilerini harcamaya sanki iten örneğin bazı geç Osmanlı aydınları düşünüldüğünde de kanımca oldukça ihtiyatla yaklaşılması gereken bir iddia. Üstelik, 'Hristiyanlıkta da 'Daemon' 'şer-şeytan'la bir tutulmuyor muydu?' gibi bir soru ister istemez akla gelmektedir."[17]

İlgili dipnotta da, "tektanrıcı dinlerde uğradığı dönüşüm sonucu *daimon* sözcüğünün kesinkes 'şer-şeytan' anlamına hapsedilebildiği de söylenemez" diye de eklemiştim.

Öte yandan, 'şeytan' kavramını da "kitap'ta bize sunulan varlık olarak kullanmadığı[n]ın"; tam tersine, "*mecazî manada* [vurgu benim], insanın bir arka planına işaret etmek istediği[n]in" de altını çizen Prof. Mardin, bir yanda "[b]öyle bir kavramın bir İslâmî cemaat açısından kabulünün zor olduğunu çok iyi biliyorum" derken öte yanda da "'daemon'un yaratıcı gücünün meşru-

13 Mardin, "Genel Hatlarıyla Modernleşme": 29-30.

14 Krş. Not 8.

15 Mardin, "Genel Hatlarıyla Modernleşme": 27-28.

16 Mustafa Armağan, "Daemon'un maskeleri: İblis mi şeytan mı?," *Yeni Dergi*, No. 4 (Ağustos-Eylül 1994): 100-106.

17 "*Daimon*'unu yitiren Üniversite," *A.g.y.*: 191-192 ve dipnot 19.

laştırılması"nın Avrupa'da bile ancak yakınlarda, aşağı yukarı son bir buçuk yüzyılda gerçekleştiğini de kabul etmektedir. Bugün de Batı'da etkisinin sürdüğünü düşündüğü bu anlayışın kabul görmesinde en önemli rolü, "edebi bir cereyan olarak çok iyi bildiğimiz, fakat felsefesini çok zaman ihmal ettiğimiz 'romantizm'"in, özellikle de bu akımın Almanya'daki felsefî kaynaklarını oluşturan Fichte ve Schelling gibilerde bulunduğu[18] görüşünde olan Mardin, Romantik akımın 'Aydınlanma devri' fikirlerine karşı çıkarak "Aydınlanma düşünürlerinin aksine bir 'dış gerçeklik' kabul etmemesi"ni oldukça önemser görünüyor.

Aynı usyürütüşü öteki ve önceki yazısında şöyle açtığına tanık oluyoruz:

> "Romantiklere göre, 'gerçeklik' kişinin yaratıcı kabiliyetinin sonucu olduğu için, somut bir 'dış gerçeklik' olamaz; 'gerçeklik' insanın yoğurucu kudretinin bir ürünüdür. İlginç olan, düşün tarihine bu açıdan bakıldığında aslında, geleneksel-dini literati'lerle, onların tersi saydığımız, aydınlanma devri düşünürlerinin aynı safta gözükmeleridir. İkisi de, insanı, merkezi "dışta olan kozmik gerçeğin daha küçük çapta bir yansıması olarak görüyorlar. Bu açıdan bakıldığında, gerçek 'gerçeklik', insanın dışında olandır, kainatın sırrı 'makro imge'dedir. Aksine, romantiklerde kainatın sırrı insanlardadır. Bu da romantiklerin felsefî düşüncelerine ne dincilerin, ne de aydınlanma devri düşünürlerinin yapamayacakları kadar radikal bir görelilik bağışlamalarını mümkün kılmıştır. Düşünürün serbestliği konusunda en önemli 'film kopması' bu noktada oluşmaktadır. Düşünür *felsefi* bir meşrulaştırıcıya kavuşmuştur. (...) Romantikler, böylece içindeki 'Daemonic' güçlere de bir meşruiyet kazandırmış oluyorlar."[19]

Yukarıda sözü edilen karşıtlığın sonuçlarından biri olsa gerek, 'demon'un yaratıcı gücünün meşrulaştırılması "Batı'da romantizm adı verilen hareketle gerçekleşmiş ve bugüne kadar gücünü sürdürmektedir. Romantizmin ortaya attığı bir anlayış, insanların iyi veya kötü, suçlu veya suçsuz gibi iki ayrı kategoride yargılanmasının aksine, bu iki kategorinin içiçe yaşadığıdır. Bu da insanın içinden gelen itişlerin iyiye mi, yoksa kötüye mi yorulacağı meselesini anlamsız kılıyor."[20]

Aynı bildiride romantizmin bu tutumunun iki sonuca yol açtığını belirten Prof. Mardin şöyle sürdürmektedir tartışmasını:

> "Bazen bize çok kötü görünen bir kişinin pekala kültüre katkıda bulunabileceği fikri bu gelişmelerde değerlendirilmiştir. Fransız şairlerinden Baudelaire ve Rimbaud, 'lanetlenmiş' kimselerdir ve kötü konularla uğraşırlar; aynı zamanda ['?]yaratıcılık dinamiğinin insanın içindeki yer[ler?]i nedir?' diye bize başkalarının veremediği birtakım önemli fikirler verirler. Bu insanlar kötü ile uğraştıkları, onu anlamaya çalıştıkları, şiirleriyle içine girmelerine rağmen, *uzun vadede*, ne kendileri ne de Batı'nın anlayışı bunu bir suç olarak algılamamıştır. Daha önemlisi, bunu yaparken bayağılığa

18 Mardin, "'Aydınlar' Konusunda...," *Toplum ve Bilim*: 13.

19 Mardin, *Aynı yer*.

20 "Genel Hatlarıyla Modernleşme": 28-29.

> düşmemişlerdir. Bu, benim üzerinde en çok durduğum şeylerden biridir. Bundan dolayı bu kişiler lanetlenmiş; fakat, aynı zamanda Batı edebiyatında saygın kişilerdir."[altını ben çizdim][21]

Prof. Mardin'in büyük önem atfettiği romantik akım karşısında, Aydınlanma düşünürleri ve *literati*'lerin ortak bir paydaya sahip oldukları yönünde aynı bildiride ilginç bir savda bulunduğuna tanık oluyoruz:

> "Romantiklere göre, 'gerçeklik' kişinin yaratıcı kabiliyetinin sonucu olduğu için, somut bir 'dış gerçeklik' olamaz; 'gerçeklik' insanın yoğurucu kudretinin bir ürünüdür. İlginç olan, düşün tarihine bu açıdan bakıldığında, aslında geleneksel-dinî *literati*'lerle, onların tersi saydığımız, aydınlanma devri düşünürlerinin aynı safta gözükmeleridir."[22]

Modern entelektüelleri geleneksel toplumun *literati*'lerinden ayıran özelliğin ne olduğunu da önceki yazısında şöyle açıklamaktaydı Prof. Mardin:

> "*Literati* çok daha eskilere [1860 öncesi] giden, fakat kendi devrimizde teknik bir anlam kazanmış bir tabirdir; anlatım gücü, geleneksel kültürlerdeki 'aydın'ların kendi toplumumuzda 'aydın' olarak tanımladığımız kişilerden çok ayrı işlevler gördükleri, bu açıdan bakıldığında da o topluluklarda 'entelektüel' aramanın yanlış olacağı noktasında toplanır. 'Geleneksel' topluluklarda hayatlarını 'bilme'ye veren kişiler edindikleri bilgileri 'entelektüeller'den çok farklı bir şekilde kullanırlar. Bu kişilerin bilgiyi muhafaza ve topluma 'iyi'yi gösterme yolunda yüklendikleri sorumluluklar *les clercs* tabirinde vurgulanmıştır. Julien Benda, La trahison des Clercs (1927) adlı kitabında bu sorumlulukların bazı Fransız 'entelektüel'leri tarafından nasıl hiçe sayıldığını anlatmıştır."[23]

Buraya kadar kanımca derin bir görüş ayrılığı olacağını sanmam hocamla aramda. Sorun asıl toplumumuzu ilgilendiren şu cüretli iddiayla başlıyor gibi sanki:

> ".. [A]ydınlarımızın bir özelliği üzerinde durmak istiyorum: Türkiye'nin geçirdiği bütün değişmelere rağmen, Türk aydınlarının *literati* niteliklerini kaybetmedikleri ve *intellectuals* olarak nitelendirilmelerinin yanlış olacağı.."[24]

Evet ama, bir yanda kanımca bir DİA'dan başka bir şey olmayan 'özel' bir üniversiteden 'uçan'lara bağrını açmasını beklerken, öte yandan 'uçan'ların bizde pek bulunmayıp da, diyelim ki Hollanda'da bulunduğunu iddia etmeye başlarsak, işin rengi biraz değişmeye başlar.

21 *A.g.e.*: 29.

22 *Aynı yer.*

23 "'Aydınlar' Konusunda...," *A.g.y.*: 10.

24 "'Aydınlar' Konusunda...," *Aynı yer.*

İlk elde şu kuşku beliriyor akılda: Eskinin hakikatlerini çöpe atarak insanın içinden gelen bir devrime neden oldukları iddia edilen Romantikler acaba gerçekten *daimon*ik gücün en belli başlı örnekleri mi sayılmalıdır? Daha da önemlisi, yukarıda da Prof. Mardin'den alıntıda görüleceği gibi, bizde yaratılamayışına –yazık! yazık da, bu bir yaratı meselesi mi?– ağıt yaktığımız Nietzsche'nin *daimoniaque*'lığının, *Nietzscheen* bir ruhun Romantiklerinkiyle en ufak bir ilişkisi olabilir mi? Romantiklerle hiçbir alâkası olmaması gereken Nietzsche'nin *daimon*ik güçle ilgili olarak neden birden onlarla aynı kefede ele alındığı sorusu ile, neden romantik ruh halinin bizde bulunmadığı (isabet!) ve neden *Nietzscheen* birilerinin ortaya çıkmadığı (acaba?) iddiasına eğilmemiz gerekir. Mardin Hoca'ya pek de haksızlık etmeyeceğimi düşündüğüm şöyle değişik bir usyürütmeyle yola çıksak ne dersiniz?

İlk elde, brutal gerçekçi düşünür Carl Schmitt'in *Politische Romantik*'ini ister istemez hatırladığımda, hocamın Avrupa, özellikle de Alman Romantiklerini gözünde fazla büyüttüğü kanısına ulaşıyorum.[25] Bir an için hatırlayalım Rousseau'dan *Sturm und Drang*'a, oradan da genç ve olgunluk ölçüsünü henüz kazanmamış Goethe dahil öteye uzanan romantik taife'nin nelere, hangi *Realpolitik*'ci yetkelere boyun eğdiğine. Vardıysa *daimoniaque* yanları, o güç pek işleyememişe benziyor Prusya'da örneğin. Özellikle Alman romantik yazınında 'brutal' toplumsal-siyasi gerçeklerle 'pleb'ce bir cesaretle yüzleşmek yerine, kendi içine göçerek sahte düşler içinde yüzmenin, giderek bunu içgöç (*innere Emigration*) olarak vasıflandırmanın erdem sanılması da işin tuzu biberi. Üstelik içinde yaşadıkları toplumun orta sınıflarının benimsemeye hazır olduğu hayâlci tutumların (ve 'intihar' gibi acıklı sonuçlarının) nerdeyse yüceltilmesine yol açan bir 'uçukkaçıklık'tan (*Schwärmerei*)[26] sorumlu oldukları da karşı-sav olarak öne sürülemez mi? Dahası, tutucu Avrupa kıtasında çok şeyler gerçekleştirdiği sanılan o 'romantik ruh'un toplumsal yaşamın *kitsch*'leşmesinde oynadığı rol pek de azımsanır ölçüde olmasa gerek.

Adorno da bir yazısında, başlarda Hölderlin ve Novalis gibi Alman romantiklerinin yükselen işdünyası kültürü karşısında ödünsüz durmasına karşın, romantizmin zamanla kaskatı ve içi boş bir akıma dönüştüğüne, daha da vahimi, yozlaşarak sıkkın ve bıkkın bir yaşamın bezemesine dönüşüp varolan düzenin ayıp kapatıcılığı rolünü üstlendiğine dikkatimizi çekmektedir.[27]

---

25 Romantik akımın tarihsel kökenleri hakkında bkz. Carl Schmitt, *Politische Romantik*, Sechste Auflage (Berlin: Duncker & Humblot, 1998 [1919]) [Ing.: *Political Romanticism*, tr. and Intro. by Guy Oakes (Cambridge, Mass.: The MIT Press, 1986)].

26 Bkz birbirini tamamlayan şu iki yazı: "'Kant burada da hizmetinizdedir, *Fräulein*': Maria von Herbert-Immanuel Kant Yazışması" *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Yıl 7, No. 27 (Mayıs-Temmuz 2004): 27-51 ve "Kant'ı ürküten üçlü: 'Schwärmerei' - 'Lesesucht' - 'Buchmacherei'," *Immanuel Kant: Essays Presented at the Muğla University International Kant Symposium / Muğla Üniversitesi Uluslararası Kant Sempozyumu Bildirileri* (Ankara: Vadi Yayınları: Kasım 2006): 596-609.

27 Theodor W. Adorno, "Toward a Reappraisal of Heine," *Gesammelte Schriften, Band 20:Vermischte Schriften III*: 444.

Schmitt'in çok doğru nitelemesini burada hatırlayacak olursak, romantik kaypaklığın ana özelliği olan 'durumauyarcılık' (*Occasionalismus*) gereği, zamanın akışı içinde akımın sonraki temsilcileri antiromantik rejim ve siyasetler karşısında direnmek şöyle dursun, tam tersine uşaklığına soyunmuşlardır. Adorno'nun "her şeye mesafeli bir düş dünyasını yaşatanların kaçmaya çalıştıkları gerçekliğe teslim olmaya çok yatkın olmalarından [*those who maintain the dream world in its aloofness are liable to surrender to the very reality from which they try to get away*]" aynı yazıda söz etmesi boşuna olmasa gerek.[28]

Bu savımızı destekleyen bir başka örnek de Walter Benjamin'in o abidevî bitmemiş eseri *Das Passagen-Werk*'de Fransız yazarı Roger Caillois'nın 'Paris, mythe moderne' başlıklı yazısından [*Nouvelle Revue française*, XXV, 284, 1 mai 1937 p 695 et 697] yaptığı şu alıntıdır:

> "Romantizm fiilen bireyin toplumun basurmakta fazlasıyla çıkarı olan bir demet içtepiye aymasıdır; ama çoğu durumda mücadeleden vazgeçilmesidir de...Romantik yazar... sığınmacı ve yan çizici bir şiirselliğe döner. Balzac ve Baudelaire'in çabası ise bunun tam tersidir ve Romantiklerin yalnızca sanat düzeyinde işlemeye çekildikleri belitleri yaşamla bütünleştirmeye yönelmiştir..."[29]

Kısacası, istisnalar dışında, Romantikler arasında aramamızın ne ölçüde doğru olduğu konusunda ciddi kuşku duyduğum '*daimonik*' gücün sardığı kişilere örnek getirmemiz istense, bildiğim kadarıyla, Stefan Zweig'ın dilimize iki kez çevrilmiş, yukarıda gönderme yaptığım çalışması aydınlatıcı olabilir belki de. Zweig eserinin önsözünde özellikle Goethe'yi Hölderlin, Kleist ve Nietzsche gibi düşünürlerle karşılaştırırken, bu ölçülü düşünür hakkında oldukça ilginç şöyle bir değerlendirmede bulunmaktadır:

> "Böylece demonun efendisi kendi hayatının sonunda zorlu bir varlık kudreti olarak durur (halbuki öbürleri Dionysos gibi kendi şûrişleriyle [iç fırtınalarıyla] lime lime yırtılırlar). Goethe'nin mevcudiyeti dünyayı kazanan yegâne bir stratejidir, halbuki öbürleri kahramanca, fakat hiç plânlı olmayan muharebelerde yeryüzünden püskürtülürler ve sonsuzluğa firar ederler...Goethe sonsuzluğa ermek için, yeryüzünü bir

28 *A.g.e.*: 445

29 Benjamin'de alıntının tümü şöyledir: 'Le Romantisme aboutit à une théorie de l'ennui, le sentiment *moderne* de la vie à une théorie du pouvoir ou, au moins, de l'énergie ... Le Romantisme, en effet, marque la prise de conscience par l'homme d'un faisceau d'instincts à la répression desquels la société est fortement intéressée, mais pour une large part, il manifeste l'abandon de la lutte ... L'écrivain romantique ... se tourne vers ... une poésie de refuge et d'évasion. La tentative de Balzac et de Baudelaire est exactement inverse et tend à integrer dans la vie les postulations que les Romantiques se résignaient à satisfaire sur le seul plan de l'art ... Par là, cette entreprise est bien apparentée au mythe qui signifie toujours un acroissement du rôle de l'imagination dans la vie.'. Walter Benjamin, *Das Passagen-Werk, Gesammelte Schriften, V.1* (Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1982): 'D: Die Langeweile, ewige Wiederkehr', 167'de. [Ing.: *The Arcades Project*, tr. by H. Eiland and K. McLaughlin (Cambridge, Mass.: The Belknap Press of HUP, 1999): D: [Boredom, Eternal Return], 110.]

adım bile terk etmeğe muhtaç değildir: yavaş yavaş, sabırla o, onu kendine çeker. Onun metodu bu derece kapitalist bir metottur: o her yıl, enine, boyuna ölçülmüş bir tecrübe payını, fikrî kazanç olarak, bir köşede biriktirir, ve tasarrufunu, sene sonunda, itinalı bir tüccar gibi tanzim ederek, defterlerine ve yıllıklarına kaydeder, onun hayatı faiz getirir, tarlanın mahsul vermesi gibi. Ötekiler, fakat kumarbazlar gibi idare ederler, dünyaya karşı muhteşem bir kayıtsızlık içinde, bütün varlıklarını, sonsuz kazançlar ve sonsuz kayıplarla, bir tek karta atarlar – demon yavaş yavaştan, tasarruf kutusu kazancından nefret eder. Bir Goethe için, varlığın esasını teşkil eden tecrübelerin onlarca hiç kıymeti yoktur: böylece onlar, kendi ıztıraplarından, kuvvetlenmiş duygu olarak, hiçbir şey öğrenmezler ve *müteheyyiçler [coşanlar; Schwärmer]*, mukaddes yabancılar gibi, kendi kendileri için kaybolurlar"[30] [altını ben çizdim]

"Fakat" diye hemen eklemeyi ihmal etmiyor Zweig:

"demon kanatlı şâirlerin mukabili, hiç de demonsuz şahsiyet değildir: demonluksuz, kâinatın ezelî musikisinden fısıldanmış sözsüz hiç büyük san'at yoktur. Bunu bütün demonluğa ezelî düşman kesilen, Hölderlin ve Kleist'a karşı da hayatta mukabil bir müdafaa vaziyeti alan Goethe kadar hiç kimse bâriz bir surette göstermemişti; demonluk hakkında Eckermann'a o şunu söyler: 'En yüksek tarzdaki her ibda' [yoktan ortaya koyma] müstahsilliği, her mühim aperçu...hiç kimsenin hükmü altına girmez ve bütün arzî kudretin üstünde yücelmiş durur.' İlhâmsız hiç büyük san'at yoktur, ve bütün ilhâm, bilinmeyen bir öte âlemden, kendi uyanıklığının üstünde bir bilgiden boşanıp akar."[31]

---

30 Buradaki karşıtlaştırmanın Türkçedeki kaynağı, *Nietzsche: Demon'la Muharebe*, Alm. çev. Hasan Cemil Çambel (İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1940) başlığıyla dilimizde eksik yayınlanan Stefan Zweig'ın eserinin mukaddemesidir. (bkz. ss. 14-15; eklemek gerekir ki, çevirmen ilk sayfaya eklediği dipnotta şöyle yazmaktadır: "Bu tercümede yalnız Nietzsche alınmış, öbürleri [Hölderlin ve Kleist] şimdilik bırakılmıştır."). Metinde verdiğimiz alıntının Almanca aslı şöyledir: 'So steht der Herr des Dämons am Ende seines Lebens mächtig im Sein (indes jene zerissen werden wie Dionysos von der eignen Meute). Goethes Existenz ist eine einzige strategische Weltgewinnung, während jene in heldischen, aber niemals planhaften Kämpfen abgedrängt werden von der Erde und ins Unendliche flüchten... - Goethe braucht nicht mit einem Schritt dieErde zu verlassen, um die Unendlichkeit zu erreichen: langsam, geduldig sieht er sie an sich. Seine Methode ist derart eine durchhaus kapitalistische: er legt jedes Jahr ein gemessenes Teil Erfahrung als geistigen Gewinn sparend zurück, den er am Jahresende als sorgfältiger Kaufmann dann ordnend in seinen 'Tagebüchern' und 'Annalen' registiert, sein Leben trägt Zins wie der Acker die Frucht. Jene aber wirtschaften wie Spieler, immer werfen sie, in einer herrlichen Gleichgültigkeit gegen die Welt, ihr ganzes Sein, ihr ganze Existenz auf eine Katre, Unendliches gewinnend, Unendliches verlierend - das Langsame, das Sparbüchsenhaftedes Gewinns ist dem Dämon verhaßt. Erfahrungen, die einem Goethe das Wesenhafte des Daseins bedeuten, haben für sie keinen Wert: so lernen sie nichts an ihren Leiden als verstärktes Gefühl und gehen *als Schwärmer*, als heilig Fremde sich selber verloren.', Stefan Zweig, *Der Kampf mit dem Dämon: Hölderlin. Kleist. Nietzsche[(= Die Baumeister der Welt, Band 2)]*, (Frankfurt am Main, S. Fischer Verlag, 2007 [Leipzig: Insel, 1925]): 19-20.

31 'Aber der wahre Widerpart des dämonisch beflügelten Dichters ist durchaus nicht etwa der undämonische: es gibt keine große Kunst ohne Dämonie, ohne das der Urmusik der Welt entflüsterte Wort. Niemand hat dies gültiger bezeugt als der Erzfeind alles Dämonischen, der auch im Leben Kleisten und Hölderlin hart abwehrend gegenüberstand, als Goethe, da er zu Eckermann über das Dämonische sagt: >Jede Produktivität *höchster Art*, jedes bedeutende Aperçu ... steht in niemandes Gewalt und ist über aller irdischen Macht erhaben.< Es gibt keine große Kunst ohne das Inspirative, und alles Inspirative strömt wieder aus einem unbewußten Jenseits, einem Wissen über der eigenen Wachheit.', Zweig, *Nietzsche: Demon'la Muharebe: 10. / Der Kampf mit dem Dämon*: 16.

Zweig'ın alıntıladığı pasajın hemen devamını asıl kaynağından okuduğumuzda, Goethe'nin de bu durumu *daimonik* bir güçle ilişkilendirdiğini görüyoruz:

> "Bu durumun doğaüstü güçle [*Dämonischen*] yakınlığı vardır, doğaüstü güç insana istediği gibi hâkimiyet kurar, insan her şeyi kendi gücüyle yaptığını zannederken, kendini bilinçsizce ona teslim eder. [*Es ist dem Dämonischen verwandt, das übermächtig mit ihm tut, wie es beliebt, und dem er sich bewußtlos hingibt, während er glaubt, er handle aus eigenem Antriebe.*]"[32]

Böyle hasletlere sahip bir Nietzsche'nin romantiklerle aynı kefede ele alınamayacağı sanırım yeterince açık olmalı. Nietzsche'nin ilk dönem Romantikleriyle olan bağını tartışan yakınlarda çıkmış bir yazıda da, bu ele avuca sığmaz düşünürün ilk bakışta tipik bir romantik figür izlenimi vermesine karşın, bu izlenimin aldatıcı olduğu, Nietzsche'nin kendisini Romantik akımdan açık ve sert bir dille uzak tuttuğu, dahası tıpkı Goethe gibi onun da klasisizmi güçlülük göstergesi olarak düşünürken Romantizmi bir tür hastalık olarak gördüğü teslim edilmektedir.[33] Zweig da eserinin Nietzsche'ye ayrılan ilerideki sayfalarında özellikle Güneyin, Akdenizin güneşini keşfeden "[y]eni Nietzsche'nin [*der neue Nietzsche*], hür doğan, gezintilerde kelebekler gibi kendisine uçup gelen fikirlerini emniyet edip tevdi ettiği lisan, artık, o vekarlı, çok sesli, siyah fraklı humanist Almancası değildir [*Es ist nicht das würdige, sonore, schwarzbefrackte Humanistendeutsch ...*]"[34] derken aynı şeyi ifade etmekte değil midir?

Yapıcı bir eleştiri gereği yürüttüğüm bu kısmen karşı-usyürütüşümü Osmanlı'nın son dönemlerine taşımamızın pekâlâ mümkün olduğunu iddia edeceğim şimdi de. Stefan Zweig'ın sözcükleriyle, cinleri perileri tepelerine üşüşerek, insanların, "[i]çindeki ifrat derecedeki bolluğun tesiri altında kendinden kopup ayrılan heyecan şâirinin, o ilâhi ölçüsüzün" salt adına Batı demeye alıştığımız 'kurgu'nun tekelinde olduğunu düşünmüyorum. Hölderlin, Kleist ve Nietzsche gibi *daimon*'unun rüzgârına kapılarak Diyonizyak zehirlenmeye düşen ya da tıpkı olgun Goethe'nin yaptığı gibi, "kendi ölçüsüne hâkim olan," kendi *da-*

---

32 Zweig tarafından çok azı alıntılanan pasajın tümünün, ona pek hakkını vermediğini düşündüğüm Türkçeye iki çevirisi var. Burada kullanmayı tercih ettiğimiz çeviri için bkz. Johann Peter Eckermann, *Yaşamının Son Yıllarında Goethe ile Konuşmalar*, Almanca'dan çev. Mahmure Kahraman (İstanbul: Türkiye İş Bankası Hasan Ali Yücel Klâsikler Dizisi, 2007): 659. Aynı pasajın tümü özgün dilinde şöyle: 'Jede Produktivität *höchster Art*, jedes bedeutende *Aperçu*, jede Erfindung, jeder große Gedanke, der Früchte bringt und Folge hat, steht in niemandes Gewalt und ist über aller irdischen Macht erhaben. Dergleichen hat der Mensch als unverhoffte Geschenke von oben, als reine Kinder Gottes zu betrachten, die er mit freudigem Dank zu empfangen und zu verehren hat. Es ist dem *Dämonischen* verwandt, das übermächtig mit ihm tut, wie es beliebt, und dem er sich bewußtlos hingibt, während er glaubt, er handle aus eigenem Antriebe.' [altını ben çizdim], Johann Peter Eckermann, *Gespräche mit Goethe in den letzten Jahren seines Lebens* Dienstag, den 11. März 1828. bkz. http://gutenberg.spiegel.de/

33 Judith Norman, "Nietzsche and Early Romanticism," *Journal of the History of Ideas*, LXIII/3 (July 2002): özellikle 501.

34 Zweig, *Nietzsche: Demon'la Muharebe: 94. / Der Kampf mit dem Dämon*: 299.

ímon'unu Apollonca ölçüler içinde tutan hiç düşünür yok muydu onca Osmanlı münevveri arasında dersiniz? Bence vardı. Prof. Mardin'in bizde 'yaratıcı bir güç olarak" *daímon*'un hiç ortalıkta dolaşmadığı yönündeki yargısına katılmam pek mümkün değil. Kanımca en azından günümüzde *daímon*'u tepen delibozuk entel tipi toplumumuzda çok az sayıda olmasa gerek. Geçmişe bakıldığında da hiç değilse bir yanda bir Celâl Nuri ve hatta Ziya Gökalp'i, öte yanda da Ahmet Mithat ve Yusuf Akçura'yı gösteremez miyiz dersiniz?[35]

"*Daímon*'unu yitiren Üniversite" başlıklı yazının ilgili dipnotunda Batı'dan Hıristiyan varoluşçu bir düşünürü, Kierkegaard'ın şu yazdıklarını örnek getiriyordum:

> "Demonik olanın taşıdığı anlamlar zaman içerisinde değiştiği için, artık hiçbir şeyi imlemez hale geldi, o zaman da akla gelen tek şey, bu kavramın tanımını mümkün mertebe daraltmak oldu... Demonik olan nereye kadar psikolojinin sorunudur diye sorulursa, demonik olanın bir durum [!] olduğunu söyleyeceğim."[36]

Bu alıntıda Kierkegaard'ın 1844 tarihli bu eserinde [Almanca'sıyla, *Der Begriff Angst*] 'durum' [*Tilstand*] denildiğinde, standard 'Almanca-Danca' sözlüklerde sözcüğün Almanca karşılığı olarak, >*Fassung*<, >*Lage*<, >*Situation*<, >*Zustand*<, >*Stand*< sözcükleri geçse de, ben Kierkegaard'ın Heidegger'i öncelercesine Almanca'da >*Grundstimmung*< sözcüğünün kapsadığı temel *Dasein* 'hâl'lerinden birini kastettiğini düşünüyorum. Eğer çok yanılmıyorsam, Prof. Mardin'in 'demonik' olandan anladığının da bir yere kadar modernliğin özellikle kişi düzeyindeki göstergeleri/belirtileri arasında yer alan bu 'durum'la ilişkisini kurmak olasıdır.

Sırf bununla bitse iyi. Max Horkheimer'in de Sokrates'den günümüze *daímon*'un geçirdiği anlam değişikliği ve bu gücü eski Yunan tanrıları, ama asıl, ünlü mecazla tanrıların çekip gittiği, 'kutsallıktan arınmış' günümüz dünyasının işhayatıyla içiçe geçmekle kalmayıp, kendi tekelci işalanlarını oluşturmuş bulunan örgütlü tektanrıcı dinleri karşısında nerede, hangi konumda göreceğimiz hakkında ciddi düşünme gerektiren bir değerlendirmesi vardır. İşin ilginç yanı, Horkheimer'ın, Sokrates'inki başta olmak üzere her tür *daimónion*'u din ve hele günümüzdeki örgütlü din karşısında nerdeyse daha kutsal, daha ulvî bir yere yerleştiriyor oluşudur. Şöyle yazıyor Horkheimer:

---

35 Bkz. H. Ünal Nalbantoğlu, "Nietzsche ve Heidegger Türkçenin Evinde: farklı dilde aynı metafizik," *Toplum ve Bilim*, 98 (Güz 2003): 82-103.

36 Bkz. Søren Kierkegaard, *Kaygı Kavramı*, Danca aslından çev. Türker Armaner (İstanbul: Türkiye İş Bankası Hasan Âli Yücel Klasikler Dizisi, 2003): "İyi Olana İlişkin Kaygı (Demonik)," ss. 117-137, özellikle 121-122 ve 133. Son cümlenin Dan dilinde orijinali: 'Hvis det Spörgsmaal her skulde fremkomme, hvorvidt det Daemoniske er et psychologisk Problem, det maa jeg svare, det Daemoniske er en *Tilstand*.' Danca'da 'durum' karşılığının >*Tilstand*< olduğunu öğrenmeme yardımcı olan değerli meslekdaşım Ali Ergur'a ve kendisi temasa geçtiğinde gereken bilgiyi sağlayan sayın Türker Armaner'e içten teşekkürlerimle.

> "Sokrates'in daimon'u belki öteki tanrılardan daha ruhsal bir tanrıydı, ama daha az gerçek değildi. Daimon adı, yaşayan bir gücü belirtiyordu. Platon'un felsefesinde, Sokrates'deki sezgi (görüleme) gücü ya da vicdan [*power of intuition or conscience*], bireysel öznenin içindeki bu yeni tanrı, Yunan mitolojisindeki rakiplerini tahttan indirmiş, en azından dönüşüme uğratmıştır. Tanrılar idealara dönüşmüştür artık. Ama bu ideaların, öznelci idealizme uygun olarak öznenin kendi ürünleri olması, öznenin duyumlarına benzer ürünler ya da içerikler olmaları söz konusu değildir. Tam tersine, eski tanrıların bazı imtiyazlarına hâlâ sahiptir idealar: insanlardan daha yüksek ve daha soylu bir düzlemde dururlar, birer modeldirler, ölümsüzdürler. Aynı zamanda, daimon da ruha dönüşmüştür ve ruh da ideaları algılayabilen gözdür. Doğrunun görülmesi olarak ortaya koyar kendini, bireysel öznenin şeylerin ebedi düzenini algılayabilme ve böylece zamana bağlı düzende de izlenecek doğru çizgiyi görebilme yeteneği olarak somutlaşır."[37]

Burada gene "*Daimon*'unu yitiren Üniversite" yazısının ilgili dipnotunda kısa yer alan ve açılması gerektiğini düşündüğüm bir soruyu da okurun eleştirel görüşüne sunmadan geçiştirmeyi doğru bulmuyorum. Orada kabaca şunları yazmıştım: Nietzsche'nin anlamca yer yer *daimon*'a yakın görünen Arapça '*cin*' sözcüğünün karşılığı olarak Latince '*spiritus*' sözcüğünü kullanıyor olması düşündürücüdür – ki '*genie*'nin bu Arapça '*cin*' sözcüğünden geldigini ve 'dehâ' karşılığı olarak da kullanıldığını biliyoruz. Nietzsche'nin notu şöyleydi:

> "Cin Arapçadır ve Tin demektir. ['*gin ist arabisch und heißt spiritus (=g'inn).*']"[38]

Nietzsche notunda 'cin'e (=*spiritus*) vurgu yaparken onu *daimon*'la aynı ya da benzer anlam mı yüklemektedir bu sözcüğe, bunu belirlemek çok kolay değil şu aşamada benim için.[39]

Öte yandan, aynı yazıda dikkatleri çekmeye çalıştığım gibi, Nietzsche'nin 'cin' sözcüğünü Latince *spiritus*'la karşılayışına ihtiyatla yaklaşmamızı ve sorgulamamızı gerektiren ufak ama bence önemli bir başka tarihsel ayrıntı bulunuyor. Profesör Hilmi Ziya Ülken'in yayınladığı *İbn Sina Risâleleri*'nin ikincisinden anlaşıldığı kadarıyla, günümüz Türkçesinde kişi 'can'ı karşılığı kullandığımız ve bugüne dek anlamca hep aynı kaldığı yanılgısına kolaylıkla düşülebilen Arapça *al-ruh* ile 'rüzgâr' anlamına gelen *al-rih* sözcüklerinin aynı kökten gelmesi,[40] eski Yunanca'daki *psuché* sözcüğünün en eski kökleriyle ilginç bir paralellik arzediyor. En azından İbn Sina'nın zamanı ve düşün dünyasında, büyük

---

37 Max Horkheimer, *Akıl Tutulması*, çeviren ve önsöz Orhan Koçak (İstanbul: Metis Yayınları, 1986): 60-61. [İng.: *The Eclipse of Reason* (New York: The Seabury Press, 1974 [1947]): 10-11.]

38 Friedrich Nietzsche, *Kritische Studienausgabe*, Herausgegeben von G. Colli und M. Montinari, *Band 12: Nachlaß 1885-1887* (Berlin: Verlag de Gruyter, 1988): 1 [24], 16.].

39 *"Daimon'*unu yitiren Üniversite," *A.g.y.*: 192.

40 Prof. Yasin Ceylan'ın verdiği bilgiye göre.

olasılıkla da Ortaçağ Hıristiyan dünyasına yapılan çevirilerde bu ve benzer kavramlara getirilen Latince karşılıklarda, bugün Türkçe'ye 'Tin' diye çevirdiğimiz, Latince ve öteki bazı 'Batı' dillerinde *spiritus, der Geist, l'esprit* olarak ifade bulan sözcük, tanrısal olsun olmasın, ama kesinlikle kişi-dışı bir güç anlamında kullanılmaktaydı. Buna karşılık, İbn Sina'nın aynı risâle'sinden anlaşıldığı kadarıyla, gene onun zamanı ve düşün dünyasında kişinin bedencanını anlatırken, şimdilerde kullandığımız 'ruh' sözcüğü yerine, günümüzdeki 'benlik' sözcüğünün Arapça karşılığı *al-nafs* (*nefs*, *nefes*; öteki bazı dillerde *anima*, *die Seele*, *l'âme*) sözcüğünün kullanıldığı göze çarpıyor ki, o da eski Yunanca *psuché* sözcüğünün en eskideki anlamı olan 'soluk,' 'hava akımı'na karşılık gelmektedir.[41]

III

Daimon dedikleri yakıcı ama aynı zamanda devindirici gücün İslâmda şer-şeytanla bir tutulduğu için Osmanlı, ardından da Cumhuriyet düşünürleri arasında serpilme şansı bulunmadığı yönündeki iddia, Prof. Mardin'in değer verdiği Edward Shils'in her kültürde bir 'merkez' ve de bir 'çevre' bulunduğu yollu dikotomik ayrımıyla da örtüşür gibidir. Shils'in kültür modelinde, din söz konusu olduğunda, 'Merkez' sözgelimi gelenekçi kulluğundan ötürü yaratıcılıktan nasibini almadığı daha baştan varsayılan ortodoks Müslüman-Osmanlı münevverlerinin işgalindeki iktidar alanı ise, acaba 'folk' dinini temsil eden heterodoksluların siperlerini tuttuğu, tarîkatların kol gezdiği 'Çevre' midir bugün tüm yakıcılığıyla insanı 'uçurabilmesi' için '*démoniaque*' güce kalan –bırakılmış diyemeyiz herhalde– tek yer? Sanmıyorum.

Kökenleri ne ölçüde dinsel olursa olsun, bir Hölderlin ve Kleist'da ve hele bir Nietzsche'de alabildiğine göze çarpan o '*démoniaque*' yaratıcılığın, istisnalar hariç, ne Avrupa'nın Romantik akımlarında ne de günümüzün cemaat terâneleri ve sözde âhenkle bezeli olmasına rağmen 'sermayeci tarikatlar'ın boyunduruğa koştuğu, gerçek toplumsal ve ruhsal çelişme ve çatışkıları gizli şiddet yüklü değişik baskılarla dizginleyen Yahudi-Hıristiyan ya da Müslüman herhangi bir 'Çevre'nin sözümona 'heterodoksluklar' alanında aranamayacağı, buna girişilirse de boş bir çaba olarak kalacağı kanısındayım.[42] *Daimon*'a ilişkin olarak buraya kadar yazılanlar ışığında rahatlıkla diyebilirim ki, bu türden bir ruh gücünün günümüzün işdünyasıyla içiçe geçmiş 'Çevre' ya da 'Merkez'deki örgütlen-

41 Bkz. *İbn Sina Risâleleri, II (Les Opuscules d'Ibn Sina et Le Livre de la différence entre l'esprit et l'âme* par Qosta b. Luqa, édité, étudié et annoté par Hilmi Ziya Ülken (İstanbul: İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi Yay. No. 552, 1953): özellikle ss. 11-12.

42 Max Horkheimer nerdeyse altmış yıl önce bu duruma işaret ederek Amerikan düşünür ve yazarı Ralph Waldo Emerson'un şu yazdıklarını kanıt getirmişti bile: "Dinsel kurumlar...daha şimdiden, mülkiyetin koruyucuları olarak pazar değeri kazanmışlardır; eğer rahipler ve kilise üyeleri bu avantajları ellerinde tutamazlarsa, ticaret odaları ve banka yöneticileri, ülkenin gerçek hancıları ve toprak sahipleri, hemen onların yardımına koşar." *Akıl Tutulması*: 80. / *The Eclipse of Reason*: 39.

miş dinle hiçbir alışverişi olmadığı gibi, her türden 'efendi'ye (*Master; Knecht*) –velev ki hidâyet dağıtan imam, şeyh, papaz ya da haham olsun bu 'efendi,' hiç farketmez– biat eden "sürü bireyi"nden de (Nietzsche) fersah fersah kaçar *daímon*. Hele şu sevimsiz 'mahalle baskısı'nı ve 'göz'ün hapsini, cemaat içi gözaltını hiç çekemez. Martin Heidegger gibi *daimónion*'unun alıp götürdüğü bir çağdaş düşünürün cesurca konuşlandırdığı şu köktenci "neden var-olanlar var da hiçlik hiçmiyor?" ['*Warum ist überhaupt Seiendes und nicht vielmehr Nichts?*'][43] sorusunu tam da ucu açık bir soru olarak gündemine taşıyabilir mi Şerif hocanın J. Burckhardt'tan ödünç nitelemesiyle, 'inanılmaz basitçiler'in [*terribles simplificateurs*][44] pençesine düşmüş, mahalleli ya da değil, 'sürü birey'i?

Bu noktada bir kez daha Horkheimer'a dönerek, onun şu teşhisine katılmadan edemiyor insan:

> "Çoğu zaman, akıllı olmak inatçı olmamak anlamına gelir; bu da varolan gerçekliğe uymak demektir. Uyum ilkesi baştan kabullenilmiştir ... [Oysa] Sokrates, topluluğunun ve ülkesinin en kutsal, en köklü düşüncelerini *daimon*'un [İngilizcesinde: *daimónion*] eleştirisinden, ya da Platon'un dediği gibi, diyalektik düşüncenin eleştiri-

43 'Was ist Metaphysik?'in ilk (1929) ve ana metnini bitiren bu cümle onun siyasi anlamda tartışmalı 1935 yaz yarıyılı dersini de başlatan ve metafiziğin temelsorusu (Grundfrage) olarak konuşladığı cümledir. Bkz. Martin Heidegger, *Einführung in die Metaphysik* (Tübingen: Max Niemeyer, 1953): 1. [İng.: *Introduction to Metaphysics*, new tr. By Gregory Fried and Richard Polt (Garden City, N.Y.: Anchor Books, 1961): 1.]. Daha da önemlisi, Heidegger'in *daimónion*'unun çağrılı olduğu bir teolojik ortamda ona kibarca, dine saygılı ama alabildiğine metin söylettiği kelimesi kelimesine [*wörtlich*] şu sözlerdir: "Düşünmenin içinde iman ediş ve inayet isteyişte olageleni hazırlayan ya da onaylayan hiçbir şey cereyan etmez. Böylesine imandan hareket ederek işe koyulsaydım, dükkanı kapayıp gitmem gerekirdi. İmanedişte de insan düşünmektedir hâlâ; ama arı, çıplak düşünmenin böyle bir görevi yoktur." "Felsefenin giriştiği düşünce kişinin yalnız başına sürdürebileceği bir düşünmedir. İnsan vahiy tarafından çağrıldığında böylesi düşünme biter." ["Innerhalb des Denkens kann nichts vollzogen erden, was vorbereitend oder bestimmend wäre für das, was im Glauben und in der Gnade geschieht. Wenn ich vom Glauben so angesprochen wäre, würde ich die Werkstatt schließen. - Innerhalb der Glaubigkeit denkt man wohl noch; aber das Denken hat als solches keines Aufgabe mehr." "Die Philosophie betreibt nur solches Denken, das der Mensch von sich aus vermag; wo er von der Offenbarung angeredet wird, hört es auf."], 'Gesprächt mit Martin Heidegger', *Anstösse: Berichte aus der Arbeit der Evangelischen Akademie Hofgeismar*, Band I (1954): 36. [İng.: "Appendix: Conversation with Martin Heidegger; Recorded by Hermann Noack," *The Piety of Thinking*, tr., notes and commentary by James G. Hart and John C. Maraldo (Bloomington: Indiana University Press, 1976): 33.]

44 Bkz. *The Letters of Jacob Burckhardt*, sel., ed., and tr. by Alexander Dru (Indianapolis: Liberty Fund, 2001), passim; özellikle xiv. Gene de bir noktaya dikkatleri çekmemiz gerekir 'sanat tarihi'nin kurucusu, 'güzellik' ve 'özgürlük' mücahidi, Avrupa'da geleneksel yetkenin modernliğin koşullarında yıkılışına ağıt yakan, muhafazakârlığına da saygı duyulacak bu âlim hakkında. Kendisi her ne kadar gelişlerini doğru sezdiği, örneğin günümüzde Sarkozy ve Merkel'lerin (ve nice Avrupalı sosyal demokratın) hiçbirimizin başaramayacağı o 'inanılmaz basitleştirici'likleriyle sürükledikleri ucuz kültüre bulanmış 'sürü' bireyleri kadar olmasa da, iş İslâm (onun dilinde,despotik, sıradan basit insanlar sürüsüne hitab eden bir din) ve Hz. Muhammed'in ('fanatikliğiyle köktenci bir basitleştirici' [*"His fanaticism is that of a radical simplifier."*]) değerlendirmesine geldiğinde, İslâmın incelmiş yanlarına bakmaya tenezzül bile etmeksizin, öteden beri ısıtılıp sofraya sürülen cahil Avrupalı önyargılarını nerdeyse zehirli bir dille seferber etmekten hiç kaçınmamaktadır. Özellikle bkz. Jacob Burckhardt, *Judgements on History and Historians*, tr. by Harry Zohn (Indianapolis: Liberty Fund, 1999): 48-54, 89-90.

> sinden geçirdiği için öldü. Bunu yaparken, hem ideolojik tutuculuğa hem de ilericilik maskesi ardında gizlenen ama gerçekte kişisel ve mesleki çıkarlara bağımlı olan göreciliğe [*relativism*] karşı savaşıyordu. ... Yunan'ın kutsal geleneğini, Atina'nın hayat tarzını sarsmış ve böylece çok farklı bireysel ve toplumsal hayat biçimlerine zemin hazırlamıştı."[45]

İşte tam da Sokrates'in *daimónion*'unun güdümünde binyıllar önce karşı çıktığı görececi [*relativistic*] uyumculukların günümüzde de varlığını sürdürdüğünü, bu nedenle de son sıralarda 'kitle iletişim araçları' ya da şimdiki cilâlı adıyla 'medya' amalgamınca anlamı iyice fuzûlîleştirilen şu münhasıran müslüman 'mahalle'sindeki baskının, Şerif hocanın sonradan vuzûha kavuşturma çabasına[46] rağmen, zihinleri açmaktan çok kafaların daha da karışmasına yol açtığını herkes gibi ben de, bazı başka nedenlerle, düşünmekteyim. Şöyleki: sanıyorum, Prof. Mardin'in kurguladığı, Prof. Halil İnalcık'ın *Encyclopaedia of Islam*'a (2nd ed.) yazdığı "İstanbul" maddesine göndermeyle de desteklemeye çalıştığı ulemâlı, okumuş imamlı 'mahalle' algısı, daha çok, şu ya da bu yolla nüfûz ve zenginlik kazanmış 19. yüzyıl İstanbulu müslüman burjuvalarının mekân tuttuğu, onların sınıf meşreblerine uyarlı ve toplumsal tabîatlarına hitâb eden tarîkatların 'huzûr' dağıtıcı hizmetler sunduğu, tümüyle olmasa da ağırlıkla, tanbûr, kanûn çalınan, ney üflenen yalılı, köşklü yerlerin, görkemli külliyesi, camileri olsa da, pazarın gizli tefeci-tüccar sermayesi kuralları gereği, esnafının gerçekte sanıldığı kadar da dürüst olmayabildiği semtlerin romantik bir imgesidir. Oysa ben, Prof. Mardin'in Osmanlı İmparatorluğu'nda "gerçek bir birim" olarak işlev gördüğünü belirttiği 'mahalle'nin, kökeninde Antik Yunan düşüncesinden devşirme ve Prof. Mardin'in de açık gönderme yaptığı[47] Kant'ta en yüksek ifadesini bulan üç hasletin, ('iyilik,' 'doğru'luk ve 'güzellik') yatağı olduğu yönündeki yakıştırmasına pek katılamayacağım. Prof. Mardin'in iddia ettiği gibi "Cumhuriyet öğretimizde 'iyi,' 'doğru' ve 'güzel'i derinliğine araştıralım diye bir şey yok. Burada binlerce sayfa tartışma" bulamayız belki o hasletlerin bir zamanlar alabildiğine tartışıldığı bazı militarist yayılmacıların savaşın göbe-

45 *Akıl Tutulması*: 60. / *The Eclipse of Reason*: 10.

46 Bununla, Prof. Mardin'in SORAR tarafından örgütlenerek, *Mahalle Baskısı: "Ne demek istedim?"* başlığıyla lanse edilen ve TV kanallarınca da verilen halka açık toplantıda (24 Mayıs 2008, Cemil Reşit Rey Konser Salonu, Harbiye, İstanbul) söylediklerini kastediyorum.

47 Internet'te de değişik uzunluklarda kayıtları bulunan aynı konuşmasında Prof. Mardin şöyle demektedir: "Avrupa'da yüzlerce, binlerce sene, dindar olsun dindar olmasın, insanlar, her iki grup da ve bu arada laik (kerre ["*"] içinde) diyebileceğimiz grup 'iyi,' 'doğru,' ve 'güzel' konusunda tartışmalara girişmiş ve bu konuda binlerce, onbinlerce sayfa yazmıştır. Kim meselâ? Bunların pîri kim? Bunların pîri Kant. Kendisi 'iyi,' 'doğru' ve 'güzel'den başlayarak, bir felsefe inşa etmeye çalışmış olan birisi. Biraz Kant'ı böyle yanlı hâle getiriyorum ama Kant'ta bu yan var. Bizim Cumhuriyet öğretimizde 'iyi,' 'doğru' ve 'güzel'i derinliğine araştıralım diye bir şey yok. Burada binlerce sayfa tartışma bulamazsınız. Şimdi, bu çok önemli bir şey. Binlerce sayfa felsefî tartışma, vesaire, bulmadığınız zaman ne kalıyor bu değerleri insanların birbirleriyle karşılıklı olarak üstlerinde almasında? 'Göz' kalıyor. 'Bakma' kalıyor. 'Göz' baskıdır." Kaynak: http://www.analiztv.com/news_detail.php?id=1253 [5 Haziran 2008 itibariyle]

ğine yerli hempaları yoluyla ittirdiği o zamanki açlar ülkesinde. Ama aynı toplumun yeni devletinin basımevlerinde "Lise Felsefe Dersleri Yardımcı Kitapları" dizisi altında, dışarıda eğitim görmüş tanınmış müelliflerimize 1935 itibariyle onüç kitap yazdırıldığı ve bu kitapların "Kültür Bakanlığı Yayınevinde ve Bakanlık yayınlarını satan bütün kitapçılarda bulun" duğu yazılı *Kant'tan Parçalar, I* başlıklı kitabın art kapağında.[48] Hem, 1934 tarihli bir kararla 3000 nüsha basıldığı anlaşılan kitabın çevireni Emin Erişirgil beyin daha Cumhuriyetin ilk yıllarında (1341= Hicrî'yse 1922-23; Rümîyse 1925) "Devlet Matbaası"nda basılmış, *Kant ve Felsefesi* başlığını taşıyan bir kitabı da çıkmış.[49]

Asıl biz şöyle bir baksak derim: öyle görünüyor ki, tanrının terk-i diyâr eylemesiyle (Nietzsche), gerideki boşluğu hemen doldurması ve 'iyi,' 'güzel' ve 'doğru' konusunda kelâm eylemesi beklenen ama çabucak metalaşarak birkaç bin takipçisinin gözünde bile artık bu beklentileri karşılayamayan bir '*ersatz*-din' sıfatıyla 'sanat,' çölleşen şu dünyada hâlâ milyonları bendesi kılan organize dinle yarışacak durumda değil.[50]

Durum o ki, bu durum dünyada geçerli ve salt bizim başarısızlığımız, Cumhuriyetin başarısızlığı değil. Bu durumda bizlere söylenmek istenen, Kant'ın 'iyi,' 'güzel' ve 'doğru'su konusunda sözümona Cumhuriyetin başaramadığını yukarıdaki gözlem ışığında milyonları peşinde koşturan dinde mi aramamız gerektiği? Somutlarsak, günümüzün metropoliten alanlarında, halk kuyrukçuluğuna soyunmuş, ciddi anlamda insanî çevreye, ekolojiye zararlı beledî 'güzelleme'lerde mi (Disneyland bozuntusu *Kitsch* parklar, vb.) arayacağız 'iyi,' 'güzel' ve 'doğru'nun yargısı için 'olmazsa olmaz' o hasleti, burjuvanın içedönüklüğünü (*bourgeois inwardness*)? Özellikle iştah kabartan kent toprakları ve rant alanında 'iyilik' ve 'doğruluk'tan uzak gerçek işleyişleri gizlemeye yarayan 'güzelleme'lerin alabildiğine at koşturduğu yerde nerede Kant'ın 'iyi,' 'güzel' ve 'doğru'su ve bu yönde yargıda bulunabilmek için gereken o içedönüklük? Kendi hesabıma, değindiğim burjuva içedönüklüğünü hiçbir biçimde gerçekleştiremediği âşikâr hangi dindar mahalle ya da halkın bağrı varsa günümüzde, ben

48 Emin Erişirgil, *Kant'tan Parçalar, I* (İstanbul: Devlet Matbaası [iç kapakta 'Basımevi'], 1935. Cumhuriyet döneminde devletin eğitim aygıtlarında Kant'tan çevirilerin basımı sonra da sürdürülmüştür. Daha yakın zamanlardan bir çeviri örneği için bkz. Immanuel Kant, *Ebedi Barış üzerine Felsefi Deneme*, çev. Yavuz Abadan ve Seha L. Meray (Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., 1960).

49 Mehmet Emin [Erişirgil], *Kant ve Felsefesi* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1341). Aynı şekilde, Cumhuriyet döneminin devlet ideolojik aygıtlarından üniversitelerin dergilerinde konuk yabancı akademik kalemlerden çıkma Kant felsefesi üzerine konferans ve incelemelere de rastlarız. Bindokuzyüzkırklı yıllardan bir örnek için bkz. Ernst von Aster, "Kant'ın ahlâkı," *Üniversite Konferansları, 1941/42* (İstanbul: İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yay. No. 172, 1943?). Gene Kant'ın huzurlu "ebedî barış [ebedî 'huzur'?]" söylemi üzerine bir başka kapsamlı inceleme örneği için bkz. Prof. Dr. E. Hirş [Ernst Hirsch], "Kant'ın Ebedi Barış Üzerindeki Felsefi Denemesi," *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, III/ 1(1946): 3-31 ve "Kant'ın Ebedi Barış Üzerindeki Felsefi Denemesi - II," III/2-4 (1946): 268-292.

50 Bu yazdıklarımı çok daha yetkin biçimde tartışan bir yazı için bkz. Terry Eagleton, "Coruscating on Thin Ice," *London Review of Books*, XXX/2 (January 24, 2008).

o yerin sonunda *daimon* geçmeyen, adaletsiz bir yer olduğu düşüncesindeyim. Üstüne üstlük, Prof. Mardin'in 'mahalle'yi hem 'şahıslar'dan müteşekkil hem de şahısları aşan bağımsız bir 'kollektivite' olarak niteleyişinde ciddi bir eksiklik de görmekteyim. Somut sorarsam: Bu şemada 'mahalle'nin geçirdiği tüm tarihsel değişikliklere rağmen, öncelikle gelinen bölgelere ve mezheplere de uyarlı alt gelir grupları ve toplumsal sınıflarca oluşturulan 'mahalle' biriminin asal unsuru olma niteliğini bugün de pek yitirmemiş görünen 'hâne' ya da 'aile' birimi? 'Hâne' dedik madem ki, ister salyangoz satılamayan Müslüman mahallesi olsun ister alabildiğine hoşgörüsüz bir Hıristiyan ya da Yahudi semti, acaba sözünü ettiğim adaletsizliğin üremesine katkı yapan etkenlerden birinin de tam bu üçüncü unsur olduğu, daha da somutlaştırırsam, Şerif hocamın öğrenciliğimizde bizlere kitabını okuttuğu Edward C. Banfield'in 1950'ler İtalyası'nda tüm çıplaklığıyla gözlemlediği, benim de 'ailemden sonra tufan' olarak dilimizde söyleyebileceğim '*amoral familism*'[51] olduğu söylenemez mi?

Hem nerededir, lûtfen, Ortaçağın Hıristiyan ve Müslüman dünyalarının 'çevre'lerinde serpildiği düşünülen o iniltili mistikler artık şimdinin sermâye-dâr modernlik koşullarında? Zamanının Alman burjuva dünyasına özgü, kanımca bizdekine de oldukça benzer, hem buyurgan hem de boynubükük dindarlığı niteleyen dürüstlükten uzak (*ohne Redlichkeit*) baskın duyarsızlığı fırsat buldukça yerden yere vuran, o bağımsız ruhlu, *daimon* tabiatlıların (*dämonischen Naturen*) önde geleni Nietzsche boşuna dememiştir, "[B]ende bir din müessesesinden eser yoktur. Dinler avam işleridir ['*In mir ist nichts von einem Religionstifter. Religionen sind Pobelaffärer*']"[52] diye.

Konulara Romantiklerden çok daha fazla 'kişi' olarak baktığı özellikle geç dönem yazılarında apaçık görülen bir Nietzsche'den söz ediyoruz burada. 'Merkez-Çevre' gibi Batılı bir dikotomik ayrıma dayanarak böylesine '*démoniaque*' tabiatlı birinin benzerini günümüz İslâmının bâtınî-tasavvufî, şeyhli-mürîdli tarîkatlarının kapladığı kültürel 'çevre'de aramanın da ham bir hayâlden öteye gitmeyeceği kanısındayım. Nietzsche'nin herhangi bir 'merkez'deki kürsü profesörlüğü kadar[53] herhangi bir 'çevre'deki mürîdliğe de şiddetle karşı ol-

51 Edward C. Banfield'in İtalya'nın güneyindeki çok yoksul, takma adıyla Montegrano köyünde 1954-55'de yaptığı alan çalışmasıyla sosyal bilimlere kazandırdığı "*amoral familism*"i dilimize 'ahlâk-dışı ailecilik' olarak da çevirebiliriz. Deyişteki kavram anlam tayfını tam veremese de, böyle çevirmenin bile, özellikle büyük kent 'mahalle'lerine ilişkin yukarıdaki karşı-savımı az çok özetler sanırım. Kavramın tartışıldığı özgün bağlam için bkz. Edward C. Banfield, *The Moral Basis of a Backward Society* (Glencoe, Illinois: The Free Press, 1958): 10.

52 Zweig, *Nietzsche: Demon'la Muharebe*: 68. / *Der Kampf mit dem Dämon*: 275.

53 "Takriben otuz yaşında, normal insanın burjuva hayatta ilk mesleke girdiği çağda [*wo der normale Mensch seine bürgerliche Karriere erst inauguriert*], Goethe'nin devlet müşaviri, Kant ve Schiller'in profesör oldukları bu yaşta, Nietzsche, meslekini artık arkaya atmış, ve filologi kürsüsünü ferah bir nefes alarak terketmiştir." ve "Yeni Nietzsche'nin, hür doğan, gezintilerde kelebekler gibi kendisine uçup gelen fikirlerini emniyet edip tevdi ettiği lisan, artık, o vekarlı, çok sesli, siyah fraklı humanist [klasikçi filolog] Almancası değildir [*Es ist nicht das würdige, sonore, schwarzbefrackte Humanistendeutsch mehr*]." Stefan Zweig, *Nietzsche: Demon'la Muharebe*: 80 ve 94-95. / *Der Kampf mit dem Dämon*: 286-287 ve 299.

duğunu görmek için, onun bu geç dönemine ait metinlerine bakmak yeter de artar bile. Zweig Nietzsche'yi bir filozof, hikmet sahibi olarak algılamamızın vahim bir hata olacağı görüşündedir haklı olarak.[54]

Nietzsche'nin nerdeyse tel'în ettiği bağımsız düşünmekten aciz 'sürü' 'birey'inin günümüzdeki tipik örneklerinden birini de '*clientelism*'in çağdaş bir türünden başkası olmayan şeyh-mürîd ilişkisi üzerine kurulu küçüklü büyüklü işletmeler olarak da nitelendirilebilecek tarîkatlarda görmek mümkün. Giderek pazarla da bütünleşmiş ve alabildiğine sermaye yanlısı bu kuruluşların da, sonunda, artık pazar mekanizmasına eklemlenmiş şirketler sıfatıyla ve geçmişteki işlevleri dönüşmüş iç mertebeleriyle, sermaye düzeninin toplumsal sınıflar haritasında da yer tuttuğunu ileri sürersek fazla abartmış olmayız.[55]

IV

Madem ki özellikle günümüz 'küreselleşmesi'nin kurbanı ve dinsel kapitalizmin tarikatçi sermaye boyunduruğundaki kültürel 'çevre'lerin pek de *daimon* konaklamaz toplumsal coğrafyasından dem vurduk, son olarak başta değinip geçtiğimiz iki sürece, yani 'sivil toplum' ve 'kamu alanı'na dönerek bitirelim yazımızı. Şerif hocanın masûmâne kullandığını düşündüğüm sözcükler, fikir fıkdânından muztarib, üstelik buna gerek duymayacak denli boşgururun kol gezdiği, uluorta yazılıp söylenen, 'inanılmaz basitçi'liğin tavana vurduğu o 'medya' ortamında 'dilin oyunu'na gelebilir pekalâ. Bunun yakın örneği, yakın geçmişte olur olmaz dillere pelesenk edilen, yukarıda da bir ölçüde değindiğim şu talihsiz niteleme, 'mahalle baskısı'dır. Bu baskıcı atmosferin sırf bize özgü olmadığını görmek için Theodor Fontane'ın *Effi Briest*'inde anlatılanlar ya da Goethe'nin *Wahlverwandtschaften*'ına bol malzeme sağlamış o dar ve bunaltıcı Weimar atmosferi ve edebiyat alanından daha nice örneği hatırlamak yeter.

Bunlar düşünüldüğünde dilin bir "huzûr" bölgesi olarak algılanamayacağı; söylediklerimizi ne denli sarih ve katiyetle ifade etmiş olursak olalım, gene dilin bizleri hep oyuna getireceği sanırım yeterince açık. Derrida'nın '*différance*'ı

---

54 Şöyle yazmaktadır Zweig: "Hakikat [*Wahrheit*], Nietzsche'nin anladığı mânada, hakikatin kristalleşmiş şekli değil, bilâkis, kızıl ateşli, doğru olmak ve doğru kalmak iradesidir [*Wille zum Wahrsein und Wahrbleiben*]...Nietzsche,..daima fakat hakikate sâdık kalmak ister. O, (bütün filozofların onda dokuzu gibi) [*wie neun Zehntel aller die Rast*] rahat peşinde koşmaz, bilâkis demonun kölesi ve esiri olarak, bütün heyecan ve hareketin mübalâga sıygasını [*Superlativ aller Erregung und Bewegung*] arar." Nietzsche'nin söylemi bu nedenlerden ötürü örneğin kürsü profesörlüğünün burjuva huzurunu tekmeleyen bir cüretle, belirsizliklerle bezeli yaşamın kaos ve ahengini aynı anda yakalamaya çabalayan bir 'düzyazışiir' (*prosepoetry*) sergiler. Bkz. Zweig, *Nietzsche: Demon'la Muharebe*: 69. / *Der Kampf mit dem Dämon*: 276.

55 İslâm dininin öteden beri prekapitalist dönemin 'tüccar sermaye"sinden başlayarak, sermayenin hiçbir türüne karşı olmayan bünyesi hakkında, dilimize de kazandırılmış en iyi kaynaklardan birini burada hatırlatmadan geçmeyelim: Maxime Rodinson, *Islam et capitalisme* (Paris: Éditions du Seuil, 1966) [Türkçesi: *İslam ve Kapitalizm*, çev. Orhan Suda (İstanbul: Hürriyet Yayınları Danışma dizisi No 21, 1978)]

yok aklımda bunu söylerken yalnızca. Düşüncemin ardalanında esas yer tutan da Heidegger'in *Varlık ve Zaman*'da şu mealde yazdıkları: İçinde yüzülen gündelik düşüncenin (sözgelimi 'mahalle'mizde) tekinsiz (*unheimlich*) oluşu ve *Dasein*'ın özne-temelinde pratik amaçlı ve bazen başı arş-ı alâya vardığını sanarken bile gündelik yaşamın boğuntuları içinde bozuk para gibi harcanması (düşüşü= *im Verfallen*) nedeniyle, en açık zihinle söylenenlerin dahi düşüp pul olmaya mahkûm olabileceği.

Gündeliğin akışında 'kişi' yok edilirken, aynı akışta belinde otomobil lastiği yüzen *Dasein* bireyselci ideolojinin kışkırtıldığı pazar dünyasının türlü olgularına takılıp kalarak,[56] 'hakiki' varoluştan (*die eigentliche Existenz*) –ki 'hakiki' varoluş dedikleri şey, gündelikten uzaklaşıp bulutlarda yaşamak değildir– uzak varolduğu ve düşkünce (*im Verfallen*) yaşadığı için, onun boşluktan ibaret ve ağabeyce 'göz'altında tutulan dünyasını çoğunluk kurmaca 'olgular' boşluğuyla doldurmak üzere sinsice pusuda bekleyen DİA'ların başında 'medya' gelir.

Yukarıda sıklıkla alıntıladığımız yazısında Prof. Mardin "kitle iletişiminin zamanımızda ortaya çıkardığı bir diğer toplumsal odak noktası[nın]" aydınların serbestledikçe daha ileri götürdükleri sorgulama, araştırma yaklaşımlarına yeni bir meşruiyet kazandırmış" olduğu görüşündedir. O'na göre "[b]u odak noktası, insanların birbirlerini görmelerine ihtiyaç olmadan gelişen bir yankı mekanizması, 'kamu gözü ve kulağı'dır (*a public*). *A public*'ten maksat, iletişim ağının alanında oluşan tartışmaların artık bilinen, belirleyici bir 'seyirci'ye yönelik olmayıp, kimlerden oluştuğu bilinmeyen bir seyirciler kitlesinin önünde cereyan etmesidir. Bu ortam, her konunun tartışılması meşru bir konu olmasını sağlamak yolunda çok etkili olmuştur. Böyle bir gelişme de doğal olarak aydını güçlendirmiştir. Ancak, aynı gelişme aydının işlevini –*literati*'ninkiyle karşılaştırıldığında– tersine çevirmiştir, onu çok daha sistemli bir şekilde tartıcı, sorgulayıcı rolüne itmiştir. *Literati* ortadan kalkmış, yerine *intellectuel* geçmiştir."[57]

Özellikle son entelektüel sayılan Jean-Paul Sartre sahneden çekildikten sonra kısmen ona yamananların da katkısıyla hızla medya kuşuna dönüşen Fransız sözümona entelektüelleri akla geldiğinde, bence bu fazla iyimser bir iddia. Ben yalnızca Türkiye'nin medya gerçeği düşünüldüğünde değil, dış dünyada da sade suya tirit konular dışında hayatî toplumsal meselelerde '*a public*' denilen şeyin DİA olarak işleyen demokrasi korsanlarınca rehin alındığı kanısındayım.

İşte, tam da bu noktada yukarıda açmadan öne sürdüğüm ilk itiraz noktam ve savımla buluşuyoruz. O da şudur: Bilindiği gibi, kamu alanını korsanca işgal ederek, aslında egemen çıkarlar için kitlelerden 'onay' sağlamak amaçlı kamuoyu oluşturmaya (hem de 'sivil toplum' adına!) yönelen bu şirketler-teknolojiler amalgamı, akademik yaşamdan devşirmeleri bile işe koşarak işini yürüt-

56 Heidegger "*Dasein* olgusal varolur" (*Dasein existiert faktisch.*) diye yazmıştır *Varlık ve Zaman*'da [bkz. *Sein & Zeit*, Achtzehnte Auflage (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2001 [1928]): 179.]

57 "'Aydınlar' Konusunda...," *Aynı eser*: 12.

mektedir. Giderek yaygınlık kazanan belirli program örneklerinde de, cahil olduğu kadar şımarık sunucuların katılanları da izleyicileri de değişik dozlarda aşağılayabilen ölçüsüz tavırları bir gösterge olarak alınacak olursa, bugün gündelik insanın zekâsına hakaret ederken aynı anda nabzına göre de şerbet veren sömürgen bir eğlence-haber endüstrisiyle karşı karşıya olduğumuzu ileri sürmek abartma olmaz. 'İnsanî çevre'ye zarar kurugürültü ve dedikodu çöplüğüne katkısı azımsanamaz böylesi sevimsiz bir dünyanın insanı ciddi düşünmeye itecek denli afallatıcı bir etkisi olduğundan zaten söz edilemez. Bu arada hem sosyolog hem de sosyal psikologları fazlasıyla ilgilendirmesi beklenen esas nokta şu ki, programlara katılanların bir kısmının tanınma şansını kısa bir süre için de olsa elde etme gibi türlü çeşitli 'iktidar istenci' sergilemeye, çoğu izleyicinin de kısmen çaresizlikten kaynaklanan bir 'doping'e duydukları ihtiyaç yüksek olsa gerek ki, zekâlarına yönelik pervasız hakaretlere dahi bile bile lâdes demektedirler.

Yazımızın konusuyla yakından ilgili nokta da şudur: aynı endüstri çağdaş insanın seyrek yaşayabildiği 'huzûr'dan ne kalmışsa geriye, onu bile laik ya da dinî nitelikte sıradan boş lâflar zincirinin sermayesi yapmaktadır bu arada.[58] Görüşlerine başvurduğu Şerif hoca gibi bilenlerin usta olduğu denli ihtiyatlı ve yer yer 'gündelik düşünce ve dil'den devşirme mecâz ve '*pun*'ları da içerebilen diline hiç aldırmadan[59] hem de. Prof. Mardin'i biraz da ürküttüğü anlaşılan medya karşısında ne demek istediğine açıklık getirmeye çabaladığı aynı TV'li ortamda,[60] çok haklı olarak, "ince dinî fikirlerin geliştirilmesi için iyi bir yer değil" dediği politika ve o alana egemen çıkarların tam da istediği işte bu inanılmaz basitleştirici, kaypak dil kaymaları değil mi zaten? Aynı politikayla içiçe egemen medya çıkarlarının insan hammaddesi olarak sürü sepet ortada dolaşan, o ham oldukları ölçüde felâket 'basitleştiricilerin' [*terribles simplificateurs*][61] dil-

58 Günümüz Türkiyesi'nde baskın laik (ekonomik ve askerî) ve dinî 'huzûr' söylemleri konusunda henüz basılmamış önemli bir kaynak için bkz. Ulus S. Baker, *Peace Discourse in Political Language: Peace, Discourse, and Opinion in Islam*, Master's Thesis in Sociology (Ankara: METU, Feb. 1993)

59 'Medya'nın bu aldırmazlığında şaşılacak hiçbir yan yoktur. Horkheimer'in şu düşündürücü ifadesiyle, "[d]üşünceler otomatikleştiği ve araçsallaştığı ölçüde, kendi başlarına anlamlı olarak görülmeleri de güçleşir. Eşya olarak, makine olarak görülürler. Dil, çağdaş toplumun dev üretim aygıtındaki gereçlerden biri, herhangi biridir artık...Anlamın yerini, eşyanın ve olayların dünyasındaki işlev ya da etki almıştır. Sözcükler açıkça teknik olarak geçerli olasılıkların hesaplanması ya da başka pratik amaçlar için (bu pratik amaçlar içinde dinlenme bile olabilir) kullanılmadığında herhangi bir gizli satış amaçları olduğu düşünülmektedir, çünkü doğruluk kendi başına bir amaç sayılmamaktadır." *Akıl Tutulması*: 68. / *The Eclipse of Reason*: 22.

60 Öyle görünüyor ki, toplantının ardından TV kameralarının tüm 'nesnelliğiyle' şeçip de izlenimlerini alarak fikirlerine başvurduğu dinleyenler, kısmen kendi önyargıları sonucu, söylenenleri diledikleri yöne çekmiş bulunuyorlar. Neye niyet, neye kısmet.

61 "Siyasi partilerde kariyer yapmaya karar veren insanlar sofistike insanlar değildir; basit insanlardır. Kusura bakmasınlar; genel bir suçlama gibi bir şey oldu. Ama orada bir şey görüyorum. Bindokuzyüzyirmilerde Burckhardt diye bir İsviçre tarihçisi var...şöyle bir cümle kuruyor: 'Yirminci asır inanılmaz basitçilerin asrı olacaktır.' Şimdi, ben buna inanıyorum. Yirminci Yüzyıl *ham* basitçilerin...ve basitleştiricilerin [çağıdır].. *Yirminci Yüzyılda her türlü ham sofunun çok*

dünyasıyla da bire bir uyuşmuyor mu Şerif hocanın sözlerinin bulanık anlamını bir süre daha kaydırmaya teşne görünen aynı çark?

Tabii ki, bu hemen herkesin, en başta da 'medya' ve şerîklerinin çok iyi bildiği bir şey. Asıl önemlisi, Şerif hocanın 'aile' büyüklerinden Prof. Ebü'l-ûlâ Mardin'den naklen kullandığı ve daha önceki görüşmelerden birinde "[y]aptığım iş bunu değiştirerek kullanmaktan ibaret. '[m]ahalle baskısı' diyerek önemli bir sosyal olguyu anlamada ilk adımı atmış oluyorum"[62] diye öne sürdüğü ilginç bir 'sayıltı'nın da dayandığı "ham sofu"ların mahalle ve ötesindeki gizli-açık şiddet yüklü sarandünyalarıyla [*Umwelt*], onların giderek güdükleştirilen dildünyasıyla da bir güzel örtüşmüyor mu tüm bu işleyiş?

İşte böyle. Hem mantar gibi biten o modern tüketici tapınakları, özenti adlar taşıyan alışveriş merkezlerinde hem de olasılıkla bilmeseler de Atinalı demagogların izini sürenlerin, kitleleri onlarla paylaştıkları 'kitle kültür'üne büyük katkı yaptıklarına inandırmaya çalıştıkları halk konserleri ya da Mickey Mouse'la Karagöz-Hacivat ve Orta Oyununun acemice buluşturulmaya çalışıldığı ortaçağ panayırı-Luna Park-Disneyland kırması[63] yer ve olayları düşünelim bir an için. Özünde kitle bireylerinin bilinç ve istençleri dışında özendirildikleri 'tüketim esrimesi'ni Amerikan bozuntusu kurugürültü garabetlerden oluşan bu *kitsch* eğlence-alışveriş köpüğünde eş ve çocuklarıyla yaşarken, tüketim nesnesine dönüştürüldüklerinin farkına bile varmayan 'ham sofu' 'kitle birey'lerine nicedir va'z edilen o 'huzûr' nerededir acaba? Elbette medyadadır! O anlı şanlı imtiyazlı ve sınıflı 'sivil toplum'umuzun üretip de 'adâletlü' (!) beyimiz kıldığı çağdaş 'Devlet'in o en önemli ideolojik aygıtı ve kitlelerden onay alma aracı, o vazgeçilmez müsekkînde.

Başları göğe ereceğinden değil ya, sıkıntı bulutunun gizlediği şiddetin dışyüzünü kaplayan bu kozmetik huzûra sığınmayanlar da var. Bilir bilmez gevelenip de suçlama olarak yöneltilen, 'fildişi kule,' 'bulutlarda yaşamak' gibi bayatlık ve baskılara kulak asmadan, içinde birçok fikrin boy atmasına elverişli, olmazsa olmaz şu nadaslı toprağın, 'gündelik yaşam ve düşünce'nin ortasında bile 'hakiki varoluş' dedikleri şeyi bir biçimde inşâ' etmeyi hedefleyerek, sonunda

---

daha büyük miktarda ortada dolaştığına inanıyorum. Bunun birçok sebepleri var. Ama meselâ ulemâ arasında eskiden fevkalâde ince fikirli, sofistike insanlar vardı. Ulemâyı ortadan kaldırdık. Şimdi çok İslâm bildiklerini sanan yüzbinlerce insan var." Gene aynı konuşmadan [*Mahalle Baskısı: "Ne demek istedim?,"* 24 Mayıs 2008, Cemil Reşit Rey Konser Salonu, Harbiye, İstanbul. Sözcüklerin altını çizen benim.]

62 "Ailemde, özellikle de Ebulala [Ebü'l-ûlâ] Mardin Bey'den 'ham sofu' diye geniş kullanımı olan bir tabir işitiyordum. Yaptığım işte bunu değiştirerek kullanmaktan ibaret. 'Mahalle baskısı' diyerek önemli bir sosyal olguyu anlamada ilk adımı atmış oluyorum. Sosyal bilimciler bu kavramın neleri kapsadığını, ne kadar yaygın olduğunu ve nerelere kadar gittiğini araştırırsa çok isabetli olur." Ruşen Çakır'ın Prof. Mardin'le bir yıl önce yaptığı bir gazete görüşmesinde (*Vatan*, 15 Mayıs 2007) söylenenlere açıklık getirmek üzere gerçekleştirdiği ikinci bir görüşmeden (*Vatan*, 10 Haziran 2007).

63 Büyükşehir mahalleleri ve ilçelerinde hep 'mahalle baskısı' olacak değil ya; mahalleye panayır ve şenlik de gelmiş olabilir meselâ.

nasılsa öznesizleşip ereksizleşeceğini baştan bildikleri ya da hissettikleri bir düşün geleceğine adım atmaktan kaçmayan 'başka'ları.

"Ne gereksiz varlıklar!" diye düşünecektir Yemen'e kadı olanlar bir ihtimal. Biz de şöyle düşünüyoruz: "*Daimónion*'ları fazla geliyor, yanlarında bitiveren o hınzır yoldaş-tinleri bir şeyleri yapmamaları gerektiğini kulaklarına fısıldıyor olmasın sakın onların?"

Kavaklıdere, Ankara, 3 Eylül 2008

Toplumda olmak: Toplumsal bağın kültürlerle imtihanı

Uluslararası Sosyoloji Kongresi, İstanbul, 7-11 Temmuz 2008

*İpek Merçil**

Galatasaray Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nün, Uluslararası Fransızca Konuşan Sosyologlar Derneği (AISLF- Association Internationale des Sociologues de Langue Française) ile 2005 yılında İstanbul'da dünyanın çeşitli ülkelerinden gelen 150 sosyoloğun katıldığı "Parçalanmalar Çağında Yeni Toplumsallıklar" konulu Uluslararası Sosyoloji Kolokyumu ile başlayan işbirliği, 7-11 Temmuz 2008 tarihleri arasında adı geçen derneğin uluslararası kongresinin Istanbul'da yapılmasına vesile oldu.

AISLF, 1958 yılında Brüksel'de Henri Janne ve George Gurvicth tarafından kurulmuş olan ve 1500'den fazla üyesi bulunan dünyanın ikinci büyük uluslararası sosyoloji derneğidir. Galatasaray Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nün ev sahipliğinde onsekizincisi düzenlenen AISLF'in Uluslararası Sosyoloji Kongresi, 1958'den bu yana dünyanın çeşitli ülkelerinde dört yılda bir düzenlenen, gelenekselleşmiş oldukça geniş katılımlı bir organizasyondur.

"Toplumda Olmak: Toplumsal Bağın Kültürlerle İmtihanı" temalı kongrenin en temel sorusu "Kendi anlamlarının ve gerilimlerinin özünü, ekonomik ve toplumsal eşitsizliklerden ziyade kültürel çatışmalar ve farklılıklardan alan toplumlara doğru yöneldiğimiz bir geçiş dönemi mi yaşamaktayız?" şeklinde özetlenebilir.

Sabah seanslarında konferans veren önemli isimlerin yanısıra, dünyanın 50 ülkesinden gelen 1250 sosyolog Cemal Reşit Rey Konser Salonu, Emek Sineması ve 1868'den beri Fransızca öğretim veren tarihi Galatasaray Lisesi'nin simgesel önem taşıyan binalarında derneğin sayıları elliyi aşan araştırma kurulları ve çalışma grupları içerisinde bu temel soruya ve aynı eksende çeşitlendirilebilecek başka pek çok soruya, birlikte yanıt aradılar.

(*) Galatasaray Üniversitesi Sosyoloji Bölümü.

İnançların ve yaşam biçimlerinin çoğullaşması, arkadaşlık, aşk ve cinsellik gibi toplumsallık formları, risk, dinin yeniden canlanışı ile laiklik ve yurttaşlık değerleri, bir dünya kültürünün doğuşu ve yerelliklerin olumlanması, melezlik ve göç kaynaklı çokkültürlülük, evrensel insan hakları ile tekil kültürel haklar (yerli halklar, etnik azınlıklar, göçmenler), tanınma, iletişim, teknik/bilimsel üretimin sosyokültürel görünümleri, geçicilik ve eğretilik kültürü ile dışla(n)ma kültürü, çocukluk ve gençlik kültürleri, vb gibi sorular "varolma biçimlerindeki parçalanma", "toplumsal ve kültürel arasındaki yeni ilişkiler", ve "yeni düzenlemelerin ortaya çıkışı" olarak belirlenen üç temel eksende tartışıldılar.

Bu soruların İstanbul'da tartışılmış olmasının, özellikle de küreselleşme ve Avrupa'nın inşası ve Türkiye'nin Avrupa ile bütünleşmesi süreçlerinin ortasında, çok simgesel bir boyutu vardır. Alain Touraine ve Şerif Mardin'in açılış konferanslarıyla başlayan Kongre'nin ana oturumlarına Saskia Sassen, Michel Wieviorka, Abdellah Hammoudi, Nilüfer Göle, Eugène Enriquez, Sandro Cattacin, Vincent de Gaulejac, Lucia Rabello de Castro, Korkut Tuna, Ali Mezghani, Michel Seymour, Dominique Wolton, Irène Théry, Ilber Ortaylı ve Ivaylo Ditchev konuk oldular.

Fransız sosyolojisinin yaşayan en büyük isimlerinden biri olan Alain Touraine'in açılış konferansı, modern toplumda özne fikrinden yola çıkarak geliştirdiği yaklaşımının vardığı son nokta olarak yorumlandı. Touraine sunuşunda, bugün öznenin pazar ekonomisi, küresel sistemler ve kimliksel cemaatler arasında sıkışarak yok olduğunu, sosyolojinin de bu yeni dönemde ölümünü izlediğimizi, artık toplumun değil, bu sistemler ve cemaatlerin tarihi yaptıklarını söyleyerek kongre salonunu dolduran sosyolojiye gönül ve emek vermiş kalabalığı şaşırttı. Kimlik hareketlerini ve yeni toplumsal hareketleri cemaat olarak tanıtan Touraine, sınıfsal karşı aktörleri tanımlayarak tarihsel eyleme geçen aktörlerin öldüğünü söylerken, sanırız muhalif aktörlerin değil, sistemlerin içinde eriyen zayıf muhalif seslerin dünyasında olduğumuzu söylemeye çalıştı. Aktör öldü dedi Touraine. Dolayısıyla sosyoloji de öldü. Bu sözleri öğlen verilen yemek sırasında ve daha sonraki günlerde kahve molalarında en çok tartışılan ve şaşkınlıkla karşılanan, kapanış konuşmalarında da irdelenerek cevap verilen –itiraz edilen– konulardan biri oldu.

Türkiye'de toplumsal bağın kültürel gerilimlerinin merkezinde yer alan laiklik temasını tartışan Şerif Mardin kongre üyelerinin ilgiyle izlediği konferanslardan birini verdi. Michel Wieviorka ve Nilüfer Göle Avrupa toplumlarının dönüşümüne, eski tarihsel aktörlerin sahneden çekilmelerine ve yenilerinin ortaya çıkarak Avrupa değerlerini dönüştürmelerine dikkat çektiler. Wieviorka kimlik hareketlerinde modernliği sorgulayan özneyi görürken Fransa'da sosyalistlerin ve sosyalist sendikaların bu durumu gözardı ettiklerine dikkat çekti. Göle ise, gerek entelektüellerin sanat eserlerinde, gerekse gündelik hayat pra-

tiklerinde Avrupa'daki Müslüman aktörlerin Avrupa kimliğinin hegemonik iktidarını sarsıcı bir tavır okuduğunu gösterdi.

1952 yılında Türkiye'nin ağırladığı ilk uluslararası sosyoloji kongresine –International Sociological Association'ın XV. Uluslararası Sosyoloji Kongresi– ev sahipliği yapan İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Bölümünün şimdiki başkanı Korkut Tuna Türkiye'de sosyolojinin ilk adımlarından bahsetti. Tuna dünyanın ilk sosyoloji kürsülerinden birine sahip olmasına rağmen dünyada pek tanınmayan ya da en iyi ihtimalle az tanınan Türk Sosyoloji geleneğini ilk sosyoloji dergileri üzerinden inceledi.

Sosyolojik sorgulamalara ek olarak, Doğu ve Batı kültürlerinin efsanevi kavşağı İstanbul, aynı zamanda, AISLF'in ellinci kuruluş yıldönümünün kutlandığı yer olarak katılımcıların hatıralarındaki yerini aldı.

Abstracts (İngilizce özetler)

Class and politics

AYŞE BUĞRA

This article discusses class as a potential that could be realized as a political project. It is argued that a basic notion of working class interest, universally defined in terms of resistance to the commodification of labor, could form the basis of a broad coalition beyond the ever-present diversity of working class experience. Since this diversity, in its structural and cultural dimensions, is easily manipulated against the interests of all workers, it becomes important to highlight the historical dynamics of commodification, as well as the possibilities of resistance to it, in a language of class that is articulated with the language of human rights. In the absence of such a language, appeals to the "logic of the market", "interests of the nation" or the" unifying potential of religion" could be effectively used to promote the current agenda of neoliberal globalization. Some of the theoretical points made in the article are illustrated by examples from contemporary Turkey, where talking about class has a particular political significance in the context of a highly successful project of Islamic neoliberalism.

Have social classes waned?

AHMET İNSEL

The phenomenon of social class, which was one of the main themes of political thought from mid 19th century to the last quarter of the 20th century, the primary assumption of modern political economy that took shape at the last quarter of the 18th century, and the founding concept of sociology that began to develop in

the 19th century, has disappeared from sight and lost its meaning in liberal, post-marxist and culturalist approaches. These approaches argue that individuation in modern societies is among the reasons which contributed to this change. This leads to an understanding which undermines structural social and economic inequalities in contemporary societies. The empirical studies, however, reveal that the inequalities among classes in terms of wealth, income, welfare and opportunities do not wane, except in quite few cases, but rise. What lies behind this huge gap between the weak perception of social class and the actual class differences is the hegemony of the liberal ideology.

⌘

Psychoanalysis and Marxism: The impossibility of class relation and communism as an axiom

CEREN ÖZSELÇUK - YAHYA M. MADRA

Current influential attempts to bring together psychoanalysis and Marxism turn on the question of how to critique and move beyond capitalism without reverting to a utopian notion of communism. Taking this question seriously, the article explores the implications of psychoanalytic categories such as the real, fantasy, jouissance, and the formulae of sexuation, for Marxian economics and politics. Rethinking Marxian class analysis in conjunction with Lacanian psychoanalysis, the article aims to formulate a post-phantasmatic relation to the economy of surplus, and from there, to offer a new ethico-political stance around exploitation and communism.

⌘

Covering and recovering the class at the Tuzla Shipbuilding Region / Turkey

NEVRA AKDEMİR - ASLI ODMAN

This article tries to recover analytically the class relationships and the way they are covered discursively at the center of the Turkish Shipbuilding Industry in Tuzla / Istanbul. Since 2007 Tuzla has become the place of serial fatal occupational accidents that accompany the sudden explosion in the production numbers, which reminded a larger audience that the interest of shipyard employers and shipyard workers cannot be dealt with under the umbrella of an alleged "national development". The article tries to draw meticulously the woven class relationships and conflicts into the concrete production space of the shipbuilding industry by way of a relational and spatial class analysis. Therein the class-bias of the current liberal conservative AKP regime, the formation conditions of the shipbuilding capital, the dominant flexible labor regime with subcontractors, the workers' organizati-

ons in Tuzla are analyzed in detail. The re-production of the cultural identities of the workers is dealt with in connection with migration and the stratification at the workplace, fragmented into thousand pieces. Lastly, the issue of the increasing occupational accidents and professional illnesses is put into a more general framework of the globally flexibilized and precarious labor regime imposed on to large segments of population which establishes at the same time a common ground for the understanding of systemic dynamics and struggles.

⌘

Silent years in the making of the Turkish working class

HAKAN KOÇAK

In this study, the importance of the 1950's in the making of the Turkish working class is evaluated; a period which is poorly treated in the working class historiography of Turkey. The main intention is to investigate the making of the Turkish working class with the help of various theoretical approaches and notions, which broaden the scope of class studies. A new theoretical model is put into practice to achieve that goal. The strategies of three main political-historical actors, which affected the making of the working class in Turkey, are taken into consideration in this new model. The making of the working class is accepted as continuous and determined by class struggles. Thus, these strategies are portrayed as struggling forces in the making of the working class in Turkey. The populist strategy of the party in power, the Democrat Party, is considered important. In particular, the effect of spatial populist policies on the class-making is deliberated.

The discussions around the theoretical framework and model are based on historical materials and substantial examples as far as possible. Beyond some overgeneralizations on the subject, another intention of this study will be to contribute to the working class history of Turkey by using some historical materials. In this study, the savings of labor struggle during the 1950's, the experiences of working class that were passed on to the next generation and some continuations will be underlined. Besides, the similarities with the 1980's and today in the making of the working class will be stressed. As similar with today, I will try to maintain that the class dynamics and experiences which were unnoticeable at the first instance can be seen as the preconditions of the following periods. As a result, the main idea of this study is to assert that the reinvestigation of the "silent" years in the making of the working class can bring in more opportunities than expected to labor history studies.

⌘

Underclass in Turkey: From poverty in turns to perpetual poverty

BEDİZ YILMAZ

Based on an ethnographic fieldwork realised at the Tarlabaşı neighborhood in the Beyoğlu district of Istanbul, this paper tackles the issue of urban poverty in Turkey through the concept of "underclass". The first part is devoted to the discussion of this controversial concept, oscillating between structural and cultural connotations. Our findings of Tarlabaşı households –mainly conflict-induced migrant Kurds– related to diverse aspects of economic, social, political, spatial and discursive exclusions point to the transformation of urban poverty model in Turkey: from an integrating poverty (poverty in turns), to an exclusionary poverty (perpetual poverty). In the example of Tarlabaşı neighborhood, it is possible to trace the signs of such transformation, and this paper argues that, this specific case of an inner-city neighborhood can be analyzed through the concept of underclass which has the value of pointing to a combined situation of socio-economic exclusion and spatial relegation.

⌘

Re-thinking the formation of working class: Tourism industry in Turkey

ASLIHAN AYKAÇ YANARDAĞ

The purpose of this study is to evaluate the experience of workers in the tourism industry within the theoretical framework of working class formation. The process of working class formation is generally studied within the context of industrialization, specifically following the Industrial Revolution. Conceptually, the process is defined in terms of deruralization, proletarianization, making of a class culture as the social foundations of proletarianization and finally, the emergence of class struggle as class consciousness is put into action. Although the early industrialization period is important for the establishment of the conceptual foundations of this area of study, the contemporary experiences in new work areas requires a rethinking of the theoretical framework and the conceptual instruments used within this framework. Tourism industry, with its extensive growth in the postwar period, is an illustrative example of contemporary patterns of working class formation. The empirical evidence for the research comes from the fieldwork conducted in Fethiye, Belek and Kemer, each of which represents a different pattern of working class formation. As we observe complementary relationship between the preexisting agriculture and tourism industry in Fethiye, there's a clear cut transition from agriculture to tourism in Belek. While the former represents a much more transitory and incomplete working class formation, the latter is the

most explicit of the three cases in terms of its working class. Kemer, on the other hand, represents a totally different pattern as locals resist the process of proletarianization, which in fact turns out to be an opportunity for migrant workers.

⌘

Social struggles of migrants and the class analysis - en evaluation

MANUELA BOJADŽIJEV

This contribution discusses the conceptual tensions between class analyses and migration arising from historical and contemporary social struggles. The paper investigates into the history of social struggles of migrants in Germany, focusing on the autonomous struggles of the 1960's and the 1970's. By analysing these struggles of migration the idea is to show how and to what extent migration movements establish a social field of conflict, evoke social transformation and challenge previous notions of class struggle. In reference to three main conceptual topics developed within the framework of worker's strikes (reserve army, division of the working class, and migrants and women as the vanguard of class struggle) the article develops an understanding of some crucial flaws within class analysis that are persistent until today but that have for a long time extended their validity period. How can social struggles be conceptualised that are characterised by racist oppression – in the context and dynamic of global migration movements until today?

⌘

On a 'presumption' of Prof. Şerif Mardin

HASAN ÜNAL NALBANTOĞLU

The article takes issue with an 'opinion', rather a 'presumption,' expressly stated by Prof. Mardin in an oft-quoted article ('Aydınlar' Konusunda Ülgener ve Bir İzah Denemesi," *Toplum ve Bilim*, No. 24 (Kış 1984): 9-16). The discussion of the problem raised by Prof. Mardin also provides an opportunity to raise questions concerning the relevance of a 'Center' - 'Periphery' model where both media domination and consolation in religion in a not-too-civil capitalist society make quite strange bedfellows.

Add a dimension to your sociology research...

sociological abstracts

Comprehensive, cost-effective, timely coverage of current ideas in sociological research

Abstracts of articles, books, and conference papers from nearly 2,000 journals published in 35 countries; citations of relevant dissertations as well as books and other media.

Now featuring:
- **Cited references**
- **Additional abstracts covering 1963-1972**

Available in print or electronically through CSA Illumina *(www.csa.com)*.

Contact sales@csa.com for trial Internet access or a sample issue.

CSA ILLUMINA

www.csa.com

Toplum ve Bilim

107

Hassan *Mukaddime*'ye dâir ve sâir **Kurtoğlu** İbn Haldun'la çağımızı okumak **Işık - Pınarcıoğlu** Bölgesel siyasi tercihler ve AKP **Zeyneloğlu** İstanbul'un seçim coğrafyası: 1999-2002 **Bakırezer** Trabzon olaylarının sosyolojisine dair notlar **Ayman** Bellek mekânı olarak sınır ve ötekilik: Kars şehri **Özman** Baltacıoğlu'nda 'cinsi lâtif'in ölümü ya da erkekliğe methiye **Batur** Türkiye'de psikolojinin kurumsallaşması **Serdar** Latin Amerika'nın neo-liberalizm deneyimi **Ateş** Alevilik üzerinden merkez-çevre ekseni **Özkan** Yugoslavya'dan sonra Balkanlar **Bakırezer-Demirer-Bağce** Etik, liyakat, istismar **Özdemir** Marksizm ve söylem analizi

108

Özkazanç Biyo-politik çağda suç ve cezalandırma **Çalışkan** Neo-liberal piyasa nasıl işler?: Pamuk, iktidar ve fiyat **İpek Can** Sivil toplum, neo-liberal dönüşümler ve gönüllülük **Eder** Moldovyalı göçmenler ve Türkiye'de neo-liberal devlet **Buğra** AKP döneminde sosyal politika ve vatandaşlık **Alada** Öncü iktisat düşünürleri yeni liberalizme karşı (mı?) **Yılmaz** Kapitalist küresel kurumsallaşma sürecinde yolsuzluk **Yardımcı - Saltan** Sokak toplayıcılarının iş ve yaşam koşulları üzerine **Özgen** Aşiretin etnik bir kimlik olarak yeniden inşası **Mollaer** Türkiye'de muhafazakârlık üzerine

109

Gambetti Linç girişimleri, neo-liberalizm ve güvenlik devleti **Berksoy** 1980 sonrası Batı'da ve Türkiye'de polis teşkilatları **Cantek** Hürriyet gazetesinin yorum sayfası üzerine **Ecevitoğlu - Aytaç** Siyasal bir mesele olarak namus cinayeti tartışmaları **Saç** Bir yazım hatası: *Türksolu* **Köroğlu** "Milli hakikat" üzerine tezler: Attilâ İlhan'ın Gazi Paşa'sı **Nalbantoğlu** Daimon'unu yitiren üniversite **Maktav** Türk sinemasında bir "oyun" olarak "hukuk" **Dedeoğlu** Sosyal politika, istihdam ve enformel çalışma **Çoban** İnsan hakları bağlamında embriyonun moral statüsü

110

Argın Eleştirel Teori'nin Türkiye mecrası **Köker** Modern hukuk devletinin eleştirisi: Neumann ve Habermas **Sezer** Habermas: Kantçı projenin eleştirel gücü **Bilgen** Habermas ve sosyal hakların meşruiyeti **Nalbantoğlu** "Âlem kitsch olmuş, biz n'apalım." Adorno, kültür, sanat **Çelebi** Weimar entelektüelleri polisiye okuyor **Bora** Peygamberâne ve "geveze"? Ernst Bloch ve Eleştirel Teori **Avar** Frankfurt Okulu ve tekno-bilim eleştirisi **Kejanlıoğlu** Eleştirel Teori'nin "diğerleri"nden Leo Lowenthal **Demirkol** Eleştirel Teori'de bir özgürleşme aracı olarak sanat **Gürkan** Bir yönetim ve maliye düşüncesi olarak kameralizm **Saraçoğlu** Türkiye'de göçmen antipatisinin etnikleştirilmesi **Kendirci** İran ilkokul ders kitaplarında din ve yurttaşlık

111

Baker Kanaat nedir? **Nalbantoğlu** De te fabula narratur **Çiğdem** "Hakikât" ve "görüş" **Toker** Tuhaf bir düşünce **Erdoğan** "Neyin feryadı" yahut "dertli kaval" **Kavas** [Elyazması burada kesiliyor] **Özgün - Gündüz - Gökmen** Dünyanın tüm savaşları **Lazzarato** Mücadele, olay, medya **Çelebi** Brecht'in "Tedbir" oyununda yasa, devlet ve siyaset **Açık** Eski Yunan'da siyasal alanın oluşumu üzerine **Bozkurt** Ulus Baker'in Fotogram'larının İz'inde bir yolculuk **Avar** Deleuze'de çokluk, farklılık ve oluş(lar) **Akyıldız** Bir "Spinozist" olarak Benjamin **Ocak** Sosyal bilimler, belgesel sinema, video **Melitopoulos** Timespaces (Zamanmanzaraları)

112

Ergur Tüketimin sınıf ölçütlerini görünmezleştirici etkisi **Altuntaş** Enformel bir emek biçimi olarak sokak toplayıcılığı **Kurtuluş - Purkis** Lefkoşa'nın dışlanmış göçmen-enformel emekçileri **Lüküslü - Çelik** Sessiz ve görünmez, "genç" ve "kadın": Ev kızı **Türk** Erkeklik çalışmaları için bir imkân olarak Pierre Bourdieu **Polat** Cinsiyet ve mekân: Erkek kahveleri **Alpan** Dönüm noktasında hayat ve siyaset: Orak, çekiç ve mübadiller **Düzgün** Birikim, hegemonya ve Yuvarlak Masacılar **Kundakçı** Weber'deki Marksizm **Karahanoğulları** İktisatsız bir "Değer Kuramı": Negri ve Hardt **Alada** Yeni liberalizmin kökleri var (mı?): Bir eleştiri üzerine

Birikim Yayınları

ISSN 1300-9354